

**T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

XI. ASIRDA ENDÜLÜS'TE İLMÎ HAYAT

**CUMHUR ERSİN ADIGÜZEL
2502080344**

**TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. ABDÜLKERİM ÖZAYDIN**

İSTANBUL – 2016

Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri
Koordinasyon Birimi Tarafından Desteklenmiştir. Proje numarası: 11852

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : Cumhuri Ersin ADIGÜZEL Numarası : 2502080344
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : Tarih Danışmanı : Prof.Dr.Abdülkerim ÖZAYDIN
Tez Savunma Tarihi : 17.06.2016 Saati : 14:00
Tez Başlığı : "XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / ~~OTÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Prof.Dr.Abdülkerim ÖZAYDIN		Kabul
2-Prof.Dr.Mehmet ÖZDEMİR		KABUL
3-Prof.Dr.Fahameddin BAŞAR		KABUL
4-Prof.Dr.Mustafa S.KÜÇÜKAŞÇI		KABUL
5-Prof.Dr.Birsel KÜÇÜKSİPAHİOĞLU		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Doç.Dr.Muharrem KESİK		
2-Doç.Dr.Casim AVCI		

ÖZ

XI. ASIRDA ENDÜLÜS'TE İLMÎ HAYAT

CUMHUR ERSİN ADIGÜZEL

Endülüs'te ilmî faaliyetler açısından V/XI. asırda son derece önemli gelişmeler kaydedilmiş ve bazı alanlarda yapılan çalışmalarla adeta bir “altın çağ” yaşanmıştır. Bu gelişmelerin görülmesinde hükümdar ve devlet adamlarının katkıda buldukları da bilinmektedir. Buna karşın söz konusu dönem Endülüs siyasî tarihi açısından tam bir buhran dönemidir. V/XI. yüzyıla girilirken Endülüs Emevî Devleti'nin güçlü bir siyasî yapıya sahip olduğu fakat 399/1009'da Halife II. Hişam'ın azledilmesiyle başlayan süreçte özellikle Kurtuba ve çevresinin hem siyasî hem de sosyal bir kırılmanın yaşadığı ve bunun da Endülüs Emevî Devleti'ni çöküşe sürüklediği görülmektedir. Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışını takip eden ve “Mülûkü't-tavâif” dönemi olarak isimlendirilen yaklaşık altmış yıllık süreçte her ne kadar Müslüman emîrlar arasındaki savaşlar siyasî ve içtimaî açıdan Endülüs'te büyük bir tahribata neden olmuşsa da, özellikle bu dönemde ilmî faaliyetler açısından önemli gelişmeler yaşanmıştır.

Bu çalışma, dönemin ilim hayatının genel bir panoramasını sunmayı ve ilim adamlarının yapmış oldukları çalışmalarda dönemin siyasî olaylarının ve idarecilerin himayelerinin ne ölçüde etkili olduğunu ele almayı amaçlamaktadır. Ayrıca, V/XI. yüzyılda Endülüs'te yapılan çalışmaların hem İslâm dünyasındaki hem de Batı'daki gelişmeler üzerinde ne ölçüde tesirinin bulunduğu incelenerek söz konusu dönem mirasının medeniyet tarihi açısından önemi de tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, XI. Yüzyıl, İlmî Hayat, Mülûkü't-Tavâif, Himaye.

ABSTRACT
THE SCIENTIFIC LIFE IN AL-ANDALUS IN THE 11th CENTURY
CUMHUR ERSİN ADIGÜZEL

Al-Andalus experienced a period of “golden age” in science and scholarship in the 11th centuries. Statesmen and bureaucrats had a significant role in this achievement. On the other hand there was a serious political turbulence in statecraft. The strength of Andalus Umayyad State slowly declined after the deposition of al-Hisham II in 1009 and socio-political crisis especially in the al-Qurtuba region led to the fall of the Umayyad state. The wars between the *emirs* during the Party-Kings period following the dissolution of the Umayyad state caused destruction, yet the same period witnessed a significant rise in scholarly and scientific production.

This study aims to present a detailed investigation of the scientific life and explore how politics and politicians of the time influenced scholarly production. In addition, it analyses the impact of scholarly works produced in al-Andalus on the Muslim World and Christian West during the 11th centuries.

Key Words: al-Andalus, 11th Century, Scientific Life, Party-Kings, Patronage.

ÖNSÖZ

Endülüs siyâsi tarihi açısından V/XI. asır yıkılış ve yeni hakimiyet dönemlerinin başladığı bir zaman dilimidir. Amirî idaresinin sona ermesinin ardından Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılış sürecine girmesiyle Mülûkü't-tavâif fiilen ortaya çıkmış ve Müslüman emîrlükler arasında yaşanan mücadelelerle dolu bu dönemde Endülüs'te siyâsi birlik kaybaldığı gibi ekonomik ve askerî güç açısından da önemli ölçüde zayıflama görülmüştür. Bu dönem Murâbitların Endülüs'ü Kuzey Afrika'ya bağlı bir eyalet haline getirmesiyle sona ermiştir. Endülüs'te bu siyâsi kırılmaların yaşandığı dönemde ilmi hayatta büyük bir canlılık ve önemli gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. İlmî faaliyetlerde görülen bu gelişmelerde, bir önceki yüzyıl sonuna kadarki gelişmelerin ve Mülûkü't-tavâif dönemi hükümdarlarının sunmuş oldukları desteklerin önemli bir payı vardır. Bu çalışmanın amacı, V/XI. yüzyılda Endülüs'te yaşanan siyâsi gelişmelerin ilmî hayatı ne şekilde etkilediğini ve idareciler ile ilim adamları arasındaki ilişkileri incelemektir.

Konusu ilmî hayat olan bu çalışma, ilim adamları ile idareciler arasındaki ilişkilerin mahiyetini araştırdığı andan itibaren aslında Endülüs'teki bürokratik yapının ele alındığı bir nitelik kazandı. Bu durum beraberinde, her bir bölümün kendi içinde farklı soru ve metotlarla ele alınmasını gerektirdi. Ne var ki tabakât kitapları, bütün bölümler için çalışmanın temel kaynakları olma vasfını hep sürdürdü. Zira V/XI. asırda Endülüs'teki ilmî hayatı farklı yönleriyle ele alan çalışmanın ilk dört bölümü için en doyurucu bilgiler tabakât kitapları tarafından sunulanlardı. Bu bilgileri kimi zaman teyit, kimi zaman da itmam eden fehrese türü eserler oldu. Tezin telifi boyunca, temelini bu iki kaynak grubunun oluşturduğu bilgiler ışığında V/XI. asırda Endülüs'te yaşamış “ilim adamı” canlandırmaya çalışıldı. Burada karşımıza yeni bir problem daha çıkmaktadır. Zira söz konusu dönemde yaşayanlar arasında bahsedilebilecek birden fazla “ilim adamı” prototipi mevcuttur. Bu durumda ya farklılıklara doğrudan işaret edilmiş, ya da verilen örneklerle çeşitlilik gösterilmeye çalışılmıştır.

Tezde yer alan ilim adamlarının isimleri birden fazla yerde geçebildiğinden, biyografilerine ilgili oldukları yerde ilgili yönü öne çıkarılarak yer verildi. Aynı

şekilde, incelenen dönemde yaşayan ilim adamlarının yazdıkları tüm eserleri sıralamak yerine, önemi açısından bu eserlerin bazılarına yer verilmiştir. İlim adamlarının vefat tarihleri isimlerinin geçtiği ilk yerde hicrî ve miladî karşılıklarıyla birlikte verilmiştir. Çalışmada tercih edilen terminoloji, incelenen dönemde ne şekilde ifade edilmişse o şekliyle tercih edilmiştir. İlim, âlim (çoğulu ulema), fakih ve muhaddis gibi kavramlar, dönemin kaynaklarında geçtiği şekilde kullanılmıştır. Dönemin kaynaklarında “ilim” olarak ifade edilen ve tahsil edilen dinî ilimler, dil, tecrübî ve müspet ilimler ve bu alanlarda çalışan kişiler tez kapsamına dahil edilmiş, şiir ve edebiyat bu kapsama alınmamıştır. Şehir isimleri kaynaklarda geçtiği şekilde verilmiş, günümüzdeki karşılıkları da ilk geçtikleri yerde parantez içinde gösterilmiştir. Genel olarak Endülüs ve özel olarak da onun uzun tarihi içerisinde V/XI. yüzyılda görülen gelişmeler, hem İslâm medeniyetinin ilim geleneği içerisinde hem de dünya medeniyet tarihi açısından büyük öneme sahiptir. Endülüs’ün V/XI. yüzyıldaki ilmî faaliyetlerini ele alan bu tez, bölgenin İslâm dünyasının diğer bölgeleriyle olan ilmî münasebetlerinin ne seviyede olduğu ile teorik olarak bir kişinin ilim tahsilinin sebepleri ve bunun pratikteki karşılıklarının neler olduğunu ortaya koymaya çalışması bakımından önem taşımaktadır.

Bu çalışmanın başlangıcından elinizdeki haline gelmesine kadar geçen sürede yurt içi ve yurt dışında çok sayıda kişi ve kurumun desteğini gördüm. Burada tamamını saymam mümkün olmasa da, bir kısmını ismen anmadan geçemeyeceğim. Tez konusunun belirlenmesinden çalışmanın tamamlanmasına kadarki süreç boyunca saygıdeğer hocam Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın yol gösteren tavsiyeleri ve destekleriyle her zaman yanımda oldu. Düşündüklerimi ve yazdıklarımı daima ciddiyetle değerlendirdi, kaynak ve araştırma eserlere olan vukufiyetiyle hatalı yahut eksik kalan kısımların düzeltilip tamamlanmasında yardımcı oldu. Kensiidiyle çalışmış olmanın benim için ne denli mutluluk ve iftihar vesilesi olduğunu ifade etmem kâfi değil. Prof. Dr. İsmail Yiğit, Prof. Dr. Mehmet Özdemir ve Prof. Dr. Casim Avcı kıymetli görüşleriyle tez içeriğinin şekillenmesine katkıda bulundular, kendilerine müteşekkirim. Tez jürisinde yer alan ve değerli görüşlerini esirgemeyen Prof. Dr. Fahameddin Başar, Prof. Dr. Mustafa S. Küçükaşçı ve Prof. Dr. Birsal Küçüksipahioğlu’na; kendileriyle mesaiden çok daha fazlasını paylaştığım değerli çalışma arkadaşlarım Arş. Gör. Serdar Sevmezler, Arş. Gör. Mahmut Olgaç ve Arş.

Gör. Yasin Karakuş'a ve haritaların hazırlanmasında büyük emeği geçen değerli arkadaşım Erhan Fazlıoğlu'na olan şükran borcumu da burada ifa etmeliyim. Sunmuş olduğu çalışma ortamıyla bu çalışmanın ortaya çıkmasında önemli katkıları olan Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi'nin idareci ve çalışanlarına, yurt içi ve yurt dışındaki araştırmalarım boyunca sunmuş oldukları maddî desteklerden dolayı İSAM, Atatürk Kültür Merkezi, TÜBİTAK, Meridyen Derneği, İlim Yayma Cemiyeti ve Tinçel Kültür Vakfı'na müteşekkirim. Onların sağladığı maddî destekler olmasaydı bu çalışmanın ortaya çıkması mümkün olmayacaktı.

İspanya'daki araştırmalarım esnasında Granada Üniversitesi Estudios Semíticos direktörü Carmelo Pérez Beltrán'ın şahsında tüm bölüm mensuplarına, özellikle değerli görüşlerini paylaşmaktan çekinmeyen Prof. Dr. Julia Carabaza Bravo'ya, Fas'ta bulunduğum süre içerisinde araştırmalarımı mümkün olan en verimli şekilde sürdürebilmem için gösterdiği alaka için Dârü'l-Hadîsi'l-Haseniyye'nin Genel Sekreteri Dr. Muhammed el-Ya'lâvî'ye, aynı kurumun görüşlerinden istifade ettiğim değerli hocaları Prof. Dr. Abdülmecîd es-Sağîr ve Dr. Ahmed el-Hâtib'e, fikirleriyle konunun farklı problemlerine ışık tutan Prof. Dr. Muhammed Benabûd'a, ayrıca Prof. Dr. Mübârek Lemîn, Dr. Yûsuf Belmehdî ve Muhammed el-Kâdî'ye müteşekkirim. Çalışmalarımın başından itibaren maddî ve manevî desteklerini her zaman yanımda bulduğum aileme ve İspanya'daki ikametim esnasında bana sadece sıcak yuvalarının kapılarını değil, tertemiz gönüllerini de açarak huzurlu bir çalışma ortamı sunan Juan Ignacio Herrera García-María Dolores Torres Saavedra çiftine duyduğum minnettarlığın karşılığını ise bu dünyada hiçbir şeyle ödeyebilmem mümkün değil.

İstanbul, Haziran 2016

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VIII
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XI
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

XI. ASIRDA ENDÜLÜS'TE EĞİTİM-ÖĞRETİM

1.1. Eğitim-Öğretimin Başlaması, Usûl Ve Esasları.....	46
1.1.1. Eğitim-Öğretimin Başlangıcı ve Sonraki Süreçler.....	46
1.1.2. Eğitim-Öğretim Mekânları.....	52
1.1.2.1. Küttâb.....	53
1.1.2.2. Cami ve Mescitler.....	54
1.1.2.3. Evler.....	56
1.1.2.4. Saraylar.....	58
1.1.3. Dersler ve Okunan Kitaplar.....	59
1.1.4. Ders Usûlleri.....	61
1.1.4.1. Semâ.....	61
1.1.4.2. Kıraat.....	62
1.1.4.3. Münazara.....	65
1.1.4.4. İmlâ.....	66
1.1.4.5. Münâvele.....	67
1.1.4.6. Arz.....	67
1.1.5. İlim Tahsili İçin Yapılan Seyahatler (Rihle).....	68
1.1.5.1. Endülüs Dışına Yapılan Seyahatler.....	71
1.1.5.2. Endülüs İçerisinde Yapılan Seyahatler.....	89
1.1.5.3. Dışarıdan Endülüs'e Yapılan Seyahatler.....	110
1. 2. Eğitim-Öğretimin Hedefleri.....	115

İKİNCİ BÖLÜM

İLMÎ İHTİSAS ALANLARI VE BAŞLICA TEMSİLCİLERİ

2.1. Dinî İlimler.....	120
2.1.1. Fıkıh.....	120

2.1.2. Hadis	137
2.1.3. Kıraat-Tefsir	146
2.1.4. Kelâm	152
2.1.5. Tasavvuf	157
2. 2. Beşerî İlimler	161
2.2.1. Tarih.....	161
2.2.2. Coğrafya	166
2.2.3. Felsefe-Mantık.....	168
2.3. Dil	172
2. 4. Tecrübî Bilimler	177
2.4.1. Tıp	178
2.4.2. Eczacılık	183
2.4.3. Ziraat (Filâha)	185
2.5. Müsbet Bilimler: Matematik, Geometri, Astronomi.....	188

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLMÎ HAYATI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

3.1. Siyasî Gelişmeler ve İlim Adamlarının Tavrı	195
3. 2. Göçler	203
3.2.1. Endülüs İçerisindeki Göç Hareketleri	204
3.2.2. Endülüs'ten Dışarıya Yapılan Göçler	209
3.2.3. Dışarıdan Endülüs'e Göç Hareketleri	211
3.3. İlim Merkezlerinin Çoğalması.....	213
3.4. İlim Adamları ile İdareciler Arasındaki İlişkiler.....	221

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ULEMÂNIN SOSYAL STATÜSÜ VE ETKİNLİĞİ

4.1. Ulemânın Görev Alanları.....	234
4.1.1. Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinde Hocalık.....	234
4.1.2. Devlet Hizmetindeki Görev Alanları	238
4.1.3. Serbest Meslek İcrâ Edenler	247
4.2. Ulemânın Sosyal Statüsü.....	253
4.3. Ulemânın Rolü	255
4.3.1. Ulemânın Sosyal Hayattaki Rolü	255
4.3.2. Ulemânın Siyasî Hayattaki Rolü.....	257

BEŞİNCİ BÖLÜM
ENDÜLÜS'TEKİ İLMÎ FAALİYETLERİN İSLÂM DÜNYASINA VE
AVRUPA'YA ETKİLERİ

5.1. İslâm Dünyası'ndaki Etkileri	261
5.2. Avrupa'ya Etkileri.....	263
SONUÇ	271
BİBLİYOGRAFYA	277
EKLER	300
ÖZGEÇMİŞ	451

KISALTMALAR LİSTESİ

AA	:	Al-Andalus
AEA	:	Anaquel de Estudios Árabes
a. mlf.	:	Aynı müellif
AQ	:	Al-Qantara
a.y.	:	aynı yer
a.g.e.	:	Adı geçen eser
b.	:	bin, ibn
BA	:	Biblioteca de al-Andalus
C.	:	Cilt
CSIC	:	Consejo Superior de Investigaciones Científicas
DİA	:	Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	:	Editör
EP	:	Encyclopaedia of Islam, Second Edition
EOBA	:	Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus
h.	:	hicrî
haz.	:	hazırlayan
İSTEM	:	İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
m.	:	miladî
ME	:	Medieval Encounters
nşr.	:	neşreden
ö.	:	ölüm tarihi
s.	:	sayfa
sy.	:	sayı
thk.	:	tahkik eden
trc.	:	tercüme eden
ty.	:	tarih yok
vd.	:	ve devamı
y.y.	:	Yayın yeri yok

GİRİŞ

Kaynak ve Araştırma Eserleri

1. Kaynaklar

1.1. Tabakât Kitapları

İslâm medeniyeti içinde yer alan herhangi bir bölgenin herhangi bir döneminin ilim hayatını konu alan bir çalışmanın en temel kaynakları tabakât kitapları olacaktır. Bu eserler müstakil bir alanla ilgili yazılmış olabileceği gibi, herhangi bir sınırlama olmaksızın genel olarak ilim adamlarının biyografilerine de yer verebilir. Müelliflerinin de birer ilim adamı olması, tabakât kitaplarında yer alan âlimlerin ihtisas alanlarındaki konumlarını anlaşılır bir şekilde ortaya koyar.¹ Bu çalışmada IV/X-VII/XIII. yüzyıllarda Endülüs'te telif edilen tabakât kitaplarının yanı sıra Endülüslü ilim adamları hakkında bilgi veren Endülüs dışında yazılan tabakât eserleri de bulunmaktadır. Bu kitaplar ve bu çalışma açısından taşıdıkları önem, müelliflerinin vefat tarihi sırasına göre aşağıdaki gibidir.

İbn Cülcül'ün (ö. 384/994?) *Tabakâtü'l-etıbbâ ve'l-hukemâ* adlı eseri, Endülüs'te özellikle tıp ve eczacılık çalışmalarının doğuşu ve IV/X. yüzyıl sonlarına kadar devam eden seyri hakkında günümüze ulaştığı bilinen en eski eser olup ilgili bahsi geçen sahalarda Endülüs'ün V/XI. yüzyıl öncesindeki durumu için başvuru olan ilk eserdir. Eser Fuâd Seyyid tarafından neşredilmiştir.²

---

¹ Tabakât kitaplarının Endülüs'teki ilmi faaliyetlerin tarihi açısından kaynaklık değeri hakkında bkz. Manuela Marín, "Biographical Dictionaries and Social History of al-Andalus", **Scripta Mediterranea**, sy. 19-20 (1998-1999), s. 239-257.

² İbn Cülcül, **Tabakâtü'l-etıbbâ ve'l-hukemâ** (thk. Fuâd Seyyid), Kahire, Institut Français d'Archeologie Orientale, 1955. İbn Cülcül hakkında bkz. H. Bekir Karlığa, "İbn Cülcül", **DİA**, C: XIX, s. 403-404.

V/XI. asırda Endülüs'te yaşamış ilim adamlarının yer aldığı en eski tabakât kitabı İbnü'l-Faradî'nin (ö. 403/1013) *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* adlı eseridir. Eser, Endülüs'ün fethiyle 394 (1004) yılları arasında Endülüs'te yetişmiş olan ilim adamlarının biyografilerine alfabetik olarak yer verir. Ancak müellifin –muhtemelen daha sonra eserini gözden geçirirken- 399 (1009) yılında hayatta olan bir ilim adamı hakkında da bilgi verdiği görülür. *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, V/XI. yüzyılın ilk yarısında yaşayan ilim adamlarının bir önceki asırda vefat etmiş hocaları hakkında bilgi veren en önemli kaynaklardan biri olması dolayısıyla da ayrı bir ehemmiyeti haizdir. 1651 âlimin biyografisinin yer aldığı eser Beşşâr Avvâd Ma'rûf tarafından neşredilmiştir.³

Sadece Endülüs için değil, dünya bilim tarihine dair telif edilen ilk eserlerden biri Sâid el-Endelüsî'nin (ö. 462/1070) *Tabakâtü'l-ümem*'idir. Dünya bilim mirasında payı olan milletler hakkında verdiği bilgiler, antik dünyanın felsefeye dair eserlerinin İslâm dünyasına intikaline ışık tutmaktadır. Müellifin *Tabakâtü'l-ümem*'de Endülüs'te tecrübî ve müspet ilimlerin doğuşu ve gelişimi hakkında verdiği bilgiler ise son derece önemlidir. Sâid el-Endelüsî'nin kendisinin de bir astronomi âlimi olması ve Tuleytula kadılığı yapması kendisine, söz konusu dönemde Endülüs'te özellikle müspet ilimler alanında çalışmalar yapan kişileri bizzat tanıma imkânı verdiği için, eser çoğunlukla müellifin şahsî bilgilerinden oluşmaktadır. Ramazan Şeşen tarafından neşir ve tercüme edilmiştir.⁴

Humeydî'nin (ö. 488/1095) *Cezvetü'l-muktebis* adlı eseri, İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*'üne yazılmış zeyillerden günümüze ulaşanların en eskisidir. Müellif eserini, Bağdat'ta ders aldığı hocalarından İbn Mâkûlâ'nın tavsiyesi üzerine harf sırasına ve her bir harf içindeki kişileri yaş sırasını gözeterek telif etmiştir.

³ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I-II, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Tunus, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2008. Müellif hakkında bkz. Thomas B. Irwing, "İbnü'l-Faradî", *DİA*, C: XXI, s. 39-40.

⁴ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem* (nşr. ve trc. Ramazan Şeşen), İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014. Müellifin hayatı hakkında bkz. Mahmut Kaya, "Sâid el-Endelüsî", *DİA*, C: XXXV, s. 556-557; Lutz Richter-Bernburg, "Sâ'id al-Andalusî: Abū Ubayd Sâ'id ibn abî al-Walid Ahmad ibn 'Abd al-Rahmân ibn Muhammad ibn Sâ'id al-Taghlibî al-Qurtubî", *The Biographical Encyclopedia of Astronomers, Springer Reference*, (ed. Thomas Hockey ve ötekiler) New York, Springer 2007, s. 1005-1006.

Eserde birçok kişinin vefat tarihi ya hiç verilmemiş yahut da yaklaşık veya hatalı olarak verilmektedir. Eser İbrahim el-Ebyârî tarafından neşredilmiştir.⁵

Kâdı İyâz (ö. 544/1149) *Tertîbü'l-medârik* adlı eserinde Endülüslü ulemânın da yer aldığı Mâlikî fıkıh âlimlerinin biyografilerine yer vermektedir. Müellifin bu çalışmanın sınırlandırıldığı dönemden bir yıl sonra, 544/1149'da vefat etmiş olması ve tahsili esnasında Endülüs'e giderek bir süre dönemin âlimlerinden ders alması dolayısıyla eser son derece önemli kayıtlar ihtiva etmektedir. Onun bu kayıtlarının bir kısmı, kendisiyle yazışan İbn Beşkûvâl için de kaynaklık etmiştir. *Tertîbü'l-medârik*'i bu çalışma açısından değerli kılan bir başka husus ise, müellifin Endülüs'te tahsil gören Mağrib ulemâsından da ders alarak kendisi şahit olmasa da, önceki kuşak ilim adamları hakkında hocalarından bilgi edinmiş olmasıdır. Eser, Muhammed Tâvî et-Tancî'nin de içerisinde yer aldığı kalabalık bir ilim adamı heyeti tarafından neşredilmiştir.⁶

Endülüslü ilim adamları hakkındaki en önemli tabakât kitaplarından biri İbn Beşkûvâl'in (ö. 578/1183) *es-Sıla* adlı eseridir. İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*'üne zeyl olarak yazılan eser, büyük bir kısmı bu çalışmada incelenen dönemde yaşamış olan 1573 ilim adamının biyografisini ihtiva etmekte ve bu çalışmanın temel kaynaklarından birini teşkil etmektedir. Döneminin en büyük muhaddislerinden biri olan İbn Beşkûvâl, ilk tahsil yıllarında ders aldığı hocalarının V/XI. asrın sonlarında yaşayan kişiler olması dolayısıyla V/XI. asrın ilim hayatına dair birçok anekdota sahiptir. Müellif eserini telif ederken, V/XI. yüzyılda yazılmış fakat günümüze ulaştığı bilinmeyen bazı şehir tabakâtlarından da istifade etmiştir. Tuleytulalı fıkıh âlimleri hakkında İbn Mutâhir (veya Müzâhir) ile Doğu Endülüs bölgesinde yaşayan ilim adamları hakkında İbn Müdîr tarafından telif edilen ve günümüze ulaştığı bilinmeyen tabakât kitaplarından yaptığı nakiller eserin değerini artırmaktadır. Özellikle Humeydî'nin eserinde bahsettiği kişiler hakkında

---

⁵ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I-II, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Kahire, Dârü'l-Kitâbi'l-Mısrî, 1989. Müellif ve eser hakkında bkz. Ahmet Yücel, "Humeydî, Muhammed b. Fütûh", *DİA*, C: XVIII, s. 358; Abdülkerim Özeydî, "Cezvetü'l-muktebis", *DİA*, C: VII, s. 516.

⁶ Kâdı İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, I-VIII, (thk. Muhammed Tâvî et-Tancî ve ötekiler) Rabat, Vizâretü'l-Evkâf ve Şûnü'l-İslâmiyye, 1983. Müellif ve eser hakkında bkz. M. Yaşar Kandemir, "Kâdı İyâz", *DİA*, C: XXIV, s. 116-117; Ali Hakan Çavuşoğlu, "Tertîbü'l-medârik", *DİA*, C: XL, s. 518-520.

tamamlayıcı mahiyette verdiği bilgiler son derece önemlidir. Müellifin biyografisini verdiği kişiler hakkında kaydettiği bilgiler güvenilir olmakla birlikte, aynı kişi hakkında farklı kişiymiş gibi mükerrer bilgi verdiği görülür.⁷ Eser İbrahim el-Ebyârî tarafından neşredilmiştir.⁸

Dabbî'nin (ö. 599/1203) *Buğyetü'l-mültemis fî târihi ricâli ehli'l-Endelüs* adlı eseri, Endülüs'ün fethinden başlayarak müellifin vefatına yakın bir döneme kadar yaşamış 1602 ilim adamı, edip ve şairin biyografisini ihtiva etmektedir. Humeydî'nin *Cezvetü'l-muldebis*'inin büyük oranda esas alındığı eserde İbn Beşküvâl'in *es-Sıla* ve İbnü'l-Ebbâr'ın *et-Tekmile*'sinde yer alan biyografik bilgiler tekrar edilmiştir. Bununla birlikte *Buğyetü'l-mültemis*, adı geçen eserlerde yer almayan kişilere yer vermesi yahut bu kişiler hakkında bazı ilave bilgileri içermesi bakımından önemlidir. Eser İbrahim el-Ebyârî tarafından neşredilmiştir.⁹

Bu çalışmada kullanılan en önemli tabakât kitaplarından biri İbn Beşküvâl'in *es-Sıla* adlı eserine İbnü'l-Ebbâr (ö. 658/1260) tarafından ze'yl olarak yazılan *et-Tekmile*'dir. 3610 âlimin biyografisinin yer aldığı eserde, İbn Beşküvâl'in *es-Sıla*'sında yer verdiği alan bazı ilim adamları hakkında bir takım ilave bilgilerin yanı sıra, İbn Beşküvâl'den önce yaşayan fakat *es-Sıla*'da yer almayan bazı kişilere de yer verilmiştir. İbnü'l-Ebbâr bu gibi durumlarda "*İbn Beşküvâl kendisinden rivayet ettiği bu kişiyi atlamıştır*" yahut da "*İbn Beşküvâl ders aldığı hocalarına yer verdiği eserinde saydığı bu kişiyi es-Sıla'da gözden kaçırmıştır*" gibi ifadeler kullanır. *et-Tekmile*'de VI/XII. asrın başlarında vefat eden kişilerin vefat tarihleri çoğunlukla tespit edilememiştir. Bunun yanı sıra İbnü'l-Ebbâr'ın, Endülüs'ün doğusundaki sahil şeridinde yaşayan ilim adamları hakkında İbn Beşküvâl'in kullanmadığı (belki de

⁷ Örnek için bkz. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 561 ve 571.

⁸ İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I-III (thk. İbrahim el-Ebyârî), Kahire, Dârü'l-Kitâbi'l-Mısri, 1989. Müellif ve eser hakkında bkz. Nadir Özkuyumcu, "İbn Beşküvâl", *DİA*, C: XIX, s. 377-378.

⁹ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fî târihi ricâli'l-Endelüs*, I-II, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Kahire, Dârü'l-Kitâbi'l-Mısri, 1989. Müellif ve eser hakkında bkz. Mehmet Aykaç, "Dabbî, Ahmed b. Yahyâ", *DİA*, C: VIII, s. 395-396.

erişemediği) bazı eserlerden istifade etmiş olması da bu bağlamda işaret edilmesi gereken önemli bir husustur. Eser Beşşâr Avvâd Ma'rûf tarafından neşredilmiştir.¹⁰

Endülüs dışında telif edilmiş tabakât kitaplarından İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân* adlı eseri, Endülüslü bazı meşhur ilim adamları ve hükümdarların biyografileri hakkında verdiği bir takım ayrıntılı bilgiler dolayısıyla bu çalışmada kullanılmıştır.¹¹ İbn Ebû Usaybia'nın (ö. 668/1269) çeşitli İslâm beldelerinde yetişen tabipler ve tıbbâ dair çalışmaları hakkında bilgi veren *Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etubbâ* adlı eserindeki Endülüslü tabip ve eczacılar hakkında verdiği bilgilerden istifade edilmiştir.¹² İbnü'l-Kıftî'nin (ö. 646/1248) *İhbâru'l-ulemâ bi-ahbâri'l-hukemâ* adlı eserine Endülüs'te tecrübî ve müspet ilimler alanlarında yetişen ilim adamlarının biyografileri için müracaat edilmiştir.¹³

Zehebî'nin (ö. 748/1374) *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*'sı, Endülüs'te dinî ilimler alanında yetişen meşhur ilim adamları hakkında verdiği ayrıntılı bilgiler dolayısıyla bu çalışmada müracaat edilen en önemli biyografî kitaplarından biri olmuştur. Endülüslü ilim adamlarının Doğu'daki hocalarının biyografilerinde Zehebî'nin bu eseri esas alınmıştır.¹⁴

1.2. Fehrese ve Bernâmecler

Bir âlimin ders aldığı hocalarını ve onlardan okuduğu eserlerin adlarını kaydettiği eser türü olan fehrese ve bernâmecler, bu çalışmada tabakât kitaplarından sonraki en önemli kaynaklardır. Fehreseler, kimi zaman tabakât eserlerinde verilen

¹⁰ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla**, I-IV, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Tunus, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2011. Müellif ve eser hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, "İbnü'l-Ebbâr", **DİA**, C: XXI, s. 19-21.

¹¹ İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-a'yân**, I-VIII, (thk. İhsan Abbas), Beyrut, Dâru Sadr, 1978. Müellif ve eser hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "İbn Hallikân", **DİA**, C: XX, s. 17-19.

¹² İbn Ebû Usaybia, **Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etubbâ** (thk. Nizâr Rıza), Beyrut, Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1965. Müellif ve eser hakkında geniş bilgi için bkz. Mahmut Kaya, "İbn Ebû Usaybia", **DİA**, C: XIX, s. 445-446.

¹³ İbnü'l-Kıftî, **İhbâru'l-ulemâ bi-ahbâri'l-hukemâ**, (thk. Abdülmecid Diyâb), Küveyt, Mektebetü İbn Kuteybe, ts. Müellif ve eser hakkında geniş bilgi için bkz. Mahmut Kaya, "İbnü'l-Kıftî", **DİA**, C: XXI, s. 112-114.

¹⁴ Zehebî, **Siyerü a'lâmi'n-nübelâ**, I-XXV, (thk. Şuayb el-Arnaüd ve dğr.), Beyrut 1981-1985. Müellif ve eser hakkında geniş bilgi için bkz.

bilgileri tamamlayıcı, kimi zaman ise tashih edici mahiyette bilgiler ihtiva etmektedir.¹⁵ Endülüs'te aynı türde yazılmış eserleri ifade etmek üzere kullanılan fehrese ve bernâmececin Endülüs'te tabakât literatürüyle birlikte ortaya çıktığı ifade edilebilir. İncelenen dönemde de bazı ilim adamlarının ders aldıkları hocalarını ve onlardan okudukları eserlerin isimlerini yazdıkları görülmektedir. Nitekim İbn Beşküvâl, dönemin önemli ilim adamlarından İbnü'l-Hazzâ'nın görüştüğü kişilere dair bir eser telif ettiğini kaydetmektedir.¹⁶ İbnü'l-Ebbâr da Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin Bernâmece'ini kaynak olarak kullanmıştır.¹⁷ Her iki eserin de günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir. Bu çalışmada, incelenen dönemdeki ilmî faaliyetler hakkında önemli bilgiler ihtiva eden ve hepsi de VI/XII. asırda yaşamış ilim adamları tarafından telif edilen fehrese türünde üç eser kullanılmıştır.

Bu eserlerden ilki, Gırnâtalı bir ilim adamı olan İbn Atıyye'ye (ö. 541/1146) aittir. *Fihrisü İbn Atıyye* adıyla neşredilen eserde İbn Atıyye, ders aldığı otuz hocasını sıralayarak her birinden okuduğu eserlerin isimlerini kaydetmiştir. Kendisi de bu çalışmada incelenen dönemde yaşamış bir ilim adamı olduğundan, ders aldığı hocalar ve okuduğu eserlerin tümü Endülüs'te V/XI. yüzyıldaki ilmî faaliyetlerle doğrudan ilgilidir. Eser Muhammed Ebü'l-Ecfân ve Muhammed ez-Zâhî tarafından neşredilmiştir.¹⁸

İbn Atıyye ile muasır bir ilim adamı olan Kâdı İyâz, Endülüs ile yakın ilmî münasebetleri bulunan Mağrib'in Endülüs'e en yakın şehirlerinden birinde dünyaya gelmiş ve tahsilinin bir bölümünü Endülüs'te görmüştür. Ders aldığı hocalarını ve onlardan okuduğu eserlerin isimlerini kaydettiği *el-Gunye* adlı eseri, sadece müellifin V/XI. yüzyılın sonlarında Endülüs'te yaşayan hocalarından hangi eserleri okuduğunu değil, aynı zamanda kendisi gibi Mağribli ve Endülüs'te tahsil görmüş hocalarından Mağrib'de okuduğu eserleri de göstermektedir. Bu bakımdan *el-Gunye*, Endülüs'ün

---

¹⁵ Endülüs ilim hayatı için son derece önemi haiz fehrese ve bernâmece türü eserler hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülaziz el-Ehvânî, "Endülüs'teki Ulemâ Bernâmecele'rine Dair Kitaplar", (trc. Mehmet Sait Toprak), **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 20 (2004), s. 201-236.

¹⁶ İbn Beşküvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 596.

¹⁷ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: I, s. 83.

¹⁸ İbn Atıyye, **Fihrisü İbn Atıyye** (thk. Muhammed Ebü'l-Ecfân, Muhammed ez-Zâhî), Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1983. Müellif hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülhamit Birışık, "İbn Atıyye el-Endelüsî", **DİA**, C: XIX, s. 338-340.

bir ilim merkezi olarak Mağrib üzerindeki etkilerini en az iki nesil ilim adamı üzerinde görebilme imkânı sunmaktadır. Eser Mahir Züheyr Cerrâr tarafından neşredilmiştir.¹⁹

V/XI. yüzyılın hemen akabinde yaşamış olan İbn Hayr el-İşbîlî'nin (ö. 575/1179) *Fehresetü İbn Hayr* adıyla bilinen eseri, VI/XII. yüzyılda bir önceki asrın ilmî mirasını gösteren en önemli kaynaktır. Tam adı *Fehrese mâ ravâhu min şüyûhihî mine'd-devâvîni'l-musannefe fi durûbi'l-ilm ve envâ'i'l-ma'ârif* olan eserde müellif diğer fehrese yazarlarından farklı olarak eserini ilimlere göre tertip etmiştir. İbn Hayr'ın *Fehrese*'si bu çalışmada incelenen dönemdeki ilmî faaliyetlerin müteakip asırda sürekliliğinin ne ölçüde görüldüğü ve bunun hangi kişiler üzerinden gerçekleştiğinin tespitine kaynaklık etmiştir. Eser Beşşâr Avvâd Ma'rûf ve Mahmud Beşşâr Avvâd tarafından neşredilmiştir.²⁰

Bu çalışmada Nasrîler döneminde (1238-1492) yazılmış iki fehrese türü esere de çalışmada müracaat edilmiştir. Her ikisi de IX/XV. yüzyılda yaşayan Mintevrî (ö. 834/1431)²¹ ve Mücârî'nin (ö. 862/1458)²² fehreselerine, incelenen dönemle geç dönem arasında mukayeselerde bulunabilmek amacıyla başvurulmuştur.

1.3. Fetvâ ve Nevâzil Mecmuaları

Bu çalışmanın kaynaklarından biri de Endülüslü Mâlikî fıkıh bilgileri tarafından mezhep içindeki görüşleri bir araya getirmek üzere telif edilen fetvâ ve nevâzil mecmualarıdır. V/XI. yüzyıl sonlarında yaşayan önemli fıkıh âlimlerinden Gırnâta kadısı İsa b. Sehl'in (ö. 486/1093) *el-Ahkâmü'l-kübrâ* adlı eserine dönemin fikhî anlayışın ve bu alanda etkili olan bilgilerin tespitinde müracaat edilmiştir.²³

¹⁹ Kâdî İyâz, **el-Gunye** (thk. Mahir Züheyr Cerrâr), Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.

²⁰ İbn Hayr, **Fehrese** (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmud Beşşâr Avvâd), Tunus, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2009.

²¹ Mintevrî, **Fehresetü'l-Mintevrî** (thk. Muhammed Benşerîfe), Rabat, Menşûrâtü er-Râbitati'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ, 2011.

²² Mücârî, **Bernâmec** (thk. Muhammed Ebü'l-Ecfân), Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1982. Müellif hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed el-Hâdî Ebü'l-Ecfân, "Mücârî", **DİA**, C: XXXI, s. 444.

²³ İsa b. Sehl, **Dîvânü'l-ahkâmi'l-kübrâ** (thk. Yahyâ Murâd), Kahire, Dârü'l-Hadis, 2007. Müellif hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Özel, "İsa b. Sehl", **DİA**, C: XXII, s. 485-486.

Dönemin meşhur fıkıh âlimlerinden Kurtuba başkadısı Ebü'l-Velîd İbn Rüşd'ün *Mesâilü Ebi'l-Velîd İbn Rüşd* adıyla yayımlanan eseri, ilim hayatını ilgilendiren bazı meseleleri ihtiva etmesi dolayısıyla bu çalışmada başvurulan kaynaklardan biri olmuştur.²⁴ Bu literatürün geç dönemde telif edilen ve en hacimli eseri olan Venşerîsî'nin *el-Mi'yârü'l-mu'rib* adlı eseri ise bu çalışmada incelenen dönemde yaşayan fıkıh âlimlerinin görüşlerinin ilerleyen dönemlere ne ölçüde intikal ettiğinin tespitinde kullanılan bir kaynaktır.²⁵

1.4. Edebiyat Eserleri

Dönemin bazı edipleri tarafından yazılan eserler de bu çalışmanın kaynakları arasındadır. Bunlar arasında Feth b. Hakan'ın (ö. 529/1135) *Kalâidü'l-ikyân*'i²⁶ ile İbn Bessâm'ın (ö. 542/1147) *ez-Zahîre fî mehâsini ehli'l-cezîre*'si²⁷ esas itibariyle edip ve şairlerin hayatları ve sanatlarından örnekler veren eserler olmakla birlikte, bazı biyografilerde dönemin ilim adamları ve idarecilerin hayatlarına dair önemli detaylar sunmaktadırlar. Her iki eser, tezin farklı kısımlarıyla ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bununla birlikte bu alanda yazılan eserler arasında en fazla istifade edilen Makkarî'nin (ö. 1041/1632) *Nefhu't-tîb* adlı hacimli eseridir. Şiir, edebiyat, tarih ve biyografik kayıtlarla dolu olan eser, V/XI. yüzyılın hem ilmî hayatı hakkında ihtiva ettiği kayıtlar hem de siyasî tarihe dair verdiği bilgilerle çalışmanın önemli kaynaklarından biri olmuştur. Eser İhsan Abbas tarafından neşredilmiştir.²⁸

²⁴ İbn Rüşd, *Mesâilü Ebi'l-Velîd İbn Rüşd*, I-II, (thk. Muhammed el-Habib et-Teckânî), Beyrut, Dârü'l-Cil, 1993.

²⁵ Venşerîsî, *el-Mi'yârü'l-mu'rib ve'l-câmi'i'l-Mağrib*, I-XII, (thk. Heyet) Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1981. Müellif hakkında geniş bilgi için bkz. Necmeddin Kızılkaya-Osman Yılmaz, "Venşerîsî", *DİA*, C: XLIII, s. 47-49.

²⁶ Feth b. Hâkân, *Kalâidü'l-ikyân ve mehâsinü'l-a'yân*, I-II, (thk. Hüseyin Yûsuf Hirîyûş), Zerkâ, Mektebetü'l-Menâr, 1989. Müellif hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, "Feth b. Hâkân el-Kaysî", *DİA*, C: XII, s. 453-455.

²⁷ İbn Bessâm, *ez-Zahîre fî mehâsini ehli'l-Cezîre* I-IV, (thk. İhsan Abbas), Beyrut, Dârü's-Sekâfe, 1975-1979. Müellif hakkında geniş bilgi için bkz. Hüseyin Yazıcı, "İbn Bessâm eş-Şenterînî", *DİA*, C: XIX, s. 376.

²⁸ Makkarî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb* I-VIII (thk. İhsan Abbas), Beyrut, Dâru Sadr, 1968. Müellif hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, "Makkarî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, C: XXVII, s. 445-446.

1.5. Coğrafya Eserleri

Endülüs dışında yazılan coğrafya eserlerinden Makdisî'nin (ö. 390/1000) *Ahsenü't-tekâsim* adlı eseri, özellikle Mâlikî mezhebinin Endülüs Emevî hükümdarı nezdinde nasıl yaygınlık gördüğüne dair verdiği orijinal bilgiler dışında Endülüs'ün ilmî hayatına yahut siyasî tarihine ışık tutan bilgi sunmamaktadır.²⁹ Bu çalışmada müracaat edilen bir başka coğrafya eseri, muhaddis yönüyle öne çıkan dönemin önemli ilim adamlarından Uzrî'nin (ö. 478/1085) *Tersî'u'l-ahbâr* adlı kitabıdır. Eserin günümüze ulaşan kısımları Abdülaziz el-Ehvânî tarafından *Nusûs ani'l-Endelüs min Kitâbi Tersî'i'l-ahbâr* adıyla neşredilmiştir.³⁰ Tarihle coğrafyanın iç içe geçtiği bir üslupla kaleme alınmış olan eserin V/XI. yüzyıl Endülüs siyasî tarihiyle ilgili verdiği değerli bilgilerinden istifade edilmiştir. Himyerî'nin *er-Ravzü'l-mi'târ* adlı kitabı, Endülüs şehirlerinin siyasî tarihine dair ihtiva ettiği kayıtlar dolayısıyla bu çalışmada müracaat edilen bir başka coğrafya eseridir.³¹

1.6. Hatırat

Mülûkü't-tavâif döneminde Gırnâta'da hüküm sürmüş olan Zirîlerin son emîri Abdullah b. Bulukkîn (ö. 483/1090'dan sonra) tarafından kaleme alınan *Kitâbü't-Tibyân*, müellifin kendisinin ve dönemin olaylarının Murâbit hükümdarı Yûsuf b. Tâşfin'e yanlı aktarıldığı gerekçesiyle yazılmıştır. Endülüs'te bir hükümdar tarafından kaleme alınmış tek hatırat olan eser, Endülüs'ün Murâbitlar hakimiyetine geçtiği dönemin olağanüstü siyasî şartları altında yazılmıştır. Bu

²⁹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm* (thk. M. J. De Goeje), Leiden, Brill, 1906. Müellif hakkında geniş bilgi için bkz. Marina L. Tolmacheva, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, C: XXVII, s. 431-432.

³⁰ Uzrî, *Nusûs ani'l-Endelüs min Kitâbi Tersî'i'l-ahbâr ve tenvî'i'l-âsâr ve'l-büstân fî garâibi'l-büldân ve'l-mesâlik ilâ cemâ'i'l-memâlik* (thk. Abdülaziz el-Ehvânî), Madrid, el-Ma'hedü'l-Mısrî li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye bi'l-Madrid, 1965. Müellif hakkında geniş bilgi için bkz. Thomas B. Irwing, "İbnü'd-Delâî", *DİA*, C: XXI, s. 9-10.

³¹ Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr* (thk. İhsan Abbas), Beyrut, Mektebetü Lübnân, 1975. Müellif hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa L. Bilge, "Himyerî, İbn Abdülmün'im", *DİA*, C: XVIII, s. 60-61.

yönüyle *Kitâbü't-Tibyân*, dönemin siyasî tarihiyle ilgili konularda bu çalışmada başvurulan önemli kaynaklardan biri olmuştur.³²

1.7. Hususî Tarih Eserleri

İbn İzârî'nin (ö. 712/1312) *el-Beyânü'l-muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib* adlı eseri, Endülüs siyasî tarihi için son derece mühim kaynaklardan biridir. Bu çalışmada incelenen dönemin siyasî tarihiyle ilgili bölümle ilgili kayıtlar, eserin G. S. Colin ve E. Levi Provençal tarafından yapılan neşrinin üçüncü cildi ile İhsan Abbas tarafından neşredilen dördüncü ciltte yer aldığından, tezde ilgili ciltler kullanılmıştır.

Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb'in (ö. 776/1374), Gırnâta tarihine dair telif ettiği *el-İhâta fi ahbâri Gırnâta* adlı eseri, şehirle ilgili olduğu nispette ilim hayatına dair kıymetli kayıtlar ihtiva etmektedir. Çalışmanın farklı kısımlarında bu eserden istifade edilmiştir.³³

2. Araştırma Eserleri

Sa'd Abdullah el-Beşerî'nin *el-Hayâtü'l-ilmîyye fi'l-Endelüs fi'l-karni'l-hâmis el-hicrî* adlı eseri, konuyla ilgili yapılmış bir çalışmadır. Bişrî'nin çalışması, V/XI. yüzyıl Endülüs ilmî hayatını ayrıntılı bir şekilde tasvir etmekle birlikte, analiz ve değerlendirmelere pek yer vermeyen bir karaktere sahiptir. Bu tezde Bişrî'nin çalışmasından da istifade edilmiştir. Münire bint Abdurrahman Şarkî'nin *Ulemâü'l-Endelüs fi'l-karneyni'r-râbi ve'l-hâmis el-hicriyyeyn* adlı eseri, IV-V/X-XI. yüzyıllarda Endülüslü ilim adamlarının yürüttükleri görevleri iktisadî durumları açıdan ele alan bir çalışmadır. İlgili kısımlarda bu çalışmaya müracaat edilmiştir.

Konuyla ilgili Batı'da yapılan çalışmalar arasında Dominique Urvoy'un *El Mundo de los Ulemas Andaluces del Siglo V/XI al VII/XIII* başlığıyla İspanyolca'ya tercüme edilen ve Endülüs ulemâsını sosyolojik açıdan inceleyen eseri önemlidir. İbn

³² Abdullah b. Bulukkîn, *Kitâbü't-Tibyân* (thk. Emin Tevfik Tîbî), Rabat, Mektebetü'l-Emân, 2011.

³³ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fi ahbâri Gırnâta*, I-IV, (thk. Muhammed Abdullah İnân), Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1973-1977.

Beşkuvâl'in *es-Sıla'sı* ile İbnü'l-Ebbâr'ın *et-Tekmile*'sinde yer alan âlimlerle sınırlandırılan çalışmada ulemanın ilgi alanları ve etnik kökenleri gibi konular üzerinde durulmuş olup çalışmamızın ilgili kısımlarında Urvoy'un eserinden de istifade edilmiştir. Zikredilen araştırmalar, V/XI. yüzyıl başında Endülüs'te meydana gelen siyasî ve sosyal buhranın Endülüs'teki ilmî hayat üzerinde ne gibi tesirleri bulunduğu sorusuna cevap aramamaktadır. Bu çalışmada işaret edilen soru araştırmanın temel problemi olmuş ve konu bu sorunun etrafında ele alınmıştır.

KONU

Konunun Kapsamı ve Sınırlandırılması

Bu çalışma Endülüs'te V/XI. yüzyıldaki ilmî hayatı incelemektedir. Tarihi ismi günümüzde İspanya'nın güneyindeki "Andalucia" otonom bölgesinde halen yaşayan Endülüs, İslâm hakimiyeti döneminde sınırları değişkenlik gösteren bir bölge olmuştur. 92/711'de başlayan fetih süreci, birkaç yıl içinde Müslümanların İber Yarımadası'nın büyük bir kısmına sahip olmalarıyla sonuçlanmıştır. Müslümanların 114/732'de vuku bulan Belâtüşşühedâ Savaşı'nda Franklar karşısında aldığı mağlubiyet, Müslümanların hakimiyeti altındaki topraklar ile Hıristiyan topraklarını ayıran sınırları da büyük ölçüde belirlemiştir. Sınırlarda iki taraf arasında el değiştiren bazı kaleler ve küçük yerleşim birimleri bulunmakla birlikte, kuzeyde Ebro vadisi ile kuzeydoğuda Pireneler tarafları birbirinden ayıran tabii sınırlardı ve bu sınırlar V/XI. asrın sonlarına kadar büyük ölçüde muhafaza edilmiştir. 478/1085'te Tuleytula'nın düşmesi söz konusu sınırlarda meydana gelen ilk önemli değişiklik olmuştur. Şu halde "Endülüs", V/XI. yüzyıl başları için farklı, aynı yüzyıl sonu için farklı coğrafi sınırları ifade etmektedir.

Bu çalışmanın sınırlandırıldığı dönemin başlangıcını Endülüs'te V/XI. yüzyıl başında, yani 1000 (h. 390) yılı itibarıyla hayatta olan ilim adamları teşkil etmektedir. V/XI. yüzyılın başlangıcı bu yıl olmakla birlikte, sona erdiği yılın 1100

(h. 491) olarak kabul edilerek çalışmanın bu yıllarla sınırlandırılması, hayatlarının büyük bir kısmını 1100 yılından önce yaşamakla birlikte 1100'den sonra vefat eden ilim adamlarını bu kapsamın dışında bırakacağından, böyle bir yaklaşımın metodolojik açıdan sorunlu olacağı açıktır. Bu çalışmada söz konusu durumla karşı karşıya kalmamak için, 1100 yılı itibariyle Endülüs'te tahsil hayatı içinde yer alan bir kişinin dönem açısından araştırmanın kapsamına dahil edilmesi benimsenmiştir. Endülüs'te öğrencilerin tahsile başlangıç yaşları dikkate alınarak, 478 (m. 1085) yılında doğmuş olan kişiler çalışmanın kapsamına dahil edilmiş, daha sonra doğanlar bunun dışında tutulmuştur. Doğum tarihi hakkında bilgi sahibi olunamadığı durumlarda, ilim adamının vefat tarihi dikkate alınarak, 543 (m. 1148) yılı üst sınır olarak kabul edilmiş, bu tarihten sonra vefat eden ilim adamları kapsam dışında tutulmuştur.

Konuyla İlgili Bazı Zorluklar

İlmî maksatla seyahate çıkan bir ilim adamının Endülüs'te yahut Doğu'da olsun, ders aldığı bir hocasıyla nerede görüştüğünü tespit etmek kimi zaman oldukça zor olabilmektedir. Mesela Mecrîtlî Yûsuf b. Abdurrahman (ö. 473/1080), aslen Endülüslü olup Mısır'da vefat eden Yahyâ b. Necâh'tan (ö. 422/1031) *Sübûlü'l-hayrât* adlı eserinin icâzetini Doğu'daki seyahati esnasında almıştı. Bu iki âlim Mısır'da görüşmüş olabileceği gibi, onların Mekke'de görüşmüş olmaları da muhtemeldir, zira Yahyâ Mısır'a gitmeden önce hac ibadetini yerine getirmek üzere Mekke'ye gitmişti. Aynı şekilde Yûsuf da Mekke'de Ebû Zer el-Herevî ile görüşmüş ve ondan istifade etmişti.³⁴

Konuyla ilgili diğer bir problem de, birden fazla alanda öne çıkan bir âlim hakkında hangi alanda bahsedileceği meselesidir. Bu tür durumlarda, o kişi hakkındaki esas bilgiler en meşhur olduğu alanda verilmiş, diğer ilim dallarında ise konuyla ilgisi ölçüsünde bahsedilmiştir. Mesela İbnü'd-Debbâğ, hadis alanında döneminin en bilgili kişilerinden biri olarak gösterilmesine karşın fıkıh konusunda –

³⁴ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 955, 975.

özellikle rey fihî- aynı şekilde bilgiye sahip değildi.³⁵ Dolayısıyla kendisinden hadis ilmiyle ilgili bölümde ayrıntılı olarak bahsedilmiş, buna karşılık fıkhîta kısaca temas edilmiştir.

İlim adamlarının çeşitli sebeplerden dolayı hapse atıldıkları ve bunlardan bir kısmının hapisteyken vefat ettikleri anlaşılmaktadır.³⁶ Bununla birlikte kaynaklar, özellikle de ilim adamları hakkındaki biyografik bilgilerin kaynağı olan tabakât kitapları, bir ilim adamının niçin hapsedildiğine dair neredeyse hiçbir kayda yer vermez. Umumî tarih kitaplarında da bilgi yoktur. Bu ise, ilim adamları ile siyâsî otorite arasındaki ilişkilerin tespit edilmesini büyük ölçüde zorlaştırmaktadır.

Endülüs'te incelenen dönemde yazıldığı bilinen fakat günümüze ulaşmamış birçok tabakât kitabı bulunmaktadır. Bu kitapların özellikle Kurtuba dışındaki şehirlerle ilgili olması, meselenin başka bir boyutunun daha karanlık kaldığına işaret etmektedir. Söz gelimi Tuleytula ulemâsı hakkında bir eser kaleme alan İbn Mütâhir ve Doğu Endülüs şehirleri hakkında benzer bir kitap yazan İbn Müdir'in eserleri günümüze ulaşmış olsaydı, bu iki bölge hakkında daha detaylı bilgilere sahip olunabilirdi. Dolayısıyla bugün elimizde mevcut tabakât kitaplarının, yazıldıkları dönem için Endülüs ulemâsının ne kadarını içerdiği meselesi son derece önemli bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Endülüs içindeki yahut Endülüs ile Doğu İslâm dünyası arasındaki ilişkilerin tespiti gibi son derece önemli mesele ise ancak mevcut kaynakların verdiği bilgiler ölçüsünde aydınlatılabilir.

Takip Edilen Usûl

İslâm dünyasının diğer bölgelerinde de görüldüğü üzere Endülüs'te de ulemâ dinî ilimlerin sadece bir alanında bilgi sahibi değildi. İbn Hazm gibi çok yönlü bazı âlimler istisna edilecek olursa, genellikle bir öğrencinin farklı hocalardan çeşitli konulara dair eserler okuyarak dinî ilimler ve dil alanında belli bir seviyeye sahip

³⁵ Humeydi, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 328.

³⁶ Bazı örnekler için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 437.

olduktan sonra tahsiline belirli bir alanda derinleşerek devam ettiği görülmektedir. Bu durumun bir sonucu olarak, bir âlim karşımıza söz gelimi hem fıkıh ve hem de hadis âlimi olarak çıkabilmektedir. Dinî ilimler dışında, dil, tarih yahut tıp veya astronomi ile ilgilenmiş kişiler de vardır. Bu durumlarda bir âlimin biyografisine ilk olarak temayüz ettiği alanda verilmiş, diğer ilimlere dair çalışmalarına da gerektiği ölçüde temas edilmiştir. Endülüs'teki yer adlarının günümüzdeki karşılıkları ile şahısların ölüm tarihleri ilk geçtikleri yerde parantez içinde gösterilmiştir. İsimlerin yazılışında Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde geçtiği şekli esas alınmıştır.

Siyasî Panorama

Endülüs'ün yaklaşık sekiz asırlık uzun siyasî tarihi içerisinde V/XI. yüzyıl, İber Yarımadası'nın ilerleyen dönemlerdeki siyasî tarihini şekillendirecek son derece önemli hadiselerin meydana geldiği bir dönem olarak dikkat çeker. Söz konusu dönem Endülüs Emevî Devleti'nin kuzeyindeki Hıristiyan krallıklar üzerine düzenlediği başarılı askerî seferlerle başlamışsa da, ilk on yıl geride kaldığında siyasî şartlar çok farklı bir istikamette ilerlemişti. Âmirî ailesinin Endülüs Emevî Devleti idaresindeki etkinliğinin 399/1009'da son bulmasının ardından Kurtuba (Córdoba) ve çevresi, tarihi isyanlarla dolu Endülüs'te o zamana kadar benzeri pek az görülen kanlı mücadelelere şahit olmuştu. Bu dönemde mevcut durum, Endülüs Emevî hanedan mensupları arasında tahtı ele geçirmek için yapılan mücadelelerle mevcut durum daha da kötüleşmişti. Kurtuba'daki otorite boşluğu, önce merkezden uzak şehirlerde müstakil yahut yarı bağımsız emîrliklerin ortaya çıkmasıyla, 422/1031'de ise Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılmasıyla sonuçlandı ve bir süredir fiilen devam eden mülûkü't-tavâif³⁷ dönemi resmen başlamış oldu. Mülûkü't-tavâif dönemi, Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılmasıyla ortaya çıkan siyasî otorite boşluğunu doldurmak ve nihaî hedefi Endülüs Emevî Devleti'nin yerini alarak siyasî birliği sağlamak üzere harekete geçen emîrliklerin mücadeleleriyle geçti.³⁸ Müslüman emîrlere kendi aralarındaki mücadelelere öylesine odaklanmışlardı ki, kuzeylerinde

---

³⁷ “Mülûkü't-tavâif” ibaresi, “melik” kelimesinin çoğulu olan “mülûk” ile “tâife” kelimesinin çoğulu olan “tavâif” kelimelerinden oluşan Arapça bir terkiptir. Türkçe literatürde çoğunlukla Arapça aslıyla veya az da olsa “tavâif-i mülûk” şeklinde tamlama halinde kullanılırken, İspanyolca'da “los reyes de taifas”, İngilizce'de ise “party-kings” olarak ifade edilmektedir. Mülûkü't-tavâif dönemi Endülüs siyasî tarihi hakkında geniş bilgi için bkz. Hüseyin Münis, “Consideraciones Sobre la Época de los Reyes Taifas”, *AA*, C: 31, sy. 1 (1966), s. 305-328; Muhammed Abdullah İnân, **Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs. el-Asru's-sânî: Düvelü't-tavâif, münzü kıyâmihâ hatta'l-fethi'l-Murâbitî**, Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1997; D. J. Wasserstein, **The rise and fall of the Party-Kings, politics and society in Islamic Spain, 1002-1086**, Princeton, Princeton University, 1985; a.mlf., “Mulûk al-Tavâif”, **Encyclopaedia of Islam, Second Edition (EI²)**, C: VII, s. 552-554; **Historia de España- R. Menéndez Pidal**, ed. María Jesús Viguera Molins, “Historia Política”, Madrid, Espasa Calpe, 1994, VIII/I; a.mlf., **Los reinos de taifas y las invasiones Magrebies**, Madrid, Editorial Mapfre, 1992; Pierre Guichard-Bruna Soravia, **Los reinos de Taifas. Fragmentación política y esplendor cultural**, Málaga, Editorial Sarriá, 2005; Mehmet Özdemir, “Mülûkü't-Tavâif”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C: XXXI, s. 553-556.

³⁸ Bu dönemde ortaya çıkan emîrliklerin toplu bir listesi için bkz. Wasserstein, **The rise and fall of the Party-Kings**, s. 82-98.

kendilerine karşı her geçen gün daha ciddi bir tehlike arz eden Kastilya Krallığı'nın gücünü ancak Tuleytula'nın (Toledo) düştüğü 478/1085 yılında fark edebildiler. Tuleytula'nın düşüşü şehrin çevresindeki geniş bir bölgenin de Kastilya'nın eline geçmesini beraberinde getirdi. Bu durumun sonucu ise İşbîliye (Sevilla) ve Gırnâta (Granada) gibi güneydeki şehirlerin Kastilya tehdidini doğrudan hissetmeye başlaması oldu. Endülüslü Müslümanlar Kastilya tehdidine kendi kuvvetleriyle karşı koyamayacaklarını gördüklerinden, Kuzey Afrika'da o dönemde güçlü bir devlet idaresine ve askerî güce sahip olan Murâbitlar'ın kudretli hükümdarı Yûsuf b. Tâşfîn'den yardım istediler. Bu talebi bazı şartlarla kabul eden Murâbit hükümdarının birkaç yıl sonra Endülüs'teki küçük emîrlikleri ortadan kaldırmasıyla 483/1090'da Endülüs'te Murâbitlar hakimiyeti başlamış oldu ve bu hakimiyet dönemi 542/1147'de Murâbitların yıkılışına kadar devam etti.

IV/X. yüzyılın son çeyreğinde Endülüs siyasî hayatında en önemli rol hiç şüphesiz Hâcib Ebû Âmir el-Mansûr'a (ö. 392/1002) aittir. Endülüs Emevî Devleti hizmetine girdikten sonra siyasî sahadaki rakipleri arasından sıyrılan Muhammed b. Ebû Âmir, Halife II. Hişâm'ın çocuk yaşta tahta geçmesinden istifade ederek devlet idaresini ölümüne kadar fiilen yürütmüştür. Nüveyrî'nin ifadesiyle, adına hutbe okutulması dışında hükümdardan farksızdı.³⁹ Bu dönemde kuzeydeki Hıristiyan krallıklar karşısında başarılı bir şekilde yürütmüş olduğu askerî mücadeleler yoluyla Endülüs Emevî Devleti için muhtemel toprak kayıplarının önüne geçildiği gibi, bazı kaleler de ele geçirilmiştir. Bu başarılı idare, Hâcib el-Mansûr'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu Abdülmelik el-Muzaffer'in hâciblik döneminde (392-398/1002-1008) de devam etmiştir. Ne var ki Abdülmelik el-Muzaffer'in ölümünden sonra bu makama geçen kardeşi Abdurrahman en-Nâsır'ın (ö. 399/1009) Halife II. Hişâm'a baskı yaparak kendisini veliaht tayin ettirmesi, Âmirî idaresinin sonunu hazırladı. Gerçekleşmesi halinde Endülüs'te hanedan değişimi anlamına gelen bu girişim, Emevî hanedan mensupları, ulemâ ve halk arasındaki hoşnutsuzluğun Âmirîler'e karşı bir hareket halini almasıyla sonuçlandı. Abdurrahman en-Nâsır'ın kuzey

³⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb* (tkh. Ahmed Kemal Zeki), Kahire, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1980, C: XXIII, s. 403-406; Antonio Prieto y Vives, *Los reyes de Taifas: estudio histórico-numismático de los musulmanes españoles en el siglo V de la Hégira (XI. de J.C.)*, Madrid, Centro de Estudios Históricos, 1926, s. 10 vd.

istikametine sefere çıktığı bir esnada Kurtuba'da II. Hişâm azledilerek “el-Mehdî” unvanıyla Muhammed b. Hişâm'a biat edildi. Kurtuba'daki bu gelişmelerden haberdar olan Hâcib Abdurrahman en-Nâsır, ordunun istikametini Kurtuba'ya çevirdi. Ancak ordusundaki askerler yeni halife Muhammed el-Mehdî'ye biat ettiler, halifenin biat çağrısını kabul etmeyen Abdurrahman en-Nâsır ise yakalanarak öldürüldü.⁴⁰

Hâcib Abdurrahman en-Nâsır'ın öldürülmesi Âmirîler dönemini sona erdirmişse de, Endülüs'teki siyasî belirsizliği ortadan kaldırmamış, bilakis bunu daha da karmaşık bir hale getirmişti. Zira bu dönemde Endülüs Emevî hanedan mensuplarından II. Hişâm, Muhammed el-Mehdî ve Süleyman el-Müsta'în arasında yaşanan taht mücadelesi esnasında, mevcut siyasî sorunların yanına devlet ve toplum yapısını sarsan sosyal gerilimler de eklendi. Endülüs Emevî Devleti döneminde kuzeydeki hıristiyan krallıklara karşı sürdürülen askerî harekâta destek vermek üzere Endülüs'ün çeşitli yerlerinden, hatta Kuzey Afrika'dan çok sayıda kişi Endülüs Emevî ordusunda yer almaktaydı. Bu şekilde IV/X. yüzyılın sonlarından itibaren Kuzey Afrika'dan Endülüs'e gelen ve Endülüs'te yerleşik olanlardan ayırt edilmek üzere “yeni Berberîler” şeklinde anılan gruplar, Endülüs Emevî hanedan mensuplarından Süleyman el-Müsta'în'in yanında yer alarak dönemin siyasî hayatında önemli bir rol oynadılar.⁴¹ Yeni Berberîler arasında, Kuzey Afrika'da hüküm sürmekte olan Zîrî hanedanına mensup olanlar ile Endülüs'te yerleşik gruplar arasında -ileride görüleceği üzere- kanlı savaşlar meydana geldi.⁴² Bu mücadeleler bir taraftan merkezî otoritenin Kurtuba ve çevresinin ötesine geçemeyecek derecede zayıflamasına sebep olurken, diğer taraftan da çoğunluğunu Arap asıllıların teşkil

⁴⁰ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (thk. G. S. Colan, E. L. Provençal), Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1930, C: III, s. 42, 49, 73-75; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, C: XXIII, s. 409-410, 414-418. Endülüs'te Âmirî dönemi hakkında bkz. Mehmet Özdemir, *Endülüs*, İstanbul, İSAM Yayınları, 2014, s. 83-93; a. mlf., “Mansûr, İbn Ebû Âmir”, *DİA*, C: XXVIII, s. 6-8.

⁴¹ Kuzey Afrika'dan getirilerek Endülüs ordusunda savaşan Berberîler hakkında bkz. *Zikru bilâdi'l-Endelüs*, müellifi meçhul (thk. Luis Molina), Madrid, Consejo Superior Investigaciones Científicas (CSIC), 1983, C: I, s. 195. Dönem hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Makkarî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsü'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâniddîn İbni'l-Hatîb* (thk. İhsan Abbas), Beyrut, Dâru Sadr, 1968, C: I, s. 396-424; Viguera Molíns, “Historia Política”, C: VIII/I, s. 32.

⁴² Bu dönemde en büyük yıkımlardan birini yaşanan Medînetüzzehrâ şehrinin uğradığı tahribat için bkz. İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C: III, s. 92, 95.

ettiği yerleşik Endülüslüler ile yeni Berberîler arasında derin bir ayrılığın temellerini atmaktaydı.

Süleyman el-Müsta‘în’in kendisine destek veren Berberî liderleri buldukları bazı şehirlerin valiliklerine getirmesiyle yeni Berberîlerin Endülüs siyasî hayatındaki etkinliği daha da arttı. Bunlar arasında Sebte (Ceuta) valisi Ali b. Hammûd, Süleyman el-Müsta‘în’in Berberîlerin güç ve desteği olmaksızın bir başarı elde edemeyeceğinin farkındaydı. Nihayet Kurtuba idaresini ele geçirmek üzere Sebte’den Mâleka’ya (Málaga) geçti ve 407/1016 yılında Kurtuba’ya hakim olma düşüncesini gerçekleştirdi. Böylece Endülüs’te 407-413 (1016-1022) yılları arasında Endülüs Emevî idaresi kesintiye uğradı, onun yerini Hammûdî hakimiyeti aldı. Bununla birlikte en-Nâsır Lidînillah unvanını alan Ali b. Hammûd’un hakimiyeti Endülüs’ün tamamında tanınıyor değildi; yeni Berberîler ve Âmirîlerin hizmetindeki saklebî asıllı liderlerden Hayrân el-Âmirî onun yanında yer almıştı.⁴³

Kurtuba’da bu gelişmeler yaşanırken, Endülüs Emevî hanedan mensuplarının tahtı geri alma mücadelesi de devam etmekteydi. Bu çabalar sonunda 414/1023’te Emevî hanedanından Abdurrahman el-Müstahzir’e, ondan altı ay sonra Muhammed el-Müstekfî’ye biat edildi. 416/1025’te Hammûdîler Kurtuba’ya yeniden hakim olduysa da, 417/1027’de III. Hişâm’a biat edilmesiyle Endülüs’te Emevî idaresi yeniden tesis edildi. Ancak bu istikrarsız dönemde huzur ve emniyetin ortadan kalkmasından bunalan Kurtuba halkının Emevî hanedan mensuplarını şehirden çıkarmasıyla Endülüs Emevî idaresi 422/1031’de kesin olarak sona erdi.

Emevî hanedan mensuplarının Kurtuba’dan çıkarılmasıyla başsız kalan idareyi, şehir halkının isteği üzerine Cehver b. Muhammed (ö. 435/1043) üstlenmesiyle Kurtuba merkez olmak üzere Ceyyân (Jaen), Beyyâse (Baeza), Übbede (Ubeda), el-Müdevver (Almodovar) gibi çevre şehirleri de içine alan bölgede Cehverîler idaresi kuruldu.⁴⁴ Endülüs Emevî Devleti’nde önemli hizmetlerde

⁴³ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, C: XXIII, s. 431-432.

⁴⁴ *Zikru bilâdi’l-Endelüs*, C: I, s. 215; Feth b. Hâkân, *Matmahu’l-enfus ve mesrahu’t-teennüs fi mülehi ehli’l-Endelüs* (thk. Muhammed Ali Şevâbîke), Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1983, s. 180-186; İbn İzârî, *el-Beyânü’l-muğrib*, C: III, s. 185; İbn Sa‘îd el-Mağribî, *el-Muğrib fi hule’l-Mağrib* (thk. Şevki Dayf), Kahire, Dârü’l-Maârif, 1978, C: I, s. 56.

bulunmuş bir aileye mensup olan Cehver b. Muhammed, bir süre vezirlik makamında bulunmasının yanı sıra, son Endülüs Emevî halifesi III. Hişâm'ın azledilmesi sürecinde etkin bir şekilde yer almış, Kurtuba halkının güven ve saygınlığını kazanmış bir devlet adamıydı.⁴⁵ III. Hişâm'ın azlinden sonra Kurtuba idaresini yürütmek üzere bir idare meclisi oluşturulmuştu. Cehver b. Muhammed, idareyi üstlendikten sonra bu meclisi lağvetmemiş, dönemin diğer Endülüslü emîrleri çeşitli hükümdarlık unvanı kullanırken kendisi için herhangi bir unvan almamış, hilafet sarayına taşınmayarak evinde ikamet etmeyi sürdürmüştü. Mülûkü't-tavâif emîrleri arasındaki savaflara katılmadığı gibi, bu savafların sona erdirilmesi için birçok defa arabuluculukta bulunmuştu. Hakim olduğu toprakları başka bir emîre kaptıran çok sayıda Endülüslü hükümdar ve idareci, Cehver b. Muhammed'in daveti üzerine Kurtuba'ya yerleşmişti. V/XI. yüzyılın ilk on yılını takip eden süreçte Kurtuba'da meydana gelen olayların şehir ve sakinleri üzerinde bırakmış olduğu büyük tahribatın izleri, bu saygın hükümdarın idaresi döneminde giderilmeye çalışılmıştı. Bunda büyük oranda başarılı olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.⁴⁶

Cehver b. Muhammed'in 435/1043'te ölümünden sonra Kurtuba halkı tarafından oğlu Muhammed b. Cehver'e biat edildi. Onun genel olarak babasının idare tarzını sürdürdüğü söylenebilir, fakat babasından farklı olarak oğlu Abdülmelik'i kendisine veliaht tayin etmiş ve bunun için Kurtuba halkından biat almıştı. Abdülmelik b. Muhammed'in hükümdar olduktan sonra, dedesi ve babasının idare anlayışından uzak bir şekilde kendisi için "el-Mansûr-Billah" ve "ez-Zâfir Bifazlillah" gibi lakaplar alması ve idare tarzı Kurtuba'da huzursuzluğun doğmasına neden oldu. Yine de 440/1048'de idareyi teslim ettiği İbnü's-Sekkâ olarak tanınan vezir İbrahim b. Yahyâ'nın (ö. 455/1063) başarılı idaresi boyunca Kurtuba'da huzur ve asayiş ortamı muhafaza edildi. Ancak Cehverî topraklarını ele geçirme hesapları yapan Abbâdîler'in asılsız bir şekilde yadıkları İbnü's-Sekkâ'nın Cehverî idaresini ele geçirmeyi planladığı yönündeki şayia neticesinde İbnü's-Sekkâ idam edildi.

⁴⁵ İbnü'l-Ebbâr, **el-Hulletü's-siyerâ** (thk. Hüseyin Mûnis), Kahire, Dârü'l-Maârif, 1985, C: II, s. 30. Kalkaşendî, Cehverîler'den Endülüs'e gelen ilk kişiyi Ebû Ubeyde olarak kaydetmektedir. Bkz. **Subhu'l-a-şâ fi sinâ'ati'l-inşâ**, Kahire, Dârü's-Sekâfeti'l-İrşâdi'l-Kavmiyye, 1915, C: V, s. 250.

⁴⁶ Makkari, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 302-303. Cehverîler hakkında geniş bilgi için bkz. İnân, **Düvelü't-tavâif**, s. 20-30; Halid Süfî, **Los Banu Yahwar en Córdoba, 1031-1070 d. J.C. 422-462 H**, Córdoba, Real Academia de Córdoba, 1968.

Cehverî topraklarına hakim olmak isteyen bir başka emîrlik olan Zünnûnîler bu arada Kurtuba'ya girerek şehre hakim oldular. Bu gelişme üzerine Cehverî emîri Abdülmelik b. Muhammed, müttefiki Abbâdîler'den yardım istedi. Beklediği fırsata kavuştuğunu düşünen Abbâdî emîri Mu'temid, Zünnûnî emîri Yahyâ el-Me'mûn'un ölümünden sonra bir ordu göndererek 467/1075'te şehre hakim oldu. Böylece Cehverîler ortadan kaldırılırken, Emîr Abdülmelik ve Cehverî ailesine mensup kişiler şehirden çıkarılarak Abbâdîler'in hakimiyetindeki İşbîliye ve Şeltîş (Saltes) gibi şehirlerde mecburî ikamete tabi tutuldu.⁴⁷

Kurtuba'da Endülüs Emevî Devleti hakimiyetinin sona ermesinin ardından bu gelişmeler görülürken, Endülüs'ün çeşitli bölgeleri ise mülûkü't-tavâif döneminde ortaya çıkan çok sayıdaki emîrliğin mücadelesine sahâsı oldu. Burada, söz konusu dönemde ortaya çıkan başlıca emîrliklerin siyasî faaliyetlerine yer verilecektir.

Güney Endülüs: Hammûdîler, Abbâdîler ve Zîrîler

Endülüs'te ortaya çıkan yeni Berberî emîrlikler arasında V/XI. yüzyılın başlarında en güçlü olanı hiç şüphe yok ki Hz. Ali evladından olan Hammûdîler idi.⁴⁸ Ali b. Hammûd liderliğindeki Hammûdîler Endülüs'te Süleyman el-Müsta'in'in tahta geçmesinde büyük pay sahibiydiler ve bu dönemde büyük bir nüfuza sahip olmuşlardı. Süleyman el-Müsta'in tarafından Sebte valiliğine getirilen Ali b. Hammûd, halife tarafından veliaht tayin edilmişti.⁴⁹ Bununla birlikte, Ali b. Hammûd'un 405/1015'te Kurtuba idaresini ele geçirmek için harekete geçtiği görülmektedir. Sebte'den boğazın karşı yakasına Mâleka'ya geçmiş, daha sonra Kurtuba'da idareyi ele geçirmişti. Onun halifeliği yeni Berberîler ve Hayrân el-Âmirî

⁴⁷ İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: III, s. 259-261. Kalkaşendî, Kurtuba halkının Abdülmelik b. Muhammed'i 461'de (1069) hal' ettiklerini, ertesi sene Abbâdîler'in şehre hakim olduklarını, bir süre sonra ise Zünnûnî hükümdarı Yahyâ el-Me'mûn'un şehre hakim olduğunu kaydeder. Krş. **Subhu'l-a'sâ**, C: V, s. 250.

⁴⁸ **Zikru bilâdi'l-Endelüs**, C: I, s. 205; İbn Bessâm, **ez-Zahîre fî mehâsini ehli'l-Cezîre** (thk. İhsan Abbas), Beyrut, Dâru's-Sekâfe, 1975-1979, C: I/I, s. 41; Abdülvâhid el-Merrâküşî, **el-Mu'cib fî telhisi ahbâri'l-Mağrib** (thk. Muhammed Saîd el-Iryân), Kahire, Lecnetü'l-İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1963 s. 108, 148; İbn Sa'îd el-Mağribî, **el-Muğrib fî hule'l-Mağrib**, C: I, s. 413.

⁴⁹ İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: III, s. 114; Kalkaşendî, **Subhu'l-a'sâ**, C: V, s. 247.

tarafından tanınmıştı.⁵⁰ Nâsır-Lidînillah lakabını alan Ali b. Hammûd'un idaresi, Kurtuba ve çevresinde meydana gelen savaflara son verdiği için hakimiyetinin ilk zamanlarında şehir halkı tarafından da kabul görmüştü. Ancak onun bir buçuk yıl kadar süren hükümdarlığı, hamamda bulunduğu bir esnada saklebî korumalarından biri tarafından öldürülmesiyle sona erdi.⁵¹ Bu ani gelişme üzerine, o sırada İşbîliye valisi olan kardeşi Kâsım b. Hammûd'a biat edildi. el-Me'mûn lakabını alan Kâsım b. Hammûd'un saray muhafızlarını çoğunlukla Sudanlı zenciler arasından seçmesi, kendisine destek veren Berberîler arasında bir memnuniyetsizliğin doğmasına sebep oldu. Bunun üzerine, Ali b. Hammûd'un oğlu Yahyâ Kurtuba'ya davet edilerek halife ilan edildi, amcası Kâsım el-Me'mûn ise İşbîliye'ye kaçtı. 412/1021'de Kurtuba'da biat edilen Yahyâ b. Ali, el-Mu'telî-Billah lakabıyla üçüncü Hammûdî halifesi oldu. Fakat o da kısa bir süre sonra azledildi, Kâsım b. Hammûd yeniden Kurtuba'ya davet edilerek kendisine ikinci defa biat edildi (413/1022). Ne var ki Kâsım b. Hammûd'un bu ikinci hükümdarlık dönemi de çok kısa sürdü. Kurtuba'daki Arap ve Berberî gruplar arasındaki gerginlikler, giderek derinleşen bir sosyal parçalanma haline dönüştü. Bu olayların sonunda Kâsım b. Hammûd azledildi ve Berberîlerle birlikte şehirden çıkarıldı (414/1023). Bu gelişmelerin ardından, sosyal çalkantıların yanı sıra, siyasî bir kaosun da yaşandığı Kurtuba'da Endülüs Emevî hanedanından Abdurrahman el-Müstazhir ve ondan altı ay sonra Muhammed el-Müstekfi'ye biat edilmişse de bu çaba da olayların yatışmasını sağlayamamıştı. Nihayet Kurtuba'ya davet edilen Yahyâ el-Mu'telî'ye ikinci defa biat edildi (416/1025). Ne var ki, Kurtuba'daki ortamı güvenli bulmadığı için, kendisini emniyette hissettiği Mâleka'ya gitti. Nitekim bundan kısa bir süre sonra Kurtuba'da Berberîlere karşı duyulan öfkenin sonucu olarak bin kadar Berberî öldürüldü (417/1026-27). Kurtuba halkı, Yahyâ el-Mu'telî'ye sunmuş olduğu biati geri çekti ve

⁵⁰ Bununla birlikte Mücâhid el-Âmirî, Ali b. Hammûd'a vermiş olduğu desteği bir süre sonra çekmiş ve Endülüs Emevî hanedanından IV. Abdurrahman'ı desteklemiştir. İbn İzârî bunun sebebini şu sözlerle açıklamaktadır: "... Hayrân, Ali b. Hammûd ile birlikte Kurtuba'ya girdiğinde (sâbık halife) Hişâm'ın hayatta olduğunu beklemekteydi. Ancak böyle olmadığını görünce (Ali b. Hammûd'unkine) muhalif fikrini ortaya koydu. Ali de durumu anlayıp onu öldürmek istedi. (Hayrân) canını kurtarıp Endülüs'ün doğusuna kaçtı, burada çevresinde çok sayıda kişi toplandı ve Abdurrahman el-Murtezâ'yı halife ilan etti." İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: III, s. 121-122. Ayrıca bkz. Abdülkerim Özeydin, "Abdurrahman IV", **DİA**, C: I, s. 155; Mehmet Özdemir, "Hammûdiler", **DİA**, C: XV, s. 497.

⁵¹ **Târîhu'l-Endelüs**, müellifi meçhul (thk. Abdülkadir Bûbâye), Lübnan, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009, s. 242-243; Abdülvâhid el-Merrâküşî, **el-Mu'cib**, s. 98.

Emevî hanedanından III. Hişâm'a biat edildi. Böylece Hammûdî hakimiyeti Kurtuba'da kesin olarak sona erdi.⁵² Bundan birkaç yıl sonra Endülüs Emevî Devleti'nin de yıkılmasının ardından Endülüs'te halife olarak kendilerine biat eden diğer yeni Berberî grupların desteğini kaybeden Hammûdîler Endülüs'ün güneyindeki yeni Berberî emîrliklerden biri haline geldi.⁵³

Kurtuba'da kendisine ikinci defa biat edildikten sonra şehirden ayrılan Yahyâ el-Mu'telî, Mâleka ile Cezîretülhadrâ (Algeciras) arasındaki bölgeye hakimdi. Yahyâ'nın 427/1035'te Abbâdîler tarafından öldürülmesi üzerine Sebte'de bulunan kardeşi İdris, Hammûdîler'e itaat arz eden Berberî grupların daveti üzerine Mâleka'ya geldi. Bu dönemde Hammûdîler, Mâleka ve Cezîretülhadrâ'da olmak üzere iki koldan hüküm sürmekteydi. Yahyâ el-Mu'telî'nin ölümünden sonra Cezîretülhadrâ idaresi, Kâsım b. Hammûd'un el-Mehdî lakabını alan oğlu Muhammed'in idaresi altındaydı. Onun 440/1048'de ölümü üzerine yerine oğlu Yahyâ el-Vâsik geçti. Abbâdîler'in 446/1054-55'te Cezîretülhadrâ'yı ele geçirmesiyle buradaki Hammûdî hakimiyeti son buldu.⁵⁴

Hammûdîlerin Mâleka'da devam eden idaresi ise el-Müteeyyed lakabını alan İdris'in elindeydi. Ne var ki İdris el-Müteeyyed'in hükümdarlığı uzun sürmedi ve 431/1039'da öldürüldü. İdris el-Müteeyyed'in ölümüyle Zirî hakimiyetine geçişi arasındaki yaklaşık yirmi yıllık süre içinde Mâleka, tamamı Ali b. Hammûd'un soyundan gelen hükümdarlar tarafından idare edildi. Bunlardan ilki olan İdris el-Müteeyyed'in oğlu Yahyâ el-Kâim, zevk ve sefihat düşkünü bir kişi olması sebebiyle gerek idareciler gerekse halk tarafından sevilmeyen biriydi. Bir yıl kadar süren hükümdarlığı, amcası Hasan b. Ali'nin başlatmış olduğu bir isyan hareketi karşısında tahtı amcasına bırakmasıyla son bulmuştu.⁵⁵ el-Mustansır lakabını alan Hasan b. Ali'nin idareye geçtikten kısa bir süre sonra zehirlenerek öldürülmesi

⁵² İbnü'l-Hatîb, *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye: Kitâbu a'mâli'l-a'lâm fî men büyi'a kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm ve mâ yete'alleku bizâlike mine'l-keâm* (thk. E. Levi Provençal), Beyrut, Dârü'l-Meksûf, 1956, s. 132-138.

⁵³ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C: III, s. 134-145.

⁵⁴ İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab* (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Kahire, Dârü'l-Maârif, 1982, s. 50; Makkârî, *Nefhu't-tîb*, C: I, s. 435; Viguera Molins, "Historia Política", C: VIII/I, s. 42.

⁵⁵ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C: III, s. 290; Makkârî, *Nefhu't-tîb*, C: I, s. 432; Viguera Molins, "Historia Política", C: VIII/I, s. 42.

üzerine yerine Yahyâ el-Kâim'in oğlu İdris geçti (434/1043).⁵⁶ el-Âlî lakabıyla hükümdar olan İdris, 438/1046'da azledildi ve yerine Muhammed'e biat edildi. Muhammed el-Mehdî (438-444/1046-1052) ve İdris es-Sâmî'nin (444-446/1052-1054) ardından Hammûdî emîri olan Muhammed el-Müsta'î döneminde Zîrîlerin Mâleka'yı ele geçirmesiyle bu şehirdeki Hammûdî idaresi son buldu (449/1057).⁵⁷

Endülüs'te mülûkû't-tavâif döneminin en güçlü emîrliklerinden biri hiç şüphesiz Abbâdîler idi.⁵⁸ Arapların Lahm kabilesine mensup olan Abbâdîler'in kurucusu İşbîliye kadısı olan İsmail b. Abbâd idi. Bir süre sonra kadılık görevini oğlu Muhammed'e bırakmış, bu arada kendisi de şehir halkının isteği doğrultusunda İşbîliye idaresi üzerinde etkili bir konuma gelmişti. O yıllarda bir müddet İşbîliye valiliği yapan Kâsım b. Hammûd, ikinci defa Hammûdî hilafetiden azledilmesinden sonra dönmek istediği İşbîliye'ye alınmamış ve böylelikle Abbâdî idaresinin temeli atılmıştı (414/1023).⁵⁹

Ortaya çıktıkları ilk dönemde Abbâdîler, takip ettikleri siyaset bakımından buldukları bölgede yer alan diğer emîrliklerden farklı görünmüyorlardı, ancak zaman içerisinde yayılmacı bir siyaset benimseyerek topraklarını hem doğu hem de batı istikametinde genişletmişlerdi. Bu genişlemede, buldukları coğrafi konumun kolaylaştırıcı bir etkisinden bahsedilebilir, zira komşu oldukları yeni Berberî emîrliklerin -Zîrîler dışında- güçlü bir yapıya sahip olmadıkları görülür. Abbâdîlerin topraklarını genişletmek üzere harekete geçtikleri ilk emîrlik batıdaki Eftasîler oldu. 421/1030'da Muhammed b. Abbâd'ın oğlu İsmail kumandasında gönderdiği ordu Eftasî topraklarında büyük tahribata yol açmış ve Abbâdîler bol miktarda ganimet ele

⁵⁶ İbnü'l-Ebbâr, **el-Hulletü's-siyerâ**, C: II, s. 26-30.

⁵⁷ Müellifi meçhul, **Crónica anónima de los reyes de taifas** (ed. Felipe Maíllo Salgado), Madrid, Ediciones Akal, 2010, s. 18-23; Makkari, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 435; Maria Isabel Calero Secall, "Un Personaje Clave en la conquista de la Málaga Hammudi por los Ziries", **Baética**, sy. VIII (1985), s. 535-548.

⁵⁸ Abbâdîler hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Benabûd, **et-Târîhu's-siyâsî ve'l-ictimâî li'İşbîliye**, Tıtvân, Matâbiu's-Şüyûh, 1983, s. 25-77; İnân, **Düvelü't-tavâif**, s. 31-80.

⁵⁹ Ahmed b. Ömer el-Uzrî, **Nusûs ani'l-Endelüs min Kitâbi Tersî'i'l-ahbâr ve tenvî'i'l-âsâr ve'l-büstân fî garâibi'l-büldân ve'l-mesâlik ilâ cemî'i'l-memâlik** (thk. Abdülazîz el-Ehvânî), Madrid, el-Ma'hedü'l-Mısrî li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye bi'l-Madrid, 1965, s. 106; Abdülvâhid el-Merrâküşî, **el-Mu'cib**, s. 99-100; İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: III, s. 193-196; Muhammed Benabûd, **et-Târîhu's-siyâsî ve'l-ictimâî li'İşbîliye**, s. 50-53.

geçirmişlerdi. Ancak 425/1034'te yapılan savaşta Eftasiler rakiplerine büyük kayıplar verdirerek bu mağlubiyetin intikamını almıştı.⁶⁰

427/1035'te Abbâdîler'in öncüsü olduğu ve mülûkû't-tavâif dönemi siyasî tarihi içinde son derece dikkat çekici bir hadise meydana geldi. Hayatta olup olmadığı hususunda akıbeti tartışmalı olan Endülüs Emevî halifesi II. Hişâm'ın kendi yanında bulunduğunu ilan eden Abbâdî hükümdarı Muhammed b. Abbâd, onun adına diğer emîrlere biat toplamaya başladı. Nitekim bu çağrıya Kurtuba idaresini yürüten Cehver b. Muhammed ile Doğu Endülüs'teki bazı emîrlere olumlu cevap vererek biat ettiklerini bildirdiler. Gerçekten de kayıp halife II. Hişâm'a çok benzeyen ve gerçek adı Halef el-Husrî olan bu kişi adına biat toplamak, hem kendi siyasî konumunu güçlendirmek hem de aynı yıllarda yeni Berberîler arasında halifelik iddiasıyla ortaya çıkan kişilerin etrafında birleşilmesinin önüne geçmek amacıyla Muhammed b. Abbâd'ın uygulamaya koyduğu son derece kurnazca bir plandı.⁶¹ Konuyla ilgili dikkat çeken bir diğer önemli nokta ise, yeni Berberî emîrliklerin halife olarak Hammûdîlerden Muhammed b. Kâsım'a biat etmiş olmalarıydı.

Abbâdîlerin yeni Berberî emîrliklerle olan mücadelelerinin bu dönemden itibaren hız kazandığı görülür. Hammûdîler'in 427/1035'te Birzâlîler'in elindeki Karmûne'yi (Carmona) ele geçirmeleri üzerine Birzâlî emîri Muhammed müttefiki Abbâdîler'e sığınmıştı. Abbâdî-Birzâlî ordusunun Karmûne'yi geri almak üzere Hammûdîlerle yaptıkları savaşta Hammûdî hükümdarı Yahyâ el-Mu'telî öldürüldü. Karmûne de Birzâlîlere teslim edildi. Ancak bu ittifak Abbâdîlerin Birzâlî hakimiyetindeki İsticce'yi (Ecija) ele geçirmesiyle sona erdi. Birzâlîler bu defa Hammûdîler ile Zîrîlerden yardım temin ettiler. Taraflar arasında meydana gelen savaşta Abbâdîler ağır bir mağlubiyete uğradılar. Muhammed b. Abbâd'ın oğlu

⁶⁰ İbn Bessâm, *ez-Zahîre*, C: II/I, s. 21-22; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C: III, s. 202-203.

⁶¹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C: III, s. 197-201; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, C: XXIII, s. 445-448. Cehver b. Muhammed'in bir süre sonra pişmanlık duyarak bu biattan döndüğü rivayet edilmektedir. Mehmet Özdemir, "Halef el-Husrî", *DİA*, C: XV, s. 238.

İsmail de ölenler arasındaydı (431/1039). Hammûdîler birkaç yıl önce öldürülen Yahyâ el-Mu'telî'nin intikamını böylece almış oldular.⁶²

Muhammed b. Abbâd'ın 433/1042'de ölümü üzerine yerine el-Mu'tazîd lakabıyla meşhur oğlu Abbâd geçti.⁶³ Onun uzun sayılabilecek hükümdarlık döneminde (433-461/1042-1069) Abbâdîler topraklarını genişletmeye devam ettiler. Mu'tazîd'in saldırısı karşısında kendisini tek başına müdafaa edemeyen Yahsubî emîri Muhammed'in Eftasîlerden yardım istemesi, Abbâdî-Yahsubî mücadelesini Abbâdî-Eftasî savaşları haline getirdi. Cehverîlerin bütün arabuluculuk çabalarına rağmen savaş başladı. Abbâdîler batıya yöneldikleri esnada doğu sınırlarındaki Berberîlerin Abbâdî toprakları üzerine gerçekleştirdikleri saldırılar, Berberîler arasındaki dayanışmayı göstermesi bakımından önemlidir. 439/1047'de Eftasî topraklarına giren Abbâdîler büyük bir hezimete uğradı. Bundan üç yıl sonra, 442/1050'de Eftasîler büyük kayıp vererek çekilmek zorunda kaldılar. Cehverîlerin gayreti neticesinde ertesi yıl bir barış anlaşması yapılarak bu mücadele sona erdi. Anlaşma maddelerinden biri, Abbâdîler'in bir başka emîrlikle yapacağı mücadeleye Eftasîlerin müdahil olmamasını şart koşmaktaydı (443/1051).⁶⁴ Abbâdîler aynı yıl Bekrîlerin elindeki Velbe (Niebla) ve çevresini topraklarına kattılar.⁶⁵ Yahsubî topraklarına bir kez daha saldırarak rakibini mücadelede yalnız başına kalmaya mecbur bırakan Abbâdîler, bu emîrliğe ait toprakları 445/1053'te ele geçirdiler.⁶⁶ 446/1054'te Hammûdîlerin elindeki Cezîretülhadrâ'yı, daha sonra Harunîlerin elindeki Şentemerîyyetülgarb (Santa María Algarve) ve Müzeynîlerin hakimiyeti altındaki Şilb (Silves) şehirleri Abbâdî topraklarına katıldı (455/1063).⁶⁷ Bir süre sonra Mevrûr (Moror) idaresini ellerinde tutan Demmerîler de Abbâdîler tarafından ortadan kaldırıldı (457/1065).⁶⁸ Ertesi yıl Hizrûnîlerin kontrolündeki Erküş (Arcos) ve Şezûne (Medina Sidonia),⁶⁹ bir sonraki yıl da Birzâlîlerin elindeki Karmûne'nin

⁶² İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C: III, s. 201-202.

⁶³ Mu'tazîd hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, C: II, s. 39-52.

⁶⁴ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, s. 156.

⁶⁵ İbn Bessâm, *ez-Zahîre*, C: II/I, s. 233-234; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C: III, s. 240-242, 299.

⁶⁶ *Crónica anónima de los reyes de taifas*, s. 38-41.

⁶⁷ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C: III, s. 297-299; Viguera Molíns, *Los Reinos de Taifas*, s. 147.

⁶⁸ İnân, *Düvelü't-tavâif*, s. 154-155.

⁶⁹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C: III, s. 272-273; Maria-Paz Torres Palomo, "İbn Hizrûn", *DİA*, C: XX, s. 62.

Abbâdî topraklarına katılmasıyla, doğuda Karmûne'den başlayarak batıda Atlantik kıyılarına ulaşan geniş bir bölge Abbâdî hakimiyeti altına almış oldu.⁷⁰ Mu'tazîd'ın 461/1069'da ölümünden sonra yerine Mu'temid lakabıyla tanınan oğlu Muhammed geçti.⁷¹

Abbâdîlerin yayılmacı siyaseti Mu'temid döneminde (461-484/1069-1091) de devam etti. Yeni Berberî emîrlikleri büyük ölçüde ortadan kaldıran Abbâdîlerin karşısında bölgedeki en güçlü rakip olarak Zîrîler kalmıştı. Mu'temid, Zîrîlerin güçlü hükümdarı Bâdis b. Habbûs'un ölümünü fırsat bilerek 466/1074'te Ceyyân'a saldırdı. Bu tehlike karşısında Zîrîler Kastilya kralı VI. Alfonso ile ittifak kurduysa da, bir süre sonra Mu'temid Zîrîler'den daha fazla bir bedel ödemek suretiyle VI. Alfonso'yu Zîrîler ile kurduğu ittifaktan ayırarak kendi yanına çekti. Zünnûnîler ile Abbâdîler arasında paylaşılamayan ancak Yahyâ el-Me'mûn'un bastırmasıyla Zünnûnîlerin elinde bulunan Kurtuba, onun ölümüyle Abbâdîlerin eline geçti (467/1075).⁷² Bu dönemde Abbâdîlerin topraklarını kuzey ve kuzeydoğu istikametinde ilerletmeye çalıştıkları görülür. Mu'temid, Mürsiye'nin (Murcia) ele geçirilmesi için veziri İbn Ammâr'ı görevlendirmişti. İbn Ammâr Katalan Kontluğu'ndan da asker temin ederek 471/1078'de Mürsiye'yi ele geçirdi. Ancak şehri Abbâdîler adına değil, kendisi bağımsız bir hükümdar gibi yönetmesi Mu'temid tarafından affedilmedi ve yakalanarak öldürüldü (477/1084).⁷³ Bu dönemde Abbâdîler, kuzeylerinde yer alan Zünnûnîlerin kontrolündeki bazı bölgeleri de ele geçirmişlerdi. Murâbit kuvvetleri tarafından mülûkü't-tavâif dönemi emîrliklerinin ortadan kaldırıldıkları dönemde Abbâdî ailesine mensup pekçok kişi

⁷⁰ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C: III, s. 311-312; İnân, *Düvelü't-tavâif*, s. 148-151.

⁷¹ Mu'temid hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, C: II, s. 52-68.

⁷² İbn Bessâm, *ez-Zahîre*, C: II/I, s. 268-272.

⁷³ Abdullah b. Bulukkîn, *Tibyân* (thk. Emin Tevfik Tibî), Rabat, Mektebetü'l-Emân, 2011, s. 104-106; Abdülvâhid el-Merrâküşî, *el-Mu'cib*, s. 186; İbn Sa'îd el-Mağribî, *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib*, C: I, s. 389-391; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, s. 160; Feth b. Hâkân, *Kalâidü'l-ikyân* (thk. Hüseyin Yûsuf Hirîyûş), Zerkâ, Mektebetü'l-Menâr, 1989, C: I/I, s. 287. Abbâdîlerin siyasî tarihindeki önemli şahsiyetlerden biri olan İbn Ammâr hakkında geniş bilgi için bkz. Afif Turk, "İbn 'Ammâr: Una figura típica del siglo XI", *Revista de historia Jerónimo Zurita*, sy. 63-64 (1991), s. 141-170.

Murâbitlar tarafından öldürüldü, Mu'temid de Ağmat'ta hapsedildi. Abbâdî toprakları da böylece Murâbitların hakimiyetine geçti (484/1091).⁷⁴

Berberilerin Sanhâce koluna mensup olan Zîrîler, IV/X. yüzyılda Kuzey Afrika'da güçlü bir devlet kurmuş olan Zîrî hanedanına mensuptur. Endülüs Emevî ordusuna katılmak üzere IV/X. yüzyıl sonlarına doğru Zâvî b. Zîrî liderliğinde Endülüs'e geçmişlerdi.⁷⁵ Zâvî'nin babası olan Zîrî, Kuzey Afrika'da Endülüs Emevî Devleti'ni tanımış olan Zenâte kabilesi ile yaptığı mücadelede öldürülmüş ve kesik başı Kurtuba'ya gönderilerek teşhir edilmişti.⁷⁶ Dolayısıyla Kurtuba Olayları esnasında en faal gruplardan birinin Zîrîler olması şaşırtıcı olmasa gerektir. Zâvî b. Zîrî'nin cesaretiyle meşhur yeğeni Hubâse'nin 402/1012'de Kurtuba'ya yaptığı bir baskın esnasında yakalanarak öldürülmesi, Zîrîler'in intikam hislerini daha da alevlendirmiş olmalıdır. Nitekim ertesi yıl Kurtuba, Zîrîler'in intikamlarını kanlı bir şekilde almasına şahit olmuştu.

Endülüs Emevî hanedan mensupları arasındaki mücadelelerde Süleyman el-Müsta'în'in yanında yer alan Zîrîler, bu desteklerinin mükafatını İlbîre (Elvira) şehrinin idaresinin kendilerine verilmesiyle aldılar.⁷⁷ Ancak şehri İlbîre'den taşıyarak yakınlarında küçük bir yerleşim birimi olan Gırnâta'ya naklettiler.⁷⁸ Hammûdîler'in Kurtuba'da idareyi ele geçirdiği dönemde önce Ali b. Hammûd'a, ardından da kardeşi Kâsım'a bağlılıklarını bildirmişlerdi. Endülüs Emevî tahtını geri almak üzere Gırnâta üzerine harekete geçen Abdurrahman el-Murtezâ ile kendisine destek veren saklebî liderlerden Hayrân ve Tücebî emîri Münzir'in Zîrî kuvvetleri karşısında bozguna uğraması Zîrîlerin bölgedeki varlığını kuvvetlendirmişti. Zâvî b. Zîrî, yerine yeğeni Habbûs b. Mâksan'ı bırakarak 410/1019'da Kuzey Afrika'ya döndü.⁷⁹

⁷⁴ *Târîhu'l-Endelüs*, s. 263-264; Abdülvâhid el-Merrâküşî, *el-Mu'cib*, s. 202-208; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, C: IV, s. 256.

⁷⁵ Abdullah b. Bulukkîn, *Tibyân*, s. 57-58; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C: IX, s. 34-35.

⁷⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsârahum min zevî's-sultâni'l-ekber*, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992, C: IV, s. 99.

⁷⁷ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C: III, s. 111-113.

⁷⁸ Himyerî, *er-Ravzu'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr* (thk. İhsan Abbas), Beyrut, Mektebetü Lübnân, 1975, s. 45. Gırnâta'nın Zîrîler dönemindeki gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bilal J. J. Sarr Marroco, *La Granada Zirî*, Granada, Alhulia, 2011.

⁷⁹ Abdullah b. Bulukkîn, *Tibyân*, s. 63-64. Kalkaşendî'nin naklettiğine göre Zâvî b. Zîrî Kayrevan'a dönerken yerine oğlunu bırakmış ancak Gırnâta halkı yeğeni Habbûs'a bağlılık bildirmişti. Bkz. *Subhu'l-a'sâ*, C: V, s. 251.

Habbûs, Ceyyân ve civarındaki bazı yerleri de hakimiyeti altına alarak sınırlarını genişletti. Onun 429/1038'de ölümü üzerine yerine oğlu Bâdîs geçti.

Bâdîs'in uzun hükümdarlık döneminde (429-465/1038-1073) Zîrîler, tavâif döneminin en güçlü emîrliklerinden biri haline geldi. Bâdîs, babası Habbûs'un ölümünün ardından kardeşi Yiddîr ile taht mücadelesine girmiş ve bu mücadelede Yiddîr tehlikesini bertaraf etmişti.⁸⁰ Bunun hemen ardından, Habbûs'un ölümünü fırsat bilerek Gırnâta topraklarına saldıran Meriyye (Almeria) emîri Züheyr el-Âmirî'yi de 429/1038'de mağlup ederek bölgenin en güçlü hükümdarlarından biri olduğunu göstermişti.⁸¹ Bâdîs b. Habbûs bölgesindeki gelişmeleri yakından takip eden ve bu gelişmeler doğrultusunda son derece yerinde siyasi hamlelerde bulunan bir hükümdardı. Bunun en güzel örneklerinden biri, o dönemde Zîrîlerin en güçlü rakiplerinden biri olan Abbâdîler'in Hammûdî hakimiyetindeki Cezîretülhadrâ'yı ilhak etmesinden üç yıl sonra, 449/1057'de, Hammûdîlerin elindeki tek şehir olan Mâleka'yı topraklarına katmasıydı.⁸²

Bâdîs b. Habbûs döneminin en dikkat çekici hadiselerinden biri, Gırnâta'da yaşayan Yahudilere karşı ortaya çıkan ve üç binden fazla Yahudinin ölümüyle sonuçlanan olaydır. Son Zîrî hükümdarı Abdullah b. Bulukkîn, bu olayların yaşanmasına sebep olarak Bâdîs b. Habbûs'un oğlu Bulukkîn'in zehirlenerek öldürülmesinde Zîrîler'in Yahudi veziri Yûsuf b. İsmail'in azmettirici olduğunu, ayrıca onun bağımsız bir Yahudi emîrliği kurabilmek için Meriyye idaresini elinde tutan Sumâdihî emîri ile gizli bir ittifak kurduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bütün bunlar şehirdeki Yahudilere karşı büyük bir öfkenin doğmasına yol açmış ve vezirin de aralarında bulunduğu çok sayıda kişi öldürülmüştü (459/1067).⁸³

Bâdîs b. Habbûs, bir taraftan komşu emîrliklerden Abbâdîler'in Mâleka'yı, Sumâdihîler'in ise Vâdîâş'ı (Guadix) kuşatması, diğer taraftan da kendisine isyan eden oğlu Mâksan karşısında topraklarını müdafaa edebilmişti.⁸⁴ Henüz hayattayken

⁸⁰ Abdullah b. Bulukkîn, **Tibyân**, s. 67-68.

⁸¹ **Crónica anónima de los reyes de taifas**, s. 23-25; Abdullah b. Bulukkîn, **Tibyân**, s. 70-71.

⁸² Abdullah b. Bulukkîn, **Tibyân**, s. 76-77; Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 196.

⁸³ Abdullah b. Bulukkîn, **Tibyân**, s. 83 vd.; İbn Bessâm, **ez-Zahîre**, C: I/II, s. 766-769; İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: III, s. 266, 275.

⁸⁴ Abdullah b. Bulukkîn, **Tibyân**, s. 75-76, 88-91.

hakimiyeti altındaki topraklardan Mâleka'yı torunu Temîm'in idaresine bırakmış olduğundan, ölümünden sonra Zîrî toprakları ikiye ayrılmıştı. İki kardeşten Temîm Mâleka, Abdullah ise Gırnâta'ya hakimdi. Bâdîs b. Habbûs'un ölümünden sonraki dönemde de Zîrî toprakları karşısındaki en ciddi tehdit, güneydeki yeni Berberî emîrlikleri ortadan kaldırdıktan sonra Zîrîlere komşu olan Abbâdîler idi. Bu durum karşısında Abdullah b. Bulukkîn, İşbîliye üzerinden gelebilecek muhtemel bir tehlikeye karşı topraklarını savunabilmek için Kastilya kralı VI. Alfonso ile bir ittifak kurmuştu. Buna göre Zîrîler Kastilya Krallığı'na yıllık on bin dinar ödeyecek, Kastilya da Zîrîlere asker verecekti. Bu dönemde Abbâdîleri meşgul eden birtakım meseleler de Zîrîlere nefes alma imkânı vermişti. Yûsuf b. Tâşfîn'in Endülüs'ü kendisine bağladığı dönemde Abdullah b. Bulukkîn Gırnâta'yı Murâbıtlara teslim etti. Kardeşi Temîm'in idaresindeki Mâleka'nın da Murâbıtların hakimiyetine girmesiyle Endülüs'teki Zîrî idaresi sona erdi (483/1090).⁸⁵

Batı Endülüs: Eftasîler

Berberîlerin Miknâse koluna mensup olan Eftasîler, mülûkü't-tavâif döneminde Endülüs'ün batısında Batalyevs (Badajoz) merkez olmak üzere Üşbûne (Lizbon), Şenterîn (Santaren) ve Mârîde (Merida) gibi çevre şehirlere hakim olmuştu. Endülüs Emevî Devleti'nin hizmetinde bulunan Sâbûr, Kurtuba Olayları'ndan sonra Batalyevs'te müstakil bir idare tesis etmişti. Eftasîlerin kurucusu olan ve İbnü'l-Eftas olarak tanınan Abdullah b. Muhammed de Sâbûr'un kız kardeşi ile evlenmiş ve veziri olmuştu. Sâbûr 413/1022'de ölünce, bu esnada çocuklarının küçük yaşta olmasını fırsat bilen İbnü'l-Eftas idareyi ele alarak kendi hakimiyetini tesis etti.⁸⁶

Eftasîlerin müstakil bir emîrlik olarak ortaya çıktıkları yıllarda karşılaştıkları en büyük tehdit hiç şüphe yok ki Abbâdîler idi. O yıllarda topraklarını batı istikametinde genişleten Abbâdîler bir süre sonra Eftasîlerin doğu sınırıyla komşu

⁸⁵ Viguero Molins, *Historia de España*, s. 48-50.

⁸⁶ *Târîhu'l-Endelüs*, s. 253-254; İnân, *Düvelü't-tavâif*, s. 81-93.

olmuşlardı. Abbâdî emîrinin, müttefikî Birzâlî emîrinden temin ettiği kuvvetlerle takviye ettiği bir orduyu oğlu İsmail komutasında Eftasî topraklarına göndermesiyle iki emîrlik arasında uzun yıllar boyunca devam edecek savaşlar başladı. Eftâsîlerin hakimiyeti altındaki Bâce'de (Beja) Eftasî ordusunu mağlubiyete uğratan Abbâdîler çok sayıda esir ve bol miktarda ganimet ele geçirdiler. Esirler arasında bulunan Eftasî emîrinin oğlu Muhammed fidye karşılığında serbest bırakıldı (421/1030).⁸⁷ Eftasîler bu yenilginin intikamını dört yıl sonra, İsmail b. Abbâd kumandasındaki bir Abbâdî ordusunu Eftasî topraklarına düzenlediği bir seferden dönüşü esnasında baskına uğratarak aldı (425/1034).⁸⁸ Öte yandan Sâbûr'un artık yetişkin olan çocuklarının babalarının tahtını geri almak için başlattıkları hareket bu dönemde İbnü'l-Eftas'ı bir süre meşgul ettiyse de, tehdit ciddi bir tehlike seviyesine gelmeden bertaraf edildi, Sâbûr'un oğullarına da eman verilerek Kurtuba'ya gitmelerine izin verildi.⁸⁹

İbnü'l-Eftas'ın 437/1045'te ölümü üzerine yerine el-Muzaffer lakabını alan oğlu Muhammed geçti. Eftasîlerin Abbâdîler ile mücadelesi Muhammed el-Muzaffer döneminde de devam etti. Abbâdîlerin sıkıştırmasıyla zor durumda kalan Yahsubî emîrinin batı sınırındaki komşusu olan Eftasîler'den yardım talebi Eftasîler ile Abbâdîleri bir kez daha karşı karşıya getirdi. Gerilimin derinleşmemesi için Cehverîler'in gösterdiği arabuluculuk çabaları da sonuç vermeyince iki emîrlik arasında savaş başladı. 439/1047'de vuku bulan savaş Eftasîlerin üstünlüğüyle,⁹⁰ 442/1050'deki savaş ise Abbâdîlerin galibiyetiyle sonuçlandı.⁹¹ Büyük kayıpların yaşandığı bu savaşları durdurmak için bir kez daha devreye giren Cehverîler'in gayretleriyle anlaşma sağlandı (443/1051).⁹² Abbâdîler ile yapılan mücadele sona ermiş olsa da, bu dönemde Eftasîleri meşgul eden iki ciddi tehlike daha vardı. Zira ilk olarak Zünnûnî emîri Yahyâ el-Me'mûn, ondan bir süre sonra da Kastilya ve León kralı I. Fernando Eftasî topraklarına saldırmışlardı. 449/1057'de Eftasîlere ait bazı kaleleri ele geçiren I. Fernando, bu saldırıdan birkaç yıl sonra on bin süvariyle

⁸⁷ İbn Bessâm, *ez-Zahîre*, C: II/I, s. 21-22.

⁸⁸ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C: III, s. 202-203.

⁸⁹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C: III, s. 236-237.

⁹⁰ İbn Bessâm, *ez-Zahîre*, C: I/I, s. 388.

⁹¹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C: III, s. 210-211.

⁹² İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, s. 156.

Eftasî hakimiyetindeki Şenterîn üzerine harekete geçti. Şenterîn'i savunmak üzere ordusunun başında yola çıkan Muhammed el-Muzaffer, I. Fernando'nun gönderdiği elçinin yıllık vergi ödemeyi kabulü halinde savaşmayacaklarını ifade etmesi üzerine yıllık beş bin dinar ödemeyi kabul etti ve anlaşma sağlandı.⁹³ Ancak birkaç yıl sonra I. Fernando yeniden Eftasî toprakları üzerine harekete geçerek Kulumriye (Coimbra) şehrini altı aylık bir kuşatmanın ardından ele geçirdi, şehir halkı ise kadın-erkek esir edildi (456/1064).⁹⁴ I. Fernando'nun ertesini yıl ölmesi ve oğulları arasında yaşanan taht mücadeleleri sayesinde Eftasîler rahat bir nefes alma imkânı buldu.

Muhammed el-Muzaffer'in 461/1069'da ölümü üzerine el-Mansûr lakabını alarak yerine geçen oğlu Yahyâ'nın hükümdarlığı da uzun sürmedi. İki yıl sonra ölümü üzerine kardeşi Ömer Eftasî emîri oldu.⁹⁵ el-Mütevekkil lakabıyla yaklaşık yirmi yıl Eftasî topraklarını idare eden Ömer'in hükümdarlık döneminde Eftasî toprakları en huzurlu zamanlarını yaşadı. Önce Kastilya ve León kralı I. Fernando'nun, ardından da Zünnûnî emîri Yahyâ el-Me'mûn'un ölümüyle Eftasî toprakları üzerindeki tehlike ortadan kalkmış, Ömer el-Mütevekkil'in iyi idaresi de hakimiyeti altındaki topraklarda huzur ve asayişini temin etmişti. Zünnûnî emîri Yahyâ el-Kâdir'in idaresinden memnun olmayan Tuleytula halkının çıkardığı isyanlar sebebiyle şehirden ayrılarak Kastilya kralına sığındığı dönemde Ömer el-Mütevekkil'in Tuleytula halkı tarafından şehre davet edilip şehrin kendisine teslim edilmesi de bu iyi idaresinin bir sonucu olmalıydı (472/1079). Eftasîlerin Tuleytula hakimiyeti, Yahyâ el-Kâdir'in Kastilya desteğiyle şehre girmesiyle sona ermişti. Bununla birlikte, Kastilya kralı VI. Alfonso'nun Tuleytula'yı kuşattığı dönemde Yahyâ el-Kâdir'in tavâif emîrlerinden yardım talebine olumlu cevap veren tek kişi Eftasî emîri Ömer el-Mütevekkil olmuştu. Murâbitlerin Endülüs'e hakim oldukları dönemde Batalyevs'e giren Murâbit kuvvetlerinin Ömer el-Mütevekkil ve ailesini öldürmesiyle Eftasî idaresi sona erdi (487/1094).⁹⁶

⁹³ İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: III, s. 238.

⁹⁴ İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: III, s. 239.

⁹⁵ İbn Bessâm, **ez-Zahîre**, C: II/II, s. 650-651.

⁹⁶ **Târîhu'l-Endelüs**, s. 254. İbn Bessâm'ın eserine aldığı Fazl b. Ömer el-Mütevekkil'e ait mersiye, Ömer el-Mütevekkil'in öldürüldükten sonra cesedinin bir süre defnedilemediğine işaret eder. Bkz. **ez-Zahîre**, C: II/II, s. 772-773; krş. Feth b. Hâkân, **Kalâidü'l-ikyân**, C: I/I, s. 120-122.

Doğu Endülüs: Âmirîler ve Diğer Emîrlükler

Hâcib el-Mansûr'un himayesinde yetişen saklebî asıllı kumandanlar Kurtuba Olayları'nın ardından Endülüs'ün doğu kısmına giderek burada hakimiyet sağlamıştı. Bu kumandanlardan Hayrân Meriyye'de, Mücâhid Dâniye'de (Dénia), Lebîb Turtûşe'de (Tortosa), Muzaffer ve Mübârek ise Belensiye (Valencia) ve Şâtibe'de (Játiva) Endülüs Emevî hanedanına mensup kişilere bağlı olarak yönetimi ele almıştı. Âmirî ailesinden hâciblik makamında bulunan son kişi olan Abdurrahman en-Nâsır'ın öldürülmesi üzerine Kurtuba'dan Sarakusta'ya (Zaragoza) kaçarak Tücbîler'e sığınmış olan oğlu Abdülazîz, Belensiye halkının daveti üzerine şehre geldi ve kendisine biat edildi (411/1020).⁹⁷

Dedesı gibi "el-Mansûr" unvanını kullanan Abdülazîz, o dönemde Kurtuba'ya hakim olan Hammûdîlere bağıllık bildirmiş, Emevîler'in Kurtuba'ya yeniden hakim olmaları üzerine de Emevîlere biat etmişti.⁹⁸ Endülüs Emevî Devleti'nin kesin olarak ortadan kalkmasından sonra komşularıyla müstakil bir emîr olarak iyi ilişkiler içinde idaresini sürdüren Abdülazîz el-Mansûr, o dönemde Meriyye idaresini elinde tutan Züheyr el-Âmirî'nin Belensiye topraklarına saldırması üzerine ordusunu hazırlayarak Züheyr'in ordusuyla karşılaştı ve rakibini yenilgiye uğrattı. Bundan kısa bir süre sonra Züheyr'in Zîrîlerle yaptığı savaşta öldürülmesi üzerine, Meriyye halkı şehri teslim alması için Abdülazîz'e haber gönderdi. Bu çağrıyı kabul eden Abdülazîz şehri teslim aldı, idaresi için Ma'n b. Sumâdih'i görevlendirdi ve Belensiye'ye döndü (429/1038). Yaklaşık kırk yıl süren hükümdarlık dönemi boyunca Belensiye halkı huzur ve emniyet içinde yaşamıştı.

⁹⁷ Kalkaşendî'nin ifadesine göre Abdülazîz ilk olarak Şâtibe idaresine sahipti, ancak şehir halkının kendisine isyan etmesi üzerine şehirden ayrılarak Belensiye'ye gitmişti. Bkz. **Subhu'l-a'sâ**, C: V, s. 252-253. Mülükü't-tavâif döneminde Âmirîlerin Belensiye idaresi hakkında geniş bilgi için bkz. Kemal es-Seyyid Ebû Mustafa, **Târîhu medîneti Belensiyeti'l-Endelüsiyye fi'l-asri'l-İslâmî**, İskenderiye, Merkezü'l-İskenderiyye li'l-Kitâb, ts., s. 83-170; Abdülkerim Özeydın, "Âmirîler", **DİA**, C: III, s. 72-73.

⁹⁸ Uzrî, **Nusûs ani'l-Endelüs**, s. 17; İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: III, s. 165.

Abdülazîz el-Mansûr 452/1060'ta öldü ve yerine oğlu Abdülmelik el-Muzaffer geçti.⁹⁹

Abdülmelik el-Muzaffer hükümdar olduktan sonra, Kastilya ve Léon kralı I. Fernando'nun Âmirî topraklarına saldırması üzerine Zünnûnî hükümdarı Yahyâ el-Me'mûn'dan yardım istedi. Bu yardım talebi üzerine ordusuyla harekete geçen Yahyâ el-Me'mûn Belensiye topraklarını ilhak etti.¹⁰⁰ Zünnûnîlerin bu kudretli hükümdarının 467/1075'te ölümünü fırsat bilen Âmirîler, Abdülmelik el-Muzaffer'in kardeşi Muhammed'in başını çektiği bir isyanla topraklarına yeniden hakim olduysa da bu uzun sürmedi (468/1076).¹⁰¹ Dedesinin ölümünden sonra Zünnûnî tahtına geçen Yahyâ el-Kâdir Belensiye'yi tekrar ele geçirmek için Kastilya kralı VI. Alfonso'nun yardımıyla şehre saldırdı. Belensiye halkı, bir süre önce Kastilya'nın eline geçen Tuleytula'nınkine benzer bir âkıbete uğramaktan korkarak şehri Yahyâ el-Kâdir'e teslim etti (478/1085-1086). Bu hadiseden birkaç yıl sonra, Murâbitların Endülüs'e hakim oldukları dönemde şehir halkının daveti üzerine Murâbit kuvvetleri Belensiye'ye girdi, Yahyâ el-Kâdir de yakalanarak öldürüldü.¹⁰² Ancak Murâbitların Belensiye'deki hakimiyeti uzun sürmedi, o dönemde askerleriyle çeşitli Hıristiyan yahut Müslüman hükümdarlara ücretli askerî hizmet sunan Rodrigo Diaz de Vivar (İslâm kaynaklarında es-Sîd, İspanyol kaynaklarında el Cid) şehri bir buçuk yıl kadar süren bir kuşatmanın ardından zapt etti (488/1095). Rodrigo'nun Belensiye'yi ele geçirdikten dört yıl sonra ölmesi üzerine idareyi karısı Jimena yürüttü. Murâbit kuvvetlerinin 495/1102'de şehre girmesiyle Belensiye yeniden Murâbitlar'ın hakimiyeti altına alındı.¹⁰³

Bölgenin diğer önemli şehirlerinden biri olan Meriyye, Endülüs Emevî Devleti döneminde Âmirîlerin hizmetindeki saklebî asıllı kumandanlardan Hayrân

⁹⁹ *Crónica anónima de los reyes de taifas*, s. 44; Uzrî, *Nusûs ani'l-Endelüs*, s.17-18.

¹⁰⁰ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C: III, s. 266-267.

¹⁰¹ *Crónica anónima de los reyes de taifas*, s. 47-48.

¹⁰² İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib* (thk. İhsan Abbas), Beyrut, Dârü's-Sekâfe, 1983, C: IV, s. 31-32, 149-151; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, C: IV, s. 455.

¹⁰³ *Crónica anónima de los reyes de taifas*, s. 50-53; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C: III, s. 305-306; C: IV, s. 31-45; Yûsuf Eşbâh, *Târîhu'l-Endelüs fî asri'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn* (trc. Muhammed Abdullah İnân), Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1996, C: I, s. 111-115; Abdülkerim Özyayın, "Âmirîler", *DİA*, C: III, s. 72-73. Rodrigo Diaz de Vivar hakkında ayrıca bkz. *Chronicle of the Cid* (İng. trc. Robert Southey), Londra 1808; Mehmet Özdemir, "Sîd", *DİA*, C: XXXVII, s. 146-147.

el-Âmirî'nin hakimiyetindeydi. Kurtuba Olayları'nın ardından Doğu Endülüs'e gelen Hayrân, önce Uriyûle'ye (Orihuela) gelmiş (403/1013), ardından da Mürsiye ve Meriyye'ye hakim olmuştu (405/1015).¹⁰⁴ Hayrân, merkez olarak kullandığı Meriyye olmak üzere idaresi altındaki şehirlerde imar faaliyetinde bulundu, şehir surlarını tahkim etti.¹⁰⁵ Kurtuba Olayları ile başlayan süreç boyunca siyasî hayatta oldukça faal bir şekilde yer aldı. II. Hişâm'ın yeniden halife olmasını sağlamak üzere Endülüs Emevî hanedan mensupları arasındaki mücadelelerde Süleyman el-Müsta'în'e muhalif bir siyasî hareketin başlamasını sağladı. Kuzeydeki emîrliklerin ve Ali b. Hammûd'un desteğiyle bu hareket sonunda Süleyman el-Müsta'în öldürüldü. Yeniden tahta geçmesi için gittiği Kurtuba Sarayı'nda II. Hişâm'ın öldüğünü öğrenince, bu habere ancak kendisine gösterilen kabri açtırıp tanıyanların cesedin halifeye ait olduğu yönünde şahitlik etmeleri üzerine inandı. Bunun üzerine Ali b. Hammûd'a biat etti (407/1016).¹⁰⁶ Ancak Ali b. Hammûd'un kendisini öldürteceği endişesiyle Kurtuba'dan ayrıldı ve tahta yeniden hakim olmak için mücadele eden Endülüs Emevî hanedan mensuplarının tarafında yer aldı. Abdurrahman el-Murtezâ'nın tahta geçmesini sağlamak için 407/1016'da Sarakusta'ya giderek Tüçîbî emîri Münzir b. Yahyâ'nın da desteğini sağladı.¹⁰⁷ Ancak Abdurrahman el-Murtezâ'nın Berberîlerin desteğini de almış olan Hammûdîler karşısında yenilmesi üzerine Meriyye'ye döndü. Hayrân, 417/1026-27'de Hammûdîler'in Kurtuba hakimiyeti sona erdikten sonra yeniden Kurtuba'ya gitmişse de, kendisi gibi saklebî asıllı kumandanlardan Mücâhid el-Âmirî ile arasındaki anlaşmazlık sebebiyle bir ay kadar kaldığı şehirden ayrılmıştı.¹⁰⁸

Hayrân 419/1028'de öldü. Ölümünden bir süre önce bildirdiği vasiyete uyularak kendisinden sonra Züheyr'e biat edildi. İlk hükümdarlık yıllarında hakimiyeti altındaki toprakların sınırlarını doğuda Şâtibe'ye, kuzeyde ise Zünnûnî topraklarına kadar genişleten Züheyr'in müttefiki olduğu Zîrî topraklarına saldırması

¹⁰⁴ **Târîhu'l-Endelüs**, s. 252. Uzrî, **Nusûs ani'l-Endelüs**, s. 16, 82-83.

¹⁰⁵ **Zikru bilâdi'l-Endelüs**, C: I, s. 218. Hayrân el-Âmirî döneminde şehrin genel durumu hakkında geniş bilgi için bkz. es-Seyyid Abdülaziz Sâlim, **Târîhu medîneti'l-Meriyyeti'l-İslâmiyye: Kâidetü ustûli'l-Endelüs**, İskenderiye, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1984, s. 57-86.

¹⁰⁶ İbn Bessâm, **ez-Zahîre**, C: I/I, s. 41.

¹⁰⁷ İbn Bessâm, **ez-Zahîre**, C: I/I, s. 92.

¹⁰⁸ İbn Bessâm, **ez-Zahîre**, C: I/I, s. 453-457; İbn Sa'îd el-Mağribî, **el-Muğrib fi hule'l-Mağrib**, C: II, s. 247; İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: III, s. 144-145.

üzerine iki ordu Gırnâta yakınlarında karşı karşıya geldi. Meydana gelen şiddetli savaşın sonunda Zîrîler galip geldi, Züheyr ise öldü.¹⁰⁹ Bu gelişme üzerine Meriyye halkı Belensiye idaresini elinde tutan Âmirî ailesinden Abdülazîz el-Mansûr'a biat etmek üzere kendisini şehre davet etti. Böylece Meriyye ve Züheyr'in hakimiyetindeki diğer topraklar, bu daveti kabul ederek şehre gelen Abdülazîz el-Mansûr'un hakimiyeti altına girmiş oldu (429/1038).¹¹⁰

Abdülazîz el-Mansûr, Züheyr'in ölümünden sonra kendisine biat eden Meriyye idaresini yürütmek üzere Ma'n b. Sumâdih'i görevlendirerek Belensiye'ye dönmüştü. Abdülazîz el-Mansûr'un kız kardeşiyle evli olup Belensiye idaresinde vezirlik makamına getirilmiş olan Ma'n Sumâdih, Endülüs Emevî Devleti döneminde Yukarı Sınır bölgesinde önemli hizmetlerde bulunmuş bir aileye mensuptu. Babası Muhammed, Endülüs Emevîleri döneminde Veşka (Huesca) valisi olarak görev yapmış, devletin yıkılışının ardından Tüçbîler'in Veşka'ya hakim olması üzerine şehirden ayrılarak Belensiye'ye yerleşmişti. Ma'n b. Sumâdih'in Meriyye idaresini ele aldıktan bir süre sonra kendi adına biat alarak bağımsızlığını ilan etmesiyle Meriyye'de Sumâdihîler idaresi başlamış oldu. Ma'n'ın 443/1051'de yılında ölümü üzerine yerine oğlu Muhammed hükümdar oldu.¹¹¹

Muhammed'in bu esnada on dört yaşında bir genç olması sebebiyle idareyi fiilen amcası yürütmekteydi. Onun 446/1054'te ölümünün ardından "el-Mu'tasım" lakabını alan Muhammed idareyi devraldı. Babası döneminde Zîrîler ile kurulan dostane ilişkileri devam ettirdiyse de, bir süre sonra Zîrî topraklarına saldırması üzerine bu ilişkiler bozuldu. Abdullah b. Bulukkîn'in kaydettiğine göre, Zîrîler'in Yahudi veziri Yûsuf b. Nağrâle bağımsız bir Yahudî emîrliği kurması için bazı toprakları ele geçirme konusunda yardımcı olması konusunda gizli bir anlaşma yapmıştı. Bunun karşılığında ise vezir, Muhammed el-Mu'tasım'a Zîrîlerin

¹⁰⁹ *Crónica anónima de los reyes de taifas*, s. 23-25; Abdullah b. Bulukkîn, *Tibyân*, s. 70-71; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C: III, s. 166-167, 171, 293. İbnü'l-Hatîb bu seferin 427/1035 senesinde yapıldığını kaydetmektedir. Bkz. İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fî ahbâri Gırnâta* (thk. Muhammed Abdullah İnân), Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1973-1977, C: I, s. 262.

¹¹⁰ *Crónica anónima de los reyes de taifas*, s. 25; Uzrî, *Nusûs ani'l-Endelüs*, s. 84. Züheyr'in ölümünden sonra Mürsiye halkı Belensiye idaresine tâbi olmuş, Uriyüle ve İliş (Elche) ise Dâniye emîri Mücâhid'in hakimiyetini tanımıştı. Bkz. Uzrî, *Nusûs ani'l-Endelüs*, s. 16.

¹¹¹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C: III, s. 167, 240; es-Seyyid Abdülaziz Salim, *Târîhu medîneti'l-Meriyye*, s. 73-74.

hakimiyetindeki toprakları ele geçirmesi konusunda yardım edecekti.¹¹² Nitekim Muhammed el-Mu‘tasım o dönemde Zîrîler’in kontrolündeki Ceyyân ve civarındaki bazı kaleleri ele geçirmişti. Sumâdihîler ile Zîrîler arasındaki ilişkilerin bozulması, iki emîrlik arasında bir takım çatışmaların yaşanmasına sebep oldu. Meriyye ve çevresi, Muhammed el-Mu‘tasım’ın kırk yılı aşkın hükümdarlık döneminde müreffeh bir hayat sürdü. Muhammed el-Mu‘tasım’ın 484/1091’de ölümü üzerine Muizzüddavle lakabını alan Ahmed idareyi eline aldıysa da, şehri kuşatan Murâbıt kuvvetleri karşısında tutunamadı ve şehir Murâbıtları’nın kontrolüne geçti.¹¹³

Meriyye ile birlikte Züheyr el-Âmirî’nin hakimiyeti altındaki şehirlerden biri de Mürsiye idi. Züheyr, 429/1038’de Zîrîler üzerine sefere çıkmadan önce Mürsiye idaresine vekalet etmek üzere, Arapların Kays kabilesinden olup Endülüs’ün 92/711’de fethinden sonra Mürsiye’ye yerleşen nüfuzlu ailelerden birine mensup olan Ebû Bekir İshak b. Ahmed b. Tâhir’i bırakmıştı. Züheyr’in Zîrîler ile yaptığı savaşta ölmesi üzerine, tıpkı Meriyye halkı gibi Mürsiye ileri gelenleri de Belensiye hakimi Abdülazîz el-Mansûr’a bağlılıklarını bildirdi. Abdülazîz el-Mansûr da İshak b. Ahmed’i şehir valisi olarak yerinde bıraktıktan sonra Belensiye’ye döndü. Şehre ait yıllık vergiyi Belensiye’ye gönderen İshak b. Ahmed, bir süre sonra vergi göndermeyi keserek bağımsız bir hükümdar şeklinde hareket etmeye başladı. İshak b. Ahmed’in 455/1063’te ölümü üzerine yerine oğlu Muhammed geçti. Onun Mürsiye halkından kendi adına biat almasıyla Tâhirîler resmen kendi idarelerini tesis etmiş oldu. Muhammed’in on beş yıla yakın bir süre devam eden hükümdarlığı, Abbâdî hükümdarı Mu‘temid’in Barselona Kontluğu’ndan temin ettiği ücretli askerlerle takviye edilmiş ordusu karşısında tutunamadı. Abbâdîler böylece Mürsiye’ye hakim olurken Muhammed de şehirden ayrılarak Belensiye’ye gitti (471/1078-1079).¹¹⁴

Doğu Endülüs’te yer alan şehirlerden biri olan Turtûşe, Kurtuba Olayları’ndan sonra bölgeye gelen Âmirîlerin saklebî kumandanlarından Lebîb’in hakimiyetine girmişti. Ancak onun hakimiyeti, bir başka saklebî kumandanın,

¹¹² Abdullah b. Bulukkîn, **Tibyân**, s. 83-88.

¹¹³ Abdülvâhid el-Merrâküşî, **el-Mu‘cib**, s. 127; İbn İzârî, **el-Beyânü’l-muğrib**, C: III, s. 168.

¹¹⁴ Abdülvâhid el-Merrâküşî, **el-Mu‘cib**, s. 180-181; Prieto y Vives, **Los reinos de Taifas**, s. 37-39.

Mukâtil'in şehre hakim olmasıyla sona erdi. Mukâtil'in 445/1053'te ölümünden sonra şehir idaresini yine saklebî asıllı Ya'la devam ettirdi. Onun 450/1058'de ölümüyle şehir idaresini eline alan Nebîl'in hakimiyeti, 452/1060'ta Hûdîler'in şehre hakim olmasıyla sona erdi.¹¹⁵

Endülüs'ün doğudaki önemli liman şehirlerinden biri olan Dâniye, Kurtuba Olayları'ndan sonra bölgeye gelen saklebîlerden Mücâhid el-Âmirî'nin hakimiyetine girmişti. Âmirîlerin hizmetindeki saklebî asıllı kumandanların en güçlülerinden biri olan Mücâhid, Endülüs'ün doğusundaki Yâbise (Ibiza), Mayurka (Malloca) ve Minûrka (Minorca) adalarını da kendisine bağlayarak hakimiyet alanını genişletti. Bölgede hakimiyet kurduktan sonra donanma inşa eden Mücâhid, Endülüs Emevî hanedanı mensuplarından Ebû Abdullah el-Mu'aytî'yi Dâniye'de vekil bırakarak 406/1015'te Sardinya Adası üzerine bir sefer düzenledi.¹¹⁶ Bu seferinde arzu ettiği başarıyı elde etmiş olmalı ki, bir süre sonra ailesini de Sardinya Adası'na nakletmişti. Ancak Sardinya Adası'nın Müslümanların hakimiyeti altına girmesi Hıristiyan dünyada büyük bir tehlike olarak görüldü ve Papa'nın teşvikiyle Ceneviz ve Pisa kuvvetleriyle oluşturulan müttefik donanma ertesi yıl adayı geri almak için harekete geçti. Meydana gelen savaşta Mücâhid el-Âmirî bozguna uğradı. Kendisi güçlkle kaçarak kurtulduysa da eşi, oğlu ve kardeşi esir düştü.¹¹⁷

Mücâhid Dâniye'ye döndüğünde, sefer öncesinde yerine vekil olarak bıraktığı Ebû Abdullah el-Mu'aytî'nin bağımsızlığını ilan ettiğini görünce ilk iş olarak onu şehirden çıkardı ve yokluğunda bozulan idareyi yeniden düzenlemeye koyuldu.¹¹⁸ Ardından Sardinya'da esir düşen ailesini kurtarmak için harekete geçti. Fidyeye karşılığında eşi ve kardeşini kurtardıysa da, bütün tekliflerine rağmen oğlu Ali'yi kurtaramadı. Mücâhid'in gayretleri sonucunda oğlu ancak on yıllık bir esaretin

¹¹⁵ İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: III, s. 250.

¹¹⁶ Mücâhid'in sahip olduğu deniz kuvveti hakkında bkz. Asım Salim Sisâlim, **el-Cüzürü'l-Endelüsü'l-mensiyye**, Beyrut, Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 1984, s. 140; İbn İzârî ve Nüveyrî, Ebû Abdullah el-Mu'aytî'nin Mücâhid'i Sardinya'ya gönderdiğini kaydetmektedir. Bkz. İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: III, s. 116; Nüveyrî, **Nihâyetü'l-ereb**, C: XXIII, s. 467. Himyerî'nin kaydettiğine göre 409'da (1019) Mücâhid adanın büyük bir kısmına hakim olmuştu. Bkz. Himyerî, **er-Ravzu'l-mi'fâr**, s. 314.

¹¹⁷ İbn Haldûn, **el-İber**, C: IV, s. 197.

¹¹⁸ Kâdı İyâz, Ebû Abdullah el-Mu'aytî'nin 432'de Bicâye'de öldüğünü kaydetmektedir. Bkz. Kâdı İyâz, **Tertîbü'l-medârik** (M. Tâvit et-Tancî ve dğr.), Rabat, Vizâretü'l-Evkâf ve Şüûni'l-İslâmiyye, 1983, C: VIII, s. 26-27.

ardından fidye karşılığında serbest bırakıldı ve Dâniye'ye dönebildi. Diğer saklebî liderlerle siyasî konularda ayrı düşen Mücâhid, Âmirî ailesinden Abdülazîz el-Mansûr'la da rekabet içindeydi. 433/1041'de Belensiye üzerine düzenlediği seferde Abdülazîz karşısında mağlup olarak geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştı. 436/1044'te ölen Mücâhid'in yerine İkbâlüddevle lakabını alan oğlu Ali geçti.¹¹⁹

Uzun yıllar Sardinya'da esir hayatı yaşayan Ali bu dönemde Hıristiyan terbiyesiyle yetiştirilmiş olduğundan, serbest bırakıldıktan sonra babasının ihtimamıyla İslâm eğitimi ve terbiyesiyle yetiştirilmeye çalışılmıştı. Dönemin mülûkû't-tavâif emîrlerinden farklı olarak Şî Fâtımî hilafetini kabul etmişti. Onun idaresi, Hûdîler'in 468/1076'da Dâniye topraklarını ele geçirmesiyle sona erdi.¹²⁰

Endülüs'ün fethinden sonra Yukarı Sınır bölgesine yerleşen Tüçîbîler, Endülüs Emevî Devleti hizmetinde bulunmuş önemli Arap ailelerinden biriydi. Ailenin Endülüs Emevî Devleti hizmetine girişi, buldukları bölgeyi Endülüs Emevî Devleti adına idare etmekteyken, bir süre sonra merkezî otorite karşısında tehdit unsuru haline gelen Benî Kasî karşısında kullanılmaya başlanmalarıyla III/IX. yüzyılın sonlarında gerçekleşmişti. Aileden Muhammed et-Tüçîbî 276/889'da Sarakusta valiliğine getirilmiş ve 401/1011'e kadar Sarakusta valiliği Tüçîbî ailesinde kalmıştı. Âmirî idaresinin sona erip Kurtuba Olayları'nın ardından merkezî otoritenin büyük zaafa uğradığı dönemde Tüçîbî ailesinden Münzir b. Yahyâ Tutîle (Tudela) ve Lâride'yi (Lérida) de içinde alan bölgede bağımsız hareket etmeye başladı (401/1011).¹²¹ Münzir b. Yahyâ'nın içinde yer aldığı çeşitli ittifaklar Endülüs'teki gelişmeleri yakından takip ettiğini ve dönemin siyasî hayatının içerisinde faal olarak yer aldığını gösterir. Münzir b. Yahyâ bir taraftan durumunu güçlendirmekteyken, diğer taraftan Kurtuba'daki halifeye bağlılığını da bildiriyordu. Hızla değişen siyasî şartlar karşısında değişmeyen şey, Münzir b. Yahyâ'nın daima yeni halifenin yanında yer almasıydı. Bu durum Endülüs Emevî Devleti dönemi için kesin olarak böyleydi, Hammûdîler Kurtuba'ya hakim olduklarında ise Ali b. Hammûd'a önce şartlı olarak destek vermiş, daha sonra ise taht mücadelesinde

¹¹⁹ İnân, *Düvelü't-tavâif*, s. 200.

¹²⁰ İbn Haldun, *el-İber*, C: IV, s. 197.

¹²¹ *Târîhu'l-Endelüs*, s. 254; Uzrî, *Nusûs ani'l-Endelüs*, s. 48; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, C: V, s. 254-255.

Abdurrahman el-Murtezâ'nın yanında yer almıştı. Bu dönemde Münzir b. Yahyâ, Hayrân el-Âmirî ile birlikte Endülüs siyasetinde etkili bir biçimde rol oynayan önemli şahsiyetlerden biriydi.¹²² 414/1023'te ölümü üzerine yerine oğlu Yahyâ geçti. Yahya b. Münzir ve hakimiyet dönemi (414-420/1023-1029) ile ilgili, Zünnûnîler'in kurucusu İsmail b. Zünnûn'un kız kardeşiyle evli olduğu dışında pek kayıt yoktur. Onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Münzir'in 430/1038'de amcasının oğlu Abdullah b. Muhammed tarafından öldürülmesi üzerine Tüçîbî toprakları Abdullah'ın eline geçti.¹²³ Ancak ertesini yıl Hûdî ailesinden Süleyman b. Muhammed'in Abdullah'ı mağlup etmesiyle Tüçîbî hakimiyeti kesin olarak sona erdi.¹²⁴

Arapların Cüzâm kabilesine mensup olan Hûdîler, ailenin büyük dedesi olan Hûd'a nispetle isimlendirilen bir emîrliktir. Emîrliğin ilk hükümdarı olan Süleyman b. Muhammed, Tüçîbîler döneminde Münzir b. Yahyâ tarafından Tutîle valisi olarak tayin edilmiş olmasının yanı sıra Tüçîbî ordusu kumandanlarından da biriydi.¹²⁵ Kendi idaresini tesis ettikten sonra el-Müsta'in lakabını kullanan Süleyman'ın hükümdarlık döneminde (431-438/1039-1046) Hûdîler güney sınırındaki komşuları Zünnûnîler ile mücadele ettiler. O dönemde Tuleytula'da güçlü bir idarenin başında olan Yahyâ el-Me'mûn karşısında elde ettiği üstünlük, Süleyman el-Müsta'in'in Endülüs'te saygın bir hükümdar olarak tanınmasını sağladı. Oğlu Ahmed kumandasında 435/1043'te gönderdiği ordu Vâdilhicâre'yi (Guadalajara) ele geçirdi. Zünnûnîler bu şehri geri almak istediye de mücadeleler Hûdîler'in üstünlüğüyle sonuçlandı.¹²⁶

Süleyman el-Müsta'in'in 438/1046'da ölümü üzerine el-Muktedir lakabıyla tanınan oğlu Ahmed geçti. Ahmed el-Muktedir'in uzun hakimiyet döneminin (438-474/1046-1081) ilk yılları kardeşleriyle arasındaki taht mücadeleleriyle geçti. Bunlar arasında, Lârîde valisi olan kardeşi Yûsuf el-Muzaffer'e özellikle işaret edilmelidir.

¹²² İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C: III, s. 175-181.

¹²³ Afif Turk, *el Reino de Zaragoza en el siglo XI de Cristo (V de la hégira)*, Madrid, Instituto Egipcio de Estudios Islámicos, 1978, s. 49-50.

¹²⁴ *Târîhu'l-Endelüs*, s. 255.

¹²⁵ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C: III, s. 126.

¹²⁶ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C: III, s. 221-222, 277-279.

Yûsuf el-Muzaffer'in tahtı ele geçirmek için Aragon kralı Ramiro ile ittifak kurması karşısında Ahmed el-Muktedir, Ramiro'ya kardeşinin kendisine vereceği miktarın iki katını vermeyi taahhüt ederek hem kendisine karşı yapılan ittifakı bozdu, hem de gücünü takviye etti. Ardından da kardeşine ağır bir darbe vurdu. Tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 443/1051'de meydana gelmiş olması muhtemel bu savaşın ardından Ahmed el-Muktedir hakimiyetini tam olarak sağlama imkânı buldu.¹²⁷ Durumunu güçlendirdikten sonra topraklarını genişletmek üzere harekete geçerek 452/1060'ta Turtûşe'yi ele geçirdi. Hûdîler'in 455/1063'te Graus Savaşı'nda Aragon'u yenmesi ve Ramiro'nun da öldürülmesi Hıristiyan dünyada büyük yankı uyandırdı. Papanın çağrısı üzerine toplanan Navar, Kastilya, Katalan, Frank ve Aragon kuvvetlerinden müteşekkil bir haçlı ordusu, ertesi yıl Yûsuf el-Muzaffer'in hakimiyetindeki Berbeşter'i (Barbastro) kuşattı. Bir süre sonra yiyecek ve su kaynakları tükenen şehir Haçlıların eline geçti (456/1064). Haçlılar şehre girdikten sonra şehir halkından çok sayıda kişi esir edildi. Şehir halkı, kendilerine eman verilmesine rağmen o vakte kadar Endülüs'te benzeri görülmemiş bir katliama uğradı. Ahmed el-Muktedir, hem yaşananların hesabını sormak hem de şehri geri almak amacıyla tavâif emîrlere ortak bir ordu kurma teklifinde bulundu. Çok sayıda emîrin verdiği destek sonucunda toplanan birleşik Endülüs ordusu, Ahmed el-Muktedir'in kumandasında Berbeşter üzerine yürüdü ve kesin bir zaferin ardından şehri geri aldı (457/1065).¹²⁸ Hiç şüphesiz Hûdîlerin bölgedeki varlığını güçlendiren bu zafer, Endülüslü Müslümanların daha ciddi bir tehditle karşılaşmasının da önüne geçmekteydi.

Zünnûnî hükümdarı Yahyâ el-Me'mûn'un 467/1075'te ölümüyle Endülüs'ün Orta-Yukarı Sınır bölgelerindeki güç mücadelesi tamamen Hûdîlerin lehine dönmüştü. Bu dönemde Navar hükümdarı Sancho García ile ittifak kuran Ahmed el-

---

¹²⁷ İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: III, s. 223-224.

¹²⁸ Ebû Ubeyd el-Bekrî, **Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik** (thk. Adrian van Leeuwen-André Ferré) Kartaca, Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1992, C: II, s. 910; İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: III, s. 227; Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C:IV, s. 454. Berbeşter'in düşüşü Endülüs'te güçlü bir yankı bulmuş olmalıydı, zira İşbiliye'de Hevzenî (ö. 460/1068), şehrin uğradığı katliamın ardından *Risâle fi'l-cihâd* başlıklı bir risale yazmış ve Abbâdî hükümdarı Mu'tazîd'a sunmuştu. Bkz. Jorge Lirola Delgado, "al-Hawzanî, Abû Haf's", **BA**, C: I, s. 434.

Muktedir, 468/1076'da önemli bir liman şehri olan Dâniye'yi ele geçirdi.¹²⁹ Ardından Belensiye üzerine harekete geçtiyse de şehre askerî bir müdahalede bulunmadı. Ahmed el-Muktedir döneminde Hûdîler, mülûkü't-tavâifin en güçlü emîrliklerinden biriydi.

Ahmed el-Muktedir'in 474/1081'de hastalanması üzerine Hûdî toprakları iki oğlu tarafından yönetildi. Yûsuf el-Mü'temen Sarakusta ve batı topraklarını, Münzir ise Dâniye ve güney topraklarını idare edecekti. Yûsuf el-Mü'temen'in dört yıl süren hükümdarlık dönemi (474-478/1081-1085) Katalan ve Aragon desteğiyle kendisine karşı mücadele eden kardeşi Münzir ile arasındaki mücadelelerle geçti. Yûsuf el-Mü'temen'in 478/1085'te ölümünden sonra yerine el-Müsta'in lakabıyla oğlu Ahmed geçti.

Ahmed el-Müsta'in'in hükümdarlık döneminde (478-503/1085-1110) Hûdîler, Endülüs'ü hakimiyeti altına alan Yûsuf b. Tâşfin ile tesis ettikleri iyi ilişkilerin de bir neticesi olarak, tavâif dönemi emîrliklerinin ortadan kaldırıldığı dönemde varlıklarını sürdürmeleriyle dikkat çeker. Ahmed el-Müsta'in, Yûsuf b. Tâşfin'e gönderdiğini bir mektubunda kendilerinin Hıristiyan krallıklar ile Murâbıtlar arasında bir duvar gibi olduğunu ve dışarıdan Müslümanlara gelebilecek tehlikeleri önlediklerini yazmıştı. Dolayısıyla Hûdîlerin varlığını sürdürmesi Murâbıtlar açısından da faydalıydı. Ancak bu dönemde Aragon, Hûdîler'in önemli bazı şehir ve kalelerini ele geçirdi. Önce Veşka, daha sonra da Berbeşter Aragon'un eline geçti (493/1100).¹³⁰ Ahmed el-Müsta'in'in ölümünden sonra yerine oğlu Abdülmelik el-İmâdüddeve geçtiyse de, Murâbit hükümdarı Ali b. Yûsuf tarafından tahttan indirildi ve Hûdî toprakları Murâbitların hakimiyetine geçti.¹³¹

Berberîlerin Hevvâre koluna mensup olan Zünnûnîler, ailenin büyük atası olan Zennûn'a nispetle isimlendirilen Tuleytula merkezli bir emîrliktir. Aileden çok sayıda kişi Endülüs Emevîleri'nin hizmetinde bulunmuş olup Şenteberiyye (Santaver) civarına yerleştirilmişlerdi. Zünnûnîler'den Abdurrahman b. Zünnûn mülûkü't-tavâifin ortaya çıkmaya başladığı döneminde Şenteberiyye idaresini elinde

¹²⁹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C: III, s. 228.

¹³⁰ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, C: I, s. 441 vd.

¹³¹ İbn Sa'îd el-Mağribî, *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib*, C: II, s. 438.

bulundurmaktaydı. O dönemde Endülüs Emevî Devleti'nin Tuleytula valisi olan Abdülmelik b. Abdurrahman'ın idaresinden memnun olmayan Tuleytula halkının isteği üzerine Abdurrahman b. Zünnûn oğlu İsmail'i Tuleytula'ya göndermiş ve muhtemelen 409/1018-19'dan sonra Tuleytula'da hakimiyet tesis etmişti.¹³² Onun 435/1043-44'te ölümü üzerine yerine oğlu Yahyâ geçti.¹³³

el-Me'mûn lakabını alan Yahyâ'nın uzun hükümdarlık döneminin (435-467/1043-1075) ilk yıllarında Zünnûnîler ilk olarak Sarakusta'da güçlü bir idare tesis etmiş olan Hûdîlerle mücadele ettiler. İki emîrlik arasında coğrafi açıdan önemli bir konuma sahip olan Vâdilhicâre çevresinde cereyan eden savaşlar sonunda Zünnûnîler bazı kalelerini Hûdîlere kaptırdı. Yahyâ el-Me'mûn'un bu mücadelelerde daha güçlü konuma gelebilmek için Abbâdîlerle yapmış olduğu ittifak da Abbâdî-Eftasî mücadelesi dönemine denk geldiği için sonuç vermedi. Zünnûnîler ancak Hûdî hükümdarı Süleyman el-Müsta'în'in 438'de (1046) ölümünün ardından rahat bir nefes alabildi.¹³⁴

Yahyâ el-Me'mûn döneminde Zünnûnî topraklarında bir başka ciddi tehlike kuzeydeki Kastilya ve León kralı I. Fernando'nun 454/1062'deki saldırısı sonucunda yaşanmıştı. Bu saldırıdan kısa bir süre sonra I. Fernando'nun ölümü Zünnûnî toprakları üzerindeki Hıristiyan tehlikesini bir süreliğine uzaklaştırdı. Önce Hûdî daha sonra Kastilya ve León tehdidinin etkisini kaybetmesinin ardından bölgesinde etkinliğini artıran Yahyâ el-Me'mûn topraklarını güney istikametinde genişletmek amacıyla harekete geçti. 457-462/1065-1070 yılları arasında Belensiye ve çevresi Zünnûnî hakimiyeti altına alındı. Yahyâ el-Me'mûn'un bu yıllardaki bir başka önemli hamlesi de Cehverîlerin idaresindeki Kurtuba'yı ilhakı oldu (462/1070).¹³⁵ Batıda Eftasîler, doğuda Hûdîler ile mücadelelerde bulunan Yahyâ el-Me'mûn döneminin en kudretli emîrlerinden biriydi.

---

¹³² Müellifi meçhul, **Mefâhiru'l-Berber** (thk. Abdülkadir Bûbâye), Rabat, Dâru Ebî Rakrâk, 2004, s. 133.

¹³³ **Târîhu'l-Endelüs**, s. 253; İbn Bessâm, **ez-Zahîre**, C: I/II, s. 924; İbn Sa'îd el-Mağribî, **el-Muğrib fi hule'l-Mağrib**, C: II, s. 11; İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: III, s. 276-277.

¹³⁴ Na'naî, **el-İslâm fi Tuleytula**, s. 129-136.

¹³⁵ İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: III, s. 266-267, 283; Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 440.

Yahyâ el-Me'mûn'un 467/1075'te ölümü üzerine yerine torunu Yahyâ el-Kâdir geçti. Ancak Yahyâ el-Kâdir döneminde Zünnûnîler diğer emîrlükler arasındaki güçlü konumunu kaybetti. Yahyâ el-Me'mûn döneminde hakimiyet altına alınan Belensiye toprakları yeniden Âmirî ailesinin kontrolüne geçtiği gibi, başta Kurtuba olmak üzere Zünnûnîler'in elindeki bazı güney ve doğu toprakları da Abbâdîlerin eline geçmişti.¹³⁶ Aragon kralı Sancho'nun Küvenke'yi (Cuenca) ele geçirme teşebbüsü kendisine bol miktarda mal verilerek önlenemedi. Yahyâ el-Kâdir komşu hükümdarların toprakları üzerindeki planları karşısında gelebilecek tehlikelerden kendisini koruyabilmek amacıyla Kastilya ve León krallıklarıyla ittifaklar kurmuştu. Ancak Yahyâ el-Kâdir'in bu ittifaklar karşılığında ödeyeceği yıllık miktarı toplayabilmek için halktan alınan vergileri arttırması Tuleytula halkı arasında giderek artan bir memnuniyetsizlik doğmasına yol açtı, nihayet şehirden ayrılmak zorunda kalan Yahyâ el-Kâdir müttefiki olan Kastilya kralı VI. Alfonso'nun yardımıyla idareye yeniden hakim oldu (472/1080).¹³⁷ Tuleytula'yı ele geçirmek için fırsat arayan VI. Alfonso, dokuz aylık bir kuşatmanın ardından 478/1085'te şehre hakim olabildi.¹³⁸ Şehirden ayrılan Yahyâ el-Kâdir idaresi altındaki Belensiye'ye giderek bir süre buranın yönetimini sürdürdü. Şehir halkının memnun olmadığı bu dönem uzun sürmedi; nihayet Murâbitların Endülüs'ü hakimiyetleri altına almaya başladıkları dönemde şehre giren Murâbit kuvvetleri tarafından Yahya el-Kâdir'in öldürülmesiyle Zünnûnî idaresi ortadan kaldırılmış oldu.¹³⁹

Zellâka Savaşı ve Endülüs'te Murâbitlar Döneminin Başlaması

Endülüs'te mülûkü't-tavâif dönemini sona erdiren süreç Tuleytula'nın düşüşüyle başladı. V/XI. yüzyılın özellikle ikinci yarısı Endülüslü hükümdarların kendi aralarındaki mücadelelerle geçmiş ve tavâif emîrleri karşı karşıya oldukları

¹³⁶ İbn Bessâm, **ez-Zahîre**, C: II/I, s. 268-272.

¹³⁷ İbnü'l-Kerdebûs, **Târîhu'l-Endelüs** (thk. Ahmed Muhtâr el-Abbâdî), Madrid, el-Ma'hedü'l-Mısri li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye bi'l-Madrid, 1971, s. 83.

¹³⁸ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-târîh** (trc. Abdülkerim Özeydî ve öte.), İstanbul, Bahar Yayınları, 1987, C: X, s. 131-132, 138-141.

¹³⁹ İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: IV, s. 32-33.

Kastilya tehlikesinin boyutlarını ancak Tuleytula'nın kaybı ve akabinde dönemin güçlü emîrliklerinden Abbâdîler ile Zîrîlerin de Kastilya tehdidiyle karşılaşmasıyla fark edilebilmişlerdi. Bununla birlikte söz konusu dönemde ne Abbâdîler, ne Zîrîler ve ne de başka bir emîrlik VI. Alfonso karşısında durabilecek kuvvete sahip değildi. Bu durumda Endülüslü hükümdarlar kendilerini bu tehlikeden korumak için Murâbitlar'dan yardım talebinde bulundular.¹⁴⁰ O dönemde Kuzey Afrika'nın batısında güçlü bir devlet olan Murâbitlar'ın hükümdarı Yûsuf b. Tâşfin, üs olarak kullanmak üzere Cezîretülhadrâ'nın kendisine verilmesi şartıyla Endülüs'ten gelen bu talebi kabul edeceğini bildirdi. Anlaşma sağlandı ve Yûsuf b. Tâşfin 12000 süvariyle birlikte Endülüs'e geçti (479/1086).¹⁴¹

Yûsuf b. Tâşfin'in çağrısı üzerine Endülüslü emîrlere de askerleriyle birlikte kendisine katılmaya başladılar. Bu şekilde toplanan birleşik Endülüs ordusunu Abbâdî hükümdarı Mu'temid kumanda etmekteydi. Bu arada askerlerinin bir kısmını Batalyevs önlerine göndermiş olan Yûsuf b. Tâşfin Turtûşe'ye giderek Kastilya kralı VI. Alfonso'yu İslâm'a davet etmiş, bunu kabul etmeyecek olursa cizye ödemesi halinde kendisiyle savaşmayacaklarını bildirmiş, bunun da kabul edilmemesi halinde kendisiyle savaşacaklarını bildirmişti. Daha sonra kendisine katılan Endülüs kuvvetleriyle birlikte Batalyevs'e gitti.¹⁴²

Müslümanların cephesinde bu gelişmeler yaşanırken VI. Alfonso Sarakusta civarında kuşatma altına aldığı bazı kaleleri ele geçirmeye çalışmaktaydı. Fakat gelişmeler üzerine kuşatmayı kaldırarak komşusu olduğu hıristiyanlardan yardım talebinde bulundu. Bu çağrı üzerine Galisya ve Frank kuvvetlerinin yanı sıra çok sayıda keşiş ve din adamı da kendisine katıldı. VI. Alfonso, çeşitli bölgelerden

¹⁴⁰ İbn Ebî Zer', *el-Enîsü'l-mutrib bi-ravzi'l-kurtâs fi ahbâri mülûki'l-Mağrib ve târihi medîneti Fâs*, (nşr. C. J. Tornberg), Rabat, Dârü'l-Mansûr, 1973, s. 145; Abdülvâhid el-Merrâkûşî, *el-Mu'cib*, s. 190; İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, C: II, s. 54-55. Eftasî emîri Ömer el-Mütevekkil'in de yardım talep etmek üzere Yûsuf b. Tâşfin'e bir mektup ulaştırdığı kaydedilmektedir. Bkz. Müellifi meçhul, *Kitâbü'l-huleli'l-meşîyye*, s. 37. Kaynaklarda konuyla ilgili yer alan kayıtlar, Kastilya tehdidi karşısında Endülüslü hükümdarların önce münferiden, daha sonra hep birlikte Yûsuf b. Tâşfin'den yardım istediklerine işaret eder mahiyettedir. Diğer yandan Mu'temid'in Kastilya kralı VI. Alfonso'nun isteklerini yerine getirmesinin, Kurtuba halkı arasında kendilerinin de Tuleytula'nın başına gelen akıbeti uğrayacakları endişesine sahip oldukları ve buna çare olarak İfrîkiye Arapları'ndan yardım isteme düşüncesini taşıdıkları, şehir kadısının teklifi üzerine Yûsuf b. Tâşfin'den yardım istemeyi kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Bkz. Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb*, C: XXIII, s. 454-455.

¹⁴¹ *Kitâbü'l-huleli'l-meşîyye*, s. 38, 52.

¹⁴² İbn Ebî Zer', *el-Enîsü'l-mutrib*, s. 146.

kendisine katılanların da içinde yer aldığı ordusuyla birlikte Batalyevs üzerine harekete geçti. Kaynaklar bu ordu mevcudunun 50.000 ila 80.000 arasında olduğunu kaydetmektedir.¹⁴³

Nihayet iki ordu Batalyevs yakınlarındaki Zellâka (Sagrajas) Ovası'nda karşı karşıya geldi. Yûsuf b. Tâşfin İslâmî usul gereğince VI. Alfonso'yu İslâm'a davet etti. Bu teklifi kabul etmeyen VI. Alfonso cizye ödemeyi de reddedip Müslümanlar üzerine saldırıya geçince savaş başladı (12 Receb 479/23 Ekim 1086). Murâbit kuvvetlerinin büyük desteğiyle savaş Müslümanların parlak zaferiyle neticelendi.¹⁴⁴ Fakat Müslümanlar 500 kadar süvariyle savaş meydanından ayrılan Kastilya kralını takip etmediler. Savaş günü oğlu Ebû Bekir'in ölüm haberini alan Yûsuf b. Tâşfin Endülüslü emîrlere düşman karşısında birlik olup kendi aralarında savaşmamaları tavsiyesinde bulunarak Mağrib'e döndü.

Zellâka Savaşı'nda elde edilen zafer Kastilya ilerleyişini durdurarak Endülüs'ü hızlı bir çöküş tehlikesinden korumuş, Müslümanlara da kaybettikleri cesaret ve güveni tekrar hissetme imkânı vermişti. Ancak bu zaferden sonra ne Tuleytula ne de kaybedilen diğer topraklar Kastilya'dan geri alınamadı. Rodrigo Diaz de Vivar'ın Belensiye'ye ele geçirmesi üzerine Endülüslüler Yûsuf b. Tâşfin'den ikinci defa yardım istedi ve Murâbitlar bir kez daha Endülüs'e geçti (481/1088). Bu dönemde Liyyît (Aledo) Kalesi kuşatıldıysa da bir netice alınamadı. İki yıl sonra, 483'te (1090) üçüncü defa Endülüs'e geçen Murâbitlar Endülüs'teki emîrlikleri ortadan kaldırdılar ve Endülüs, Kuzey Afrika'ya bağlı bir eyalet haline geldi.

---

¹⁴³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C: X, s. 138-141; Mehmet Özdemir, "Zellâka Savaşı", **DİA**, C: XLIV, s. 223.

¹⁴⁴ Zellâka Savaşı'nın ayrıntılı tasviri için bkz. İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, IV, 130-140; **Kitâbü'l-huleli'l-meşîyye**, s. 57-62; Emin Tevfik Tîbî, "Vak'atü'z-Zellâka'l-mecide", **Dirâsât ve buhûs fî târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs**, Libya, Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1984, s. 156-172. Kaynakların büyük bir kısmı savaşın 479/1086 yılı Receb ayı ortasında meydana geldiğini kaydederken, Abdülvâhid el-Merrâküşî, 480/1087 yılı Ramazan ayı olarak kaydetmektedir. Krş. **el-Mu'cib**, s. 195.

BİRİNCİ BÖLÜM

XI. ASIRDA ENDÜLÜS’TE EĞİTİM-ÖĞRETİM

1.1. Eğitim-Öğretimin Başlaması, Usûl Ve Esasları

Bu başlık altında, V/XI. asırda Endülüs’te ilim tahsilinin başlangıcı ve ileri safhaları, ders mekânı olarak kullanılan yerler ve eğitim-öğretimde kullanılan usûller ele alınarak bir öğrencinin tahsil hayatı boyunca yaşadığı süreçler incelenecektir.

1.1.1. Eğitim-Öğretimin Başlangıcı ve Sonraki Süreçler

I/VIII-IX/XV. yüzyıllar arasında İber Yarımadası’nda yaklaşık sekiz asır süren İslâm hakimiyeti boyunca dönemsel bir takım farklılıklar bulunmakla birlikte, Endülüs’te bir öğrencinin tahsil hayatının geçtiği süreçler genel hatlarıyla benzerdi: Okuma-yazma öğreniminden sonra bir süre Kur’ân kıraati, tecvid ve Arap dili üzerinde durulurdu. Bu süreçte öğrenci Kur’ân’ı kısmen veya tamamen ezberlerdi. Daha sonra, Endülüs’te dinî ilimlerin tahsili konusunda merkezî bir yer tutan eserler ile fıkıh ve hadis tahsiline başlanırdı.¹⁴⁵ Bu süreçte Medineli meşhur âlim Mâlik b. Enes’in (ö. 179/795) *el-Muvatta’* adlı eseri ile yazıldığı saha için Endülüs’te klasik haline gelen dinî ilimlere dair eserlerin okunmasından -ve hatta bazılarının ezberlenmesinden- sonra öğrenci ya bu alanlarda yahut da farklı bir alanda derinleşirdi. Dolayısıyla Endülüs’te bir öğrenci, tahsilinin ilerleyen yıllarında hangi

¹⁴⁵ Endülüs eğitim tarihiyle ilgilenen bazı araştırmacılar tarafından Endülüs’te ilim tahsili hakkında bir takım dönemlendirmeler yapılmıştır. Bu dönemlendirme gayretlerinden biri için bkz. Muhammed Abdülhamid İsa, *Târîhu’t-ta’lîm fi’l-Endelüs*, Kahire, Dârü’l-Fikri’l-Arabî, 1982, s. 211-213. Söz konusu dönemlendirmelerde görülen en ciddi metodolojik sorun, Endülüs’te yaklaşık sekiz yüzyıl devam eden İslâm hakimiyeti boyunca görülen farklılıklara yer verilemeyişidir. Bu durum, Endülüs’te medresenin ortaya çıktığı ifade edilen XIII-XIV. yüzyıllar için daha fazla geçerlidir.

alanda temayüz etmiş olursa olsun, öğrenimine dinî ilimleri tahsil ederek başlamaktaydı. Esasında İslâm dünyasının geneli için söz konusu olan bu durum, aynı geleneğin içerisinde yer alan Endülüs için de geçerliydi. Örnekleri ileride görüleceği üzere sadece kıraat, hadis veya fıkıh gibi sahalardan birinde öne çıkan kişiler olduğu gibi, birden fazla alanda temayüz eden âlimler de vardı.¹⁴⁶

Endülüs'te hac ibadetini yerine getirme, ilim tahsili ve ticaret gibi çeşitli sebeplerden dolayı Doğu İslâm dünyasının belli başlı merkezlerine seyahatler gerçekleştirilmekteydi. Endülüslülerin ilim tahsili için Doğu'ya yapmış oldukları seyahatlerin fetihten hemen sonra başlamış olması, Endülüs'te eğitim-öğretimin erken dönemden itibaren sağlam bir zemine oturtulmasını ve İslâm dünyasının ana topraklarındaki ilmî birikimin Endülüs'e taşınıp burada da bir ilim geleneğinin oluşmasını mümkün hale getirmişti. Fakat bu durum, V/XI. yüzyıla gelindiğinde Endülüs'te eğitim-öğretim konusunda standartları belli olan bir düzenin yerleşmiş olduğu anlamına gelmez. Zira söz konusu dönemde öğrenime başlamanın belirli bir yaşı bulunmadığı gibi, öğrenimin ne kadar devam edeceği de tamamen öğrenciye bağlıydı. Doğu İslâm dünyasında kurumsal bir eğitim-öğretim mekânı olarak medreselerin ortaya çıktığı V/XI. asırda Endülüs'te henüz bu tür bir müesseseleşme görülmemişti.

Bir öğrencinin öğrenime başladıktan sonra dil, edebiyat ve dinî ilimlere dair temel öğreniminin ardından tahsilin daha ileri seviyede gerçekleştiği bir dönem başlamaktaydı. İlerleyen sayfalarda ayrıntılı bir şekilde ele alınacağı üzere Endülüs tabakât kitaplarında yer alan *semi'a* (dinledi) ibaresi artık tahsile, yani öğrenimin bu ileri dönemine geçildiğini ifade eder. V/XI. yüzyılda Endülüs'te eğitim-öğretime başlamanın muayyen bir yaşı olmadığı gibi, tahsilde başlangıç dönemini takip eden bu ileri seviyeye geçişin de belli bir yaşı yoktu. Bununla birlikte bu döneme kadar Endülüs'te tahsile başlamayla ilgili bir geleneğin oluştuğu anlaşılmaktadır. V/XI. yüzyılın başlarında vefat eden Abdülvâris b. Süfyân (ö. 395/1005) 317/930'da

---

¹⁴⁶ Endülüs'te İslâm hakimiyeti boyunca yetişen çok yönlü âlimler arasında, Zâhirîliğin en büyük temsilcilerinden olmasının yanı sıra tarihçi, muhaddis, edip ve şair yönüyle de meşhur olan İbn Hazm (ö. 456/1064); Kurtuba kadısı, tabip ve felsefe tarihinde önemli bir yeri bulunan İbn Rüşd (ö. 595/1198); matematik ve fıkıh âlimi Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Kalesâdi (ö. 891/1486) bu duruma örnek gösterilebilir.

Kurtuba'da doğmuş ve 333/944'te yani on altı yaşındayken tahsile başlamıştı.¹⁴⁷ Endülüs'ün en önemli kıraat âlimlerinden Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) 371/981'de Kurtuba'da doğmuştu, tahsile başladığında on dört yaşındaydı.¹⁴⁸ İbnü'l-Hazzâ olarak tanınan fıkıh âlimi Ahmed b. Muhammed (ö. 467/1075) 380/990 yılında doğmuş ve temel öğrenimini tamamladıktan sonra 393/1003 senesinde, yani on üç yaşındayken ilim tahsiline başlamıştı.¹⁴⁹ 309/922 yılında doğan Ahmed b. Kâsım (ö. 395/1005), on altı yaşında Kurtuba'da ilim tahsiline başlamış ve Kâsım b. Asbağ, Ebû Bekir Ahmed b. Fazl ed-Dîneverî, Ebû Abdülmelik İbn Ebû Düleym, Muhammed b. Muâviye el-Kureşî gibi hocalardan istifade etmişti.¹⁵⁰ Buraya kadar verilen örnekler V/XI. yüzyılda Endülüs'te ilim tahsiline başlama yaşının 13-16 aralığında olduğunu göstermektedir. Şayet tahsile başlama yaşı hakkında takrîbî bir yaş söz konusuysa, Kurtuba'da 348/959'da doğan ve 359/970'te on bir yaşındayken tahsile başlayan Ahmed b. Afîf'in (ö. 420/1029)¹⁵¹ bu ortalamadan daha küçük bir yaşta ilim tahsiline başladığı rahatlıkla ifade edilebilir.

Medrese öncesi dönemde görüldüğü üzere, çoğunlukla cami ve mescitlerde devam eden öğrenimde hoca tarafından öğrenciye, aldığı ders ve okuduğu kitapları gösteren bir belge, yani *icâzet* yazılır, böylece öğrenci o eserleri okutma yetkisine sahip olurdu. Kimi zaman da bir hoca kendisinden ders almasa da bir kişiye eserlerini rivayet etme izni verirdi.¹⁵² Bir hoca talebesine icâzet verdiğinde, kendisinde de bunun bir nüshası/kaydı bulunmaktaydı.¹⁵³ İcâzet, hoca tarafından öğrencisine “*Sana eser ve rivayetlerimi nakletme icâzeti veriyorum*” şeklinde sözlü olarak da verilebilmekteydi.¹⁵⁴

¹⁴⁷ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 558.

¹⁴⁸ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 593.

¹⁴⁹ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 110-111.

¹⁵⁰ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 140.

¹⁵¹ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 75.

¹⁵² Endülüs ulemâsınca telif edilmiş fehrese kitaplarında icâzet örneklerine sıkça işaret edilmektedir. Bazı icâzet örnekleri için bkz. İbn Hayr, **Fehrese** (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf-Mahmûd Beşşâr Avvâd), Tunus, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2009, s. 538-554; Kâdî İyâz, **el-Gunye** (thk. Mâhir Zühêyr Cerrâr), Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, s. 86, 89.

¹⁵³ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: IV, s. 133.

¹⁵⁴ Sözlü icâzete örnek olarak, çeşitli dinî ilimlerde yetkin bir âlim olan Muhammed b. Hasan'ın (ö. 515) İbn Beşkuvâl ve ders arkadaşlarına verdiği icâzet için bkz. İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 835.

İcâzet vermenin gayesi çoğunlukla ilmi yaymaktı, bununla birlikte bir kişiyi ilme teşvik etmek üzere veya teberrüken de icâzet verilebilirdi. 451/1059 yılında İşbîliye’de doğan ve ilerleyen yıllarda kıraat alanında öne çıkan bir âlim olan Şüreyh b. Muhammed er-Ru‘aynî (ö. 539/1144) babası tarafından o vakitlerde İşbîliye’de bulunan dönemin meşhur âlimlerinden İbn Hazm’ın ders meclisine götürülmüş, İbn Hazm da Şüreyh b. Muhammed’e icâzet vermişti. İbn Hazm’ın 456/1064’te vefat ettiği göz önüne alındığında, Şüreyh b. Muhammed’in bu esnada beş yaşında olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁵ Bir hocanın öğrencisine icâzet vermesi için bir eserin tamamen okunması şartı aranmamaktaydı. Mesela Gırnâtalı İbn Atıyye (ö. 541/1146), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm’ın (ö. 224/838) *Şerhu Garîbi’l-hadis* adlı eserinin bir kısmını okumuş ve kendisine eseri rivayet etme izni verilmişti.¹⁵⁶ Kimi zaman bir öğrenci ders okuduğu bir hocasından kendisine icâzet vermesini isterdi. Mesela Havlânî, hocası Ömer b. Ali’den kendisine icâzet vermesini istemiş ve hocası da 397/1007’de ona bütün rivayetlerini nakledebileceğini gösteren bir icâzetnâme yazmıştı.¹⁵⁷ Bununla birlikte, bir ilim adamından icâzet talebinde bulunan herkesin talebi kabul edilmezdi. Kâdı İyâz’ın (ö. 544/1149) naklettiğine göre, bir gün bir kişi Kurtuba başkadısı Yûnus b. Abdullah’a (ö. 429/1038) gelerek kendisine bütün rivayetlerini kapsayan bir icâzet vermesini istemiş ancak Yûnus b. Abdullah bu talebi kabul etmemişti.¹⁵⁸

Tanınmış bir âlimin, kendisinden ders almamış bir kişiye eserlerini rivayet etme izni verdiği de olurdu. Mesela Uzrî olarak da tanınan Meriyyeli meşhur hadis âlimi İbnü’l-Delâî (ö. 478/1085), Kurtubalı meşhur muhaddis Bakî b. Mahled’in neslinden Ahmed b. Muhammed’e gönderdiği bir icâzetle hocalarından aldığı tüm eserleri rivayet etme izni vermişti.¹⁵⁹ Aynı şekilde İşbîliyeli hadis âlimi Abdullah b. Ahmed’e (ö. 522/1128) de rivayet ettiklerini nakletme izni vermişti.¹⁶⁰ İlim adamları arasındaki icâzet verme uygulaması sadece Endülüslle sınırlı değildi, Endülüs

---

¹⁵⁵ Camilla Adang, “Shurayh al-Ru‘aynî and the transmission of the works”, **Ibn Hazm of Cordoba: the life and works a controversial thinker** (ed. Camilla Adang, Maribel Fierro, Sabine Schmidtke), Leiden, Brill, 2013, s. 513-537.

¹⁵⁶ İbn Atıyye, **Fihrisü İbn Atıyye**, s. 71.

¹⁵⁷ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 576.

¹⁵⁸ Kâdı İyâz, **Tertîbü’l-medârik**, C: VIII, s. 17-18.

¹⁵⁹ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 134.

¹⁶⁰ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 444.

dışındaki bazı âlimlerin Endülüs'ten hiç ayrılmamış bir âlime eserlerini rivayet etme izni verdiği de görülmektedir. Aslen Kurtubalı olup Belensiye Ulu Camii imam ve hatipliğinin yanı sıra şehir kadılığı da yapan Abdülvâhid b. Muhammed (ö. 456/1064), Kayrevan'ın önde gelen âlimlerinden İbn Ebû Zeyd (ö. 386/996) ve Kâbisî'nin (ö. 403/1012) eser ve rivayetleri nakletme icâzetine sahipti.¹⁶¹ İleride görüleceği üzere bu iki âlim, o dönemde Endülüs'ten ilim tahsili için Kayrevan'a giden öğrencilerin en çok istifade ettikleri hocalar arasındaydı. İcâzetle ilgili işaret edilmesi gereken bir diğer husus, bir âlimin kendisinden ders almış olsun ya da olmasın, genel bir icâzet de verebiliyor olmasıydı. Mesela 486/1093 yılında Sarakustalı Abdülvehhâb b. Muhammed'e icâzet veren Bağdatlı Ebü'l-Fazl b. Hayrûn, o yıl yaşamakta olan ehl-i sünnet inancına sahip bütün Müslümanlar için de genel bir icâzet vermişti.¹⁶²

Bununla birlikte, Endülüslü yahut farklı bir yerden olsun, bir hocadan ders almadan icâzet sahibi olma konusunda bazı ilim adamlarının düşünceleri, V/XI. yüzyılda icâzet hakkında farklı kanaatlerin bulunduğunu gösterir. Mesela hayatının on üç yılını Doğu İslâm dünyasının çeşitli şehirlerinde ilim tahsiline adanmış Ebü'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081), Mekke'de üç yıl ders aldığı hocası Ebû Zer el-Herevî'den (ö. 434/1043) “*Şayet icâzet geçerli olsaydı ilim yolculukları ortadan kalkardı.*” şeklindeki bir sözünü nakletmişti.¹⁶³ Diğer taraftan Süleyman b. Necâh (ö. 496/1103) icâzetin tıpkı bir hocanın dersine katılıp ondan istifade etmek gibi olduğunu ifade eden “*İcâzet önemlidir, büyük bir sermayedir. (İcâzet sahibinin) ‘Bana falanca kişi şöyle rivayet etti’ demesi câizdir.*” şeklinde bir söz rivayet etmişti.¹⁶⁴ V/XI. yüzyılda Endülüs ulemâsı arasında daha fazla kabul gören bu ikinci görüş olmalıydı.¹⁶⁵ Zira bu dönemde yaşayan bir öğrenci için farklı alanlara dair yazılmış çok sayıda eserin okunabilmesi yahut bir başkasına rivayet etme iznine

¹⁶¹ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 560.

¹⁶² İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: III, s. 246.

¹⁶³ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 319.

¹⁶⁴ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 321.

¹⁶⁵ Bu dönemde öğrencisi, çocuğu yahut kendisi için icâzet isteyen çok sayıda Endülüslü ilim adamının varlığı bu duruma işaret etmektedir. Diğer taraftan, Bâcî ve Süleyman b. Necâh'ın rivayet ettikleri icâzet hakkındaki iki farklı kanaat, V/XI. asırda Endülüs'te ilim adamlarının yapmış oldukları ilmî seyahatlerle yakından ilişkili olmalıydı. Nitekim Bâcî tahsil için Doğu'da on iki yıl kalmışken Süleyman b. Necâh Endülüs dışına çıkmamıştı. Bâcî'nin biyografisi için bkz. İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 317; Süleyman b. Necâh'ın biyografisi için bkz. İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 321.

sahip olabilmesi ancak hocası tarafından kendisine verilecek icâzetle mümkündür.¹⁶⁶ Diğer bir deyişle telif edilen eserlerle artan ilmî birikimin sonraki nesillere aktarımında icâzet önemli bir fonksiyona sahipti. Nitekim bu duruma işaret eden çok sayıda örnek mevcuttur. Mesela Gırnâtalı İbn Atıyye, hocası Ebû Ali el-Gassânî'ye (ö. 498/1105) bazı eserlerin sadece ilk sayfalarını okuyarak hocasından icâzet almıştı.¹⁶⁷ Gırnâtalı Yahyâ b. Muhammed (ö. 438/1046), İlbîreli meşhur âlim İbn Ebû Zemenîn'den (ö. 399/1008) bütün rivayetlerini nakletme icâzeti almış ve talebelerinden Ebû Muhammed İbn Attâb ve babasına hocası İbn Ebû Zemenîn'in rivayetlerini nakletme icâzeti vermişti. İbn Attâb'dan da VI/XII. asırda İbn Beşkûvâl ve onunla aynı nesilde yer alan ilim adamları bu birikimi tevarüs etmişti.¹⁶⁸

Bir öğrencinin çok sayıda hocadan ders almakla birlikte, içlerinden özellikle birinin yanında daha fazla bulunup kendisinden tüm eserlerini rivayet etme iznine sahip olması çokça görülen bir durumdu ve bu bir hocanın eserlerinin sonraki nesillere bir gelenek içerisinde intikalini sağlayan önemli yollardan biriydi.¹⁶⁹ Mesela İşbîliyeli muhaddis Abdullah b. Ahmed (ö. 522/1128) çok sayıda hocadan ders almış olmakla birlikte dönemin meşhur hadis hafızlarından Ebû Ali el-Gassânî'nin yanında uzun süre bulunarak ondan çokça istifade etmişti.¹⁷⁰ Bir kişi çeşitli sebeplerden dolayı hocasından bir eseri birden fazla defa okumuş yahut dinlemiş olabilirdi. Mesela İbn Müferric (ö. 380/990), hocası İbnü'l-Hindî'den belge akdine dair telif ettiği eserini üç defa kıraat yoluyla almıştı. Bu durum genellikle hocanın eserine yapmış olduğu bir takım ilaveler sonunda görülmekteydi. Mesela İbnü'l-Hindî bu eseri ilk olarak altı cüz halinde muhtasar olarak telif etmişti, İbn Müferric de ilk olarak eserin bu halini hocasından okumuştur. Ardından İbnü'l-Hindî buna bazı ilavelerde bulunmuş ve İbn Müferric eseri ikinci defa kıraat yoluyla almıştı. Son olarak ise müellifin bazı hikmetli sözler, örnekler, çok az bilinen bir takım bilgiler,

---

¹⁶⁶ Mesela İbn Hayr el-İşbîlî'nin çeşitli alanlara dair okuduğu kitapların sayısının 1300'ün üzerinde olduğu görülmektedir.

¹⁶⁷ İbn Atıyye, **Fihrisü İbn Atıyye**, s. 77-90.

¹⁶⁸ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 960.

¹⁶⁹ Bu durumu ifade etmek üzere Endülüs tabakât kitaplarında صحب (arkadaş olmak, refakat etmek) fiilinin kullanıldığı görülmektedir. Bazı örnekler için bkz. İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 92, 114.

¹⁷⁰ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 444.

şiiirler, deliller ilave ettiği eser son halini almış ve İbn Müferric eseri üçüncü defa kıraat yoluyla almıştı.¹⁷¹

Tahsilde belli bir seviyeye gelen bir öğrenci, bir taraftan tahsilini ilerletmeye devam ederken, diğer taraftan ders okutmaya da başlamaktaydı. Mesela İbnü's-Şekkâk olarak tanınan Kurtubalı Abdullah b. Saïd (ö. 426/1035) on sekiz yaşında ders okutmaya başlamıştı.¹⁷² Burada işaret edilmesi gereken önemli husus, ilim tahsilinin hayatın bir döneminden sonra artık sona eren değil, ömür boyu devam eden bir süreç olduğudur. Mesela İbn Bessâl'den (ö. ?) ziraat konusunda dersler alan Tiğnerî (ö. 504/1110'dan sonra), son Zîrî hükümdarı Abdullah b. Bulukkîn'in hizmetinde bulunduktan yıllar sonra İşbîliye'de Şihâb b. Muhammed'den (ö. 494/1101) tıp tahsil etmiş, ardından bu alandaki birikimini ilerletmek üzere Mağrib, Mısır, Şam ve Hicâz'a seyahat etmişti. Aslen Kurtubalı olup İşbîliye'de yaşamış olan Muhammed b. Abdullah (ö. 448/1056-57) Kurtuba ve İşbîliye ulemâsından tekrar tekrar dersler almıştı.¹⁷³ 477/1084'te Lârîde'de doğan Muhammed b. Ahmed (ö. 519/1125), Belensiye'de tahsilini ilerletmiş, bir süre memleketinde Kur'ân dersleri vermiş, derslerine 499/1106 yılında gittiği Mürsiye Ulu Camii'nde devam etmişti. Burada bir yandan ders verirken, diğer yandan da meşhur muhaddis Ebû Ali es-Sadefî'den (ö. 514/1120) istifade etmişti.¹⁷⁴

1.1.2. Eğitim-Öğretim Mekânları

Endülüs'te küttâblar, evler, cami ve mescitler ile sarayların eğitim-öğretim mekânları olarak kullanıldıkları görölmektedir. Dinî ilimlere dair derslerin, cami ve mescitlerde yapılmakta olduğu kesin olarak bilinmekteyken; matematik, geometri, astronomi ve tıp gibi ilimlerle ilgili öğretimin hangi mekânlarda yapıldığı konusu

¹⁷¹ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 42-43.

¹⁷² İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 409.

¹⁷³ İbn Beşkuvâl bu durumu vurgulamak üzere "onlardan semâ yoluyla ders aldı ve (onların bu derslerini) defalarca aldı" şeklinde kaydetmektedir. **es-Sıla**, C: III, s. 787. Bkz. İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 844.

¹⁷⁴ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 99.

muğlaktır. Bu durum, tabakât yazarlarının temel ilgilerinin bir sonucudur. Mesela İbnü'l-Ebbâr, İbrahim b. Lübb'ün (ö. 454/1062) Tuleytula'da uzun bir süre matematik ve geometri öğrettiğini kaydederken, bu derslerin nerede yapıldığıyla ilgili ne yazık ki bir kayda yer vermemektedir.¹⁷⁵

1.1.2.1. Küttâb

Küttâblar (ketâfîb), Endülüs'te öğrenime ilk olarak başlanılan, okuma ve temel dilbilgisi kaidelerinin öğrenildiği yerlerdi.¹⁷⁶ Mekân olarak cami ve mescitlere bitişik bir yer yahut bunun için tahsis edilmiş müstakil bir mekân olabileceği gibi, hocanın evinin küttâb olarak kullanılması da muhtemeldi.¹⁷⁷ Küttâblarda hocalık yapan ve kaynaklarda çoğunlukla “müktib”, “müeddib” ve “muallim” olarak isimlendirilen kişiler genellikle kıraat ve dil alanlarında öne çıkmış kimselerdi. Mesela Ahmed b. Halef el-Ümevî el-Müktib (ö. 499/1106), Ebû Abdullah et-Tarefi'den kıraat ve Ebü'l-Kâsım Hâtem b. Muhammed'den (ö. 469/1077) hadis dersi almıştı.¹⁷⁸ Kurtubalı Müferric b. Yûnus (ö. ?) Vehb b. Meserre'den ders almıştı.¹⁷⁹ Endülüs kaynakları, küttâblarda ders verecek hocanın yumuşak huylu ve mümkünse yaşça kemâle ulaşmış kişiler arasından seçilmesinin uygun olduğuna işaret etmektedir. Bu konuyla ilgili müstakil eserlerin kaleme alındığı görülmektedir. Mesela Ahmed b. Afif'in (ö. 420/1029) öğretmenlerin riayet etmesi gereken incelikleri konu edinen (*âdâbü'l-mu'allimîn*) bir eseri vardı.¹⁸⁰

V/XI. yüzyılda küttâbların sayılarına dair kaynaklarda herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte, IV/X. yüzyılın ikinci yarısında Endülüs Emevî

¹⁷⁵ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: I, s. 246.

¹⁷⁶ İbrahim Ali Akiş, **et-Terbiye ve't-ta'lim fi'l-Endelüs**, s. 162, 164.

¹⁷⁷ Muhammed Abdülhamid İsa, **Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs**, s. 220 vd. İbn Abdûn, temizliğin muhafazası için mescitlerin çocukların eğitim mekânı olarak kullanılmaması gerektiğini ifade etmektedir. Bkz. **Selâsü resâil Endelüsiyye fi âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib** (haz. ve thk. E. Levi Provençal) Kahire, Matba'atü'l-Ma'hedi'l-İlmiyyi'l-Fransî li'l-Âsâri's-Şarkiyye, 1955, s. 24.

¹⁷⁸ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 125.

¹⁷⁹ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 892.

¹⁸⁰ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 75.

halifesi II. Hakem (961-976) tarafından sadece Kurtuba'da fakir aile çocuklarının eğitimi için 27 küttâb açılmıştı. Bu küttâbların V/XI. yüzyılda da faaliyetlerine devam ettiği düşünülebilir.¹⁸¹ Diğer taraftan, devlet ricalinin çocuklarının ilk eğitimlerini küttâb yerine yaşadıkları saray yahut benzeri bir mekânda kimisi kadın özel hocalardan aldıkları bilinmektedir.¹⁸²

1.1.2.2. Cami ve Mescitler

Endülüs'te ders mekânı olarak kullanılan başlıca yerler cami ve mescitlerdi. Cami ve mescitlerde dinî ilimlerin okutulduğu açık bir şekilde görülmekteyken, diğer alanlarda öğretim yapılıp yapılmadığı meselesi açık değildir. Kurtuba, İşbiliye ve Tuleytula gibi büyük şehirlerin "Ulu Camii"leri daha geniş katılımlı derslerin mekânı iken, şehirlerin farklı yerlerinde bulunan çok sayıda küçük mescitlerde daha küçük halkalar halinde ders yapılmaktaydı. Dönemin Endülüslü coğrafyacıları, V/XI. yüzyılda Kurtuba'da 491 cami bulunduğunu kaydetmektedir.¹⁸³ V/XI. yüzyılın başlarında vefat eden ve Endülüs'te "sâhibân" olarak tanınan Tuleytulalı meşhur âlimler Ahmed b. Muhammed (ö. 390/1000) ile İbrahim b. Muhammed'in (ö. 392/1002) Tuleytula Ulu Camii'nde muhtemelen birlikte ders verdikleri bir ders halkası bulunmaktaydı.¹⁸⁴ Kaynaklardaki ifadeler, derslerin yapılacağı cami ve mescitlerde hangi hocanın ders vereceğine dair bir düzenlemenin yapılmış olduğunu göstermektedir.¹⁸⁵ Her ders belli bir vakitte,¹⁸⁶ cami veya mescitlerin belirlenmiş

¹⁸¹ İbrahim Ali Akiş, **et-Terbiye ve't-ta'lim fi'l-Endelüs**, s. 54.

¹⁸² Mehmet Özdemir, **Endülüs**, s. 235.

¹⁸³ Uzrî, **Nusûs anî'l-Endelüs**, s. 124; Bekrî, **el-Mesâlik ve'l-memâlik**, C: II, s. 901.

¹⁸⁴ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 151.

¹⁸⁵ İbn Beşkuvâl, "mescidinde okuturdu" yahut "mescidinde yazdırırdı" şeklinde aidiyet zamiriyle kullanarak bu durumu ifade etmektedir. Bazı örnekler için bkz. İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 467.

¹⁸⁶ Abdullah b. Saîd (ö. 436) Kurtuba Ulu Camii'nde her Cuma Müslim'in *Sahih* adlı meşhur hadis kitabını okutmaktaydı. Bkz. İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, II, 417. Bir önceki yüzyılın meşhur dil bilginlerinden Ebû Ali el-Kâlî'nin dört yüzden fazla öğrencinin takip ettiği *Emâli* dersleri Perşembe günleri Medînetüzzehrâ Camii'nde yapılmaktaydı. Beşerî, **el-Hayâtü'l-ilmiyye fi asri'l-imâre**, s. 140.

mahallerinde yapılırdı.¹⁸⁷ Mesela Şâtıbeli tefsir âlimi Muhammed b. Abdurrahman'ın (ö. 519/1125) tefsir dersleri Cuma günleri yapılmaktaydı.¹⁸⁸ Ahmed b. Kâsım et-Tâhertî'nin (ö. 395/1005) evi Kurtuba'da Mesrûr Mescidi'nin yanındaydı fakat derslerini Süreyc Mescidi'nde almıştı.¹⁸⁹ Bu örnek, bir öğrencinin evine en yakın mescitte öğrenim görmeyebileceğini göstermesi bakımından kayda değerdir. Ancak bir öğrencinin tahsilini nerede alacağını hangi kriterlere bağlı olduğunu tespit edecek kayıtlara sahip değiliz. Belki de Ahmed b. Kâsım'ın muhaddis olan babası orada ders vermişti ve kendisi de bu sebeple orada öğrenim görmüştü.

İşbilyeli fakih ve muhaddis İbnü'l-Bâcî (ö. 396/1006), Kurtuba'ya yerleştikten sonra İbn Tavrîl Mescidi'nde ders okutmuştu.¹⁹⁰ Kıraat âlimi Ahmed b. Kâsım (ö. 410/1019), Kurtuba'da yaşadığı dönemde derslerini Gâzî Mescidi'nde yapmakta, Bağdat ve Mısır'da ders aldığı hocalarından öğrendiklerini burada okutmaktaydı.¹⁹¹

Cami ve mescitlerde Kur'ân okutmakla görevli olan kişilerin başka bir yerde görevlendirilmesi gibi konularda yetki ve sorumluluk kadıların üzerindedir. Mesela Kadı Yûnus b. Abdullah, görevli olduğu Ebû Alâka Mescidi'nde Kur'ân dersleri veren Abdurrahman b. Hasan'ın (ö. 446/1054) görevini Kurtuba Ulu Camii'ne nakletmişti.¹⁹²

Endülüslü öğrenciler sadece Endülüs'teki cami ve mescitlerde değil -gerek Endülüs menşeli gerekse Doğulu hocalarından- Endülüs dışındaki cami ve mescitlerde de ders almaktaydı. İşbilyeli hadis âlimi Muhammed b. Şüreyh (ö. 476/1083), Buhârî'nin meşhur hadis kitabı *Sahîh*'i 430/1039 senesinde Ebû Zer el-Herevî'den Mescid-i Harâm'da Bâbü'n-Nedve'nin yanında dinlemişti.¹⁹³ Endülüslü muhaddis Ebu'l-Hasan Rezîn b. Muâviye (ö. 535/1140-41), *Kütüb-i sitte*'yi isnadlara yer vermeden bir araya getirdiği *Tecridü sıhahi usûli'd-dîn* adlı eserini 505/1111 yılı

¹⁸⁷ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 112.

¹⁸⁸ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 97.

¹⁸⁹ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 140.

¹⁹⁰ Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, C: I, s. 203; İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 38-39.

¹⁹¹ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 66.

¹⁹² İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 494.

¹⁹³ İbn Hayr, **Fehrese**, s. 131.

hac mevsiminde Mescid-i Harâm'da, yüzü Kâbe'ye dönük bir halde okutmuştu.¹⁹⁴

1.1.2.3. Evler

Bu dönemde ders mekânı olarak kullanılan en önemli yerlerden biri de - genellikle- hocaların evleriydi. Evler, okuma-yazmanın öğrenilip temel bilgilerin edinildiği eğitim-öğretim safhasında ilk ders mekânı olabildiği gibi, temel eğitimin tamamlanmasının ardından tahsilin başladığı süreçte yapılan derslerin de mekânı olabilmekteydi. Birinci durum, özellikle ilim geleneğine sahip bir ailede doğan bir çocuğun babasından aldığı ilk derslerde kendisini sıklıkla gösterir.¹⁹⁵ İkinci durumda ise, cami ve mescitlerde yapılan dersler katılıma açık ve daha genel bir yapıya sahipken, evler, konuların işlenişi bakımından daha spesifik ve katılan öğrenci sayısı bakımından daha sınırlı bir mevcuda sahip derslerin mekânıydı. V/XI. asırda çok sayıda Endülüslü âlimin evinde ders verdiği bilinmektedir. Dil alanında öne çıkan Halef b. Feth (433/1042'de hayatta) Kurtuba'da İskenderânî Mescidi'nin bulunduğu mahalledeki evinde ders vermekteydi.¹⁹⁶ Dönemin önde gelen âlimlerinden İbn Abdülber en-Nemerî (ö. 463/1071), Şâtibe'ye yerleşip vaktini tamamen ilmî çalışmalarına adanmış dönemde evini bir ilim merkezi haline getirmiş ve öğrencilerine burada ders vermeye başlamıştı, Ebû Ali el-Gassânî 453/1061 yılında hocası İbn Abdilberr'in Şâtibe'deki evinde Ebû Dâvûd'un *Musannef* adlı eserini okumuştur.¹⁹⁷ Bir ilim adamı derslerini kendi evinde verdiği gibi, bir başka kişinin evinde de yapabilmekteydi. Mesela Ebû Ali el-Gassânî, vefatından iki sene önce rahatsızlığı için gittiği Meriyye kaplıcalarındaki ikameti müddetince verdiği derslerini, üç buçuk ay kadar misafiri olduğu Süleyman b. Hazm'ın (ö. ?) evinde yapmıştı.¹⁹⁸ Onun bu derslerine katılan İbn Atıyye, kendisinden Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta*'ı ile Kâbisî'nin bu eser üzerine yazdığı *el-Mülahhas*'ı, Ebû Dâvud'un

¹⁹⁴ İbn Hayr, **Fehrese**, s. 163.

¹⁹⁵ Muhammed Abdülhamid İsa, **Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs**, s. 215.

¹⁹⁶ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: I, s. 449-450.

¹⁹⁷ İbn Hayr, **Fehrese**, s. 140.

¹⁹⁸ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: IV, s. 51-52.

Musannef'i ve Nesâî'nin *Sünen*'inin de aralarında bulunduğu çok sayıda eseri kıraat yoluyla almıştı.¹⁹⁹ Endülüs tabakât kitaplarında örneğine çok sık rastlanmamakla birlikte, bir evin öğrencilere vakfedildiği de görülür. Tuleytulalı fıkıh âlimi Ferec b. Ebû'l-Hakem (ö. 448/1056) evini hadis öğrencilerine vakfetmişti.²⁰⁰

Evlerde yapılan dersler çok sayıda talebeyle yapılabildiği gibi, tek bir öğrenciyle de yapılabilmekteydi. Sadece V/XI. yüzyılın değil, Endülüs'te yetişen en büyük tarihçilerden biri olan İbn Hayyân (ö. 476/1083), 380/990 yılı civarında Musul'dan Endülüs'e gelen dil âlimi Sâid b. Hasan'dan (ö. 417/1026) hocasının evinde 399/1009 tek başına ders almıştı.²⁰¹ Endülüs'ten ayrıldıktan sonra Mısır'a yerleşen İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî'nin (ö. 520/1126) evinin alt katını öğrencileriyle yaptığı dersler için tahsis ettiği bilinmektedir. Endülüslü öğrencilerin Mekke'de mücâvir olarak bulunan meşhur muhaddis Ebû Zer el-Herevî'den Buhârî'nin *Sahîh*'ini semâ yoluyla aldıkları yer Hz. Hatîce'nin eviydi.²⁰²

Tuleytulalı Ahmed b. Saîd (ö. 403/1013) hakkındaki şu anekdot, Endülüs'te V/XI. yüzyılda evlerde yapılan derslerin detaylarını göstermesi bakımından son derece dikkate değerdir. Bir öğrencisi, hocası Ahmed b. Saîd'in evinde yapılan dersleri şöyle tavsif etmişti: *“Ben ve pekçok kişi Kal'atü Rebâh'tan, (Endülüs'ün) doğu(sun)dan onun yanına giderdik. Kırk kişiyi aşkın öğrenciydik. Nüvenber (Kasım), Dücenber (Aralık) ve Yeneber (Ocak) aylarında evine giderdik. Yerler kalın yün halılarla, duvarlar ise her tarafından keçeler ve yün minderlerle kaplanmış idi. Ortasında, orada bulunan herkesi ısıtan, insan boyunda, içi kömür dolu bir soba vardı. Ders bitince herkesi toplar yemek ikram ederdi. Bu bazen tatlı zeytinyağlı oğlak eti tiridi, bazense tereyağı yahut iç yağından yapılmış yoğurt çorbası olurdu. Doyuncaya kadar yerdik. Bundan sonra bir çeşit daha ikramı olurdu. Bundan sonra artık doymuş olurduk. Öyle ki, öğle vaktine yakın dağılırdık; günlerin kısa olması sebebiyle sabaha da bu yemekle çıkardık. Bu şekilde üç ay böyle devam ederdi. Bu*

¹⁹⁹ İbn Atıyye, **Fihrisü İbn Atıyye**, s. 77-90.

²⁰⁰ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 672. Endülüs'te telif edilen tabakât kitaplarında evlerin ilim tahsili için vakfedilmesine pek yer verilmesi de, fıkıh âlimleri tarafından telif edilen nevâzil kitaplarında evlerin vakfedilmesi konusuna geniş bir şekilde yer verildiği görülmektedir.

²⁰¹ İbnü Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 372.

²⁰² İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: I, s. 78.

ikram onun izzet ve cömertliğinin bir nişanesiydi ki, Tuleytula fukahası arasında hiç kimse bu konuda onu geçemezdi.”²⁰³

1.1.2.4. Saraylar

Endülüs'te saraylar yöneticilerin ikametgâhı ve devletin idare merkezi olmanın yanında, hükümdarların yahut üst düzey devlet idarecilerinin çocuklarının eğitim gördükleri mekânlardı. Sarayda görülen eğitim, eğitim-öğretimin diğer mekânlarından bir yönüyle ayrılmaktaydı. Saray eğitiminde, burada yaşayan ve gelecekte devlet idaresinin herhangi bir kademesinde görev alması beklenen biri, dinî ilimler, dil, şiir ve edebiyatın yanı sıra cami ve mescit gibi geleneksel eğitim mekânlarında görülmeyen okçuluk ve at binme gibi konularda da eğitilmekteydi. Mesela Hâcib el-Mansûr (ö. 392/1002), mülûkü't-tavâif döneminde Dâniye ve Doğu Adalarını hakimiyeti altına alacak olan Mücâhid el-Âmirî'nin de aralarında bulunduğu hizmetindeki saklebîlerin, oğulları Abdülmelik ve Abdurrahman ile birlikte sarayda eğitim almalarını sağlamıştı. Tahsiline Endülüs Emevîleri döneminde vezirlik yapan babasının sarayında başlayan İbn Hazm, V/XI. yüzyılda Endülüs'te sarayda verilen eğitim-öğretimi oldukça canlı bir şekilde tasvir eder.

Bu mekânlar dışında âlim bir kişinin dükkânında ders verdiği de olurdu. Mesela İbrahim b. Mübeşşir (ö. 395/1005), Kurtuba Ulu Camii yakınındaki dükkânında bir taraftan mushafları noktalama işi yaparken, diğer taraftan da yeni başlayanlara kıraat dersi veriyordu.²⁰⁴

---

²⁰³ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 72-73.

²⁰⁴ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 147.

1.1.3. Dersler ve Okunan Kitaplar

V/XI. yüzyılda Endülüs'te medrese şeklinde müesseseleşme henüz görülmemiş olsa da, söz konusu döneme gelindiğinde Endülüs'te ihtisas alanlarının ve bu alanlara dair okunan eserlerin var olmadığı anlamına gelmez. Doğu İslâm dünyasında ve buradan aktarıldıktan sonra Endülüs'te ilim adamlarının meşgul oldukları ve literatürü ortaya çıkmış belli başlı ihtisas alanları vardı. İster dinî ilimlerle, isterse de dil yahut matematikle ilgili olsun, V/XI. yüzyılda Endülüs'te yazıldıkları alanın temel kitapları arasına girmiş bir kısmı Endülüs'te bir kısmı ise Doğu İslâm dünyasında telif edilen çok sayıda eser dikkat çeker. İkinci bölümde ayrıntılı olarak ele alınacağı için burada sadece bazı temel eserlere işaret edilmekle iktifa edilecektir.

Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta'* adlı eseri III/IX. yüzyıl başlarından itibaren Endülüs'te hem fıkıh hem hadis için temel eserd. Zaman içinde Kayrevanlı meşhur fıkıh âlimi Sahnûn b. Saïd'in (ö. 240/854) *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* adlı eseri ile Endülüslü Utbî'nin (ö. 255/869) *el-Müstahrece*'si de fıkıhın temel kitapları arasına girmişti. Hadis alanında ilk çalışmalar *el-Muvatta'* üzerine yapılan şerh çalışmalarıyla öne çıkmakla birlikte, Bakî b. Mahled'in (ö. 276/889) *Müsned* adlı eseriyle Endülüs'teki hadis çalışmaları ileri bir boyuta taşınmış oldu. III-IV/IX-X. yüzyıllarda İbn Kuteybe ve İbn Ubeyd'in hadis usûlüne dair eserleri ile Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud başta olmak üzere Doğu'daki meşhur hadis âlimlerinin telif ettiği eserlerin aktarılmasıyla Endülüs'te bir öğrencinin okuduğu hadis kitapları da zengin bir literatür haline geldi. Meşhur tefsir âlimi Taberî'nin eseri yazıldıktan kısa bir süre sonra Endülüs'e girmiş ve bu alanla ilgili okunan başlıca eserlerden biri halinde gelmişti. Kelâmla ilgili özellikle IV/X. yüzyılda Eş'arî kelâmının Endülüs'te tanınmaya başlandığı ve Eş'arî kelimcilerinin bazı eserlerinin Endülüs'e taşındığı bilinmektedir.

Dil alanında derinleşen Endülüslüler için en temel kitap Sîbeveyhî'nin *el-Kitâb* adlı meşhur eseri idi. Bunun yanı sıra IV/X. yüzyılda Endülüs'te yaşamış Ebû

Ali el-Kâlî'nin (ö. 356/967) *el-Emâlî*'si, Zübeydî'nin (ö. 379/989) *Lahnü'l-âmmе*'si ve İbnü'l-Kûtiyye'nin (ö. 367/977) *Kitâbü'l-ef'âl* adlı eseri dil alanında okunan başlıca kitaplardı.

Tıp ve eczacılık alanlarında V/XI. asrın en temel kitabı, bir önceki yüzyılda Endülüs'te tercüme edilen Dioskorides'in *Materia Medica*'sıydı.²⁰⁵ Sâid el-Endelüsî, Endülüs'te tıp tahsilinde Galen'in tıbbı dair eserlerinin belirli bir sıra takip edilerek okunduğunu kaydetmesi son derece dikkate değerdir.²⁰⁶ Bu eserin yanı sıra, tabiplerin tecrübe ve müşahedelerini kaydettikleri eserlerin de okunuyor olması kuvvetle muhtemeldi.

Matematik, geometri ve astronomi alanlarında Endülüs'te okunan temel eserler, antik dünyanın Beytülhikme'de yapılan bilim ve felsefe eserlerinin Endülüs'e taşınan tercümeleri ile bu eserler üzerine Hârizmî (ö. 232/847'den sonra) ve Bettânî (ö. 317/929) tarafından Batlamyus'un İslâm dünyasında *el-Mecistî* adıyla bilinen eseri üzerine yaptığı çalışmalarıdır. Bu çalışmalar, II. Abdurrahman (822-852) için Doğu İslâm dünyasında kitap toplamış Abbas b. Nâsîh (ö. 235/850) yahut da Irak'ta bulunmuş Abbas b. Firnâs (ö. 274/887) tarafından Endülüs'e taşınmıştı.²⁰⁷ Sâid el-Endelüsî'nin konuyla ilgili ifadeleri, özellikle Hint geleneğine ait eserlerin ve bu eserler üzerine Doğu İslâm dünyasında yapılan çalışmaların Endülüs'te astronomi tahsilinde takip edildiğini göstermektedir.²⁰⁸

---

²⁰⁵ Eserin Arapça'ya tercümesi, Bizans imparatoru tarafından Kurtuba'ya gönderilen Nikolas adındaki rahibin nezaret ettiği heyet tarafından gerçekleştirilmişti. Bkz. İbn Ebû Usaybia, **Uyûnü'l-enbâ fi tabakâti'l-etıbbâ** (thk. Nizâr Rıza), Beyrut, Dâru'l-Hayât, 1965, s. 493-495.

²⁰⁶ Sâid el-Endelüsî, **Tabakâtü'l-ümem**, s. 90, 210.

²⁰⁷ George F. Hourani, "Endülüs'te Aklî Bilimlerin İlk Gelişimi", (trc. Mehmet Özdemir), **Dini Araştırmalar**, C: II, sy. 6 (2000), s. 204.

²⁰⁸ Sâid el-Endelüsî, **Tabakâtü'l-ümem**, s. 108.

1.1.4. Ders Usûlleri

İslâm dünyasının bir parçası olan Endülüs'te dersler İslâm topraklarının geleneksel ders usûlleri olan semâ (dinleme), kıraat (okuma), münâzara (konuyu tartışarak ele alma), imlâ (yazdırma), münâvele ve arz (sunma) gibi yollarla yapılmaktaydı.

1.1.4.1. Semâ

Esasen hadis öğrenme yollarından biri olan *semâ* sözlükte “duymak, işitmek” manasına gelir. Ders usûllerinden biri olarak ise, ders meclisinde bir eserin hoca tarafından okunup öğrencinin de eseri dinleyerek rivayet etme hakkında sahip olması anlamına gelir.²⁰⁹ *Semâ* usûlünde, hoca ezberlemiş olduğu bir eseri hafızasından okuyabildiği gibi, bir kitaptan da okuyabilirdi.²¹⁰ Eğitim-öğretimin en yaygın usûllerden biri olan *semâ*, bir öğrencinin bir hocadan hususi olarak tayin edilmiş bir vakitte yapılan derse katılarak ilim tahsil etmesi anlamına gelmekteydi. Diğer bir deyişle, bir ilim adamıyla görüşüp onun sohbetinde bulunmak, o kişiden *semâ* yoluyla ilim almış olmak anlamına gelmemekteydi.²¹¹ Hoca tarafından bu usûlle kendisinden ders alan öğrencilere yazılı bir belge (*semâ kaydı*) verilirdi. Mesela Humeydî, Kurtuba Ulu Camii'nde Ahmed b. Fazl ed-Dîneverî'nin 346/957 tarihli *semâ* kaydını gördüğünü kaydeder. Ahmed b. Fazl 324/936 yılında doğmuştu ve *semâ* kaydında isimleri geçen eserleri de 22 yaşındayken öğrenmiş bulunmaktaydı.²¹² *Semâ kaydı* öğrenciye verildiği gibi, bir hocanın *semâ* meclislerine gelen kişilerin

²⁰⁹ Abdullah Aydın, “Semâ”, *DİA*, C: XXXVI, s. 457-458.

²¹⁰ İbrahim Ali Akiş, *et-Terbiye ve't-ta'lim fi'l-Endelüs*, s. 128.

²¹¹ Bu hususla ilgili güzel bir örnek için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 226.

²¹² Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 218.

kayıtları hocanın yanında kalacak şekilde de tutulmaktaydı.²¹³ Böylelikle bir hocadan *semâ* yoluyla ders aldığı iddiasıyla insanları yanıltabilecek kişiler için de tedbir alınmış olmaktadır.

Ebû Ali es-Sadefî'nin, V/XI. asırda yaşayan önemli ilim adamlarından biri olan hocası Ebü'l-Velîd el-Bâcî'den naklettiğine göre, Bâcî'nin derslerini dinlemek üzere üç bin kişi hazır bulunmaktaydı.²¹⁴ Dersler Bâcî örneğinde görüldüğü gibi geniş katımlı semâ meclisleri şeklinde olabildiği gibi küçük ders gruplarıyla da yapılabilmekteydi. Mesela Abdurrahman b. Ahmed (ö. 422/1031) dört kişinin katıldığı ve *el-Muvatta'* okuttuğu dersinden haberdar olup da katılmak isteyenleri kabul etmemişti. Muhtemelen Abdurrahman b. Ahmed bu dersi sadece seçkin öğrencileriyle yapmaktaydı, nitekim derse katılan dört kişiden biri olan Muhammed b. Attâb (ö. 462/1070) ilerleyen yıllarda önde gelen bir âlim olarak tanınmıştı.²¹⁵ Hoca ile öğrencinin birebir ders yaptıkları da görülebilmekteydi. Mesela Abdullah b. Muhammed (ö. 520/1126), Kurtuba'nın önde gelen bilginlerinden Hâtem b. Muhammed'den (ö. 469/1077) *Mûlahhas* adlı eseri semâ yoluyla tek başına almıştı.²¹⁶

1.1.4.2. Kıraat

Sözlükte “okumak” anlamına gelen kıraat, bir ders usûlü olarak, talebelerden birinin bir eseri hocasına okuması yahut hocaya okunan eseri dinlemesi, hocanın da eseri ezberinden yahut kendisinde bulunan bir nüshadan takip ederek, gerekli gördüğü yerleri izah veya tashih etmesini ifade eder.²¹⁷ Kıraat usûlüyle yapılan

---

²¹³ Ebû Ali el-Gassânî'den semâda bulunan kişilere bir örnek olarak bkz. İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: I, s. 348.

²¹⁴ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 319. Ebû Ali es-Sadefî'nin bir başka rivayetine göre hocası Bâcî'nin semâ meclislerinde kırk bin kişi bulunmaktaydı. İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, a.y.

²¹⁵ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 486; C: III, s. 798.

²¹⁶ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 446.

²¹⁷ İbrahim Ali Akiş, **et-Terbiye ve't-ta'lim fi'l-Endelüs**, s. 128-129; Salahattin Polat, “Kıraat”, **DİA**, C: XXV, s. 435.

derslerde okuma vazifesi hocanın uygun gördüğü bir kişiye de tevdi edilebilirdi. Mesela Kurtuba’da Benefsec Mescidi’nde altmış sene imamlık yapan Ahmed b. Sâbit (ö. 437/1045), hocası Ebû Muhammed el-Asîlî’nin (ö. 392/1002) derslerinin okuyucusuydu.²¹⁸ Ebû Abdullah İbnü’s-Saffâr (420/1029’da hayatta), döneminin meşhur âlimlerinden Ebû Ömer et-Talemenkî’nin (ö. 429/1038) Sarakusta’daki derslerinde takip edilen metinleri okuyan kişiydi.²¹⁹ Bir eseri kıraat yoluyla alan bir öğrenciye hocası tarafından bir *kıraat kaydı* verilirdi. Bu, müstakil bir belge şeklinde tanzim edilebileceği gibi, öğrencinin hocasına okuduğu eserin bir sayfasına da yazılabilmekteydi. Nitekim İbn Beşkuvâl, Ebû Ali el-Gassânî’nin Muhammed b. Abdülaziz’den (ö. 518/1124) kıraat yoluyla aldığı eserlerden birinin üzerinde böyle bir kaydı gördüğünü kaydetmektedir.²²⁰

Yazıldığı alanın temel eserlerinden kabul edilen metinlerin ezberlenmesi geleneği oluşmuş olduğundan, kıraat usûlünde bir eser kitaptan okunabildiği gibi, öğrencinin eseri ezberlemesi halinde hafızasından da okunabilirdi. Öğretim amacıyla bir konuyla ilgili meselelerin “urcûze” adı verilen şiir formunda yazılıp ezberlenmesi de oldukça yaygındı. İbn Atıyye, Taberî’nin tefsiri üzerine Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed en-Nahvî (ö. ?) tarafından *Muhtasaru Kitâbi’t-Taberî el-kebir* adıyla yapılan ihtisarı bu yolla okumuştur. Bu usûl için bazen *arz* ifadesinin kullanıldığı da görülür.²²¹

İbn Abdülber, Nesâî’nin *Musannef*’ini Abdülazîz b. Abdurrahman’dan kıraat yoluyla almıştı.²²² Ebû Ali el-Gassânî hocası İbn Abdülber’den, Endülüs’te dinî ilimlerin tahsilinde ana kitaplardan biri olan *el-Muvatta*’ın Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî rivayetini 453/1061 yılında kıraat yoluyla almıştı. Onun ifadesine göre, kendisi eseri okurken, hocası İbn Abdülber de eserin bir nüshası elinde olacak şekilde takip etmekteydi.²²³ Kıraat usûlünde hoca gerekli gördüğü yerde eseri okuyan öğrenciyi durdurur izah yahut ilavelerde bulunurdu. Aslen Endülüslü olup Mekke’de vefat

²¹⁸ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 91.

²¹⁹ İbnü’l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: III, s. 108.

²²⁰ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 836.

²²¹ İbn Atıyye, **Fihrisü İbn Atıyye**, s. 73.

²²² Humeydî, **Cezvetü’l-muktebis**, C: II, s. 456.

²²³ İbn Hayr, **Fehrese**, s. 116.

eden hadis hafızı Ebû Muhammed Atıyye b. Saîd (ö. 408/1017-18), kıraat yoluyla Buhârî'nin *Sahîh*'ini kendisinden alan Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hasan er-Râzî'yi zaman zaman dururur, okunan hadisin rivayet zincirinde isimleri geçen kişilerin memleketleri ve doğum yerleri gibi onları tanıtıcı mahiyette bilgiler verirdi. Bazen öylesine detaylar aktarırdı ki kendisini dinleyenler hayretlerini gizleyemezlerdi.²²⁴ İbn Hayr, hocalarından İbn Ebü'l-Hisâl'in (ö. 540/1146) *Resâil* adıyla meşhur olan eseri *Lemhatü'l-bârik*'ı kendisinden bu yolla aldığını kaydetmektedir.²²⁵

Bir eserin kıraat yoluyla öğrenilme süresi, eserin hacmi, muhtevası, ders aralıklarının sıklığı gibi çeşitli faktörlere bağlı olarak uzun ya da kısa sürebilirdi, fakat en belirleyici husus kitabın ne şekilde okunduğuydu. Kıraat usûlüyle yapılan derslerde bir eser ya hızlıca okunup geçilir, yahut da konunun iyi öğrenilmesi amacıyla hocanın gerekli gördüğü noktalar üzerinde durularak yavaşça okunurdu. Kıraatin *serd* olarak isimlendirilen ilk usûlde eser hacmine göre bir gün yahut daha kısa bir süre içinde bitirilebilirdi. Mesela Tuleytulalı Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 447/1055-56), İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'ını Münzir b. Münzir'e (ö. 423/1032) bir gün içinde okumuştur.²²⁶ İlerleyen dönemlerde *im'ân* olarak isimlendirilen ve V/XI. yüzyıla gelindiğinde Endülüs'te de kullanıldığı görülen²²⁷ ikinci usûlün ise, dönemin Endülüs kaynaklarında bir konunun iyice öğretilmesine vurgu yapılarak çoğunlukla *kırâatü fek*, *kırâatü fek ve nazar* yahut *kırâatü fek ve ta'lîm* gibi ibarelerle ifade edildiği görülmektedir.²²⁸ Eğer fıkha dair bir eser bu usûlle öğrenilmişse, fikhî incelikleri kavramayı ifade etmek üzere *tefakkuhen* ibaresinin kullanımına da rastlanır. Nitekim döneminin önde gelen fıkıh bilginlerinden biri olan Muhammed b. Ebü'l-Hiyâr'den (ö. 529/1135) bu usûlle ders alan bir öğrencisinin, Mâlikî fikhının temel kitaplarından biri olan Sahnûn'un *el-Müdevvene* adlı eserini hocasından bu şekilde öğrenmesi birkaç yıl sürmüştü.²²⁹ Bir dil bilgini olan Süleyman b. Cafer (526/1132'de hayatta), 462/1070 yılının

²²⁴ Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, C: II, s. 508-511. *Lemhatü'l-bârik*, *Resâilü İbn Ebi'l-Hisâl* adıyla Muhammed Ridvan ed-Dâye tarafından neşredilmiştir (Dımaşk, 1987).

²²⁵ İbn Hayr, **Fehrese**, s. 514.

²²⁶ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 784; İbn Ferhûn, **ed-Dîbâcü'l-müzheb** (thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr), Kahire 1972, C: II, s. 256.

²²⁷ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 252.

²²⁸ İbn Atıyye, **Fihrisü İbn Atıyye**, s. 73, 74.

²²⁹ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 109.

Rebûlevvel ayında kıraat usûlüyle tahsil etmeye başladığı Müberred'in *el-Muktedab* adlı eserini 464/1072 yılı Şaban ayında tamamlamıştı.²³⁰ Buna göre bu eserin okunması yaklaşık iki buçuk yıl sürmüştü.

1.1.4.3. Münazara

Gerek Endülüs'te gerekse Doğu İslâm dünyasında çok yaygın olarak görülen bu usulde yağılan dersler *münazara meclisi* şeklinde de isimlendirilir. Bu usûlde yapılan derslerde bir konudaki farklı görüşler tartışılırdı. Ayrıca diğer usûllere kıyasla münazara, derste hazır bulunan kişilerin sorularına yer verilmesine daha açık ve elverişliydi. Endülüs kaynaklarında *meclisü münâzara*²³¹ şeklinde geçtiği gibi, bu usûlde yapılan dersleri ifade etmek üzere *nâzara* şeklinde kelimenin fiil halinin kullanıldığı da görülür.²³² Kâdı İyâz'ın Abdullah b. Ahmed hakkındaki "*Asîlî'nin en seçkin talebelerinden biriydi. Hem münazara hem de semâ için onun yanında uzun süre bulunmuştu.*" ifadesi, bir ders usûlü olarak münazaranın *semâ*dan farklı bir şekilde kabul edildiğini gösterir.²³³ Münazara meclisleri, hocanın uygun gördüğü bir kitap takip edilerek tertip edilebildiği gibi, herhangi bir kitap okunmaksızın gündemi tartışılan konuların oluşturduğu meclisler şeklinde de gerçekleşebilmekteydi. Mesela Tuleytula Ulu Camii imam ve hatibi olan Abdullah b. Ahmed (ö. 417/1026) münazara meclislerine hamdele-salvelenin ardından bir ya da birkaç hadis-i şerif ile başlar, ardından kısa bir vaaz ile devam eder ve sonrasında tartışılan meselelere geçerdi.²³⁴ Özellikle fıkıh derslerinin münazara usûlüyle yapıldığını gösteren çok sayıda örnek vardır. V/XI. yüzyılın ortalarında Kurtuba'da en önemli hocalardan biri olan meşhur fıkıh bilgini Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Rızk'ın (ö. 477/1084)

²³⁰ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: IV, s. 53.

²³¹ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 185.

²³² Bazı örnekler için bkz. İbn Atıyye, *Fihrisü İbn Atıyye*, s. 60, 61.

²³³ Kâdı İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, C: VIII, s. 25.

²³⁴ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 404.

çok sayıda kişinin katıldığı münazara meclisleri buna örnek olarak gösterilebilir.²³⁵

1.1.4.4. İmlâ

Sözlükte “yazdırmak” anlamına gelen imlâ, bir hocanın talebelerine yazdırması yoluyla yapılan öğretim yoludur.²³⁶ V/XI. yüzyıla yaklaşırken Kurtuba’da binlerce kişinin hazır bulunduğu imlâ meclislerinin varlığı bilinmektedir. Meşhur âlim Ebû Zekeriya Yahyâ b. Mâlik (ö. 375/985) Kurtuba Ulu Camii’nde 369/979 yılında tertip ettiği bir imlâ meclisinde, önceden hazırlanmış olan kartlardan yazdırmaktaydı. Kendisinden uzakta bulunan kişilerin duyabilmesi içinse görevli kişiler olabildiğince yüksek sesle birer veya ikişer harf söyleyerek insanların yazmalarını sağlamaktaydılar.²³⁷ Yaşadığı dönemin en büyük hadis bilginlerinden biri olan Kurtuba başkadısı Abdurrahman b. Muhammed (ö. 402/1012) ders verdiği mescitte hafızasındaki hadisleri öğrencilerine yazdırırdı. Onun imlâ meclisleri, “Doğu’daki büyük muhaddislerin yaptığı ve insanların kendisinden yazdığı üzere” gerçekleşmekteydi.²³⁸ İbn Beşkuvâl’in bu ifadesi, Endülüs’te bu tür imlâ meclislerinin çok yaygın olmadığını düşündürmektedir. Doğu’dan Endülüs’e gelen âlimlerden biri olan Sefâkuslu Osman b. Ebû Bekir’in (ö. 440/1048-49) hafızasındaki hadisleri yazdırdığı imlâ meclislerine Endülüslülerin büyük bir teveccühü olmuştu. O, rivayet ettiği hadislerin manaları ve rivayet zincirlerinde yer alan râvîler hakkında da açıklamalarda bulunmaktaydı.²³⁹ Aynı zamanda İslâm ilim geleneğinde eser telif yollarından biri olan imlâ, hocanın öğrencilerine öğretmeyi amaçladığı bilgileri müzakere etmesi için de oldukça müsait bir usûldü. Sâid el-Endelüsî’nin (ö. 462/1070) ilimler tarihine dair *Tabakâtü’l-ümem* adlı eseri bu usûlle telif edilmişti.²⁴⁰

²³⁵ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 115.

²³⁶ İbrahim Ali Akiş, **et-Terbiye ve’t-ta’lîm fi’l-Endelüs**, s. 128; M. Yaşar Kandemir, “Emâlî”, **DİA**, C: XI, s. 70-72; Abdullah Aydın, “İmlâ”, **DİA**, C: XXII, s. 225-226.

²³⁷ İbnü’l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: III, s. 136.

²³⁸ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 467.

²³⁹ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 596.

²⁴⁰ Eser ilk olarak Luvis Şeyho tarafından 1912’de Beyrut’ta neşredilmiş olup daha sonra farklı yazma nüshaları esas alınıp çeşitli tarihlerde yayımlanmıştır. Bkz. Mahmut Kaya, “Sâid el-Endelüsî”,

Müellifin eserin sonunda “... *Çeşitli milletlerin âlimlerine ve bunların bazı kitaplarına, hayatlarına dair ezberden bildiklerim bunlardır.*” şeklindeki ifadesi bu bağlamda dikkate değerdir.²⁴¹ İmlâ ettirilecek eser hocanın kendisine ait olabileceği gibi, başkası tarafından yazılmış da olabilirdi. Mesela bir dil âlimi olan Sâbit b. Muhammed el-Cürcânî (ö. 431/1040), Bağdat’taki tahsili esnasında okuduğu eserler arasında yer alan Zeccâcî’nin (ö. 337/949) *Şerhu Kitâbi’l-cümel*’ini Endülüs’te imlâ ettirmişti.²⁴²

1.1.4.5. Münâvele

Münâvele, bir hocanın rivayet iznine sahip olduğu bir eseri yazması için öğrencisine vermesi, öğrencinin de yazdığı nüshayı kontrol etmek üzere hocasına sunması, hocanın da uygun görmesi halinde o nüshayı onaylamasıdır.²⁴³ İbn Abdülber, Ebû Bekir İbn Eşte’nin (ö. 360/971) *Kitâbü’l-Muhabber fi’l-kırâât* adlı eserini öğrencilerinden el-Gassânî’ye münâvele yoluyla vermişti.²⁴⁴

1.1.4.6. Arz

Arz, hadis alma yollarından biri olarak hadislerin karşılaştırılması ve hocanın onayına sunulması anlamında kullanılır.²⁴⁵ V/XI. asırda Endülüs’te bir ders usûlü olarak daha çok kıraat ilminin tahsili için kullanıldığı görülen *arz* ibaresi, bir öğrencinin Kur’ân’ı hocasına okumasını ifade eder. Bir kıraat âlimi olan İbrahim b.

DİA, C: XXXV, s. 556-557. Eser son olarak Ramazan Şeşen tarafından Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, No. 1472’de kayıtlı bulunan yazma nüshası esas alınarak neşir ve Türkçe tercümesiyle yayımlanmıştır (İstanbul, 2014).

²⁴¹ Sâid el-Endelüsî, **Tabakâtü’l-ümem**, s. 220.

²⁴² Humeydî, **Cezvetü’l-muktebis**, C: I, s. 284.

²⁴³ Salahattin Polat, “Münâvele”, **DİA**, C: XXXI, s. 572.

²⁴⁴ İbn Hayr, **Fehrese**, s. 50.

²⁴⁵ Abdullah Aydın, “Arz”, **DİA**, C: III, s. 438.

Mübeşşir (ö. 395/1005), hocası Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Antâkî'den (ö. 377/987) arz yoluyla kıraat tahsil etmişti.²⁴⁶ Kıraat ilmi tahsili için öğrencinin okuma bilmesi şart değildi, eğer öğrenci okuma bilmiyorsa bunu ifade etmek üzere *telkin* ibaresinin kullanıldığı görülmektedir. Mesela Kurtubalı Halef b. Ğusn (ö. 417/1026) ümmî bir kişiydi ve Mısır'da Ebü't-Tayyib İbn Galbûn'dan (ö. 389/999) *telkin* yoluyla kıraat öğrenmişti.²⁴⁷

1.1.5. İlim Tahsili İçin Yapılan Seyahatler (Rihle)

İslâm dünyasının müşterek ilmî birikimin İslâm hakimiyeti altındaki topraklar arasında dolaşımını sağlayan yollar arasında, ilim adamlarının ilim merkezi olarak öne çıkan şehirlere yaptıkları *rihle*ler son derece önemli bir yere sahipti.²⁴⁸ Gerek Endülüs'ten Doğu'ya giden gerekse Doğu'dan Endülüs'e gelen ilim adamları vasıtasıyla Endülüs'e aktarılan İslâm dünyasının ilmî birikimi Endülüslü âlimlerin de katkılarıyla geliştirilmiş ve nihayet İber Yarımadası dinî ilimlerin yanı sıra dil, matematik, astronomi, tıp ve botanik gibi çeşitli alanlara dair önemli eserlerin telif edildiği ilim merkezlerinden biri haline gelmişti.²⁴⁹

Endülüs'te dinî ilimlerin tahsiliyle ilgili birkaç nokta dikkat çeker. Bunlardan biri, IV/X. yüzyıl sonlarından itibaren ilmî birikimin belli bir seviyeye ulaşmasıyla birlikte, tahsil için Doğu'ya yapılan seyahatlere önceki dönemlere göre daha az ihtiyaç duyulur duruma gelinmesiydi. III/IX. yüzyılın önde gelen muhaddislerinden Muhammed b. Vaddâh ve Bakî b. Mahled'in ikisi de Doğu'ya ikişer rihle gerçekleştirmişken, aralarında İbn Abdülber, Ebû Ali el-Gassânî, İbn Rüşd el-Ced (ö.

²⁴⁶ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 147.

²⁴⁷ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 265.

²⁴⁸ *Rihle*, hadis öğrenimi gayesiyle (er-rihle fi talebi'l-hadis) ortaya çıkmış olmakla birlikte zaman içinde dil, edebiyat ve aklî ilimler tahsili için de yapılan yolculukları ifade etmektedir. Ortaçağ'da İslâm dünyasında ilim tahsil etmek amacıyla yapılan seyahatler için bkz. Houari Touati, **Ortaçağ'da Seyahat** (trc. Ali Berktaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

²⁴⁹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Michael Karl Lenker, "The Importance of the Rihla for the Islamization of Spain", **Yayımlanmamış doktora tezi**, Pennsylvania University, 1982.

520/1126) ve Endülüslü büyük muhaddislerin sonuncusu olarak kabul edilen İbn Beşkuvâl'in de bulunduğu çok sayıda meşhur âlim tahsil için Endülüs dışına çıkmamıştı. Bir diğer husus, Endülüs'te 483/1090'da başlayan Murâbit hakimiyeti döneminin Kuzey Afrika'yla olan yakınlığı daha ileri bir seviyeye taşınması ve bundan Endülüs ile Mağrib arasındaki ilmî münasebetlerin de etkilenmiş olmasıydı. VI/XII. yüzyılda yaşamış olan İbn Hayr, Mağrib'in Fas şehrinde dünyaya gelmiş olmakla birlikte hayatının büyük bir bölümünü İşbîliye'de geçirdiğinden "el-İşbîlî" nisbesiyle meşhur olmuştu ve tamamı Endülüs'ten olmak üzere yüz üç hocadan ders almıştı. Buna karşın IX/XV. yüzyılda Endülüs'te yaşayan kıraat ve hadis âlimi Mücârî'nin istifade ettiği otuz dört hocasından on dördü Endülüslü iken, yirmisi ise Mısır, Tunus, Bicâye ve Tilimsân'da ders aldığı kişilerdi.²⁵⁰ Aynı şekilde, Mağribli çok sayıda öğrenci de Endülüslü hocalardan ders almaktaydı. 478/1085'te Tuleytula, 512/1118'de Sarakusta, XIII. yüzyıl ortaları itibariyle de Kurtuba, İşbîliye, Belensiye ve Mürsiye gibi ilmî faaliyetler için merkez şehirlerin düşmesi üzerine bu şehirlerde yaşayan Müslüman halk Gırnâta, Mâleka ve Meriyye gibi İslâm hakimiyetindeki şehirlere yahut Kuzey Afrika'ya yerleşmişti. Bütün bu gelişmeler, VII/XIII. yüzyıl ortalarından itibaren Gırnâta ve çevresini Endülüs'teki ilmî faaliyetlerin merkezi haline getirmişti. Endülüs'te cami, mescit veya evlerde sürdürülen ilmî faaliyetlerin, Nasrîler döneminde (1238-1492) Mâleka'da Sâhiliye ve Gırnâta'da Yûsufiye medreselerinin kurulmasıyla, geleneksel olarak cami ve mescitlerde devam eden öğretimin medrese müessesesi içinde de sürdürülmeye başlandığı görülmektedir.²⁵¹ Nasrîlerin son dönemlerinden itibaren dinî ilimlere dair Arap harfleriyle ve Arapça'nın Endülüs'te konuşulan mahallî dille iç içe geçtiği bir lisanla yazılan eserler, *aljamiado* olarak bilinen literatür ortaya çıkarmıştı.²⁵² Gırnâta'nın düşüşünden sonraki dönemde Endülüslü Müslümanların dinî metinleri okuma ve anlamada yaşadığı zorlukların devam ettiği anlaşılmaktadır. el-Hacerî (ö. 1650'den sonra), Endülüslü Müslümanların anlayabilmeleri için Kâdı İyâz'ın *eş-Şifâ*'sını

²⁵⁰ İbn Hayr, **Fehrese**, s. 558-574; Mücârî, **Bernâmec** (thk. Muhammed Ebü'l-Ecfân), Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1982, s. 81 vd.

²⁵¹ María Jesús Viguera Mata, "Datos Sobre una 'Madrasa' en Málaga Anterior de la Nasrî de Granada", **AA**, C: 35, sy. 1 (1970), s. 223-226.

²⁵² Aljamiado literatür hakkında bkz. Gerard Wiegers, **Islamic literature in Spanish and Aljamiado: Yça of Segovia (fl. 1450), his antecedents and successors**, Leiden, Brill, 1994.

Arapça'dan İspanyolca'ya tercüme etmişti.²⁵³ Şüphe yok ki bu durum, Katolik Krallık'ın Müslümanlar hakkında izlediği hıristiyanlaştırma ve kültürel asimilasyon siyasetinin bir sonucuydu.

İlim tahsili gayesiyle yapılan seyahatlerde belirleyici husus, bu seyahatleri gerçekleştiren kişilerin ilgileriydi. İster fıkıh, isterse astronomi yahut tasavvufta olsun, bir alanda derinleşmek üzere aynı beldeye giden -söz gelimi Mısır'a- Endülüslü öğrencilerin buldukları ilmî çevreler ve buna bağlı olarak istifade ettikleri kişiler farklılık arz etmekteydi.

İlim yolculuklarının baba-oğul veya arkadaşlarla birlikte yapılması da Endülüs'teki rihle geleneğinde yaygın bir şekilde görülürdü. Mesela "sâhibân" olarak meşhur İbrahim b. Muhammed ile Ahmed b. Muhammed, memleketleri Tuleytula'da birlikte başladıkları ilim tahsiline Kurtuba'da devam etmişler, ardından yine birlikte Doğu'ya giderek hadis alanında geniş bir birikim elde ederek Endülüs'e dönmüşlerdi. Ders aldıkları hocalar ve icâzetleri de birbirinin aynısıydı.²⁵⁴ Aslen Kurtubalı olup İşbiliye'de yaşayan Halef b. Mervân (ö. 440/1048), Kurtuba'da komşusu olan meşhur biyografi müellifi Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faradî (ö. 403/1013) ile birlikte ilim yolculuğuna çıkarak Kayrevan, Mısır ve Mekke'de çok sayıda hocadan birlikte ders almışlardı. Bununla birlikte Halef, İbnü'l-Faradî'den farklı olarak Kur'ân öğreniminde farklı hocalardan ders almıştı.²⁵⁵ Kimi zaman da bir yol arkadaşı, Endülüs'ten yola çıkan bir öğrencinin gittiği bir şehirde tanıştığı bir başka öğrenci olmaktadır. Mesela Kurtubalı Asîlî, tahsil için gittiği Kayrevan'da Kâbisî nisbesiyle meşhur olan Ali b. Muhammed (ö. 403/1012) ile birlikte Mekke'ye giderek burada Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed el-Mervezî'nin de aralarında bulunduğu hocalardan birlikte ders almıştı.²⁵⁶ Aynı şekilde Süleyman b. Yahyâ (ö. 478/1085), Doğu'ya çıktığı yolculukta Mekke'de tanıştığı Sicilyalı fıkıh âlimi

---

²⁵³ Luis F. Bernabé Pons, "El Qādi 'Iyād en la literatura Aljamiado-Morisca", *Sharq al-Andalus*, sy. XIV-XV (1997-1998), s. 201-218.

²⁵⁴ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 150.

²⁵⁵ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 271.

²⁵⁶ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVII, s. 159.

Abdülhak b. Harun'dan oldukça istifade etmiş, onunla birlikte Mekke ve Mısır'da bulunmuştu.²⁵⁷

Kurtubalı Ebû Cafer İbn Avnullah, Ebû Abdullah İbn Müferric ve Abdullah b. Muhammed (ö. 395/1005) Kurtuba'da Kâsım b. Asbağ (ö. 340/951) ve Münzir b. Saîd (355/966) gibi dönemin önde gelen bilginlerinden istifade ettikten sonra 342/953 yılında birlikte ilim yolculuğuna çıkarak Mısır'da Ebû Ali İbnü's-Seken, Ebû Muhammed İbnü'l-Verd ve İbn Firâs gibi âlimlerden ders alarak Endülüs'e dönmüşlerdi. Bunlardan İbn Avnullah ve İbn Müferric, hayatta oldukları dönemde Endülüs'te yetişen öğrencilerin en çok istifade ettikleri hocaların başında gelmekteydi.²⁵⁸ Ders arkadaşları olan Abdullah b. Muhammed, arkadaşları hayatta olduğu müddetçe ders vermeyeceğini söylemiş ve onların vefatının ardından ders vermeye başlamıştı.²⁵⁹

Endülüs'te V/XI. yüzyılda ilim tahsili gayesiyle yapılan seyahatleri Endülüs dışına, Endülüs içinde ve dışarıdan Endülüs'e yapılanlar şeklinde üç başlık altında incelemek mümkündür.

1.1.5.1. Endülüs Dışına Yapılan Seyahatler

Endülüs'ten Doğu İslâm dünyasının çeşitli merkezlerine yapılan ilim yolculuklarının V/XI. yüzyıl boyunca devam ettiği görülür. İlim tahsili için Endülüs'ten ayrılan öğrenciler -Mâlikî mezhebinin Endülüs'te yaygınlık kazanmasının ardından- ağırlıklı olarak Mısır, Irak ve Hicaz'daki Mâlikî ulemâdan ders almaktayken, V/XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle Bağdat'ta ve bir asır sonra Dımaşk başta olmak üzere Suriye'deki Şâfiî ulemâdan da ders aldıkları görülmektedir. Endülüslülerin ilim tahsili için gittikleri başlıca yerler Kayrevan,

²⁵⁷ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 320.

²⁵⁸ Dominique Urvoy, *El Mundo de los Ulemas Andaluces del Siglo V/XI al VII/XIII* (trc. Francisco Panel), Madrid, Ediciones Pegaso, 1983, s. 99.

²⁵⁹ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 383.

Mısır ve Mekke'ydi. Bu bölgelere kıyasla daha seyrek olarak Bağdat, Basra, Musul, Kûfe, Vâsıt, Dimaşk, Kudüs, Harrân, Mehdiye, Sûse, Trablus, Tanca, Tilimsân, Yemen, İfrîkiye, İskenderiye, Merv, Semerkand, Askalan ve Horasan gibi bölge ve şehirler de Endülüslü öğrencilerin ilim yolculuklarında gittikleri merkezlerdi.

Seyahatlere çıkmak için gözetilen, ilimde belli bir birikim ve olgunluğa ulaşmaktı. 403/1013'te doğan Ebü'l-Velîd el-Bâcî, Endülüs'teki başladığı tahsilini ilerletmek üzere 426/1035'te ilim yolculuğuna çıkmıştı. Doğu'da on üç yıl süren bu tahsil hayatının üç yılı Mekke'de, üç yılı da Bağdat'ta geçmişti.²⁶⁰ 468/1076'da doğan Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), döneminin ilim adamlarından biri olan babasıyla birlikte 485/1092'de Doğu'ya gitmişti. Bu esnada kendisi 17,²⁶¹ babası ise 50 yaşındaydı.²⁶²

Doğu'ya yapılan yolculuklarının belirlenmiş bir süresi yoktu. Mesela yüzyılın başlarında yaşamış çok sayıda Endülüslü ilim adamının önde gelen hocalarından biri olan Ebû Muhammed Abdullah b. İbrahim el-Asîlî, Doğu'da yaklaşık on üç yıl süren bir ilim tahsilinin ardından Endülüs'e dönmüştü.²⁶³ Meşhur kıraat âlimi Ebû Amr ed-Dânî ise tahsilini ilerletmek üzere 397/1007'de Doğu'ya gitmiş, iki yıl kadar süren bir tahsilin ardından 399/1009'da Endülüs'e dönmüştü.²⁶⁴ Kurtubalı Muhammed b. Abdullah (ö. 439/1047-48), 381/991 yılında çıktığı ilim yolculuğunda Kayrevan'da İbn Ebû Zeyd'den Mâlikî fihhına dair bir risalesini semâ yoluyla almış, aynı yıl içinde hac ibadetini yerine getirmişti. Dönüş yolunda tekrar uğradığı Kayrevan'da bir ay ikamet etmiş ve hocası İbn Ebû Zeyd'den *Kitâbü'l-İstizhâr* ve *Kitâbü't-Telbîs* adlı eserlerini aynı usûlle almış, hocası da kendisine bütün eserlerini rivayet etme icâzeti vermişti. 382/992'de Endülüs'e dönmüştü.²⁶⁵

Endülüslü bir öğrenci tahsilini kendi beldesinde belirli bir seviyeye getirdikten sonra hac yolculuğuna çıktığında çoğunlukla yirmili yaşlarda olurdu.

²⁶⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, C: II, s. 408.

²⁶¹ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XX, s. 201.

²⁶² Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XIX, s. 131.

²⁶³ Vecdi Akyüz, "Asîlî", *DİA*, C: III, s. 482.

²⁶⁴ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: II, s. 483; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 592; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, C: II, s. 135.

²⁶⁵ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 779.

Mesela Mayurkalı Ümeyye b. Abdullah Doğu'ya seyahate çıktığında 24 yaşındaydı.²⁶⁶ Bu durumun bazı istisnaları da vardı. Mesela Kurtuba'da döneminin önde gelen fıkıh bilginlerinden olup İbnü'l-Attâr olarak tanınan Muhammed b. Abdullah (ö. 399/1009), 383/993 yılında Doğu'ya gitmiş ve Kayrevan'da İbn Ebû Zeyd başta olmak üzere pekçok âlimle görüştüğünde elli üç yaşındaydı.²⁶⁷ Bununla birlikte İbnü'l-Attâr ve benzeri istisnâî örneklerin, hac yolculuğu esnasında güzergâh üzerindeki şehirlerin âlimleriyle görüşülmesi şeklinde değerlendirilmesi daha isabetli olacaktır.

Bir ilim adamının hayatında sahip olduğu öneme binâen, ilim tahsil etmek üzere yapılan seyahatler hakkında bazı notlar tuttıkları, hatta Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin örneğinde görülebileceği üzere herhangi bir konuya dair telif ettikleri eserin giriş kısmında çıktıkları ilim yolculuklarını teferruatlı bir şekilde tasvir ettikleri görülmektedir. Bu kayıtlar çoğunlukla bir kişinin seyahatleri boyunca hangi tarihte nereye gittiği, kimlerden ders aldığı gibi hususlara ışık tutmaktadır. Mesela aslen Sarakustalı olup Mürsiye'de ikamet etmiş olan meşhur muhaddis Ebû Ali es-Sadeî (ö. 514/1120), Endülüs'ten 1 Muharrem 481/27 Mart 1088'de ayrılarak aynı yıl Mekke'de hac ibadetini yerine getirmiş, ardından Basra ve Vâsıt'ta bazı hocalardan istifade etmiş ve 16 Cemâziyelâhir 482 /26 Ağustos 1089 Pazar günü Bağdat'a varmıştı.²⁶⁸

Endülüslü öğrencilerin ilim tahsili için gerçekleştirdikleri seyahatler çoğunlukla aynı zamanda bir hac yolculuğuydu. Kişinin ailesi ve doğup yetiştiği topraklardan uzak kalmanın getirdiği manevî zorlukların yanı sıra, bu yolculuklar maddî yönden külfet ve bir takım tehlikeleri de beraberinde getirmekteydi. Dolayısıyla, Endülüs'ten yola çıkarak uzak mesafelere giden bir kişinin bu vesileyle hac vazifesini de yerine getirmesi tabiiydi. Endülüs'ten başlayan yolculuk, çoğunlukla güzergah üzerinde bulunan Kayrevan ve ardından Mısır ile devam ediyor ve Mekke'de tamamlanıyordu. Bununla birlikte, Ubeyd b. Abdullah (ö. 392/1002) gibi, seyahatlerinin ilkinde sadece Mısır ve Şam bölgelerine giderek ilim tahsil eden,

²⁶⁶ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 183.

²⁶⁷ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 709-710.

²⁶⁸ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 235.

ikincisinde ise hac ibadeti için Mekke'ye giden kişiler de bulunmaktaydı.²⁶⁹

Endülüslü öğrencilerin hac vesilesiyle gittikleri Mekke ve Medine, aynı zamanda ilim tahsil ettikleri önemli merkezlerdendi. Bu iki şehir, içinde yetişen âlimlerin yanı sıra, mücâvir olarak bulunan veya hac vazifelerini yerine getirmek üzere her yıl İslâm dünyasının çeşitli beldelerinden gelen bilginlerle dolup taşmakta olduğundan, Doğu'ya ilim yolculuğuna çıkan Endülüslü öğrenciler bilhassa hac mevsimlerinde Hicaz'da bulunarak ilmî açıdan oldukça bereketli bu ortamdan istifade edebilmeye gayret gösterirlerdi. Böylece öğrenci, hem hac farızasını yerine getirmiş olur, hem de İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden hac için gelen âlimlerle görüşme imkânı bulurdu.²⁷⁰

İslâm dünyasının Mısır ve batısındaki merkezlerde sürdürülen ilmî faaliyetlerin Endülüs'e taşınmasında, ilim tahsili için bir Endülüs şehrinde ayrılıp tahsilinin ardından memleketine dönen öğrenciler büyük bir paya sahipti. Mesela Talebîreli (Talavera) bir kıraat âlimi olan Halef, (ö. 408/1017'den sonra) ilim tahsili için çıktığı ve on yedi yıl süren yolculuk boyunca Kayrevan'da İbn Ebû Zeyd'den fıkıh ve Mısır'da Ebû't-Tayyib İbn Galbûn'dan kıraat dersleri almış, hac vazifesini yerine getirmiş ayrıca Bağdat, Basra ve Kûfe gibi Irak bölgesindeki ilim merkezlerine de gitmişti.²⁷¹ Memleketi Talebîre'ye döndükten sonra Kur'ân dersleri veren Halef, Doğu'daki bu uzun ikameti boyunca geniş bir birikimi de beraberinde taşımış olmalıydı.

Endülüs'te Kanâzi'î olarak tanınan Kurtubalı Abdurrahman b. Mervân (ö. 413/1022) 341/952 yılında doğmuş, Kurtuba'da dönemin dil, fıkıh, hadis ve kıraat alanlarında tanınan bilginlerinden ders aldıktan sonra 367/978 yılında ilim yolculuğuna çıkmıştı. Kayrevan'da Ebû Bekir Hibetullah b. Muhammed'den Sahnûn'un *el-Müdevvene*'sini semâ yoluyla almıştı, hocası tarafından kendisine

²⁶⁹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, C: I, s. 438.

²⁷⁰ İlim yolculuğuna çıkan Endülüslü öğrenciler çoğunlukla bu esnada hac ibadetlerini yerine getirmekteydiler, ancak buna istisna teşkil edecek bazı örnekler de vardı. Mesela İbn Ebû'l-Asâfir olarak tanınan Muhammed b. Ömer (ö. 504/1110) Kurtuba'daki tahsilinin ardından Mısır'a giderek Sicilyalı fıkıh âlimi Abdülhak b. Harun'dan ders almış, ancak hacca gitmemişti. Bkz. İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 828.

²⁷¹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 265.

icâzet verilmişti. Ardından, İbn Reşîk başta olmak üzere Mısır ulemâsından istifade etmiş ve buradan da Mekke'ye giderek hac ibadetini yerine getirmişti. Burada Ebû Ahmed Hasan b. Ali en-Nîsâbûrî ve Ebû Yakub Yusuf b. İbrahim el-Cürcânî ile görüşmüş ve yeniden Kayrevan'a dönmüştü. Kayrevan'da İbn Ebû Zeyd'in bütün eserlerini semâ yoluyla almış ve hocası tarafından kendisine icâzet verilmişti. Geniş bir ilmî birikime sahip olarak 371/981'de Kurtuba'ya dönmüştü.²⁷²

Bu seyahatler kimi zaman ailece gerçekleştirilirdi. V/XI. yüzyılın önde gelen âlimlerinden İbnü'd-Delâî künyesiyle veya Uzrî olarak tanınan Meriyyeli Ahmed b. Ömer, ailesiyle birlikte 407/1016'da Endülüs'ten ayrılarak ertesi yılın Ramazan ayında Mekke'ye ulaşmıştı. Bu esnada o 14-15 yaşlarındaydı.²⁷³ Birden fazla defa Doğu'ya seyahat gerçekleştirmek de öteden beri Endülüs'te görülebilen bir durumdu. Kurtubalı Halef b. Saîd (ö. 400/1010 civarı) ilk olarak 332/943 yılında yirmi üç yaşındayken ve ikincisi 339/950'de olmak üzere Doğu'ya iki defa ilim yolculuğuna çıkmıştı.²⁷⁴ Endülüslü öğrenciler Doğu'ya yaptıkları seyahatler esnasında çoğunlukla yirmili yaşlarda bulunuyorlardı. 351/962'de doğan ve 382/992'de ilim yolculuğuna çıkan İbnü'l-Faradî (ö. 403/1013) gibi örnekler de vardı.²⁷⁵

Deniz yoluyla yapılan seyahatlerde geminin batması yahut korsanların saldırısına uğrama, kara yolunda ise yol kesicilerin maruz kalma tehlikesi vardı.²⁷⁶ Seleme b. Ümeyye (ö. 442/1050) böyle bir yolculuk dönüşünde Hıristiyanların eline esir düşmüş ve birkaç sene süren esaret hayatının ardından Endülüs'e dönebilmişti.²⁷⁷ Diğer taraftan deniz yolculuğu esnasında geçen günler, ilim tahsili için de değerlendirilebiliyordu. Mesela Tuleytulalı bir hadis âlimi olan Sâdık b. Halef (ö. 470/1077'den sonra) Mekke ve ardından gittiği Kudüs'te tahsilini ilerlettikten sonra deniz yoluyla Endülüs'e dönerken yolculuk boyunca Ebü'l-Hattâb Alâ b. Hazm'dan ders almış, hocasından okuduğu bazı eserleri yazmış ve rivayet etmişti.²⁷⁸

²⁷² İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 481-482.

²⁷³ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 116.

²⁷⁴ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 258-259.

²⁷⁵ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 393.

²⁷⁶ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 180.

²⁷⁷ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 352.

²⁷⁸ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 373.

Endülüs'ü öğrencilerin Doğu'daki hoca ve merkez tercihlerini belirleyen, tahsillerini ilerletmek istedikleri saha ve benimsedikleri yaklaşımdı. Meriyyeli İbnü'd-Delâî'nin Mekke'de ders aldığı hocaları çoğunlukla muhaddis yönüyle öne çıkan kişilerdi. İbn Beşküvâl'in onun hakkındaki "*Irak, Horasan ve Suriye'den Mekke'ye gelen muhaddislerden ders almıştı. Rivayet ve ilim ehliydi, Mısır'dan ders almamıştı.*" şeklindeki ifadeleri, Endülüs'te hakim Mâlikî anlayış üzerinde etkili olan Mısır bölgesindeki ilmî birikime yönelmediğine işaret etmektedir.²⁷⁹ Bu da, İbnü'd-Delâî'nin sekiz yıl kadar kaldığı Mekke'de Mısırlı âlimlerle karşılaşmadığından değil, mesâil fıkıh anlayışı yerine hadis merkezli bir ilim anlayışına sahip olmasından kaynaklanmaktaydı. Uzrî'nin tercihinin tersine, Muhammed b. Abdullah (ö. 439/1047-48) Mekke'de bulunduğu esnada hiçbir âlimden herhangi bir yolla ilim tahsil etmemiş, hem Mekke'ye gidişi esnasında hem de buradan dönüşünde gittiği Kayrevan ve Mısır'daki Mâlikî fakihlerden istifade etmişti.²⁸⁰ Mesela Harran, dinî ilimler tahsili için bir merkez değilken, felsefe, matematik ve tıp tahsili için bir merkezdi. Kirmânî nisbesiyle meşhur Kurtubalı Ebü'l-Hakem Amr b. Abdurrahman (ö. 465/1073), Harran'da tıp ve geometri tahsil ettikten sonra Endülüs'e dönmüştü.²⁸¹ Fıkıh tahsilinde önemli merkezler yukarıda ifade edildiği üzere Kayrevan, Mısır ve Mekke idi. İlerleyen sayfalarda ele alınacağı üzere bu merkezler, Mâlikî mezhebinin hâkim mezhep konumunda olduğu Endülüs'ün diğer Mâlikî çevreler ve buralardaki âlimlerle olan yakın ilişkilerini de ortaya koymaktadır.

Endülüs'ten ayrılarak Doğu'ya giden kişiler sadece gittikleri yerlerde ders okumuyor, aynı zamanda dersler de veriyorlardı. 352/963'te Leble'de doğan Muhammed b. Saîd, İsbîliye ve Kurtuba ulemâsından, bu arada özellikle Ebü Muhammed el-Asîlî'den ders almış ve geniş bir ilmî birikime sahip olarak 418/1027'de Doğu'ya yolculuğa çıkmıştı. Kayrevan'da başta İbn Ebü Zeyd olmak üzere Ebü'l-Hasan el-Kâbisî ve diğer âlimlerden faydalanmış, daha sonra gittiği Mısır ve Hicaz'da çok sayıda kişi kendisinden istifade etmişti.²⁸² 370/980 senesinde Doğu'ya seyahate çıkan Muhammed b. Kâsım, gittiği Kayrevan'da İbn Ebü

²⁷⁹ İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 116.

²⁸⁰ İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 780.

²⁸¹ Saîd el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 182.

²⁸² İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 751.

Zeyd'den ders almıştı. İbn Ebû Zeyd de Zübeydî'nin İbn Meserre'ye yazmış olduğu *Kitâbü'r-redd*'i Muhammed b. Kâsım'dan almıştı.²⁸³ Ahmed b. Muhammed, İlbîreli meşhur âlim İbn Ebû Zemenîn'den istifade ettikten sonra hac ibadetini yerine getirmek üzere çıktığı yolculuk esnasında Kayrevan'a uğramış ve burada İbnü'l-Ma'lûf olarak tanınan Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, İbn Ebû Zemenîn'in *Hayâtü'l-kulûb* ve *Ünsü'l-mürîd* adlı kitaplarını Ahmed b. Muhammed'den semâ yoluyla almıştı.²⁸⁴ Endülüs'ten hac ibadetini yerine getirmek üzere yolculuğa çıkan Muhammed b. Muhammed (ö. 512/1118), güzergâhı üzerinde bulunan İskenderiye'ye uğramış ve burada Ebû Tâhir es-Silefi'nin de aralarında bulunduğu dönemin bazı ilim adamları kendisinden istifade etmişti. Muhammed b. Muhammed, Endülüslü muhaddis Ebû Ali el-Gassânî'nin *Takyîdü'l-mühmel* ve *temyîzü'l-müşkil* adlı eserini İskenderiye'de görüştüğü kişilere aktarmıştı.²⁸⁵

Tahsilini ilerletmek üzere Doğu'ya giden Endülüslü öğrencilerin, buldukları yerlere yerleşmiş yahut o esnada orada bulunan Endülüslü âlimlerden de ders aldıkları görülmektedir. Mesela İsbiliyeli muhaddis ve fakih Asbağ b. Râşid (ö. 440/1048 civarı) ilim tahsili için çıktığı yolculukta önce Kayrevan'a giderek burada İbn Ebû Zeyd ve başka kişilerden fıkıh tahsil etmiş, ardından Hicâz'a gitmişti. Aynı yıllarda Hicâz'da bulunan Humeydî, 425/1034'te kendisinden İbn Ebu Zeyd'in *er-Risâle* ve *el-Muhtasar* adlı eserlerini öğrendiğini kaydetmektedir.²⁸⁶ Aslen Kal'atürebâhlı olup Mısır'a yerleşmiş bulunan Abdullah b. Muhammed (ö. 460/1068 civarı), Endülüs'ten gelen öğrencilerle yakından ilgilenir, ihtiyaç duydukları herhangi bir konuda onların yardımına koşardı.²⁸⁷ Tuleytulalı Muhammed b. Ferec (ö. 450/1058'den sonra) ilim tahsili için çıktığı yolculuk boyunca Kayrevan ve Mısır'da uzun yıllar bulunmuştu. Onun Mısır'da bulunduğu dönemde tahsillerini ilerletmek üzere aynı yerde bulunan bazı Endülüslü öğrenciler, Müslim'in *Sahîh*'i ile Âcurrî'nin (ö. 360/960) *Kitâbü'l-Eşribe*'sini kendisinden kıraat yoluyla almışlardı.²⁸⁸

²⁸³ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 718.

²⁸⁴ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: I, s. 85.

²⁸⁵ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: II, s. 87. *Takyîdü'l-mühmel* ve *temyîzü'l-müşkil*, Muhammed Ebû'l-Fazl tarafından iki cilt halinde neşredilmiştir (Riyad, 1997).

²⁸⁶ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 269.

²⁸⁷ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 430.

²⁸⁸ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 141; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 792.

Burada ilim tahsili için Endülüs'ten ayrılan ve Doğu'daki tahsilinin ardından Endülüs'e dönen kişiler üzerinde durulmuşsa da, öğrenim için gittikleri yerlerde yerleşen ve hayatlarının sonuna kadar yaşayan kişiler de vardı. Bunlardan biri de Muhammed b. Fütûh el-Humeydî (ö. 488/1095) idi. Tahsilinin Endülüs'teki safhasında, yanında uzun süre bulunduğu İbn Hazm başta olmak üzere İbn Abdülber ve Uzrî gibi meşhur âlimlerin de aralarında yer aldığı çok sayıda kişiden ders almıştı. 448/1056 yılında Endülüs'ten ayrılarak Mekke'de hac ibadetini yerine getirmiş, burada Kerîme el-Merveziyye ve başka kişilerle görüşmüştü. Mısır, İfrîkiye ve Suriye'de dönemin âlimlerinden istifade ettikten sonra gittiği Bağdat'a yerleşmişti.²⁸⁹ Aynı şekilde Mısır'a yerleşen ve İbn Ebû Rendeka olarak meşhur olan Turtûşeli âlim Ebû Bekr Muhammed b. Velîd (ö. 520/1126) de bu bağlamda zikredilmesi gereken önemli ilim adamlarından biriydi.²⁹⁰ Üklîşli İbrahim b. Sâbit (ö. 432/1041), Mısır'da İbn Galbûn ve Abdülcabbâr b. Ahmed'den kıraat öğrenmiş, hocası Abdülcabbâr'ın vefatından sonra ders halkasının başına geçerek vefatına kadar öğretime devam etmişti.²⁹¹ Tuleytulalı Muhammed b. Ferec tahsilini ilerletmek üzere gittiği Kayrevan'da Ebû Muhammed Hasan b. Kasım el-Kureşi, Ebu Abdullah Muhammed b. İsa b. Menas, Ebu İshak İbrahim b. Kasım b. Yunus b. Muhammed el-Meafiri'den; Mısır'da Ebu Muhammed İbnü'n-Nehhâs, Ebu'l-Kasım Yahyâ b. Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Hadramî'den; Mekke'de ise Ebu'l-Abbas Ahmed b. Hasan er-Râzî gibi kişilerden ders almıştı. Humeydî, Muhammed b. Ferec ile Mısır'da görüştüğünü ve kendisinden Müslim'in *Sahih*'i, Üchurî'nin *Kitabü's-Şerî'a*'sı ve daha birçok eseri kıraat yoluyla aldığını ve onun Fustat'ta vefat ettiğini kaydeder.²⁹²

Tahsilini ilerletmek üzere Endülüs'ten yola çıkan öğrencilerin gittikleri şehirlerde ders aldıkları kişiler arasında kendileri gibi Endülüs menşeli âlimler de vardı. Endülüs'ten ayrılarak Mısır'a yerleşen dil âlimi Abdülaziz b. Ahmed'den (ö. 427/1036) ders alan bir başka Endülüslü Süleyman b. Ahmed, hocasından öğrendiklerini yine kendisi gibi Endülüslü Humeydî'ye Bağdat'ta rivayet etmişti.²⁹³

²⁸⁹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 818; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, C: I, s. 161.

²⁹⁰ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 838; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, C: I, s. 175.

²⁹¹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 153.

²⁹² Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 141.

²⁹³ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: II, s. 455.

Bu ve benzeri örnekler, Endülüslü öğrencilerin gittikleri yerlerde yaşayan memleketlilerinden haberdar olduklarını düşündürmektedir.

Endülüs'ün herhangi bir şehrinden Doğu'ya giden Endülüslü öğrenciler, uğradıkları şehirlerin meşhur âlimlerinin pekçok eserini dönüşlerinde memleketlerine taşımaktaydılar. Mesela İsticceli Seleme b. Saîd (ö. 406/1015) Doğu'da yirmi üç yıl kaldıktan sonra geniş bir ilmî birikim ve çok sayıda eserle birlikte Endülüs'e dönmüştü.²⁹⁴ Abdullah b. Saîd (ö. 436/1045), Kurtuba'daki öğreniminin ardından 391/1001'de ilim yolculuğuna çıkmış ve Mekke'de yaklaşık kırk yıl mücavir olarak kaldıktan sonra 430/1039'da Endülüs'e dönmüştü. Mekke'deki uzun ikameti boyunca çok sayıda hocadan ders almış, bunlar arasında özellikle Ebû Zer el-Herevî'den çok istifade etmişti.²⁹⁵ Tuleytulalı Cümâhir b. Abdurrahman (ö. 466/1074) hac vazifesini yerine getirmek üzere çıktığı yolculuk esnasında uğradığı Mısır'da Ebû Abdullah el-Kudâî'den (ö. 454/1062) hadise dair telif ettiği *Şihâb* ile bu eserde geçen hadislerin senedleriyle birlikte derlendiği *Müsnedü's-Şihâb* adlı eserlerini semâ yoluyla almıştı.²⁹⁶ Doğu'ya yapılan ilim yolculukları vasıtasıyla Doğu'daki farklı görüşlere sahip gruplar arasındaki tartışmalar da Endülüs'e taşınmaktaydı. İbn Haldûn, Hanefiler ile Şâfiîler arasında yaşanan tartışmalara dair bazı metinlerin Ebû'l-Velîd el-Bâcî ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin Doğu'ya yapmış oldukları ilim yolculuklarıyla Endülüs'e taşındığını kaydetmektedir. Aynı şekilde Endülüs ve Mağrib bölgesinde hilâf ilminin tanınması, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin bu ilmi Doğu'da öğrendikten sonra telif ettiği *et-Telhîs* adlı eseriyle mümkün olmuştu.²⁹⁷

Doğu'ya seyahat etmek üzere hazırlık yapan Endülüslüler yanlarına Endülüs'te telif edilmiş bazı eserleri de almaktaydılar. Mesela Abdullah b. Muhammed hac yolculuğu esnasında İskenderiye'de konakladığı sırada şehrin tanınmış âlimlerinden Ebû Tâhir es-Silefî, ondan Sâid el-Endelüsî'nin *Tabakâtü'l-ümem* isimli eserini semâ yoluyla almıştı. Abdullah bu eseri hocası Abdülbâkî b.

²⁹⁴ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 350-351.

²⁹⁵ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 416.

²⁹⁶ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 217.

²⁹⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime*, C: II, s. 1054, 1071.

Bürrâl'den, o da müellifinden almıştı.²⁹⁸ Meriyyeli Abdullah b. Muhammed (ö. ?) hocası Ebû Ali el-Gassânî'nin *Takyîdü'l-mühmel ve temyîzü'l-müşkil* adlı eserini İskenderiye'de Ebû Muhammed el-Osmânî'ye semâ yoluyla öğretmiş ve eseri rivayet etme icâzeti vermişti.²⁹⁹ Gâfikli Muhammed b. Habîb (ö. 459/1067), Mısır'daki tahsili esnasında Abdülvahhâb b. Ali'den *Kitâbü't-Telkîn* adlı eserini semâ yoluyla almış, hocası da kendisine bütün eserlerini rivayet etme icâzeti vermişti. İbn Beşkûvâl'in hocaları olan Muhammed'in öğrencileri, hocalarından özellikle Abdülvahhâb'ın tüm eserlerini almışlardı.³⁰⁰

V/XI. yüzyılda Endülüs'ün ilmî faaliyetler açısından en yakın ilişkiler içinde olduğu merkezlerin başında Kayrevan gelmekteydi. Günümüzde Tunus'ta (el-Mağribü'l-Evsat) yer alan Kayrevan, Mâlikî fikhının en önemli merkezi konumundaydı. Kayrevan, Sahnûn'dan, yani III/IX. yüzyıl başlarından beri Endülüslü öğrencilerin özellikle fıkıh ilmini öğrenmek için gittikleri bir şehirdi. İki bölge arasındaki irtibatla herhangi bir değişiklik olmadan V/XI. yüzyıla geldiği anlaşılmaktadır, zira Kayrevan V/XI. yüzyılda Endülüslü öğrencilerin tahsil için gittikleri başlıca şehirlerden biriydi. Dâniye hükümdarı Mücâhid el-Âmirî'nin çeşitli konulara dair yüz meselenin yazılı olduğu bir risaleyi şehir kadısı Ahmed b. Hüseyin ile birlikte Kayrevan'a göndermiş olması, şehrin Endülüs ilim çevresi için taşıdığı merkezî önemi gösteren güzel bir örnektir. Risalede yer alan sorular Kayrevan'da dönemin en meşhur âlimlerinden biri olan Ebû İmrân el-Fâsî (ö. 430/1039) tarafından cevaplanmış ve kadı tarafından Dâniye'ye getirilmişti.³⁰¹

Söz konusu dönemde Endülüs'te yaşayan ilim adamlarının Kayrevan'da ders aldıkları âlimler arasında özellikle üç kişi, Ebû Muhammed b. Ebû Zeyd, Kâbisî ve Ebû İmrân el-Fâsî öne çıkar.

Tam adı Ebû Muhammed Abdullah b. Ebû Zeyd olan İbn Ebû Zeyd, 310/922'de Kayrevan'da doğmuş ve tahsilini burada almıştı. Fıkıh ilmindeki konumu dolayısıyla Kayrevan'ın fakihî olarak tavsif edilen ve "Küçük Mâlik" olarak

²⁹⁸ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: III, s. 42.

²⁹⁹ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: III, s. 45.

³⁰⁰ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 794.

³⁰¹ Kâdı İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VIII, s. 43-44.

isimlendirilen İbn Ebû Zeyd, fikhın yanı sıra hadis ve akâid meselelerinde de yetkin bir âlimdi. Meşhur eseri *er-Risâle*'yi henüz on yedi yaşındayken yazmış olması, genç yaşta ilimde ulaştığı ileri seviyeyi göstermesi bakımından önemlidir.³⁰² 386/996'da vefat eden İbn Ebû Zeyd, Endülüslü öğrencilerin Kayrevan'a gittiklerinde en fazla istifade ettikleri âlimlerin başında gelmekteydi.³⁰³

Endülüslü öğrencilerin Kayrevan'daki diğer bir önemli hocası Kâbisî olarak meşhur olan Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan idi. 324/936'da Kayrevan'da doğmuş, ilk tahsilini burada başta İbn Ebû Zeyd olmak üzere dönemin âlimlerinden almıştı. Daha sonra hac ibadetini yerine getirmek ve tahsilini ilerletmek üzere Mekke'ye gitmiş, burada meşhur âlim Ebû Zer el-Herevî'den istifade etmişti. Fıkıh, hadis, kelâm ve kıraat konularında öne çıkan Kâbisî, özellikle hocası İbn Ebû Zeyd'in vefatından sonra Kayrevan'da Mâlikî fikhının otoritesi haline gelmişti.³⁰⁴ Aralarında Ebû Amr ed-Dânî, Mekkî b. Ebû Tâlib (ö. 437/1045) ve Mühelleb b. Ebû Sufre (ö. 435/1043) gibi tanınmış âlimlerin de bulunduğu çok sayıda Endülüslü öğrenci kendisinden ders almıştı.³⁰⁵ Onun yanında bir sene kadar kalarak çokça istifade eden Kurtubalı Ebü'l-Kâsım Hâtem b. Muhammed'in (ö. 469/1077) naklettiğine göre hocası Kâbisî'nin Kayrevan, Endülüs ve el-Mağribü'l-Aksâlîler'dan oluşan ders grubunun mevcudu toplamda yaklaşık seksen kişiydi.³⁰⁶

Endülüslü öğrencilerin Kayrevan'daki hocalarından bir diğeri şehrin önemli âlimlerinden biri olan Ebû İmrân el-Fâsî idi. Tam adı Ebû İmrân Musa b. İsa olup, Fas şehrinde doğduğu için el-Fâsî nisbesiyle tanınmıştı. Muhtemelen 368/979'da doğmuştu. Tahsilini bir süre sonra taşındıkları Kayrevan'da tamamlamış ve Kâbisî'nin en meşhur talebesi olmuştu. Yirmili yaşlarındayken Endülüs'e giderek Asîlî, Abdülvâris b. Süfyân ve Saîd b. Nasr gibi âlimlerden ders almış, Endülüs'ten

---

³⁰² Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVII, s. 10-13; H. Yunus Apaydın, "İbn Ebû Zeyd", *DİA*, C: XIX, s. 451.

³⁰³ İbn Ebû Zeyd'den ders alan bazı Endülüslü öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 69, 84, 90, 181, 241, 251, 266, 271, 352; C: II, s. 470, 494, 688, 714, 718, 728, 741; C: III, s. 779, 813, 871, 901, 910, 928, 954, 987.

³⁰⁴ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVII, s. 158-160; Selahattin Parlador, "Kâbisî", *DİA*, C: XXIV, s. 41.

³⁰⁵ Kâbisî'den ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 89, 181, 245, 249; C: II, s. 491, 494, 581, 695, 718, 728, 756; C: III, s. 871, 889, 901, 903, 910, 927, 933, 935.

³⁰⁶ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 255.

Doğu'ya giderek Mısır, Mekke ve Bağdat'ta Ebü'l-Hasan Abdülkerim b. Ahmed, Ebû Zer el-Herevî, Bâkılânî ve İbn Ebü'l-Fevâris'in de aralarında bulunduğu çok sayıda hocadan istifade etmişti. 402/1011'de memleketine dönmüş, bir süre sonra da Kayrevan'a yerleşmişti.³⁰⁷ Hocası Kâbisî'nin vefatından sonra Kayrevan'da Mâlikî fikhinin en meşhur temsilcisi olan Ebû İmrân el-Fâsî'den vefatına, yani 430/1039'a kadar çok sayıda Endülüslü öğrenci ders almıştı.³⁰⁸

Endülüs'ten ilim yolculuğuna çıkan bir kişinin Kayrevan'dan sonraki durağı çoğunlukla Mısır olurdu. Güzergâhı bu şekilde belirleyen, Mısır'ın hac yolu üzerinde bulunuyor oluşuydu, zira söz konusu seyahatler ekseriyetle öğrencinin hac ibadetini yerine getirmek üzere Mekke'ye gidişiyse sona ermekteydi. Endülüs ile Mısır arasındaki ilmî irtibat, tıpkı Kayrevan'da olduğu gibi, V/XI. asra gelindiğinde köklü bir geçmişe sahipti. İlbîrî olarak tanınan Muhammed b. İbrahim (ö. 390/1000'den sonra), Mısır'da İbn Eşte'den (ö. 360/971) kıraat tahsil etmiş ve bazı eserlerini semâ yoluyla almıştı. Endülüs'e döndükten sonra Tuleytula Ulu Camii'nde imamlık yapan Muhammed b. İbrahim'den çok sayıda kişi ders almıştı.³⁰⁹ Mısır, Endülüslü öğrencilerin fıkıh, hadis ve kıraat tahsili için gittikleri canlı bir ilim merkeziydi. V/XI. yüzyılda Fustat'ta Amr b. As Camii'nde Mâlikîlere ait fıkıh ve hadis öğrenimi yapılan yaklaşık yirmi ders halkası bulunmaktaydı.³¹⁰ V/XI. yüzyılda Endülüs'te yaşamış olan ilim adamlarının Mısır'daki başlıca hocaları Abdülganî b. Saîd, Hasan b. Reşîk, Ebü't-Tayyib İbn Galbûn, Ebû Ahmed es-Sâmerrî, Muhammed b. Ali el-Üdfüvî ve Ebû Bekir İsmail b. Bennâ el-Mühendis gibi kişilerdi.

Yaşadığı dönemde Mısır'ın en meşhur hadis âlimi olarak kabul edilen Hasan b. Reşîk (ö. 370/980-81) V/XI. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Endülüslü ilim adamlarının Mısır'daki başlıca hocalarından biriydi. Hasan b. Reşîk, aralarında kütüb-i sitte müelliflerinden Nesâî'nin de bulunduğu çok sayıda hadis âliminden istifade etmiş önemli bir muhaddisti.³¹¹ Kendisinden ders alan Endülüslü

³⁰⁷ Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VII, s. 243-252; Zehebî, **Siyerü a'lâmi'n-nübelâ**, C: XVII, s. 545-546; Muhammed Süveysî, "Ebû İmrân el-Fâsî", **DİA**, C: X, s. 168.

³⁰⁸ Ebû İmrân el-Fâsî'den ders alan bazı Endülüslü öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 272, 375; C: II, s. 503, 581, 689; C: III, s. 929, 933, 936.

³⁰⁹ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmilâ**, C: II, s. 32.

³¹⁰ Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VII, s. 291.

³¹¹ Zehebî, **Siyerü a'lâmi'n-nübelâ**, C: XVI, s. 280-281.

öğrencilerinden Abdurrahman b. Mervân'ın (ö. 413/1022) naklettiğine göre Hasan b. Reşîk yedi yüz muhaddisten hadis rivayet etmişti.³¹² Onun sahip olduğu zengin birikim, kendisinden ders alan Endülüslü öğrencileri vasıtasıyla Endülüs'ün çeşitli şehirlerine aktarılmış olmalıydı, zira onun Kurtuba'nın yanı sıra Mayurka, Sarakusta, Veşka, Beccâne ve Medînetülferec gibi çeşitli Endülüs şehirlerinden öğrencileri vardı.³¹³

Hasan b. Reşîk'in ölümünden sonra onun yerini muhtemelen İbnü'l-Mühendis olarak tanınan Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed (ö. 385/995) almıştı.³¹⁴ Nitekim yaşadığı dönemde Mısır'a giden çok sayıda Endülüslü öğrenci kendisinden istifade etmekteydi.³¹⁵ Onun vefatından sonra Endülüslü öğrencilerin Mısır'da hadis alanında istifade ettikleri en meşhur âlim Abdülganî b. Saîd (ö. 409/1018) idi. İbnü'l-Mühendis'ten hadis rivayet eden Abdülganî b. Saîd, başta Osman b. Muhammed es-Semerkandî olmak üzere Dârekutnî gibi tanınmış kişilerin de aralarında bulunduğu çok sayıda âlimden hadis okumuş, bu alanda birikimini ilerletmek üzere uzun yolculuklar gerçekleştirmişti. Yaşadığı dönemde Mısır'ın tereddütsüz en muteber hadis âlimi olarak kabul edilmekteydi.³¹⁶ Mısır'a gelen Endülüslü çok sayıda öğrenci kendisinden ders almıştı, bunun yanı sıra Abdülganî b. Saîd tahsil için Endülüs dışına çıkmamış olan İbn Abdülberr'e icâzet vermişti.³¹⁷

Mısır, hadis ilminin yanı sıra kıraat tahsili için de Endülüslü öğrenciler için önemli bir merkezdi. Üdfüvî olarak tanınan Muhammed b. Ali (ö. 388/998) yaşadığı dönemde Endülüs'ten Mısır'a gelen öğrencilerin önde gelen kıraat hocalarından biriydi. Telifini on iki yılda tamamladığı *el-İstiğnâ fi ulûmi'l-Kur'ân* adlı yüz yirmi

---

³¹² İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 481.

³¹³ Hasan b. Reşîk'ten ders alan bazı Endülüslü öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 40, 184, 239, 259, 266, 387; C: II, s. 481, 686, 717, 727, 728, 742; C: III, s. 901, 950.

³¹⁴ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVI, s. 462.

³¹⁵ İbnü'l-Mühendis'ten ders alan bazı Endülüslü öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 84; C: II, s. 470, 735; C: III, s. 779, 957.

³¹⁶ Talat Koçyiğit, "Abdülganî el-Ezdî", *DİA*, C: I, s. 205.

³¹⁷ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVII, s. 268-269. Abdülganî b. Saîd'den ders alan bazı Endülüslü öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 82, 179, 266; C: II, s. 525, 688, 741; C: III, s. 901, 950.

ciltlik bir Kur'ân tefsiri bulunmaktaydı.³¹⁸

V/XI. asrın başlarında Endülüs'te yaşamış olan kıraat âlimlerinin Mısır'daki en önemli hocası, İbn Galbûn olarak tanınan Ebü't-Tayyib Abdülmün'im b. Abdullah idi. Yaşadığı dönemde Mısır'ın en meşhur kıraat âlimi olan İbn Galbûn ilk tahsilini doğduğu şehir olan Halep'te almış, daha sonra Kahire'ye yerleşmişti. O dönemde Kahire, meşhur kıraat âlimi Nâfi' b. Abdurrahman'ın ve öğrencilerinden Verş'in tercihleriyle gelişen kıraat ekolünün yayıldığı önemli bir merkez konumundaydı. Mısır'ın kıraat açısından Endülüs için taşıdığı bu özel konum V/XI. yüzyılda ortaya çıkmış olmayıp bir devamlılık söz konusuydu. Nitekim yukarıda bahsedilen İlbîrî'nin kıraat hocalarından İbn Eşte, Ebü't-Tayyib İbn Galbûn'un da hocalarından biriydi.³¹⁹ Aynı şekilde, İbn Galbûn'un vefatından sonra Endülüslü öğrencilerin en önemli kıraat hocası, İbn Galbûn'un öğrencilerinden Ebû Ahmed es-Sâmerrî olmuştu.³²⁰ Dolayısıyla, kıraat tahsili için Mısır'daki çevre ile Endülüs arasında sıkı bir ilişki, ders halkasının başında bulunan hoca değişse de ilim çevreleri arasında bir süreklilik söz konusuydu.

V/XI. yüzyılın sonları itibariyle Endülüs'ten Doğu'ya yapılan seyahatlerde, önceki merkezlere yeni bazı şehirlerin eklendiği görülür. Bu şehirlerden biri olan İskenderiye, aslen Turtûşeli olan ve doğduğu şehre nispetle et-Turtûşî olarak meşhur olan Ebû Bekir'in buraya yerleşmesinden sonra Endülüslüler için cazibe merkezlerinden biri haline gelmişti. Turtûşî, Endülüs'te başladığı öğrenimine Doğu'da Nizamiye Medresesi'nde Ebû Bekir eş-Şâşî ve dönemin diğer meşhur âlimlerinden dersler alarak devam etmiş ve geniş bir ilmî birikim elde etmişti.³²¹ İbn Ebû Rendeka olarak da bilinen Turtûşî'nin çok sayıda Endülüslü öğrencinin katıldığı derslerinde, aralarında Ebû Dâvud'un *Sünen*'inin de bulunduğu eserler

³¹⁸ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ* (thk. G. Bergstraesser), Kahire, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1982 C: II, 198-199; Mehmet Suat Mertoğlu, "Üdfüvî, Muhammed b. Ali", *DİA*, C: XLII, s. 281-282.

³¹⁹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, C: I, s. 470; Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbn Galbûn, Ebü't-Tayyib", *DİA*, C: XIX, s. 500-501.

³²⁰ Ebû Ahmed es-Sâmerrî'den ders alan bazı Endülüslü öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 60, 71, 95, 271; C: II, s. 493, 581, 761; C: III, s. 928.

³²¹ M. Asad Talas, *Nizamiye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim* (trc. Sadık Cihan), Samsun, Etüt Yayınları, 2000, s. 99-100.

okunmaktaydı.³²² Endülüslü öğrencilerin İskenderiye'deki bir diğer hocası Turtûşî ile aynı dönemde yaşayan Silefî idi. Endülüslü öğrenciler İskenderiye'de Silefî'den İbn Ebû Zeyd'in *er-Risâle*'si, Kâbisî'nin *el-Mulahhas*'ı, İbn Hişâm'ın *Sîret*'i, İbn Kuteybe ve Dîneverî'nin *Kitâbü Müşkili'l-Kur'ân*'ları gibi eserleri öğrenmekteydiler.³²³

Tahsil için Endülüs'ten ayrılan bir öğrencinin bu yolculuk esnasında gittiği önemli bir diğer merkez Mekke idi. Şehir buranın sakini ilim adamlarının yanı sıra, bilhassa farklı İslâm şehirlerinden gelerek bir süre ikamet eden (mücâvir) ilim adamlarıyla doluydu. Buna ilaveten bu kutsal belde, her yıl hac mevsiminde İslâm dünyasının dört bir yanından hac ibadetlerini yerine getirmek isteyen âlimler için İslâm dünyasının doğusu ile batısını buluşturan bir görüşme mekânı gibiydi. V/XI. asırda Endülüslü ilim adamlarının çoğunlukla Âcurrî, Ebû Zer el-Herevî, Ubeydullah b. Muhammed es-Sekatî, Ebü'l-Hasan İbn Cehdam, Ahmed b. İbrahim el-Abkesî, Kerîme el-Merveziyye ve Ebû Abdullah et-Taberî'den ders aldıkları görülmektedir.

IV-V/X-XI. yüzyıllarda tahsillerini ilerletmek üzere Endülüs'ten Mekke'ye giden öğrencilerin ders aldıkları hocaların başında Âcurrî gelmekteydi. Tam adı Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin olan Âcurrî, Bağdat'ta doğup tahsilini burada tamamlamış, 330/942'de Mekke'ye yerleşmiş ve hayatının sonuna kadar burada yaşamış bir hadis ve fıkıh âlimiydi. Kendisinden ders alan çok sayıda Endülüslü öğrencisi arasında en meşhur olanı Asîlî idi.³²⁴ Ayrıca İbn Abdülberr'in rivayette bulunduğu kişilerden biri olan Muhammed b. Halîfe, Âcurrî'nin eserlerinin büyük bir kısmını almıştı.³²⁵ Hüzeyl b. Muhammed, Mekke'de Ubeydullah b. Muhammed es-Sekatî'den Âcurrî'nin *Kitâbü's-Şerî'a* adlı eserini semâ yoluyla almıştı.³²⁶

Endülüslü öğrencilerin Mekke'de ders aldığı bir diğer önemli âlim Abkesî olarak tanınan Ebü'l-Hasan Ahmed b. İbrahim (ö. 404/1014) idi. 312/924'te

³²² İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: II, s. 407.

³²³ Silefî, *Ahbâr ve terâcimü Endülüsiyye müstahrece min mu'cemi's-sefer li's-Silefî* (thk. İhsan Abbas), Beyrut, Dârü's-Sekâfe, 1985, s. 44, 60, 87, 127, 129.

³²⁴ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVI, s. 133-136; Orhan Çeker, "Âcurrî", *DİA*, C: I, s. 329. Âcurrî'den ders alan bazı Endülüslü öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 40, 67, 87; C: II, s. 578, 670.

³²⁵ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 96.

³²⁶ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 948.

Mekke’de doğan Abkesî bir asra yakın yaşamış ve doğduğu şehirde vefat etmişti.³²⁷ Endülüslü öğrencilerin hadis alanında Mekke’de ders aldığı hocaların başında gelen Abkesî’den, Hâtem b. Muhammed ve Mekki b. Ebû Tâlib’in de aralarında bulunduğu çok sayıda öğrenci istifade etmişti.³²⁸ Abkesî’nin yaşadığı dönemde Mekke’ye gelen Endülüslü öğrencilerin istifade ettikleri bir diğer âlim aslen Hemedanlı olan İbn Cehdam (ö. 414/1023) idi.³²⁹ Tasavvufî yönüyle öne çıktığı anlaşılan İbn Cehdam’a güvenilir olmadığı yönünde bazı ithamlar yöneltilmiştir.³³⁰

Ebû Zer el-Herevî V/XI. yüzyılın ilk yarısında Endülüs’ten Mekke’ye gelen öğrencilerin hadis alanında istifade ettikleri iki önemli âlimden biriydi. Tam adı Abdullah b. Ahmed olan Ebû Zer el-Herevî, tahsiline doğduğu Herat’ta başlamış, ardından bilgisini ilerletmek üzere çeşitli İslâm topraklarına seyahatlerde bulunmuş ve nihayet Mekke’ye gelmişti. Ebû Zer el-Herevî burada evlenmiş ve Mekke yakınlarındaki köylerden birine yerleşmişti, ancak hac mevsiminde talebelere hadis okutmak üzere Mekke’ye gelmekteydi. Buhârî’nin *Sahîh*’ini, Buhârî’nin en önemli râvîsi olan Firebrî’nin üç önemli talebesinden de okumuştur. Bu üç hocasından okuduklarını kendisinde bir tür tenkitli bir nüsha haline getiren Ebû Zer el-Herevî Mekke’de uzun yıllar bu nüshadan okutarak büyük bir şöhret kazanmıştı. Herevî, hadis alanında sahip olduğu geniş birikimin yanı sıra, Bağdat’taki tahsili esnasında tanıştığı meşhur kelâm âlimi Bâkîllânî’den kelâm ilmini de öğrenmişti. Buhârî’nin *Sahîh*’i ile Eş‘arî kelâmına dair Herevî’nin zengin müktesebatı Endülüs’e, aralarında Ebû’l-Velîd el-Bâcî, Muhammed b. Şüreyh ve Abdullah b. Saîd eş-Şentecâlî gibi Endülüs’ün ilmî hayatında önemli mevkie sahip âlimlerin de bulunduğu Endülüslü öğrencileri vasıtasıyla taşınmıştı.³³¹

Endülüslü öğrencilerin Mekke’de hadis konusunda istifade ettikleri bir başka

³²⁷ Zehebî, *Siyerü a’lâmi’n-nübelâ*, C: XVII, s. 181-183.

³²⁸ Abkesî’den ders alan bazı Endülüslü öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 253; C: II, s. 756; C: III, s. 793, 910.

³²⁹ İbn Cehdam’dan ders alan bazı Endülüslü öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 64, 82, 83, 91, 116, 179, 241; C: II, s. 411, 691; C: III, s. 789, 793, 927, 933, 953.

³³⁰ Zehebî, *Siyerü a’lâmi’n-nübelâ*, C: XVII, s. 275-276.

³³¹ Zehebî, *Siyerü a’lâmi’n-nübelâ*, C: XVII, s. 554-563; M. Yaşar Kandemir, “Ebû Zer el-Herevî”, *DİA*, C: X, s. 269-270. Ebû Zer el-Herevî’den ders alan bazı Endülüslü öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 108, 116, 231, 246, 272, 296, 303, 375; C: II, s. 411, 501, 502, 505, 608, 673, 691, 697; C: III, s. 785, 788, 789, 794, 809, 817, 903, 908, 935, 975.

âlim Kerîme el-Merveziyye olarak meşhur olan Kerîme bint Ahmed (ö. 463/1071) idi. Hadis âlimi bir babanın kızı olan Kerîme, aralarında Buhârî'nin en meşhur râvîsi Firebrî'nin meşhur râvîlerinden Küşmîhenî'nin de bulunduğu âlimlerden hadis okumuş, hayatı boyunca evlenmeyerek kendisini hadis okutmaya vakfetmişti. Yaklaşık yüz yaşına kadar hadis okutan Kerîme, hocası Küşmîhenî ve onun da hocası Firebrî tarikiyle Buhârî'ye ulaşan *âli isnad* sahibiydi.³³² Hadis rivayeti açısından âli isnad makbul olduğundan Kerîme el-Merveziyye'den hadis okumuş olmanın ayrı bir önem taşıdığı muhakkaktı.

V/XI. yüzyılda yaşayan Endülüslü öğrencilerin ilim tahsili için gittikleri bir başka bölge Irak'tı. Endülüslüler için Irak'ın, Kayrevan, Mısır ve Mekke kadar ziyaret edilen bir ilmî merkez olmadığına işaret edilmelidir.³³³ Irak'ta ders aldıkları hocalarının başında, Irak'taki Mâlikîlerin önde gelen âlimlerinden Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah el-Ebherî (ö. 375/986) gelmekteydi. 290/903 yılından önce doğan Ebherî, tahsil için Bağdat, Şam ve el-Cezîre'de dönemin âlimlerinden fıkıh ve hadis öğrenmişti. Fıkıhta en çok istifade ettiği hocası Bağdat'ta ders aldığı Kadı Muhammed b. Yûsuf idi.³³⁴ Kendisinden Dârekutnî ve Bâkılânî gibi Doğu'nun tanınmış âlimlerinin yanı sıra Kurtubalı el-Asîlî ve İşbîliyeli Ahmed b. Sa'dî (ö. 410/1019'dan sonra) gibi Endülüslü öğrenciler de ders almıştı. Ahmed b. Sa'dî'den de "es-sâhibân" olarak tanınan Tuleytulalı Ahmed b. Muhammed ile İbrahim b. Muhammed ve Ebû Ömer et-Talemenkî'nin de aralarında bulunduğu çok sayıda kişi ders almıştı.³³⁵

Yüzyılın sonlarına doğru Irak'a giden Endülüslü öğrenciler, Şâfiî fakih Ebû Ali eş-Şâfi ve Tırâd ez-Zeynebî gibi Bağdat'ın meşhur fıkıh ve hadis âlimlerinden

³³² Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVIII, s. 233-235.

³³³ V/XI. yüzyılda Endülüs'te yetişen ilim adamlarına dair çalışmanın sonunda yer alan liste bu durumu açık bir şekilde göstermektedir. V/XI. yüzyılda Bağdat'ta ulemâ ve bilginin aktarımına dair Daphna Ephrat tarafından hazırlanan doktora tezi de bunu teyit etmektedir. Ephrat'ın verdiği istatistike göre, çeşitli İslâm topraklarından Bağdat'a gelen ilim adamlarının mensup oldukları bölgelere göre dağılımında Endülüslüler'in payı yüzde 5 idi. Bkz. Daphna Ephrat, "The Sunni 'Ulama' of 11th-century Baghdad and the Transmission of Knowledge: A Social History", *Yayımlanmamış doktora tezi*, Cambridge, Harvard University, 1992, s. 86.

³³⁴ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVI, s. 332-334; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, C: II, s. 206-210; Muhammed Süveysî, "Ebherî, Ebû Bekir", *DİA*, C: X, s. 74-75.

³³⁵ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 69.

istifade etmekteydiler.³³⁶ Bu dönemde Bağdat'a gelen Endülüslülerin ders aldığı bir başka hoca meşhur İslâm âlimi Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö. 505/1111) idi. Veşka'nın önemli ulemâ ailelerinden birine mensup olan Musa b. Harun (490/1097'de hayatta) Bağdat'ta Gazzâlî'den *el-Bidâye ve'l-hidâye* ve *er-Risâletü'l-kudsiyye* adlı eserlerini semâ yoluyla almıştı. Ayrıca Gazzâlî diğer eserleri için de Musa'ya icâzet vermişti.³³⁷

V/XI. yüzyılın ikinci yarısında Endülüs'ten Irak'a yapılan seyahatleri Kayrevan, Mısır yahut Mekke'ye yapılan seyahatlerden ayıran temel bir farka işaret edilmelidir. Irak dışındaki bölgeler Endülüs'ün geleneksel olarak ilişki içinde bulunduğu ve Mâlikî mezhebi geleneği içerisinde üretilen yahut geliştirilen bilgilerin Endülüs'e taşındığı merkezler iken, Irak bu dönemde Endülüs için çoğunlukla Şâfîî gelenek içerisinde gelişen, mantık ve cedel gibi usûllerin taşındığı merkezdi.

Mâlikî mezhebinin Endülüs'te olduğu gibi Sicilya'da da hakim mezhep oluşu beraberinde bu iki bölgenin ilmî açıdan birçok müşterek vasfa sahip olmasını getirmiştir. Endülüs tabakâtları V/XI. asırda Endülüs ile Sicilya arasındaki ilmî bağın birinin diğer bölgeden yahut birbirinden istifade etmek şeklinde değil, her iki bölgenin de hemen hemen aynı merkezlerden istifade etmeleri şeklinde olduğunu göstermektedir. Endülüslü bir öğrencinin Endülüs dışındaki hocalarından bahseden müellifler arasında Sicilya ulemâsını en açık biçimde telaffuz eden kişi Kâdı İyâz'dır. İşbîliyeli Ebû Hafs Ömer b. Hüseyin (ö. 460/1068) hakkında bilgi verirken onun tahsilini ilerletmek amacıyla Doğu'ya yaptığı yolculuk esnasında Sicilya ve Mısır ulemâsıyla görüşüğünü ve Mekke'de de bazı kişilerden istifade ettiğini kaydetmektedir.³³⁸ Bununla birlikte Ömer b. Hüseyin'in Mısır'da bulunan Sicilyalı ilim adamlarıyla mı yoksa Sicilya'ya giderek buradaki ulemâ ile mi görüşmüş olduğu açık değildir. Kâdı İyâz, Mayurkalı Muhammed b. Mûsa'nın Kayrevan'daki ilim adamlarından ders aldıktan sonra Sicilya'da Ebû Muhammed Abdülhak b. Harun,

³³⁶ Tırâz ez-Zeybenî'nin ilmî kişiliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydın, "Selçuklular Döneminde Nakîbü'n-Nukabâların Siyâsî, İdârî ve İçtimâî Hayattaki Rollerini: Tırâd b. Muhammed ve Oğlu Ali b. Tırâd el-Kureşî el-Hâşimî el-Abbâsî ez-Zeynebî Örneği", **TYB Akademi Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi**, sy. 12 (2014), s. 101-114.

³³⁷ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 402.

³³⁸ Kâdı İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VIII, s. 156.

Ebü'l-Abbâs el-Harrâr ve Ebû Muhammed İbnü'l-Ehab el-Lahmî gibi bölgenin meşhur âlimlerinden ders aldığını kaydetmektedir.³³⁹ Mayurka adası ile Sicilya arasında deniz yoluyla ulaşımın kolay bir şekilde sağlanabilmesi muhtemelen bu iki ada arasındaki ilmî münasebetlerin güçlenmesinde etkili olmuştu. Nitekim Silefi'nin de ifadeleri bu duruma işaret eder mahiyettedir.³⁴⁰

1.1.5.2. Endülüs İçerisinde Yapılan Seyahatler

Geleneksel olarak Endülüs'te bir öğrenci, tahsiline doğduğu şehirde başlar, daha sonra yarımadanın diğer ilim merkezlerindeki âlimlerden ders alarak öğrenimini ilerletirdi. Bir ilim adamının ilk dersini babasından yahut ailesindeki bir başka büyüğünden alarak başlamasına bu dönemde Endülüs'te sıklıkla rastlanırdı. Bu durum, V/XI. yüzyıla gelindiğinde Endülüs ilim çevrelerinde öne çıkan yahut bu dönemde ortaya çıkan bazı ulemâ aileleri oluşmuş olmasının bir sonucuydu. V/XI. asrın başlarına kadar Endülüs içinde gerçekleştirilen seyahatlerde, herhangi bir şehirden Kurtuba'ya yapılan seyahatler, Kurtubalıların sair şehirlere gerçekleştirilenlerden daha fazlaydı. Zira henüz Valiler Dönemi'nde (714-756) merkez yapılan ve Suriye'deki idarenin çöküşünden sonra Endülüs'te Emevî hakimiyetini yeniden tesis eden Abdurrahman b. Muâviye tarafından da merkez olarak kullanılmaya devam eden Kurtuba, Endülüs'te sadece idarenin değil aynı zamanda ilmin de merkeziydi ve bu vasfını 634/1236'da Hıristiyanlarca işgaline kadar muhafaza etmişti.³⁴¹ Bu öneminin bir sonucu olarak Kurtuba, dışarıdan gelenler için çoğunlukla ilk, Endülüslü bir öğrencinin ilim tahsili için çıktığı yolculuğun ise son durağıydı. Eğer öğrencinin imkânı varsa, tahsilin bundan sonraki kısmına Doğu İslâm dünyasında devam etmek üzere seyahate çıkardı.

³³⁹ Kâdı İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, C: VIII, s. 159.

³⁴⁰ Silefi, *Ahbâr ve terâcimü Endelüsiyye*, s. 68.

³⁴¹ V/XI. yüzyıl başlarında Endülüs'te görülen iç savaş döneminin Kurtuba'daki emniyet ortamını yok etmesinin, şehirdeki ilmî faaliyetlere büyük darbe vurduğu ve birçok Endülüs şehrinin mülükü't-tavâif döneminde siyasî ve iktisadî yönlerden olduğu kadar ilmî açıdan da gelişim gösterdiği Üçüncü Bölüm'de incelenecektir.

Kimi zaman bir öğrencinin ilim tahsiline doğduğu şehrin dışında başladığı da görülmekteydi. İbnü'l-Kûtiyye olarak da bilinen İşbîliyeli Abdülmelik b. Süleyman (ö. 429/1038) ilim tahsiline ilk olarak 356/1067'de Kurtuba'da başlamıştı.³⁴² İbn Beşkûvâl'in Abdülmelik hakkında kaydettiği yıllar doğruysa o, tahsile başladığında iki yaşında olmalıydı ve babasının veya ailesinden bir başka kişinin yanında teberrüken bulunmuştu.

Tuleytula Ulu Camii imam ve hatipliği yapmış olan Ali b. Abdullah (ö. 483/1090) 410/1019'da doğmuş, kendi memleketindeki hocalardan istifade ettikten sonra Kurtuba'da Mekkî b. Ebû Tâlib ve Ebû Amr es-Sefâkusî ve Batalyevs'te İbnü'l-Garrâb olarak tanınan Ebû Bekir Muhammed b. Musa gibi bilginlerden de dersler almıştı. Hocalarından Mekkî b. Ebû Tâlib'in 437/1046'da vefat ettiği, Ebû Amr es-Sefâkusî'nin de ilki 436/1045, ikincisi ise 438/1047'de Kurtuba'ya geldiği göz önüne alındığında, tahsiline Kurtuba'da devam ettiği yıllarda henüz yirmi yaşında olmadığı görülür.³⁴³

Endülüs'ün çeşitli bölgelerinde ilim merkezi olarak öne çıkmış şehirler vardı ve bu şehirler arasındaki ilmî ilişkilerde coğrafi yakınlık en belirleyici unsurlardan biriydi. Mesela Şentemeriyyetüşşark'ta doğan Abdülmelik b. Ahmed (ö. 490/1097'den sonra) tahsiline doğduğu şehirde babası Ahmed ve Abdüddâim b. Merzûk'tan ders alarak başlamış, daha sonra Medînetüssâlim'e giderek Ali b. Hasan³⁴⁴ ve İbrahim b. Musa'dan³⁴⁵ ders almıştı.³⁴⁶ Benzer şekilde, aslen Şilbli bir âlim olan İbnü's-Sîd el-Batalyevsî (ö. 521/1127) tahsilini en yakın ilim merkezi olan Batalyevs'te görmüştü, öyle ki doğum yeriyle değil bu şehre nispetle tanınmıştı.³⁴⁷ Bu şehirler arasında bazıları, ilmî açıdan öne çıkarak buldukları bölge için merkezî bir konuma gelebilmekteydi. Bu merkezî vasıf kimi şehirler için o şehirde yaşayan ilim adamlarının vefatıyla sona ermekte, kimi şehirlerde ise daha uzun süre devam

³⁴² İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 526.

³⁴³ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 611.

³⁴⁴ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: III, s. 323.

³⁴⁵ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: I, s. 246.

³⁴⁶ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: III, s. 209.

³⁴⁷ Delfina Serrano, "Ibn al-Sîd al-Batalyawî (444/1052-521/1127): De los Reinos de Taifas a la Época Almorávide a través de la Biografía de un Ulemâ Polifacético", *AQ*, C: XXIII, sy. 1 (2002), s. 57-62.

etmekteydi. Bunu belirleyen ise hocanın vefatından sonra da yaşayan bir ilmî geleneğin bulunup bulunmamasıydı.

Endülüs içerisinde yapılan rihlelerin en önemli sonucu, Endülüs'ün herhangi bir bölgesinde mevcut ilmî birikimin diğer şehirlere taşınmasıydı. Zira bir ilmin tahsilinin yerleşik bir yapıya kavuşması, o ilmin hocadan talebelerine aktarılmasıyla gerçekleşmekteydi ve geleneğe göre hocanın vefatının ardından ders halkasının başına öğrencilerinden biri geçirdi. Nitekim Belensiye'de kıraat alanında döneminin en önemli âlimi olarak kabul edilen Süleyman b. Necâh'ın ölümünden sonra Belensiye Ulu Camii'ndeki derslerini seçkin talebelerinden İbnü's-Sannâ' olarak bilinen Muhammed b. İbrahim (ö. 508/1114) devam ettirmişti.³⁴⁸ Bu, hoca vefat etse de, bir öğrencisinin onun yerini alarak Belensiye'deki kıraat çevresinin devam ettiğini göstermektedir. Bu seyahatler aynı zamanda, nesiller arasındaki bilgi aktarımını da sağlayan bir yoldu. V/XI. yüzyılın başlarında vefat eden ilim adamları tahsillerine bir önceki yüzyılın hemen hemen ortalarında başlamış kişilerdi. Bunun anlamı, onların IV/X. yüzyılda yaşamış önemli âlimlerin öğrencileri ve o birikimi V/XI. yüzyıla taşıyan kimseler olduklarıydı. Mesela İbn Abdülber en-Nemerî'nin istifade ettiği hocaları, bir önceki yüzyılın önde gelen âlimlerinden Kâsım b. Asbağ'ın öğrencileriydi. Bir diğer deyişle, Kâsım b. Asbağ ile hadisçi yönü belirgin bir hal alan çizginin V/XI. yüzyıldaki temsilcisinin İbn Abdülber olması³⁴⁹ şaşırtıcı değildir.

Endülüs şehirleri arasındaki rihlelerin sonuçlarından biri de, öğrencinin ders aldığı hocası vasıtasıyla, hocasının ilmî ilişkiler ağının bir parçası haline gelmesiydi. Aslen Sarakustalı olup Kurtuba'da yaşamış olan Ahmed b. Abdülaziz (ö 519/1125), kendisi ilim tahsili için Doğu'ya gitmemiş olmakla birlikte, Ebü'l-Fevâris Tırâd ez-Zeynebî, Ebü'l-Hüseyin b. Abdülkâdir, Ebü'l-Me'âlî Sâbit b. Bündâr, Ebû Tâhir b. Süvâr, Ebü'l-Hüseyin el-Âsımî, Ebû Muhammed Rızkullah b. Abdullah ve muasırı çok sayıda Bağdatlı âlim ona icâzet vermişti. Burada konuyla ilgili cevaplanması gereken soru, Ahmed b. Abdülaziz'in neden o dönemde Kayrevan, Mısır, yahut Mekke'de yaşayan âlimlerden değil de Bağdat'takilerden icâzet almış olduğudur.

³⁴⁸ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 84.

³⁴⁹ Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, C: II, s. 586-588.

Ahmed b. Abdülaziz, V/XI. yüzyılın ikinci yarısında meşhur âlim Ebü'l-Velîd el-Bâcî'den ders almıştı ve kendisine icâzet veren Doğulu âlimler hocası Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin de Bağdat'taki hocalarıydı.³⁵⁰

Bir öğrenci tahsilini çoğunlukla yaşadığı şehirdeki ilim adamlarından almaktaydı. Bununla birlikte bir âlimin herhangi bir vesileyle bir şehre gidişi, o şehirde yaşayan ilim erbabına, şehirlerine gelen o âlimden istifade etmek için fırsat sunmaktaydı. Bunun için âlimin gittiği yerde uzun süre ikamet etmesi de gerekmemektedir. Mesela Tuleytulalı Abdurrahman b. Ebû Bekir, Zünnûnî emîri Yahyâ el-Me'mûn tarafından kızı ile Belensiye emîri Abdûlmelik el-Muzaffer arasında kıyılacak nikah için 451/1059'da Belensiye'ye gönderilmişti. Bu esnada Belensiye'de ikamet etmekte olan meşhur muhaddis İbn Abdülber'den ilim tahsil etmişti.³⁵¹ Nikah için Abdurrahman ile birlikte Tuleytula'dan gelen heyet içerisinde bulunan İbrahim b. Ahmed (ö. 460/1068) de o esnada İbn Abdülber'den ders almıştı.³⁵² Benzer şekilde, Ebû Ali el-Gassânî 469/1077'de bir ziyaret için Batalyevs'e gittiği zaman, şehir kadısı Âmir b. Ahmed kendisinden İbn Abdülber'in *et-Tekassî ve Câmi'u beyânî'l-ilm* adlı eserlerini almıştı.³⁵³

Farklı şehirlerde yaşayan ilim adamları arasında güçlü bir irtibat vardı. Aslen Kayrevanlı bir muhaddis olan Abdülaziz b. Abdülvehhâb (ö. 495/1102) Gırnâta'ya geldiği zaman Kurtuba'da Ebû Ali el-Gassânî, Gırnâta'da yaşayan bir kıraat âlimi olan Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed'e yazdığı bir mektubunda “*Size hadis konusunda geniş bilgi sahibi salih bir kişi geldi, aman kaçırmayasınız, ondan istifade edin.*” diye tembihte bulunmuştu.³⁵⁴

Endülüs'ün İslâm medeniyetinin ilim merkezlerinden biri haline gelmesi ise, Doğu'daki ilim merkezlerinde görülen ilmî gelişmelerin Endülüs'e aktarımı ve bu birikimin Endülüslü ilim adamlarınca işlenmesi sonucunda mümkün olmuştu.

³⁵⁰ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: I, s. 107.

³⁵¹ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: III, s. 143.

³⁵² İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: I, s. 248.

³⁵³ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: III, s. 450.

³⁵⁴ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 548. Endülüslü ilim adamları Endülüs'ün yakın ilmî münasebet içinde olduğu bölge ulemâsı ile de mektuplaşmalar yoluyla daimî bir irtibat halindeydi. Bkz. Silefi, **Ahbâr ve terâcimü Endelüsiyye**, s. 116, 145.

Endülüs'ten Doğu'ya yaptığı seyahatten sonra memleketlerine dönenlerin buldukları mekânlar Endülüs içinde birer cazibe merkezi haline gelmekteydi, zira Endülüs'te o zamana kadar olmayan yeni birçok bilgi ve yaklaşımı bu kişilerden öğrenmek mümkündü. Dolayısıyla rihleler yoluyla Endülüs sadece yeni kitaplarla değil, bir üstadın ders halkasında öğrenilen usûl ve bir meselenin ele alınış şekliyle de tanışmış olmaktadır.³⁵⁵

V/XI. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış İbn Abdülber, Ebü'l-Velîd el-Bâcî ve İbnü'd-Delâî gibi Kurtuba dışında yaşayan bilginlerden ders alan Kurtubalı yahut Kurtuba'ya yerleşen âlimler vasıtasıyla Endülüs'te dağınık halde bulunan ilmî birikim en önemli merkezde toplanmış oluyordu. Aslen Üşbûneli olan Halef b. Abdullah (ö. 495/1102), yukarıda isimleri geçen âlimlere ilaveten meşhur kıraat âlimi Ebû Amr ed-Dânî'nin vefatından sonra ders halkasının başına geçen oğlu Ahmed ve Mürsiye'de Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'dûn el-Karavî gibi bilginlerden ders almış, geniş bir birikime sahip olarak Kurtuba'ya yerleşmişti. Kurtuba Ulu Camii'nde kıraat dersleri vermiş, bir süre sonra burada hatiplikle görevlendirilmişti.³⁵⁶

Endülüs içerisinde gerçekleştirilen ilim yolculuklarında, kimi zaman bir öğrenci bulunduğu şehirden ayrılarak başka bir şehirdeki hocanın yanına gider ve bir süre sonra başka bir şehre yahut kendi memleketine dönerdi. Bazen de bu yolculuklar sadece bir hadis öğrenmek için gerçekleştirilirdi. Mesela Abdurrahman b. Muhammed, Süfyân b. Uyeyne'den rivayet edilen bir hadisi öğrenmek üzere Kurtuba'dan İlbîre'ye Osman b. Saîd'in (ö. ?) yanına gitmiş, hadisi semâ yoluyla aldıktan sonra Kurtuba'ya geri dönmüştü.³⁵⁷ V/XI. yüzyılda ilim tahsili için Endülüs içindeki şehirlere yolculuk yapan öğrencilerin gittikleri şehirlerde kaldıkları mekânlar hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte George Makdisi, söz konusu dönemde medresenin bulunmadığı Kudüs,

---

³⁵⁵ Endülüs'ten Doğu'ya yapılan ilim yolculukları çeşitli yönleriyle çok sayıda çalışmaya konu olmuştur. Konuyu genel olarak ele alan önemli bir çalışma için bkz. Mahmud Ali Mekki, "Ensayo sobre las Aportaciones Orientales en la España Musulmana", **Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islámicos**, sy. 11-12 (1963-1964), s. 7-140.

³⁵⁶ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 275.

³⁵⁷ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 469-470.

İspanya ve Sicilya gibi yerlerde fıkıh öğrencilerinin mescitlere bitişik olarak kurulan hanlarda kaldıklarını ifade etmektedir.³⁵⁸

V/XI. yüzyılın başlarında yaşayan âlimlerin Endülüs içerisinde yaptıkları seyahatlerde en fazla ders aldıkları hocalar arasında Kurtuba’da dil bilgini Zübeydî, dil ve tarih alanında dönemin meşhurlarından İbnü’l-Kûtiyye, kadı İbn Zerb, kıraat âlimi Antâkî sayılabilir. V/XI. asırda Endülüs içinde yapılan ilmî amaçlı yolculuklarda öğrencilerin gittikleri çeşitli şehirler ve ders aldıkları çok sayıda meşhur hoca bulunmaktaydı. V/XI. yüzyıla girilirken sadece Kurtuba’nın değil, Endülüs’te yaşayan en önemli fıkıh âlimlerinden Asîlî olarak tanınan Ebû Abdullah b. Muhammed (ö. 392/1002) idi. Endülüs’ün güneyindeki Şezûne şehrinden Kuzey Afrika’ya göç etmiş muhtemelen mühtedi bir ailenin ferdi olarak doğmuştu. İbnü’l-Hazzâ’nın ifadesine göre Asîlî’nin babası, Endülüs Emevî halifesi II. Hakem’in varrâklarından biriydi. Asîlî tahsilini ilerletmek üzere 342/953’te Kurtuba’ya gelmiş, burada Lü’lûf’nin yanında fıkıh öğrenimi görmüş, Kurtuba dışındaki şehirlerde yaşayan Vehb b. Meserre ve Saîd b. Fahlûn gibi hocalardan da istifade ettikten sonra bilgisini ilerletmek amacıyla 352/963’te Doğu’ya seyahat etmişti. İlk olarak Kayrevan’da İbn Ebû Zeyd ve bölgenin diğer meşhur âlimlerinden istifade etmişti. Daha sonra Mısır’da Hasan b. Reşik ve Hamza el-Kinânî gibi dönemin tanınmış âlimlerinden ders almış, ertesi yıl hac ibadetini yerine getirmek için gittiği Mekke’de Âcurrî ve Ebû Zeyd el-Mervezî’den istifade etmişti. Buradan ayrıldıktan sonra gittiği Medine’de şehir kadısı Ebû Mervân’dan, Irak’ta Ebherî ve Dârekutnî gibi meşhur âlimlerin de aralarında bulunduğu çok sayıda âlimle görüşmüştü. Doğu’da yaklaşık on üç yıl süren ikametinin ardından Asîlî zengin bir ilmî birikimle Endülüs’e dönmüştü. Aralarında Mühelleb b. Ebû Sufre ve Ebû İmrân el-Fâsî’nin de bulunduğu çok sayıda öğrenci kendisinden fıkıh tahsil etmişti. Fakih yönüyle öne çıkmış olmakla birlikte Asîlî’nin hadis alanında da oldukça yetkin olduğuna işaret

---

³⁵⁸ George Makdisi, **İslâm’ın Klasik Çağında Din, Hukuk, Eğitim** (trc. Hasan Tuncay Başoğlu), İstanbul, Klasik, 2007, s. 315. İbn Beşkûvâl, 472/1079’da Sarakusta’dan Kurtuba’ya gelen Ali b. Ebü’l-Kâsım’ın şehirde kaldığı yedi ay boyunca bir otelde (فندق) ikamet ettiğine dair bir kayda yer vermektedir. İbn Beşkûvâl’in sözünü ettiği yerin ilim tahsili için dışarıdan gelenler için tahsis edilmiş bir yer mi yoksa ücret karşılığında kalacak yer hizmeti sunan bir otel mi olduğu konusu açık değildir. Bkz. **es-Sıla**, C: II, s. 608-609.

edilmektedir.³⁵⁹

V/XI. yüzyılın başlarında vefat eden ilim adamları arasında Kurtubalı Abdülvâris b. Süfyân (ö. 395/1005), özellikle hocası Kâsım b. Asbağ'ın birikiminin sonraki nesle aktarılmasında önemli bir rol oynamıştı. Kendisinden Asîlî, İbn Abdülber ve Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ gibi Endülüslülerin yanı sıra o dönemde tahsilini ilerletmek üzere Endülüs'te bulunan Kayrevanlı Ebû İmrân el-Fâsî de istifade etmişti.³⁶⁰ Bu dönemin önemli âlimlerinden bir diğeri İbnü'd-Debbâğ olarak tanınan Halef b. Kâsım (ö. 393/1003) idi. 325/936'da Kurtuba'da doğan İbnü'd-Debbâğ, Mısır, Suriye ve Mekke'de üç yüz kadar ilim adamından ders almış, hadis ve zühd konularında eserler derlemiştir. Aralarında İbnü'l-Faradî, Ebû Amr ed-Dânî ve İbn Abdülberr'in de bulunduğu çok sayıda kişi kendisinden istifade etmişti.³⁶¹ Kurtuba başkadılığı yapan ve İbn Futays olarak tanınan Ebü'l-Mutarraf Abdurrahman b. Muhammed (ö. 402/1012) döneminin önde gelen fıkıh ve hadis âlimlerinden biriydi. Ebû İsa el-Leysî, İbn Avnullah, İbn Müferric, Ebü'l-Hasan el-Antâkî gibi meşhur âlimlerden ders almış, Ebherî ve Hasan b. Reşîk kendisine icâzet vermişti. Özellikle hadis alanında temayüz eden Abdurrahman b. Muhammed'den "es-sâhibân" olarak tanınan Tuleytulalı Ahmed b. Muhammed ile İbrahim b. Muhammed, Talemenkî, İbn Abdülber, İbnü'l-Hazzâ, Hâtem b. Muhammed gibi meşhur âlimlerin de bulunduğu çok sayıda öğrenci ondan ders almıştı.³⁶² Kurtuba'da döneminin önemli âlimlerinden biri de el-Kanâzi'î olarak tanınan Ebü'l-Mutarraf Abdurrahman b. Mervân (ö. 413/1022) idi. Kanâzi'î 341/950'de Kurtuba'da doğmuş, 367/978'de Doğu'ya giderek Mısır'da Hasan b. Reşîk'ten, Kayrevan'da İbn Ebû Zeyd'den ders almıştı. Döneminde Kurtuba'nın başlıca kıraat ve fıkıh hocalarından

---

³⁵⁹ Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VII, s. 135-139; Maribel Fierro, "al-Asîlî, Abû Muhammad", **BA**, C: I, s. 105-108; Vecdi Akyüz, "Asîlî", **DİA**, C: III, s. 482. Asîlî'den ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 91, 169, 215, 222, 249; C: II, s. 466, 485, 559, 560, 590, 654, 715, 735, 743, 745, 755, 764, 767, 771; C: III, s. 779, 782, 796, 889, 893, 903, 932, 937, 943, 957.

³⁶⁰ Zehebî, **Siyerü a'lâmi'n-nübelâ**, C: XVII, s. 84.

³⁶¹ Zehebî, **Siyerü a'lâmi'n-nübelâ**, C: XVII, s. 113-114, 241.

³⁶² Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VII, s. 181-183; Zehebî, **Siyerü a'lâmi'n-nübelâ**, C: XVII, s. 210-211.

biriydi.³⁶³ Kendisinden Muhammed b. Attâb ve İbn Abdülberr'in de aralarında bulunduğu çok sayıda öğrenci ders almıştı.³⁶⁴

Dönemin bir diğer önemli hocası İbn Muğîs olarak tanınan Kurtuba kadısı Yûnus b. Abdullah (ö. 429/1038) idi. Ebû İsa el-Leysî, Kadı İbn Zerb, İbn Avnullah gibi hocalardan ders almıştı, ayrıca Hasan b. Reşîk ve Dârekutnî de kendisine icâzet vermişti. Önce Medînetüzzehrâ'da, ardından da Kurtuba'da hatiplik yapmış, bu görevden sonra iki kez Kurtuba kadılığına getirilmişti. Kâdı İyâz'ın belirttiğine göre tasavvufa yakınlık duymaktaydı ve zühde dair bazı eserler de telif etmişti. Yûnus b. Abdullah, aralarında Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Amr ed-Dânî, İbn Hazm, Muhammed b. Attâb, İbn Abdülber, Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ, Ebü'l-Velîd el-Bâcî, Hâtem b. Muhammed ve Muhammed b. Ferec gibi meşhur kişilerin de bulunduğu çok sayıda kişinin hocasıydı.³⁶⁵

Endülüs'te V/XI. yüzyılda yaşamış ilim adamları arasında İbnü'l-Hazzâ olarak meşhur olan baba-oğul iki ilim adamı vardı. Bu kişilerden baba olan Kurtubalı Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ (ö. 416/1025) doğup büyüdüğü şehirde Kadı Muhammed b. Yebkâ'nın özel alakasına mazhar olmuş ve on dört yaşında onun yanında fıkıh tahsil etmeye başlamış, Ebû İsa el-Leysî, İbnü'l-Kûtiyye, Ebü'l-Hasan el-Antâkî, İbn Avnullah ve Ebû Bekir ez-Zübeydî gibi dönemin âlimlerinden de ders aldıktan sonra tahsilini ilerletmek için yolculuğa çıkmıştı. Kayrevan'da İbn Ebû Zeyd'in yanında fıkıh öğrenmiş ve eserlerini okumuş, daha sonra Mısır'a giderek Se'âlibî, İbnü'l-Mühendis, Abdülganî b. Saîd, Hasan b. Reşîk, Ebü't-Tayyib İbn Galbûn gibi dönemin meşhur hocalarından ders almıştı. Mısır'dan ayrıldıktan sonra gittiği Mekke'de Muhammed b. Ali el-Üdfüvî ve Abdurrahman b. Abdullah el-Cevherî gibi kişilerden istifade etmişti. Doğu'daki tahsili esnasında altmış kadar hocadan ders almıştı. Endülüs'e döndükten sonra Asîlî'nin yanında uzun süre

---

³⁶³ Kâdı İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VII, s. 290-294. Zehebî, Kanâzi'î'nin doğum tarihini 321 olarak kaydetmektedir. Bkz. Zehebî, **Siyerü a'lâmi'n-nübelâ**, C: XVII, s. 342-343.

³⁶⁴ Ebü'l-Mutarraf el-Kanâzi'î'den ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 88, 101, 211; C: II, s. 497, 503, 528, 530, 582, 603, 604, 768; C: III, s. 787, 794, 801, 886.

³⁶⁵ Kâdı İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VIII, s. 15-19; Zehebî, **Siyerü a'lâmi'n-nübelâ**, C: XVII, s. 569-570. Yûnus b. Abdullah'tan ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 88, 109, 299; C: II, s. 503, 528, 530, 562, 603, 605, 687, 691, 768; C: III, s. 787, 794, 801, 824, 879, 886, 901, 933, 935.

bulunarak bilgisini derinleştirmişti. Oğlu Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ'nın ifadesine göre, hadis, fıkıh ve rüya tabiri konusunda ileri bir seviyeye sahipti. Mâlikî fikhî içerisinde mesâil fikhî çizgisinde olup rey hafızıydı. İşbiliye ve ardından Sarakusta'da kadılık yapmıştı. Tuleytulalı Ahmed b. Muhammed ve İbrahim b. Muhammed ile İbn Abdülber, Hâtem b. Muhammed ve daha çok sayıda kişi kendisinden ders almıştı.³⁶⁶

Mekkî b. Ebû Tâlib, V/XI. yüzyılın başlarında geldiği Endülüs ilim hayatında özellikle kıraat alanında önemli bir yere sahip olmuştu. 355/966'da Kayrevan'da doğmuş, on üç yaşındayken ilim tahsili için gittiği Mısır'da Ebû't-Tayyib İbn Galbûn ve oğlu Tâhir'den kıraat öğrenmişti. 387/997'de Doğu'ya gitmiş ve Mekke'de dört yıl kadar mücavir kalmıştı. 393/1003'te Endülüs'e gelen Mekkî b. Ebû Tâlib Kurtuba Ulu Camii'nde kıraat dersleri vermiş, mülûkü't-tavâif döneminde Kurtuba idaresini yürüten Cehver b. Muhammed tarafından Yûnus b. Abdullah'ın ardından Kurtuba'da hatiplikle vazifelendirilmişti. Ebû Amr ed-Dânî ile birlikte V/XI. yüzyılın ilk yarısında kıraat alanında Endülüs'ün en önemli âlimlerinden biriydi.³⁶⁷ Mekkî b. Ebû Tâlib, kıraatin yanı sıra fıkıh alanında da ileri seviyeye sahipti. Bu alanda kendisinden aralarında Muhammed b. Attâb, Ebû'l-Velîd el-Bâcî, Hâtem b. Muhammed ve İsa b. Sehl gibi V/XI. asrın ikinci yarısının meşhur âlimlerinin de bulunduğu çok sayıda öğrenci istifade etmişti.³⁶⁸

Endülüs'te Havlânî olarak meşhur olan Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah (ö. 448/1056) V/XI. asrın ilk yarısında Kurtuba'da yaşayan ilim adamları arasında hadis alanındaki geniş müktesebatıyla öne çıkan kişilerden biriydi. Kurtuba başkadısı Ebû'l-Mutarraf Abdurrahman b. Muhammed, İlbîreli İbn Ebû Zemenîn ve İşbiliyeli Ebû Ömer İbnü'l-Bâcî'nin de aralarında bulunduğu çok sayıda hocadan

---

³⁶⁶ Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VIII, s. 5-8; Zehebî, **Siyerü a'lâmi'n-nübelâ**, C: XVII, s. 444-445.

³⁶⁷ Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, C: II, s. 561; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VIII, s. 13-14; İbnü'l-Cezerî, **Gâyetü'n-nihâye**, C: II, s. 309-310. Mekkî b. Ebû Tâlib'den ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 88, 159, 195, 273, 274; C: II, s. 435, 441, 502, 506, 512, 528, 530, 611, 614, 635, 636, 675; C: III, s. 794, 801, 802, 810, 812, 816, 824, 886, 963.

³⁶⁸ Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VIII, s. 14.

ders almıştı. Onun bu alanda sahip olduğu zengin birikim özellikle İbn Beşkuvâl'in *es-Sıla* adlı eserinde açık bir biçimde görülür.³⁶⁹

V/XI. yüzyılın ortalarına doğru Endülüs'te fıkıh tahsil eden bir öğrencinin başlıca hocalarından biri Kurtubalı Sirâc b. Abdullah (ö. 456/1064) idi. Asîlî'den Buhârî'nin *Sahih*'ini semâ yoluyla almış, ayrıca Kadı Ebü'l-Mutarrif Abdurrahman b. Muhammed'in de aralarında bulunduğu âlimlerden ders almıştı.³⁷⁰ On sene kadar Kurtuba kadılığı yapan Sirâc b. Abdullah'tan oğlu Abdülmelik ve Ebû Ali el-Gassânî gibi tanınmış âlimlerin de aralarında bulunduğu çok sayıda öğrenci istifade etmişti.³⁷¹

İbnü'l-Kattân olarak meşhur olan Kurtubalı Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed (ö. 460/1068) rey fıkında temayüz etmiş ve Muhammed b. Attâb ile birlikte Kurtuba'nın döneminin en önemli müftüsüydü. İbn Hayyân'dan nakledildiğine göre İbnü'l-Kattân, yaşadığı dönemde Sahnûn'un *el-Müdevvene* adlı eserini en iyi bilen kişiydi.³⁷² Ahmed b. Cafer ve İbnü't-Tallâ'ın da aralarında bulunduğu çok sayıda öğrenci kendisinden ders almıştı.³⁷³

Muhammed b. Attâb (ö. 462/1070) döneminin en önemli hadis ve fıkıh âlimlerinden biriydi. Tahsil için Endülüs dışına çıkmamış, aralarında İbnü'l-Fahhâr, Ebü'l-Mutarrif el-Kanâzi'î, Kadı Yûnus b. Abdullah ve Mekkî b. Ebû Tâlib'in de bulunduğu çoğunluğunu Kurtubalıların teşkil ettiği çok sayıda hocadan ders almıştı. Kurtuba'da şûrâda görev almış ve geniş bilgisi sayesinde fetva konusunda döneminin en önemli kişisi olmuştu.³⁷⁴ Yaşı ve ilimdeki yetkinliği sebebiyle İbnü'l-Kattân'dan önde tutulmaktaydı.³⁷⁵ Muhtemelen şûrâdaki görevi esnasında yaptığı derslerde, İsa

³⁶⁹ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVIII, s. 21-22.

³⁷⁰ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, C: VIII, s. 139-141; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVIII, s. 178-179.

³⁷¹ Sirâc b. Abdullah'tan ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 131, 233; C: II, s. 511, 530, 618; C: III, s. 896, 964.

³⁷² Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, C: VIII, s. 135-136; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVIII, s. 305-306.

³⁷³ İbnü'l-Kattân'dan ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 114, 131, 226; C: II, s. 501, 509, 550, 635; C: III, s. 824, 988.

³⁷⁴ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVIII, s. 328-330.

³⁷⁵ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, C: VIII, s. 131-134; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVIII, s. 306.

b. Sehl ve Ahmed b. Rızk gibi meşhur kişilerin de aralarında bulunduğu çok sayıda öğrenci kendisinden istifade etmişti.³⁷⁶

Muhammed b. Attâb ile aynı dönemde Kurtuba'nın bir diğer önemli âlimi Ebü'l-Kâsım Hâtem b. Muhammed idi. Ailesi Trablusşam'dan geldiği için Trablusî olarak da tanınan Hâtem b. Muhammed, hadis ve fıkıh alanlarında temayüz etmişti. 378/988'de doğmuş, Kâsım b. Asbağ'ın öğrencilerinden Ömer b. Hüseyin'in yanı sıra, Kurtuba başkadısı Ebü'l-Mutarrif Abdurrahman b. Muhammed ve İbnü'l-Fahhâr olarak meşhur olan Tuleytulalı Muhammed b. Ömer gibi hocalardan ders aldıktan sonra tahsilini ilerletmek amacıyla 402/1012'de Doğu'ya yolculuğa çıkmıştı. Bu yolculuk esnasında bulunduğu Mısır'da Kâbisî'den Müslim'in *Sahih*'ini, Muhammed b. Süfyân'dan *el-Hâdî fi's-seb'* adlı eserini semâ yoluyla öğrenmişti.³⁷⁷ Endülüs'e zengin bir ilmî birikimle dönen Hâtem b. Muhammed'den çok sayıda öğrenci ders almıştı.³⁷⁸

V/XI. yüzyılda yaşamış ve İbnü'l-Hazzâ olarak tanınan ikinci ilim adamı Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed (ö. 467/1075) idi. Zengin ilmî birikimini büyük ölçüde, kendisiyle aynı künyeye tanınan babası Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ'dan edinmişti. Endülüs'te bir önceki yüzyılda yaşamış büyük hadis âlimi Kâsım b. Asbağ'ın talebelerinden Abdülvâris b. Süfyân'ın da aralarında bulunduğu hocalardan ders almıştı. Kurtuba Olayları'nın yaşandığı dönemde genç bir ilim adamı olan Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ, Sarakusta ve Meriyye'de ikamet etmiş, Tuleytula ve Dâniye kadılık yapmıştı.³⁷⁹ Kendisinden Ebû Ali el-Gassânî'nin de aralarında bulunduğu çok sayıda kişi ders almıştı.³⁸⁰

V/XI. yüzyılın ortalarında Endülüs'te fıkıh tahsil eden öğrencilerin önde gelen bir başka hocası Kurtubalı Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed (ö. 477/1084) idi.

³⁷⁶ Muhammed b. Attâb'dan ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 131, 226, 233, 280; C: II, s. 436, 438, 501, 502, 506, 509, 511, 514, 542, 587, 610, 616, 635, 636, 675; C: III, s. 810, 817, 825, 831, 833, 845, 848, 851, 896, 964, 988, 1000.

³⁷⁷ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVIII, s. 336-337.

³⁷⁸ Hâtem b. Muhammed'den ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 125, 128, 131, 182, 233, 241, 276, 277; C: II, s. 440, 501, 502, 517, 542, 543, 550, 585, 603, 635, 636; C: III, s. 810, 811, 817, 824, 831, 833, 837, 896, 985, 988.

³⁷⁹ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVIII, s. 344-345.

³⁸⁰ Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ'dan ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 112, 131, 217; C: II, s. 440, 512, 517, 581, 586, 636; C: III, s. 810, 817, 878, 929, 939, 985.

İbnü'l-Kattân, Muhammed b. Attâb, İbn Abdülber ve Uzrî gibi dönemin meşhur hocalarından ders almıştı.³⁸¹ Kendisinden aralarında İbn Rüşd olarak meşhur olan Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed ve İbnü'l-Hâc olarak tanınan Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed gibi Kurtuba başkadılığı yapan kişilerin de bulunduğu çok sayıda öğrenci ders almıştı.³⁸²

V/XI. yüzyılın sonlarında Kurtuba'da yaşayan en önemli dil âlimlerinden biri Ebû Mervân Abdülmelik b. Sirâc (ö. 489/1096) idi. Şehir kadısı olan babası Sirâc b. Abdullah'ın yanı sıra, Yûnus b. Abdullah, Mekkî b. Ebû Tâlib ve Ebû Amr es-Sefâkûsî gibi döneminin önemli âlimlerinden ders almıştı. Hocalarında Mekkî b. Ebû Tâlib, itimadından dolayı yazdıklarını kontrol etmesi için kendisine verir ve görüşlerini alırdı. Abdülmelik b. Sirâc dil alanında temayüz etmiş olmakla birlikte hadis ve fıkıh alanında da geniş bir birikime sahipti.³⁸³ Kendisinden aralarında oğlu, meşhur hadis âlimi Ebû Ali es-Sadeî ve İbnü'l-Hâc gibi kişilerin de bulunduğu çok sayıda öğrenci ders almıştı.³⁸⁴

V/XI. yüzyılda yaşamış büyük hadis âlimlerinin sonuncusu Ebû Ali el-Gassânî olarak meşhur olan Hüseyin b. Muhammed (ö. 498/1105) idi. Aslen Kurtubalı bir ailenin ferdi olan Ebû Ali el-Gassânî'nin babası Kurtuba Olayları esnasında şehirden ayrılarak Ceyyân şehrine yerleştiğinden Ebû Ali el-Ceyyânî olarak da tanınmaktadır. En önemli hocası, Endülüs'te İbn İfrank olarak meşhur olan Kurtubalı Hakem b. Muhammed (ö. 447/1055) idi. İbn İfrank, Kurtuba'da başladığı tahsilini Tuleytula'da ve daha sonra Mekke ve Mısır'da ilerlettikten sonra geniş bir ilmî birikimle Endülüs'e dönmüştü.³⁸⁵ Ebû Ali el-Gassânî, İbn İfrank'ın yanı sıra Hâtem b. Muhammed, İbn Abdülber, Muhammed b. Attâb, Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ ve şehir kadısı Sirâc b. Abdullah gibi meşhur âlimlerin de aralarında bulunduğu çok

³⁸¹ Kâdı İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VIII, s. 181-182; İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 114-115.

³⁸² Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed'den ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 123, 128, 182; C: II, s. 517, 543, 553, 563, 618; C: III, s. 833, 839, 844, 847, 940, 985.

³⁸³ Kâdı İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VIII, s. 141-142; Zehebi, **Siyerü a'lâmi'n-nübelâ**, C: XIX, s. 133-134.

³⁸⁴ Abdülmelik b. Sirâc'dan ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 131, 136, 182, 212, 233, 276; C: II, s. 438; C: III, s. 810, 828, 829, 839, 844, 855, 896, 940, 947, 978, 985.

³⁸⁵ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 241-242.

sayıda hocadan ders almıştı.³⁸⁶ İbn Abdülberr'in en önde gelen talebelerinden biriydi ve tıpkı hocası İbn Abdülber gibi Ebû Ali el-Gassânî de tahsil için Endülüs dışına çıkmamıştı. Kâdı İyâz, "... Yaşadığı dönemde Ebû Ali el-Gassânî Endülüs'te hadisin direğiymiş." şeklindeki sözüyle onun bu alandaki konumunu açık bir biçimde göstermektedir.³⁸⁷ Aralarında meşhur hadis âlimi Ebû Ali es-Sadefî'nin de bulunduğu çok sayıda kişi kendisinden istifade etmişti.³⁸⁸

Ebû Ömer el-Bâcî olarak tanınan ve kimi zaman kendisinden İbnü'l-Bâcî olarak da bahsedilen Ahmed b. Abdullah (ö. 396/1006), yukarıda bahsi geçen İşbîliye'li meşhur âlim Ebû Muhammed İbnü'l-Bâcî'nin oğlu olup dönemin önde gelen âlimlerindendi. Babasından, İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef*'inin de aralarında bulunduğu çok sayıda eser okumuştur. İbn Ubeyd ve İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadîs*'e dair eserlerini ezbere bilen Ebû Ömer el-Bâcî, babası gibi hadis alanında temayüz etmişti, ayrıca fıkıh ilminde de ileri seviyeye sahipti. Aralarında İbn Abdülberr'in de bulunduğu çok sayıda öğrenci kendisinden ders almıştı.³⁸⁹ İşbîliye'de yaşayan ilim adamları arasında öne çıkan kişilerden biri İsmâil b. Muhammed (ö. 410/1019) idi. Mülûkü't-tavâif döneminde şehir idaresini yürüten Abbâdîler'in kurucusunun babası olan İsmâil b. Muhammed, İşbîliye'de Ebû Muhammed el-Bâcî ve Kurtuba'da Asîlî'nin öğrencisi olmuş, Endülüs Emevî Devleti döneminde getirildiği İşbîliye kadılığına Hammûdîler'in Kurtuba idaresini ele geçirmelerinden sonra da devam etmişti. Kâdı İyâz tarafından yaşadığı dönemde Endülüs'ün batı bölgesinin en önemli âlimi olarak gösterilmektedir.³⁹⁰ Abbâdîler döneminde İşbîliye'nin önde gelen âlimlerinden biri olan Muhammed b. Şüreyh, döneminin önemli kıraat âlimlerinden biriydi.³⁹¹

³⁸⁶ Dominique Urvoy, *El Mundo de los Ulemas*, s. 115. Ebû Ali el-Gassânî'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. M. D. Rodríguez Gómez, "al-Gâssânî, Abû 'Alî", *BA*, C: I, s. 400-401.

³⁸⁷ Kâdı İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, C: VIII, s. 191-192; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XIX, s. 148-150.

³⁸⁸ Ebû Ali el-Gassânî'den ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 130, 133, 134, 135, 136, 164, 277, 280; C: II, s. 445, 517, 533, 564, 617, 618, 619, 620, 657; C: III, s. 828, 835, 837, 839, 844, 846, 847, 848, 851, 852, 854, 855, 940, 966, 967, 985.

³⁸⁹ Kâdı İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, C: VII, s. 206-208; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVII, s. 74-75; A. Rodríguez Figueroa, "(İbn) al-Bâ'î, Abû 'Umar", *BA*, C: I, s. 231-233.

³⁹⁰ Kâdı İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, C: VIII, s. 31; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 169-170.

³⁹¹ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVIII, s. 554-555.

Tuleytula'da V/XI. yüzyılın ilk yarısında yaşayan ilim adamlarının başlıca hocalarından biri Ebü'l-Mutarrif Abdurrahman b. İsa (ö. 363/974) idi. O, Ahmed b. Hâlid, Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen ve Kâsım b. Asbağ gibi hocalardan ders alarak Kurtuba'daki birikimin IV/X. yüzyıl ortalarında Tuleytula'ya taşınmasında büyük pay sahibi olmuştu. İlbîre'de Osman b. Cerîr'den Utbî'nin *el-Müstahre*ce adlı eserini semâ yoluyla öğrenmiş, ayrıca Mekke'de Âcurrî'den ve Mısır'da dönemin âlimlerinden istifade etmişti. Abdurrahman b. İsa, yaşadığı dönemde Endülüs'te hadis öğrenenlerin kendisinden ders almak üzere Tuleytula'ya gelme sebebiydi.³⁹² V/XI. yüzyıla girilirken bu şehrin en önde gelen ilim adamlarından biri Abdûs b. Muhammed (390/1000) idi.³⁹³ Doğduğu şehirde Ebü'l-Mutarrif Abdurrahman b. İsa'dan ders aldıktan sonra tahsilini ilerletmek üzere Doğu'ya iki kez seyahat yapmış, Mekke'de Âcurrî, Mısır'da Hamza b. Muhammed el-Kinânî ve Hasan b. Reşîk gibi önde gelen âlimlerden istifade etmişti. Abdûs b. Muhammed yaşadığı dönemde Tuleytula ve civarındaki şehirlerde yaşayan öğrencilerin en fazla ders aldığı hocaların başında gelmekteydi.³⁹⁴

Endülüs'te yaşadıkları dönemden itibaren “es-sâhibân” (iki arkadaş)³⁹⁵ olarak tanınan Tuleytulalı Ahmed b. Muhammed (ö. 400/1010) ile İbrahim b. Muhammed (ö. 402/1012) V/XI. yüzyılda yaşamış ilim adamlarının önde gelen hocalarındandı. Tuleytula'da başladıkları ilim tahsiline Kurtuba'da Ahmed b. Avnullah ve İbn Müferric olarak tanınan Kadı Muhammed b. Ahmed, Ebü'l-Hasan el-Antâkî, Abbas b. Asbağ gibi hocaların da aralarında bulunduğu çok sayıda hocadan ders alarak devam etmişler, ardından Kuzey Afrika, Mısır ve Hicaz'da ilerletmişlerdi. İbn Beşküvâl'in verdiği bilgiler, çok sayıda şehre giderek o şehirlerin tanınmış âlimlerinden istifade ettiklerini açık bir şekilde göstermektedir. Bütün tahsil hayatları

³⁹² İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, C: I, s. 352. Abdurrahman b. İsa'dan ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 265; C: II, s. 599, 601, 712, 744, 759; C: III, s. 914, 921.

³⁹³ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, C: I, s. 437-438.

³⁹⁴ Abdûs b. Muhammed'den ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 64, 78, 201, 241, 314; C: II, s. 434, 471, 489, 496, 497, 691, 752, 754; C: III, s. 783, 933, 955, 958.

³⁹⁵ İbn Beşküvâl'in kaydettiği şu anekdot, çok iyi iki arkadaş oldukları anlaşılan bu iki âlim arasındaki gönül bağı göstermesi bakımından dikkate değerdir: “...(*Ahmed b. Muhammed'in vefatından bir süre sonra*) *Ders halkasında bulunan Ebü Muhammed b. Afîf, İbrahim b. Muhammed'e 'Dün gece rüyamda arkadaşın Ahmed'i gördüm. Ona, 'Rabbinin sana muamelesi ne oldu?' diye sordum. O da bana 'İtâbin ardından hayırdan başka bir şey yapmadı.' diyordu.' dedi. İbrahim (b. Muhammed) bu sözü duyunca yaptığı şeyi bıraktı, ağlayarak evine gitti.*” bkz. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 151.

birlikte geçen bu iki önemli âlim, yaşadıkları dönemde Tuleytula'nın öğrencileri kendisine çeken bir merkez olmasında büyük pay sahibiydi.³⁹⁶ Çeşitli Endülüs şehirlerinden Tuleytula'ya gelen öğrenciler bu iki meşhur âlimden de istifade ederek tahsillerini ilerletmekteydi. Kendilerinden ders alan öğrencilerin listesi büyük ölçüde aynıydı.³⁹⁷

V/XI. yüzyılın ilk yarısında Tuleytula'da yaşayan bir başka önemli ilim adamı İbnü'l-Fahhâr olarak tanınan Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (ö. 419/1029) idi. Aslen Kurtubalı olan İbnü'l-Fahhâr, burada başladığı öğreniminde fıkıh tahsilini Asîlî'nin yanında tamamlamış, ayrıca Ebû İsa el-Leysî, Ebû Muhammed el-Bâcî ve İbn Avnullah gibi dönemin meşhur âlimlerinden ders almıştı. Doğu'ya yapmış olduğu ilim yolculuğunda Mısır'daki hocalardan istifade etmiş ve bir süre Medine'de mücavir kalmıştı. Burada bulunduğu sürede fikhî konularda kendisine danışılması, İbnü'l-Fahhâr için akranlarına karşı bir övünç vesilesi olmuştu. İbn Ebû Zeyd'in *en-Nevâdir* adlı eseri üzerine yapmış olduğu bir ihtisar çalışması vardı, yine aynı müellifin *Risâle* adlı meşhur eserine reddiye yazmıştı. Endülüs'e döndükten sonra Kurtuba Olayları'nın patlak vermesi sebebiyle şehirden ayrılarak Belensiye'ye yerleşmişti. İbnü'l-Fahhâr, Mâlikî mezhebi müntesibi olmakla birlikte bazı konularda Dâvud ez-Zâhirî'nin görüşlerini kabul etmekteydi. Ayrıca Kâdî İyâz, onun bazı konularda Endülüs'te fıkıh âlimleri arasında genel kabul görmüş bazı görüşlerin dışına çıkarak kendi içtihadıyla hareket ettiğini kaydederek müçtehit seviyesinde bir fıkıh âlimi olduğuna işaret etmektedir.³⁹⁸ Gerek Kurtuba gerekse de Belensiye'de yaşadığı dönemde kendisinden çok sayıda öğrenci ders almıştı.³⁹⁹

---

³⁹⁶ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 51-53, 150-151; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVII, s. 150-151.

³⁹⁷ Ahmed b. Muhammed'den ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 92, 104, 315, 346; C: II, s. 434, 492, 691; C: III, s. 784, 793, 905, 958. İbrahim b. Muhammed'den ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 92, 101, 201, 315, 346; C: II, s. 434, 492, 691; C: III, s. 784, 793, 905, 958.

³⁹⁸ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, C: VII, s. 286-289; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVII, s. 372-374.

³⁹⁹ İbnü'l-Fahhâr'dan ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 92, 217, 303; C: II, s. 423, 434, 581, 594, 672, 676, 762; C: III, s. 783, 786, 793, 797, 802, 931, 975.

Endülüs'te İbn Züneyn olarak meşhur olan Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman (ö. 424/1033) dönemin bir başka önemli ilim adamıydı. Doğup büyüdüğü şehir olan Tuleytula'da Abdûs b. Muhammed'den ders aldıktan sonra gittiği Kurtuba'da İbn Avnullah ve İbn Müferric'den, Mısır'da İbnü'l-Mühendis olarak tanınan Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed ve Ebü't-Tayyib İbn Galbûn'dan, Mekke'de Ubeydullah b. Muhammed es-Sekatî ve Kayrevan'da İbn Ebû Zeyd'den istifade ederek zengin bir birikimle Tuleytula'ya dönmüştü. Sadece Tuleytula için değil, civardaki pek çok şehirde yaşayan öğrencilerin ders aldığı başlıca hocalardan biriydi.⁴⁰⁰

Vakkaşî olarak meşhur olan ve V/XI. yüzyılın sonlarına doğru vefat eden Tuleytulalı Ebü'l-Velîd Hişâm b. Ahmed (ö. 489/1096) bu dönemin önde gelen bir başka ilim adamıydı. 408/1019'da Tuleytula'da doğan Vakkaşî, Talemenkî, Ebû Amr es-Sefâkusî ve Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ gibi tanınmış âlimlerden ders almıştı. Fıkıh alanının yanı sıra dil, matematik ve geometri konularında da yetkin bir kişi olarak temayüz etmişti.⁴⁰¹ Silefi'nin naklettiğine göre Vakkaşî, hadis alanında İbn Abdülber'den daha sağlam ve dil konusunda daha yetkin bir âlimdi.⁴⁰²

Tuleytula'nın kuzeydoğusunda yer alan ve Yukarı Sınır (es-sağru'l-a'lâ) bölgesinin merkez şehri konumunda bulunan Sarakusta, V/XI. yüzyılda özellikle iki ilim adamıyla öne çıkar. Bu kişilerden ilki, Endülüs'te Talemenkî yahut Me'âfirî olarak meşhur olan Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed (ö. 429/1038) idi. 362/973 yılında Ebû İsa el-Leysî, Ebû Bekir ez-Zübeydî, Ebü'l-Hasan el-Antâkî, İbn Avnullah ve İbn Müferric'in de aralarında bulunduğu Kurtubalı âlimlerden ders alarak başladığı tahsilini Mısır'da İbnü'l-Mühendis ve İbn Galbûn, Dimyât'ta Muhammed b. Yahyâ ve Kayrevan'da İbn Ebû Zeyd gibi meşur âlimlerden ders alarak ilerletmişti. Beraberinde Endülüs'e zengin bir ilmî birikim de getirmiş olan Talemenkî, bir süre sonra Kurtuba'dan ayrılarak önce Doğu Endülüs şehirlerinden Meriyye ve Mürsiye'ye daha sonra Yukarı Sınır bölgesinde bulunan Sarakusta'ya

⁴⁰⁰ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVII, s. 426-427. İbn Züneyn'den ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 157, 217, 303; C: II, s. 434, 499, 594, 672; C: III, s. 784, 795, 797, 878.

⁴⁰¹ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XIX, s. 134-136.

⁴⁰² Bkz. *Ahbâr ve terâcimü Endelüsiyye*, s. 72.

gitmiş ve son olarak gittiği doğduğu şehir Talemenke’de vefat etmişti.⁴⁰³ Aralarında Muhammed b. Attâb, Sarakusta kadısı İbn Fürtûş, Vakkaşî gibi kişilerin de bulunduğu çok sayıda öğrenci kendisinden ders almıştı.⁴⁰⁴ V/XI. yüzyılda ismi daima Sarakusta ile anılan asıl kişi ise Ebü'l-Velîd el-Bâcî idi. Tam adı Süleyman b. Halef olan Bâcî, aslen Batalyevsli olup 403/1013’te doğmuştu. Kurtuba’da Yûnus b. Abdullah ve Mekkî b. Ebû Tâlib gibi ilim adamlarından ders aldıktan sonra tahsilini ilerletmek üzere 426/1035’te Doğu’ya seyahate çıkmış, on üç yıl boyunca Suriye, Irak ve Hicaz bölgesinde çok sayıda hocadan istifade ettikten sonra zengin bir ilmî birikime sahip olarak Endülüs’e dönmüştü. Bâcî’ye Endülüs’te şöhret kazandıran en mühim hadise, meşhur âlim İbn Hazm karşısında üstün geldiği münazaraydı. Endülüs’te ilim adamlarının İbn Hazm ile karşı karşıya gelmeye çekindiği bir ortamda bu münazara Bâcî’ye büyük bir şöhret kazandırmış ve ikbal kapılarını da açmıştı.⁴⁰⁵ Fıkıh, hadis ve bilhassa kelâmıda temayüz eden Bâcî’den aralarında İbn Abdülber, Ebû Ali el-Gassânî, Ebû Ali es-Sadefî ve Ebû Bekir et-Turtûşî gibi tanınmış kişilerin de bulunduğu çok sayıda öğrenci istifade etmişti.⁴⁰⁶

Endülüs’ün doğusunda yer alan bir liman şehri olan Dâniye, mülûkû’t-tavâif döneminde Mücâhid el-Âmirî’nin idaresinde önemli bir ilim ve kültür merkezi haline gelmişti. Aslen Kurtubalı olsa da, bu dönemde adı Dâniye ile bütünleşen kişi Ebû Amr ed-Dânî olarak meşhur olan kıraat âlimi Osman b. Saîd (ö. 444/1053) idi. İbnü’s-Sayrafi olarak da tanınan Ebû Amr ed-Dânî, 386/996’da, on beş yaşındayken Kurtuba’da başladığı tahsilini 399’da (1009) Doğu’ya yaptığı seyahatle ilerletmişti. Kayrevan, Mısır ve Mekke’de yaklaşık iki yıl kadar kaldıktan sonra Endülüs’e dönmüş, Kurtuba’da bozulan asayiş sebebiyle Dâniye’ye yerleşmişti. Kıraat alanında meşhur olmakla birlikte hadiste de söz sahibiydi. Aralarında oğlu Ahmed, Ebû Dâvûd el-Mukrî olarak meşhur olan Süleyman b. Necâh, İbnü’d-Dûş olarak tanınan

⁴⁰³ Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VIII, s. 32-33; Zehebî, **Siyerü a'lâmi'n-nübelâ**, C: XVII, s. 566-569.

⁴⁰⁴ Talemenki'den ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 67, 107; C: II, s. 435, 439, 562, 594, 607, 612, 614, 635, 687, 689, 691; C: III, s. 783, 787, 788, 798, 801, 805, 806, 807, 815, 817, 825, 929, 938, 939, 975.

⁴⁰⁵ Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, VIII, 117-127; Zehebî, **Siyerü a'lâmi'n-nübelâ**, C: XVIII, s. 535-545.

⁴⁰⁶ Ebü'l-Velîd el-Bâcî'den ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 233, 235, 274, 275, 287; C: II, s. 439, 446, 515, 566, 610, 613, 619, 636, 666; C: III, s. 825, 827, 830, 836, 838, 841, 895, 962.

Ali b. Abdurrahman, İbnü'l-Beyyâz olarak bilinen Yahyâ b. Ebû Zeyd gibi V-VI/XI-XII. yüzyılların meşhur kıraat âlimlerinin de bulunduğu çok sayıda öğrenci yetiştirmiş ve kıraat ilminin Endülüs'teki müessisi olmuştur.⁴⁰⁷

Endülüs'ün doğu bölgesindeki Belensiye, Şâtibe, Dâniye ve Meriyye gibi şehirler özellikle V/XI. yüzyılda yükselen ilim merkezleri olarak dikkat çeker. Bu şehirler arasında Belensiye'de V/XI. yüzyılda yaşayan ilim adamları arasında en meşhur iki şahsiyet İbnü'd-Delâî, İbnü'l-Murâbit ve Ebû Dâvud el-Mukrî idi. 393/1003'te Meriyye'de doğan ve İbnü'd-Delâî olarak tanınan Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer döneminin önde gelen hadis âlimlerinden biriydi. Ailesiyle birlikte küçük yaşta gittiği Mekke'de kaldığı sekiz yıl boyunca gerek burada mukim ve mücavir, gerekse hac mevsimlerinde çeşitli İslâm beldelerinden şehre gelen âlimlerden istifade ederek hadis alanında geniş bir birikime sahip olmuştur. Ebû Zer el-Herevî'den Buhârî'nin *Sahih*'ini yedi defa semâ yoluyla almış olması bu bağlamda kaydedilmelidir. Endülüs'e döndükten sonra Meriyye'de Mühelleb b. Ebû Sufre, Kurtuba'da Yûnus b. Abdullah ve Ebû Amr es-Sefâkusî gibi âlimlerden istifade ederek tahsilini ilerletmişti. Hayatının ilerleyen yıllarında Belensiye'ye yerleşen Ahmed b. Ömer, şehrin Endülüslü öğrenciler için uğrak bir merkez olmasında büyük pay sahibi olmuştur.⁴⁰⁸ Aralarında İbn Abdülber, Tâhir b. Müfevvez (ö. 484/1091), İbn Hazm, Ebû Ali el-Gassânî, Ebû Ali es-Sadefî gibi meşhur kişilerin de bulunduğu çok sayıda öğrenci kendisinden ders almıştı.⁴⁰⁹ Endülüs'te Ebû Dâvud el-Mukrî olarak meşhur olan kıraat âlimi Süleyman b. Necâh (ö. 496/1103), Dâniye'de Ebû Amr ed-Dânî'den kıraat öğrenmiş, onun en seçkin talebesi olmuş ve henüz hocası hayattayken bu alanda Endülüs'ün önde gelen âlimlerinden biri olarak temayüz etmişti. Hocasının vefatından sonra bir süre daha Dâniye'de kalan Süleyman b. Necâh, bir süre sonra Belensiye'ye yerleşerek derslerine burada devam

⁴⁰⁷ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVIII, s. 77-81. Ebû Amr ed-Dânî'den ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 199, 232; C: II, s. 435, 503, 587, 613, 614, 666, 730; C: III, s. 810, 815, 816, 817, 822, 963.

⁴⁰⁸ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 213-217; İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 115-117; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, C: I, s. 242-244; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVII, s. 567-568.

⁴⁰⁹ Ahmed b. Ömer el-Uzrî'den ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 233, 235, 274, 275, 277, 287; C: II, s. 437, 509, 511, 543, 545, 563, 613, 619, 678; C: III, s. 816, 827, 834, 836, 838, 843, 854, 988.

etmişti. Kendisinden Ebû Ali es-Sadefî'nin de aralarında bulunduğu çok sayıda kişi ders almıştı.⁴¹⁰

Doğu Endülüs'ün V/XI. yüzyılda yetiştirdiği ilim adamlarıyla dikkat çeken bir başka şehri Meriyye idi. Şehirde yetişen önemli ilim adamlarından Mühelleb b. Ebû Sufre (ö. 435/1043), Kurtuba'da Asîlî'den ders aldıktan sonra tahsilini ilerletmek üzere Doğu'ya gitmiş, Kayrevan'da Kâbisî ve Mekke'de Ebû Zer el-Herevî gibi dönemin meşhur âlimlerinden istifade etmişti.⁴¹¹ Kendisinden Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ ve Hâtem b. Muhammed gibi meşhur kişilerin de aralarında bulunduğu çok sayıda öğrenci ders almıştı.⁴¹² Meriyye'de yetişen bir başka önemli ilim adamı, bir süre şehir kadılığı da yapan ve İbnü'l-Murâbit olarak tanınan Ebû Abdullah Muhammed b. Halef (ö. 485/1092) idi. Mühelleb b. Ebû Sufre'den ders almıştı, ayrıca Talemenkî de kendisine icâzet vermişti. Fıkıhta temayüz etmekle birlikte hadis alanında da geniş bir birikime sahipti. Buhârî'nin *Sahîh*'i üzerine güzel bir şerh kaleme almıştı. İbnü'l-Murâbit, bulunduğu bölgede sadece Endülüslü öğrencilerin değil, Mağrib bölgesinden gelen öğrencilerin de başlıca hocalarından biriydi. Kendisinden istifade eden Sebteli öğrenciler arasında Kâdı İyâz'ın hocalarından Kadı Ebû Abdullah et-Temîmî gibi kişiler de bulunmaktaydı.⁴¹³ İbn Sâhibî'l-ahbâs olarak tanınan Ebû Bekir İsa b. Muhammed, Meriyye'nin en önemli fıkıh âlimlerinden biriydi. Mühelleb b. Ebû Sufre ve İbn Mîkel gibi Doğu Endülüs bölgesinde yaşayan dönemin önemli ilim adamlarından istifade etmişti.⁴¹⁴

V/XI. yüzyılda Şâtibe'de yaşayan ilim adamları arasında en fazla öne çıkan kişiler, hayatının son yıllarını bu şehirde yaşayan meşhur âlim İbn Abdülber ile öğrencisi Tâhir b. Müfevvez idi. 368/979'da Kurtuba'da doğan İbn Abdülber tahsilini Kurtuba'daki ilim adamlarının yanında gerçekleştirmiş, hayatı boyunca Endülüs dışına çıkmamıştı. Tam adı Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah idi. Kurtuba Olayları'nın ardından bir süre Batı Endülüs'te Eftasîler'in yanında kalmış, ancak bir

⁴¹⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, C: I, s. 316-317.

⁴¹¹ Kâdı İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, C: VIII, s. 35-36; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVII, s. 579.

⁴¹² Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: II, s. 563. Mühelleb b. Ebû Sufre'den ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 107, 124, 158, 160, 375; C: II, s. 634; C: III, s. 813, 815.

⁴¹³ Kâdı İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, C: VIII, s. 184; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 815.

⁴¹⁴ Kâdı İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, C: VIII, s. 153.

süre sonra Endülüs'ün doğu bölgesine giderek Dâniye, Belensiye ve Şâtibe'de ikamet etmişti. Yaşadığı dönemin en büyük hadis âlimi olarak kabul edilmekteydi. Kendisinden aralarında İbn Hazm, İbnü'd-Delâî, Tâhir b. Müfevvez, Ebû Ali el-Gassânî gibi meşhur âlimlerin de bulunduğu çok sayıda kişi ders almıştı.⁴¹⁵ Tâhir b. Müfevvez, İbn Abdülberr'in yanı sıra İbnü'd-Delâî, Ebü'l-Velîd el-Bâcî, Hâtem b. Muhammed ve İbn Hayyân gibi hocalardan ders almıştı. Kendisinden çok sayıda öğrenci istifade etmişti.⁴¹⁶ Şâtibeli Muhammed b. Ali (ö. 500/1106-07'den sonra) memleketinde Tâhir b. Müfevvez başta olmak üzere dönemin âlimlerinden ders aldıktan sonra Mağrib'in güneyinde bulunan Sicilmâse'ye giderek Ebû Zer el-Herevî'nin öğrencilerinden Bökkâr b. Ğirdîs'ten istifade etmişti.⁴¹⁷

Endülüs'te İbn Mîkel olarak meşhur olan Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah (ö. 436/1044-45) Mürsiye'de yaşayan önemli ilim adamlarından biriydi. 362/973'te doğan İbn Mîkel Kurtuba'da Asîlî ve dönemin diğer âlimlerinden ders almış, özellikle fıkıh alanında temayüz etmişti. Fıkıhın yanı sıra hadis ve dil alanında da ileri bir seviyeye sahipti. Öğrencilerinden Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ'nın ifadesine göre İbn Mîkel gece-gündüz Kur'ân okuyan, cömert, güzel ahlak sahibi ve ilmî açıdan eksiksiz biriydi.⁴¹⁸ Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ'nın da aralarında bulunduğu çok sayıda öğrenci kendisinden istifade etmişti.⁴¹⁹ İbn Sîde olarak tanınan Ali b. İsmail (ö. 458/1066) Mürsiye'nin V/XI. yüzyılda yetiştirdiği önemli ilim adamlarından biriydi. Dil âlimi olan babasından ve Sâid el-Lugavî olarak meşhur olan Sâid b. Hasan'dan ders alarak dil alanında temayüz etmişti.⁴²⁰ V/XI. yüzyılda adı Mürsiye ile bütünleşen ilim adamı Ebû Ali es-Sadefî idi. Tam adı Hüseyin b. Muhammed (ö. 514/1120) olan Ebû Ali es-Sadefî 454/1062'de Sarakusta yakınlarında doğmuştu. Doğduğu şehrin o dönemdeki en meşhur ilim adamı olan Ebü'l-Velîd el-Bâcî, Belensiye'de İbnü'd-Delâî ve Meriyye'de Muhammed b. Sa'dûn el-Karavî'den ders

⁴¹⁵ Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VIII, s. 127-130.

⁴¹⁶ Tâhir b. Müfevvez'den ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 279; C: II, s. 657; C: III, s. 828, 840, 843, 898, 963, 978.

⁴¹⁷ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 79-80.

⁴¹⁸ Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VIII, s. 34; Zehebî, **Siyerü a'lâmi'n-nübelâ**, C: XVII, s. 586.

⁴¹⁹ İbn Mîkel'den ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 501, 634; C: III, s. 815, 832, 938, 988.

⁴²⁰ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 606-607; Zehebî, **Siyerü a'lâmi'n-nübelâ**, C: XVIII, s. 144-146; Süyûtî, **Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nühât** (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim), Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1979, C: I, s. 143.

olarak başladığı tahsilini ilerletmek üzere 481/1088'de Doğu'ya seyahate çıkmıştı.⁴²¹ Bağdat'ta bulunduğu dönemde Nizamiye Medresesi'nde Ebû Bekir eş-Şâfi ile aslen Endülüslü olup Bağdat'a yerleşmiş olan Humeydî'den ve seyahati esnasında görüştüğü İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî'den istifade etmişti.⁴²² Ebü'l-Velîd el-Bâcî ile birlikte V/XI. asırda Irak'ta gelişen ilmî birikimin Endülüs'e aktarımında en büyük paya sahip iki kişiden biri olan Ebû Ali es-Sadefî, Mürsiye'de kaldığı yaklaşık çeyrek asır boyunca şehrin ve Ebû Ali el-Gassânî'nin vefatından sonra hadis alanında Endülüs'ün en önde gelen ilim adamıydı.⁴²³ Derslerinde okuttuğu eserler arasında Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta*'ı, Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'leri, Tirmizî'nin *Sünen* ve *Şemâil*'i, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i, Dârekutnî'nin *Sünen* ve *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*'i, Bezzâr'ın (ö. 292/905) *Müsned*'i, Ebû Nu'aym el-İsfehânî'nin *Riyâzetü'l-müte'allimîn*'i, Sülemî'nin *Edebü's-suhbe*'si, Vâkîdî'nin *Megâzî*'si, İbn Ebû Hayseme'nin (ö. 279/892-3) *Târîh*'i gibi kitaplar bulunmaktaydı.⁴²⁴

İbn Ebû Cafer olarak tanınan Mürsiyeli Abdullah b. Muhammed (ö. 520/1126), Kurtuba'da Ahmed b. Rızk'ın yanında fıkıh tahsil etmiş, muhtemelen Meriyye'de Muhammed b. Sa'dûn el-Karavî ve Ebü'l-Velîd el-Bâcî'den, Tuleytula'da ise Abdurrahman b. Muhammed'den istifade ettikten sonra Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali et-Taberî'den Müslim'in *Sahîh* adlı meşhur hadis kitabını semâ yoluyla almıştı. Yaşadığı dönemde Mürsiye ve Doğu Endülüs'ün en önemli hadis ve fıkıh âlimlerinden biriydi.⁴²⁵

Mayurkalı Muhammed b. Saîd (452/1060'ta hayatta) hac ibadetini yerine getirmek için çıktığı yolculuk esnasında görüştüğü Abdülhak b. Harun es-Sıkkîlî ve Ebü'l-Me'âlî el-Cüveynî'den istifade etmiş ve her iki âlimin eserlerini de Endülüs'e taşımıştı. Endülüs'e döndükten sonra Mayurka'da fıkıh ve usûl dersleri okutmaya

⁴²¹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, C: VIII, s. 193-194; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XIX, s. 376-378; Tayyar Altıkulaç, "Ebû Ali es-Sadefî", *DİA*, C: X, s. 93.

⁴²² M. Asad Talas, *Nizamiye Medresesi*, s. 102.

⁴²³ Ebû Ali es-Sadefî'den ders alan bazı öğrenciler için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 300, 301; C: II, s. 545, 619, 620, 657; C: III, s. 840, 845, 848, 851, 853. İbnü'l-Ebbâr, Ebû Ali es-Sadefî'den ders alan 315 öğrencinin biyografisine yer verdiği müstakil bir eser kaleme almıştır. Bkz. İbnü'l-Ebbâr, *el-Mu'cem fi ashâbi'l-Kâdî es-Sadefî* (thk. İbrahim el-Ebyârî), Kahire, Dârü'l-Kitâbi'l-Mısırî, 1989.

⁴²⁴ İbnü'l-Ebbâr, *el-Mu'cem fi ashâbi'l-Kâdî es-Sadefî*, s. 18, 20, 21, 30, 33, 42, 128, 152.

⁴²⁵ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 445-446; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, C: II, s. 436-437.

başlamıştı. Ancak bir süre sonra İbn Hazm'ın Mayurka'ya gelmesi üzerine Muhammed b. Saîd Ebü'l-Velîd el-Bâcî'ye durumu bildiren bir mektup yazmış ve İbn Hazm ile Bâcî arasındaki meşhur münazara bundan sonra meydana gelmişti.⁴²⁶ Diğer taraftan, İbn Hazm'ın Mayurka'da tartıştığı başka Mâlikî fakihlerin olduğu da bilinmektedir. Mesâil hafızı bir Mâlikî fakihi olan Ebü'l-Velîd İbn Bârile (ö. 430/1039'dan sonra) İbn Hazm'ın -muhtemelen- Bâcî'den önce münazarada bulunduğu âlimlerden biriydi. İbnü'l-Ebbâr sebebine yer vermeden, İbn Hazm'ın üstünlüğüyle geçen bu münazaradan sonra Ebü'l-Velîd'in hapse atıldığını ve tövbe etmesi istendiğini, birkaç gün hapiste kaldıktan sonra tövbe ettiğini ve serbest bırakıldığını nakletmektedir.⁴²⁷

1.1.5.3. Dışarıdan Endülüs'e Yapılan Seyahatler

İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden gelen âlimlerce Endülüs'e taşınan birikim ise, rihlelerin bir başka yönünü oluşturmaktaydı. Endülüs'e bir süreliğine gelmiş veya tamamen yerleşmiş olsun, dışarıdan gelenlerin IV/X. yüzyıldan itibaren ağırlık kazandığı görülmektedir. Kurtuba'ya yerleşen meşhur dil bilgini Ebû Ali el-Kâlî bu dönemde dikkat çeken şahsiyetlerin başında gelir. Bu aynı zamanda, Endülüs'te IV/X. yüzyıldan itibaren ilmî faaliyetlerde belli bir seviyeye geldiğini ve Kurtuba çevresinin bu dönemden itibaren bir cazibe merkezi haline gelmeye başladığının da ipuçlarını verir. V/XI. yüzyıldan itibaren Endülüs'e âlimlerin gelişi artarak devam etmiştir.

Endülüs özellikle IV/X. yüzyılın sonlarına doğru ilim adamları için cazibe merkezlerinden biri haline gelmişti. Yaşadığı dönemde Sebte'nin muhaddisi olarak kabul edilen Muhammed b. Ali (ö. 400/1010'a yakın) Endülüs'e gelerek uzun bir süre ikamet etmiş ve Kurtuba'da Vehb b. Meserre'den ders almıştı.⁴²⁸ V/XI. yüzyılın

⁴²⁶ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 56.

⁴²⁷ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: IV, s. 128.

⁴²⁸ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 861.

ikinci yarısında tahsilini ilerletmek üzere Endülüs'e gelen Muhammed b. İsa (ö. 505), Meriyye'de İbnü'l-Murâbit ve Kurtuba'da Ebû Mervân b. Sirâc'dan istifade etmişti. Muhammed, Mağrib'e döndükten sonra Sebte ve Fâs şehirlerinde kadılık yapmıştı.⁴²⁹

Endülüs'e dışarıdan gelen kişilerden biri, Ahmed b. Fazl ed-Dîneverî idi. O, Endülüs'e gelmeden önce ders aldığı hocalarından Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin *Sarîhü's-sünne* ve *Fezâilü'l-cihâd* adlı kitaplarıyla *et-Tebşıra* adlı risalesini öğrenmişti.⁴³⁰ Bu eserleri kendisinden Ahmed b. Kâsım, (ö. 395/1005) ondan da İbn Abdülber öğrenmişti.⁴³¹

Doğu'dan Endülüs'e gelen kişiler, farklı bölgelere ait zengin ilmî birikimin Endülüs'te tanınmasında önemli paya sahiplerdi. Mesela Tancalı bir kıraat âlimi olan Ahmed b. Süleyman (ö. 440/1048'den önce) Mısır'da Ebü't-Tayyib İbn Galbûn'un da aralarında bulunduğu hocalardan istifade etmiş, yaklaşık doksan yaşında vefat ettiği Endülüs'te uzun yıllar Beccâne ve Meriyye'de kıraat dersleri vermişti.⁴³² Aslen Dimyatlı olup Bağdat'ta Ebû İshak eş-Şîrâzî ve Ebû Bekir el-Hatîb gibi meşhur âlimlerden ders alan Hüseyin b. Hasan Endülüs'e gelmiş ve Batalyevs'te bulunduğu 473/1080 yılında Ebû Ali el-Gassânî'nin de aralarında bulunduğu Endülüslüler kendisinden istifade etmişti.⁴³³

Sahabeden Abdullah b. Zübeyr'in neslinden Muhammed b. Abdülvâhid, 357/968'de Mekke'de doğmuş, Bağdat, Şam ve Mısır'da ilim tahsil ettikten sonra Endülüs'e gelmiş, burada hem dönemin önde gelen âlimlerinden dersler alarak tahsiline devam etmiş hem de dersler vermişti. Kendisinden ders alanlar arasında İbn Hazm ve Uzrî gibi önemli kişiler de bulunmaktaydı.⁴³⁴

V/XI. yüzyılda Endülüs'e dışarıdan gelen âlimler arasında Endülüslülerin en fazla istifade ettiği kişilerin başında Ebû Amr es-Sefâkusî olarak bilinen Osman b.

⁴²⁹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 874.

⁴³⁰ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 218-219.

⁴³¹ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 221.

⁴³² İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 144.

⁴³³ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 238.

⁴³⁴ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 120.

Ebû Bekir (ö. 440/1048) gelmekteydi. Ebû Nu‘aym Ahmed b. Abdullah, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali, Ebü’l-Fazl Mübârek b. Ali, Ebü’l-Hasan Muhammed b. Ali b. Sahr, Ebû Osman İsmail b. Abdurrahman, Sâbûnî, Ebü’t-Tayyib Tahir b. Abdullah et-Taberî, Ebü’l-Hüseyin Abdülmelik b. Siyâvuş el-Kâzerûnî, Ebû Bekir el-Müfid, Ebû Zer el-Herevî, Kerîme b. Ahmed es-Serahsiyye gibi Irak, Hicaz, Suriye ve Mısırlı âlimlerden istifade etmişti. Hocaları arasında Ebû Nu‘aym’a ayrı bir önem atfeden Sefâkusî, ondan yüz bin kadar hadis yazdığını söylemiştir. Endülüs’e 436/1045’te gelmiş ve başta olmak üzere Kurtuba iki yıl kadar boyunca bulunduğu çeşitli şehirlerde ilim ehli kendisinden istifade etmişti. 438/1046’da Kurtuba’ya ikinci defa gelmiş ve yine çok sayıda kişi kendisinden semâ yoluyla hadis almıştı.⁴³⁵

Muhammed b. Hasan (ö. 450/1058) Mısır’da Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ömer el-Bezzâz ve muasırlarından İsfahan’da ise Ebû Nu‘aym Ahmed b. Abdullah b. Mihrân el-İsbahânî ve aynı tabakadaki başka kişilerden sema yoluyla ilim tahsil etti. Daha sonra Endülüs’e geldi ve burada vefatına kadar kendisinden çok sayıda Endülüslü hadis rivayet etmişti.⁴³⁶

İslâm dünyasının doğup ilk yayıldığı topraklar ve özellikle Mekke, ilim tahsili için memleketlerinden ayrılan Endülüslüler ile sair İslâm beldelerine mensup âlimlerin görüştükları şehirlerdi. Mekke, hac mevsiminde İslâm topraklarının dört bir yanından buraya gelen âlimlerin yanı sıra, mücâvir bulunanlarla birlikte İslâm’ın doğu ile batı toprakları arasında tanışma ve buluşma mekânıydı. Dolayısıyla Doğulu bazı âlimler, Endülüslüler ile Mekke’de yahut diğer şehirlerde başlayan tanışıklıklarının ardından Endülüs’e gitmekteydi. Mesela İşbîliyeli Muhammed b. Ahmed (ö. 469/1077) İşbîliye’den ilim yolculuğuna çıkmış ve 430/1039 yılında Mekke’de hac ibadetini yerine getirmişti. Burada Ebû Zer el-Herevî’den Buhârî’nin *Sahîh*’inin de aralarında bulunduğu bazı eseri kitabet yoluyla almış, beş yıl kadar mücâvir kaldığı Mekke’de çok sayıda âlimden istifade etmiş ve 434/1043’te İşbîliye’ye dönmüştü.⁴³⁷ Muhammed’in Mekke’de ders aldığı hocalarından biri olan

⁴³⁵ Humeydî, *Cezvetü’l-muktebis*, C: II, s. 481; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 595-597.

⁴³⁶ Humeydî, *Cezvetü’l-muktebis*, C: I, s. 90.

⁴³⁷ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 803.

Ebû Amr es-Sefâkusî, yukarıda geçtiği üzere Endülüs'e 436/1045'te, yani Muhammed'in memleketi İsbîliye'ye dönüşünden iki yıl sonra gelerek burada dört yıl kalmış ve Endülüs'te çok sayıda kişi kendisinden istifade etmişti. Sefâkusî örneği, Endülüs'e dışarıdan yapılan bu yolculuklarda şahsî tanışıklıkların söz konusu olduğunu göstermektedir, zira onun Endülüs'e gelmeden önce Doğu'da bazı Endülüslülerle görüştüğü bilinmektedir. Dolayısıyla dışarıdan gelen kişilerin hiç tanımadıkları bir beldeye gelmedikleri ifade edilmelidir.

Endülüs'e dışarıdan gelen âlimlerin bir kısmı hayatlarının sonuna kadar burada yaşarken, bazıları da belli bir süre bulunduktan sonra Endülüs'ten ayrılmaktaydı. Mesela, Kayrevan'da döneminin en önemli fakihlerinden biri olan Ebû İmrân el-Fâsî (ö. 430/1039) Endülüs'e gelerek Ebu'l-Fazl Ahmed b. Kasım b. Abdurrahman, Ebu Zeyd Abdurrahman b. Yahya el-Attar ve Ebu Osman Said b. Nasr'dan ders almış, buradan ayrıldıktan sonra gittiği Mısır, Irak ve Mekke'de çeşitli âlimlerden istifade ederek bilgisini derinleştirmişti.⁴³⁸

İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden Endülüs'e gelen ve V/XI. asrın başlarında vefat eden âlimler arasında, bir önceki yüzyılda yaşamış Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Cafer b. Muhammed el-Firyâbî, İbn Ebû Selc gibi çok sayıda meşhur âlimin öğrencileri de bulunmaktaydı. Mesela Ahmed b. Fazl ed-Dîneverî, Kâsım b. Abdurrahman et-Tâhertî ve İbnü'l-Cesûr, aynı dönemde Taberî'nin *Zeylü'l-müzeyyel*, *Sarîhü's-sünne*, *Fezâilü'l-cihâd* ve *et-Tebşira* gibi eserlerini Endülüs'e ilk defa getirerek okutan kişilerdi.⁴³⁹ Şehrizorlu Abdülaziz b. Ali (ö. 427/1036) Ebû Zeyd el-Mervezî, Ebû Bekir el-Ebherî, Ebû Bekir el-Bâkillânî, Ebû Bekir el-Üdfuvî, Ebû Ahmed es-Sâmerrî, Hasan b. Reşîk, Dârekutnî ve İbnü'l-Verd gibi bir kısmı Endülüslü öğrencilerin de Doğu'daki hocaları arasında yer alan âlimlerden istifade etmiş ve oldukça geniş bir birikimle 426/1035'te Endülüs'e gelmişti.⁴⁴⁰

Endülüs'e gelen kişiler burada sadece öğretim faaliyetlerine katılmıyor, aynı zamanda Endülüslü âlimlerden dersler de alıyorlardı. Mesela Nasr b. Hasan eş-Şâşî

⁴³⁸ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: II, s. 537-538.

⁴³⁹ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 218, 220.

⁴⁴⁰ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 548.

Endülüs'e geldikten sonra Müslim'in *Sahîh*'ini rivayet etmiş, burada Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Enes el-Uzrî ve diğer âlimlerden ders almıştı.⁴⁴¹

Herhangi bir İslam beldesinden Endülüs'e gelen âlimler arasında kuzeydeki Hıristiyan krallıklarla yapılan savaşlara katılan kişiler de bulunmaktaydı. Mısırlı bir kıraat âlimi olan Ahmed b. Ali (ö. 445/1053) 420/1029 yılında bir sınır şehri olan Sarakusta'ya gelmiş, bir süre sonra yine memleketine dönmüştü. Katıldığı savaş hakkında bilgi bulunmamakla birlikte, kendisinden İbnü'l-Hazzâ gibi fıkîh ve Ebû Ömer et-Talemenkî gibi kıraat âlimleri istifade etmişlerdi. İbnü'l-Hazzâ, bu hocası hakkında "kıraat âlimleri arasındaki farklı okuyuşlar konusunda gördüğü en bilgili kişiydi" sözleriyle övmüştür.⁴⁴²

Özellikle IV/X. yüzyıl ortalarından itibaren coğrafi yakınlığı ve Mâlikî mezhebinin hakim olduğu bir bölge olması dolayısıyla başta Mağrib için olmak üzere İslâm dünyası için cazip ilim merkezlerinden biri haline gelen Endülüs'te, bu durumun V/XI. asırda da devam ettiği görülmektedir. Yüzyılın başlarında Kurtuba'da fakih Ebû Muhammed el-Asîlî ve dil bilgini Ebû Bekir ez-Zübeydî, İşbîliye'de muhaddis Ebû Muhammed el-Bâcî, ilerleyen dönemlerde ise Ebû Ali el-Gassânî ve Ebü'l-Velîd İbn Rüşd gibi kişiler dışarıdan gelen öğrencilerin ders aldığı başlıca Endülüslü âlimler olarak öne çıkmaktadır.⁴⁴³

Endülüs'e gelen öğrenci yahut âlimlerin büyük çoğunluğu Mâlikî olmakla birlikte, Şâfiî mezhebine mensup az sayıda kişinin de geldiği görülür. İbn Beşkuvâl, ticaret yapmak üzere Endülüs'e gelen Kudüslü Eyyûb b. Nasr'ın Suriye'de yaygın olan rivayetleri bildiğini kaydetmektedir.⁴⁴⁴ Endülüs'e gelerek burada bir süre kalan, bu esnada buradaki ilmî birikimden istifade edilen yahut bulunduğu yerdeki âlimlerden ders alan kişiler genellikle ticaret yoluyla Endülüs'e gelirlerdi. Bu kişiler Endülüs'e geldikleri gibi İslâm dünyasının diğer bölgelerine de gittiklerinden, oldukça zengin birikime sahip olabilmekteydiler. Mesela aslen Horasanlı bir kumaş tüccarı olan İshak b. Hasan ticaret vesilesiyle geldiği Endülüs'te, kadı Ebû Abdullah

⁴⁴¹ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: II, s. 568.

⁴⁴² İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 143.

⁴⁴³ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 167; C: II, s. 452, 453.

⁴⁴⁴ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 190.

Hüseyin b. Muhammed es-San'ânî ve Ebû Nasr el-Belhî gibi kişilerden hadis nakletmişti.⁴⁴⁵ 416/1022'de İsbîliye'ye gelen Ubeydullah b. Sa'd Hicaz, Irak, Mısır ve Şam ulemâsından aldığı geniş bir birikime sahipti.⁴⁴⁶

424/1033'te Kayrevan'da doğan ve Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Yahya es-Sıkkîlî, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Kureşî, Abdülhak es-Sıkkîlî, Ebû Bekir b. Vehbûn ve daha pek çok hocadan istifade ettikten sonra Endülüs'e gelerek hayatının sonuna kadar Meriyye şehrinde yaşayan Abdülkâdir b. Muhammed'den (ö. 507/1113) çok sayıda kişi ders almıştı.⁴⁴⁷

1. 2. Eğitim-Öğretimin Hedefleri

İslâm coğrafyasının bir beldesi olarak Endülüs, eğitim-öğretimin usûlleri bakımından diğer İslâm topraklarından birtakım farklılıklar gösterse de, hedefleri açısından aynılık söz konusudur. İslâm eğitim tarihinin esasını teşkil eden ve hayatlarını Hz. Peygamber'in (sav) yanında İslâm'ı dünya ve ahiret hayatını ilgilendiren bütün konuları içeren bir sistem olarak gören ve "ashâb-ı suffe" olarak isimlendirilen sahabîler, bu çalışmada incelenen döneme kadar Müslümanlar arasında ilim tahsiline başlayanlar için de ilk örnek olmuşlardır. İslâm peygamberinin ifadesiyle "peygamberlerin vârisleri" olan ilim adamları, Doğu İslâm dünyasında olduğu gibi Endülüs'te de içtimai hayatın tanziminde önemli rol üstlenmişlerdir. Bu durumun sadece dinî ilimler için geçerli olmadığı, matematik, astronomi, tıp ve eczacılık gibi farklı alanlarda ihtisas sahibi olan ilim adamlarının gerek ihtisas alanlarıyla ilgili kalem aldıkları eserlerin telif tarzıyla, gerekse de dinî ilimlere dair sahip oldukları zengin müktesebatla kendisini gösterir. Mesela Endülüs'te müspet ilimlerin tarihine dair telif edilmiş ilk eserin müellifi olan ve kendisi de bu ilimlerle ilgilenen Sâid el-Endelüsî aynı zamanda iyi bir fıkıh âlimiydi ve

⁴⁴⁵ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 187.

⁴⁴⁶ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 461.

⁴⁴⁷ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 572.

Tuleytula kadılığı yapmıştı. Döneminin meşhur tabiplerinden Ebü'l-Alâ İbn Zühr, devrin önde gelen hadis hafızlarından Ebû Ali el-Gassâni'den hadis tahsil etmişti.⁴⁴⁸

İslâm'ın doğuşundan itibaren insanın gayesinin geçici olduğu tecrübe ile sabit olan dünya hayatında, ebedî olduğuna inanılan ahiret hayatına hazırlanması için güzel ahlak sahibi olmaya ve hem kendisi hem de içinde yaşadığı toplum için kişinin iyi amelde, erdemli davranışlarda bulunmasının önemine vurgu yapılmış ve eğitim-öğretim de kişiyi her türlü cehaletten kurtararak bu gayenin gerçekleşmesi için kat edilmesi gereken yol olarak görülmüştür.

Endülüs'te gerek Doğu İslâm dünyasından taşınan gerekse de Endülüslü ilim adamlarınca telif edilen çok sayıda eserden, ilim adamlarının zihinlerinde bu meseleyle ilgili en temelde şu iki sorunun varlığı anlaşılmaktadır: İlim niçin tahsil edilir? İlim adamının taşıması gereken vasıflar nelerdir yahut onun hangi ahlakî özelliklere sahip olması gerekir?

V/XI. yüzyılda Endülüs'te telif edilen eserlerin muhtevası, kurgusu ve müelliflerinin hayatları, eğitim-öğretimin hedefleri hakkında genel bir çerçeve çizilmesine imkân tanır. Mesela bir ziraat âlimi olan Tığnerî (ö. 504/1110'dan sonra), *Kitâbü Zühreti'l-bustân* adlı eserine Allah'a hamd ve resûlüne selamın ardından Kur'ân âyetleri ve Hz. Peygamber'in (sav) hadislerine yer verdikten sonra başlamaktadır.⁴⁴⁹ Ayrıca eserin Fas Karaviyyîn Kütüphanesi'nde bulunan bir yazma nüshasının mukaddimesinde Mâlik b. Enes, Sahnûn, Tirmizî, İbn Rüşd, Kâdı İyâz, İbn Arabî ve Kurtubî gibi âlimlerin fıkıh, hadis ve tefsire dair eserlerinden iktibaslarla bulunulması da bu bağlamda dikkate şayandır.⁴⁵⁰

Beccâne ve İşbîliye şehirlerinde kadılık yapan Muhammed b. Yahyâ (ö. 416/1025) vasiyeti üzerine *Kitâbü'l-inbâ alâ esmâillâh* adlı eseri kefenine konularak

⁴⁴⁸ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XIX, s. 151.

⁴⁴⁹ Tığnerî, *Kitâbü Zühreti'l-bustân* (thk. Expiración García Sánchez), Madrid, CSIC, 2006, s. 7-9.

⁴⁵⁰ Expiración García Sánchez, "Agricultura y Legislación Islámica: El Prólogo del Kitâb Zuhrat al-Bustân de al-Tıgnarî", *Ciencias de la Naturaleza en al-Andalus. Textos y Estudios I* (ed. E. García Sánchez), Granada, CSIC, 1990, s. 181-184.

defnedilmişti.⁴⁵¹ Onu böyle bir vasiyette bulunmaya yönlendiren düşünce, dünya hayatında meşgul olduğu ilmin ebedî hayatında kendisine şahitlik etmesini istemek olmalıydı.

V/XI. asrın ilk yarısında vefat eden Endülüslü öğrencilerin Mekke’de ders aldıkları hocaların başında gelen Âcurrî, ilim sahibi bir kişinin sahip olması gereken vasıflar hakkında *Ahlâku hameleti’l-Kur’ân* adında müstakil bir eser kaleme almıştı. Eserin mukaddimesinde âlimlerin fazileti üzerinde durulmuş, ardından onların vasıfları sayılmıştır. Buna göre âlim sahip olduğu ilme uygun yaşamalı; ilim tahsil ederken, ders meclislerinde bulunurken, bir kişiyle bir konu hakkında münazarada bulunurken âdâba riayet etmelidir. Beşerî müsabetlerin yanı sıra, âlimin kendisine bahşettiği ilim ve diğer şeyler için Allah’a karşı daima şükür içinde olması, asla gurur ve kibre kapılmaması gerektiği de ifade edilmektedir. Âcurrî, ilimle hedeflenen şeyin sadece ahiret için olması gerektiğini “Allah rızası için talep edilen bir ilmi dünyada bir menfaat elde etmek için öğrenen kişi cennet kokusunu duyamaz” mealindeki hadîs-i şerîfi delil göstererek ifade etmektedir.⁴⁵²

Endülüslü âlimlerin eğitim-öğretimin hedefleri hakkındaki görüşlerini İbn Abdülber tarafından derlenen *Câmi’u beyâni’l-ilm ve fazlih* adlı eserde de görmek mümkündür. Eserde ilimle ilgili Hz. Peygamber’in hadislerinin yanı sıra sahabe ve tâbiîn neslinden âlimler ile Mâlik b. Enes’in ilimle ilgili çeşitli konular ve âlimin sahip olması gereken ahlâkî vasıflar hakkındaki sözleri bir araya getirilmiştir.⁴⁵³

V/XI. yüzyılda Endülüs’te eğitim-öğretimin hedefleri hakkında fikir veren en güzel örneklerden biri, Ebü’l-Velîd el-Bâcî’nin oğullarına hitaben yazdığı öğütlerdir.⁴⁵⁴ Sözlerine “*Evlatlarım! Allah sizi doğru yola eriştirsin, size rehberlik etsin, muvaffak kılsın, sizi korusun, dünya ve ahirette üzerinize hayırlar ihsan etsin,*

⁴⁵¹ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 737.

⁴⁵² Âcurrî, *Ahlâku hameleti’l-Kur’ân* (thk. Muhammed Amr b. Abdüllatif), Beyrut, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1987, s. 31 vd.

⁴⁵³ İbn Abdülber, *Câmi’u beyâni’l-ilm ve fazlih* I-II (thk. Ebü’l-Eşbâl ez-Züheyri), Demmâm, Dârü İbni’l-Cevzî, 1994.

⁴⁵⁴ Yazma nüshası Escorial Kütüphanesi’nde bulunan Ebü’l-Velîd el-Bâcî’nin bu metni “Vasiyyetü’l-imâm el-hâfız Ebi’l-Velîd el-Bâcî li-veledeyhi rahimehümüllâh ecma’in” başlığıyla Celal Ali el-Cehânî tarafından tahkik edilerek Ferid el-Ensârî’nin *Mefhûmü’l-âlimiyye* adlı eseri içinde neşredilmiştir. İskenderiye, Dârü’s-Selâm, 2009.

rahmetiyle (o ikisinin) tehlikelerinden sizleri korusun.” şeklinde duayla başlayan mukaddimenin ardından öğütlerini iki kısma ayırır. Bâcî ilk kısımda dinî konular, ikinci kısımda ise dünya hayatı hakkında bilinmesi gerekenleri açıkladığını ifade eder. Dinî konulara dair ilk olarak imana işaret eder. Kur’ân’a sıkı sıkı tutunup emir ve yasaklarına riayet etmelerini, onu ezberleyip çokça okumalarını ve okudukları âyetlerin mânâlarını tefekkür etmelerini öğütler. Ardından Hz. Peygamber’in (sav) *“Benden sonra size bıraktıklarına tutunduğunuz müddetçe hakikatten sapmazsınız: Allah Teâlâ’nın kitabı ve benim sünnetim.”* şeklindeki hadîs-i şerîfine yer vermiş, onun inananlara karşı çok merhametli ve şefkat dolu olduğunu hatırlatarak bu nasihate uymalarını öğütlemiştir. Daha sonra kalplerinin sahabe muhabbetiyle, hassaten de hulefâ-yi râşidînin sevgisiyle dolu olmasını, onlardan nakledilen sözlere de ehemmiyet vermeleri gerektiğini söyler. Aynı şekilde tâbiîn nesline de gereken hürmeti göstermelerini ve onların görüşlerine uymalarını ifade eder. Ardından ibadetlerini tam bir bağlılıkla yerine getirmelerini, zira bunların İslâm’ın direkleri ve Allah’ın kulları üzerindeki hakkı olduğunu, yerine getirenlerin mükafat elde edeceklerini, ihmal edenlerin ise hüsrana uğrayacaklarını hatırlatır. Bunları yerine getirdikten sonra ilim tahsil etmelerinin önemine işaret eder. İlimin “hayrın aslı” olduğunu, kişinin iyiliğe onunla ulaşacağını ifade eder. Bâcî’nin ifadesiyle *“İlim, sahibi için zenginlik ve ve izzet vesilesidir, fakat ilim tahsilinin en önemli sebebi ahirettir.”* İlim -az bilse bile- kişiye fayda sağlar, çok ilim ise insanı yüceltir. Paylaşıldıkça artar, gasbedilmez, çalınma korkusu veya ziyan olma endişesi olmaz. Etfalarındaki insanlar arasında ulemâ sınıfından daha etkili ve fukahadan daha üstün bir mevki sahibi kimsenin olmadığını, yöneticilerin de yönetilenlerin de ulemâyâ ihtiyaç duyduklarını söyler. İlim dalları arasında en üstün olanı dinî ilimlerdir. Bunlar içinde en değerlisi Kur’ân kıraatidir, daha sonra hadis ve ardından fıkıh gelir. Mantık ve felsefecilerin sözlerinden uzak durmalarını tavsiye eder, zira Bâcî bunların temelini inkar olduğunu söyler ve ulemânın yazdıkları dışında yazılanlardan uzak durmalarını öğütler. Bâcî nasihatnâmesinin dünyevî meselelere ayırdığı ikinci kısmı, ilk kısımda teorik olarak işaret edilen vasıflara sahip bir kişinin yaşayacağı hayatın pratikte nasıl olacağını gösterir. O bununla ilgili ilk olarak insanî ilişkilerde samimiyet ve cömertliğin önemine işaret etmektedir. Büyüğün küçüğüne sevecen bir şekilde yaklaşmasını, küçüğün büyüğe hürmette kusur etmemesini öğütlemektedir.

Kimseyle çekişmemelerini, başkalarıyla ilgili meseleleri araştırmalarını, kimseye haset etmemelerini, zira bunların kişinin hem dünya hem de ahiret hayatına zarar vereceğini söyler. Akrabalarıyla olan ilişkilerini koparmamaları ve komşularıyla güzel geçinmeleri tavsiyesinde bulunur. Mal biriktirmemelerini, işlerinde her türlü aşırılıktan uzak durmalarını, sultanın uzağında olmanın yakınında olmaya tercih edileceğini öğütler, zira sultanını yakınında olanın korkudan emin olamayacağını, ona yakınlaşmanın fitne, ondan uzaklaşmanın ise üzüntü sebebi olacağını ifade eder. Vazifeye talip olmak rezillik, kendisine bir görev teklif edildiği halde bundan uzak durmak ise ziynettir, Bâcî'nin ifadesiyle “... *Vazife kişinin derecesini yükseltmez, o ancak bir fitne ve sıkıntı verir.*”⁴⁵⁵

Bir kişinin ilim tahsilinde belli bir seviyeye geldikten sonra ister Endülüs Emevîleri isterse de mülûkü't-tavâif döneminde yahut Murâbıtlar idaresi altında olsun, idarî bir görevde bulunması tabiiydi. Dinî ilimlerde temayüz eden âlimlerin yargıda görevlendirildikleri, vezirlik dahil çoğu idarî makama ise daha çok edip ve şâirlerin getirildikleri görülmektedir.⁴⁵⁶ Konu bu yönüyle Üçüncü ve Dördüncü Bölümler'de incelenecektir.

---

⁴⁵⁵ Ebü'l-Velîd el-Bâcî, “Vasıyyetü'l-imâm el-hâfiz Ebi'l-Velîd el-Bâcî...”, **Mefhûmü'l-âlimiyye**, s. 195-223.

⁴⁵⁶ Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 217.

İKİNCİ BÖLÜM

İLMÎ İHTİSAS ALANLARI VE BAŞLICA TEMSİLCİLERİ

Aslen Küvenkeli olup Kurtuba’da yaşayan İbrahim b. Muhammed (ö. 517/1123), hocalarından Cümâhir b. Abdurrahman’dan bir gün ilmin “*dirâyet, rivâyet, haber ve hikaye*” olduğunu işitmişti.⁴⁵⁷ Muhaddis yönüyle öne çıkan bir âlim olan Cümâhir bu sözleriyle fıkıh (dirâyet), hadis (rivâyet), tarih (haber) ve edebiyattan (hikaye) oluşan bir tasnif yapmaktaydı. Bu ifade şu haliyle, Endülüslü bir âlimin ilimler tasnifi ve tahsil ettiklerini değerlendirmesi hakkında fikir vermektedir. Bu tasnifin en dikkat çekici yönlerinden biri, dinî ilimler arasında zikredilen tefsir, kelâm ve tasavvufa yer verilmemiş olmasıdır. O halde bunun sebebinin anlaşılması, V/XI. yüzyılda tefsir, kelâm ve tasavvufa bakışın da ip uçlarını sunacaktır.

2.1. Dinî İlimler

2.1.1. Fıkıh

Fıkıh ilmi,⁴⁵⁸ İslam dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi Endülüslü âlimlerin de ilmî mesailerini en fazla ayırdıkları alanlardan birini teşkil etmiştir. Endülüs’te V/XI. asra gelindiğinde Medineli büyük fıkıh âlimi Mâlik b. Enes’e nispetle isimlendirilen Mâlikî mezhebinin hakim mezhep konumunda olduğu görülmekteyse de, yarımada İslam hakimiyetinin erken dönemlerinde Suriye bölgesinin meşhur fıkıh âlimi Abdurrahman el-Evzâî’nin (ö. 157/773) fikhî

⁴⁵⁷ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 164.

⁴⁵⁸ Fıkıhın tanımı ve tarihçesi hakkında bkz. Hayreddin Karaman, “Fıkıh”, *DİA*, C: XIII, s. 1-14.

görüşlerinin benimsendiği ve ona nispetle isimlendirilen Evzâîliğin yaygınlık kazandığı bilinmektedir.⁴⁵⁹ Zira Suriye bölgesinden gelerek Endülüs'e yerleşenler arasında İmam Evzâî'nin görüşlerini kabul eden kişiler bulunmaktaydı. Bu kişiler arasında, İmam Evzâî'nin öğrencilerinden olup Kurtuba kadılığına getirilen Sa'sa'a b. Sellâm gibi âlimlerin, Evzâî'nin görüşlerinin Endülüs'te yayılmasında önemli rol oynadığına işaret edilmelidir.⁴⁶⁰ Ancak Müslümanların 92/711 yılında Endülüs'ün fethine başlamalarından sonraki asır içinde Mâlikî fikhının Endülüs'te emîrlerce desteklenmeye başladığı göz önüne alındığında, bu kısa dönem aralığında Evzâî fikhının Endülüs'ün genelinde yaygınlık kazanmış olmasını düşünmek pek mümkün görünmemektedir. Ayrıca bu dönemde fikhî mezheplerin tam olarak teşekkül etmediği de unutulmamalıdır. Diğer taraftan Medineli büyük fıkıh ve hadis âlimi Mâlik b. Enes'in görüşleri II/VIII. asrın sonlarına doğru İslam dünyasının batı kısmında, özellikle Mağrib ve Endülüs'te büyük bir yaygınlık kazanmış, süreç içinde Mâlikî mezhebi Endülüs'te resmî mezhep haline gelmişti.⁴⁶¹ Venşerîsî, Endülüs'te Mâlikî mezhebinin resmî mezhep olmasının ikinci Endülüs Emevî emîri I. Hişâm'ın (788-796) kabulüyle gerçekleştiğini kaydetmektedir.⁴⁶² Mâlikîliğin Endülüs'te bu derece güçlü bir kabul görmesinde, ilim tahsili için Doğu'ya giden ve Medine'de İmam Mâlik'ten ders alan Ziyâd b. Abdurrahman ve Gâzî b. Kays (ö. 199/815) gibi Endülüslü öğrencileri büyük rol oynamıştı. Onlarla başlayan bu dönüşüm hareketi, Ziyâd b. Abdurrahman'dan ders aldıktan sonra Medine'de İmam Mâlik'ten *el-Muvatta'* adlı eserini son rivayet eden öğrencisi Yahya b. Yahya el-Leysî ile birlikte tamamlanmış ve III/IX. yüzyılın ortalarına doğru Endülüs'te Mâlikî mezhebi Endülüs Emevî emîrlерinin desteklediği mezhep haline gelmişti.⁴⁶³ Bir asır sonra *Ahsenü't-tekâsîm* adlı coğrafya eserini kaleme alan Makdisî, Mekke'de görüştüğü

⁴⁵⁹ Evzâîlik hakkında geniş bilgi için bkz. Salim Ögüt, "Evzâî", **DİA**, C: XI, s. 546-548.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 278.

⁴⁶¹ Mâlikî mezhebinin Endülüs'teki tarihî seyri hakkında bkz. Ali Hakan Çavuşoğlu, "Irak Mâlikî Ekolü (III-V/IX-XI. yy.)", **Yayımlanmamış doktora tezi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004; a. mlf. "Endülüs'te Rey-Hadis Mücadelesi", **İslâmiyât**, C: VII, sy. 3 (2004), s. 59-74; Eyyüb Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", **DİA**, C: XXVII, s. 523.

⁴⁶² Venşerîsî, **el-Mi'yâru'l-mu'rib**, C: VI, s. 356-357.

⁴⁶³ Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: III, s. 381. Mâlikî mezhebinin Endülüs'te hakim mezhep oluş süreci ve bu süreçte kimlerin etkili olduğu hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Konuyla ilgili bkz. Mustafa Herrûs, **el-Medresetü'l-Mâlikîyyetü'l-Endelüsiyye: İlâ nihâyeti'l-karni's-sâlis el-hicrî**, Dârülbeyzâ 1997; Alfonso Carmona, "The Introduction of Mâlik's Teachings in al-Andalus", **The Islamic School of Law Evolution, Devolution, and Progress**, s. 41-56.

Endülüslülerden aldığı bilgilere dayanarak “... *Allah'ın Kitâb'ı ile Mâlik'in el-Muvatta'ından başka birşey tanımazlar.*” ifadesini kullanmaktadır.⁴⁶⁴ Endülüs'te halk arasında Mâlikî mezhebinin yaygınlık kazanması, kadı tayinlerinde bu mezhep mensuplarının tercih edilmesini beraberinde getirmişti. Mezhebin halk arasında yayılmasında ise, Doğu'daki tahsillerinden sonra memleketlerine dönen Endülüslü öğrencilerin başta Kurtuba olmak üzere buldukları şehirlerde verdikleri derslerin önemli payı vardı.⁴⁶⁵ Endülüs Emevî emîrlerinin de Mâlikî fukahayı desteklerken, onların halk üzerindeki itibarlarından faydalanarak siyasî işleri ve toplum idaresini kolaylaştırma düşüncesine sahip olmaları kuvvetle muhtemeldir. Mâlikî mezhebinin Medine dışındaki önemli merkezlerinden bir diğeri olan Kayrevan ile Endülüs arasında III/IX. asırdan itibaren güçlü irtibatlar tesis edilmişti. Bunda, sadece yaşadığı dönem için değil Kayrevan'ın yetiştirdiği en önemli fıkıh âlimlerinden biri olan Sahnûn b. Saîd'in sahip olduğu payın önemine işaret edilmelidir. Yazmış olduğu *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* adlı eseri, henüz kendisi hayattayken Endülüs'te büyük bir kabul görmüştü ve V/XI. yüzyıla gelindiğinde fıkıh tahsilinin başlıca eserlerinden biri olma vasfını muhafaza etmekteydi. *el-Müdevvene* ile aynı dönemde Esed b. Furât'ın *el-Esediyye* adıyla meşhur olan fıkıh kitabı da Endülüs'te büyük bir kabul görmüştü.⁴⁶⁶

Endülüslü İbn Habîb'in *el-Vâdîha'sı* ile Utbî'nin *el-Utbiyye* adıyla meşhur olan eseri *el-Müstahreçe*'nin ortaya çıkması, III/IX. asrın ortaları itibariyle Endülüs'te Mâlikî fıkıhına dair önemli gelişmelerin kaydedildiğine işaret etmektedir. Bu iki eser uzun süre boyunca Endülüs'te fıkıh tahsilinde okunan başlıca kitaplar (*el-ümme'hât*) olarak kalmaya devam ettiler. Bu eserler Endülüs'te öylesine kabul görmüştü ki, III-IV/IX-X. asırlarda Endülüs'te kadı tayinlerinde söz konusu eserlerin ezbere bilinme şartı aranmaktaydı.

V/XI. asra gelinceye kadar Mâlikî mezhebinin Endülüs'teki tarihî seyrine bakıldığında, bu mezhebe mensup fıkıh âlimleri arasında -genel bir tasnifle- iki tavrın hakim olduğu görülmektedir. Bunlardan “ehl-i rey Mâlikîleri” olarak

⁴⁶⁴ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* (tkh. M. J. De Goeje), Leiden 1906, s. 236.

⁴⁶⁵ Eyyüb Said Kaya, “Mâlikî Mezhebi”, *DİA*, C: XXVII, s. 523.

⁴⁶⁶ Ali Hakan Çavuşoğlu, “Utbî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, C: XLII, s. 237-238.

isimlendirilebilecek olan kesim, İmam Mâlik ve öğrencileri tarafından ortaya konan görüşlerin yer aldığı eserleri ezberlemeyi ve karşılaştıkları fikhî konularda bunlara göre hüküm vermeyi önceliyordu.⁴⁶⁷ Endülüs kaynaklarının bu fıkıh anlayışına sahip kişiler hakkında “mesâil hafızı”,⁴⁶⁸ “rey hafızı”,⁴⁶⁹ “fıkıh hafızı”,⁴⁷⁰ “Mâlik’in mezhebinde hafız”,⁴⁷¹ “Mâlik’in reyinde hafız”,⁴⁷² “Mâlik ve ashabının mezhebinde fıkıh hafızı”⁴⁷³ gibi farklı şekillerde bahsettiği görülmektedir. “Ehl-i hadis Mâlikîleri” olarak isimlendirilebilecek diğer kesim ise hüküm verirken farklı görüşlere de yer vermeleriyle diğerlerinden ayrılmaktaydı. Bu iki görüş temsilcileri arasındaki düşünce farklılığının zamanla belirginliğini kaybettiği görülür. Özellikle III/IX. yüzyılda, Endülüs emîri II. Abdurrahman döneminde yaşayan ve ehl-i rey Mâlikîliğinin en etkili simalarından olan meşhur fakih Yahya b. Yahya el-Leysî’nin Endülüs’te kadı tayin ve azillerinde görüşlerinin belirleyici olduğu ve kadılık ve yargıyla ilgili mevkilerde ehl-i rey taraftarlarının görevlendirilmekteyken, V/XI. yüzyılda Endülüs Mâlikî fakihleri arasındaki bu anlayış farklılığı eskiye nazaran azalmış ve fakihler⁴⁷⁴ daha mutedil bir çizgiye gelmişlerdi. Ancak bu ikisi arasındaki farklılıklar yine de sona ermiş değildi. V/XI. yüzyılın sonlarında mesâil fikhının önemli temsilcileri arasında yer alan fakihlerden biri olan Muhammed b. Ebü’l-Hiyâr (ö. 529/1135), Sahnûn’un *el-Müdevvene*’si üzerine “tenâbih” adıyla ifade edilen bazı açıklayıcı notlar kaleme almıştı. Bununla birlikte hayatının sonlarına doğru bu çizgiden ayrılarak ehl-i hadis yaklaşımını benimsemişti.⁴⁷⁵

V/XI. yüzyılda Endülüs’te yaşamış çok sayıda fıkıh âlimi arasında İbn Hazm, İbn Abdülber en-Nemerî, Ebü’l-Velîd el-Bâcî, İbn Rüşd el-Kurtubî, Ebû Bekir

⁴⁶⁷ Mesâil anlayışını benimsemiş olan fakihlerin hadis bilmedikleri şeklinde anlaşılmalıdır. İmam Mâlik’in *el-Muvatta*’ının Endülüs’te dinî ilimler tahsilinde müstesna bir öneme sahip olduğu hatırlanmalıdır. Ayrıca tabakât kitaplarında bu durumu açıkça gösteren örneklere rastlamak da mümkündür. İbnü’l-Ebbâr, İbnü’t-Teyyân olarak tanınan Mürsiyeli Muhammed b. Abdülvâhid’i (ö. ?) “*mesâil ve hadis ehlinde*” bir âlim olarak tanıtmaktadır. Bkz. İbnü’l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 114.

⁴⁶⁸ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 457.

⁴⁶⁹ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 697.

⁴⁷⁰ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 561.

⁴⁷¹ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 934.

⁴⁷² İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 591.

⁴⁷³ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, III, 826.

⁴⁷⁴ Burada “ehl-i rey” olarak işaret edilen fakihler kastedilmektedir. Konuyla ilgili önemli bir çalışma için bkz. Ali Hakan Çavuşoğlu, “Endülüs’te Rey-Hadis Mücadelesi”, s. 59-74.

⁴⁷⁵ İbnü’l-Ebbâr, onun fıkıh anlayışındaki bu değişimini “taklidi terk etti, hadisi aldı” şeklinde ifade etmektedir. Bkz. İbnü’l-Ebbâr, **et-Tekmile**, II, 109.

İbnü'l-Arabî oldukça meşhur kişilerdi. Şâtıbî (ö. 790/1388) *el-Muvâfakât*'ta bazen itiraz etmek üzere bazen de sadece yer vermek suretiyle bu âlimlerin görüşlerini zikretmiştir. Geç dönem Mâlikî âlimlerinden Venşerîsî (ö. 914/1508), Mâlikî nevâzil literatürünün⁴⁷⁶ en önemli eserlerinden biri olan *el-Mi'yârü'l-mu'rib* adlı kitabında yukarıda adı geçen Mâlikî fıkıh âlimlerinin fetvalarına da yer vermiştir. Bunlar arasında İbn Rüşd'ün diğerleri arasında temayüz ettiğine özellikle işaret edilmelidir. Bu dönemde Endülüs'te fıkıh ilminde derinleşen âlimlerin bu yetkinliğe ne şekilde ulaştıkları, kendilerinden sonraki döneme etkileri, bu alana yapmış oldukları katkılar, bu alanda temayüz eden âlimler ve ilim tahsilinde geçtikleri süreçler daha yakından ele alınarak görülebilir.

Endülüs Mâlikîliği'nin önemli temsilcilerinden olan Ebû Ömer Cemâlüddin Yusuf b. Abdullah İbn Abdülber en-Nemerî, fıkıh ilmindeki yetkinliğinin yanı sıra hadis ilmine vakıf, tarihçi ve iyi bir edip idi. 368/978'de Kurtuba'da doğan İbn Abdülber'in bu şehirde ders aldığı hocaları arasında Ebü'l-Kasım İbnü'd-Debbâğ, İbn Battâl el-Batalyevsî, Abdülvâris b. Süfyân, İbnü'l-Faradî ve İbnü'l-Cesûr olarak tanınan Ahmed b. Muhammed gibi dönemin tanınmış kişileri vardı. İbn Abdülber, Endülüs ilmî geleneğindeki Endülüs dışına ilim yolculuğu yapma usûlünün aksine, tahsil hayatı boyunca Endülüs dışına hiç çıkmamıştı, ancak Endülüs dışında ilim öğrenip memleketlerine dönen Endülüslülere veya Endülüs'e dışarıdan gelen âlimlerden istifade etmiş, ayrıca Mısır, Kayrevan ve Mekke'deki bazı âlimlerden de icâzet almıştı. Böylelikle istifade ettiği hocalarının sayısının yüzden fazla olduğu nakledilmektedir. Sahip olduğu şöhret sayesinde, kendileri de geniş ilmî birikime sahip ve ilim adamlarını yanlarında görmek isteyen bazı tavâif emîrleri tarafından davet edilmişti. İbn Abdülber ilk olarak Mücahid el-Âmirî'nin daveti üzerine Kurtuba'dan ayrılarak Dâniye'ye gitmişti. Onun buradaki ilim meclislerine Mücâhid'in de katıldığı bilinmektedir. Ancak emîrin vefatı üzerine Batalveys'e giderek Eftasî hükümdarı Muhammed el-Muzaffer'in idaresindeki Üşbûne ve Şenterîn kadılıklarını yürütmüştü. Hükümdarın bazı davranışları sebebiyle buradan ayrılarak Âmirîler'in hakimiyetindeki Belensiye'ye gelmiş ve Abdülaziz el-

⁴⁷⁶ Nevâzil, mezhep imamlarından sonra ortaya çıkan fikhî meseleler için kullanılan bir terimdir. Geniş bilgi için bkz. Eyyüp Said Kaya, "Nevâzil", **DİA**, C: XXXIII, s. 34-35.

Mansûr'un himayesinde talebelerine ders vermeye devam etmişti. Abdülaziz'in vefatı üzerine Şâtibe'ye gitmiş ve vefatına kadar ders okutmuştu. Talebeleri arasında İbn Hazm, Ebû Ali el-Gassânî, Muhammed b. Fütûh el-Humeydî gibi tanınmış kişiler bulunmaktaydı. İbn Abdülber'in okuttuğu eserlere dair Humeydî'nin *Cezvetü'l-muktebis*'te, İbn Beşküvâl'in *es-Sıla*'da ve İbn Hayr el-İşbîlî'nin *Fehrese*'de vermiş olduğu kayıtlar, onun sahip olduğu geniş birikimi açık bir biçimde gösterir.⁴⁷⁷

İbn Abdülber Mâlikî fikhî içinde önemli bir yeri olan ve telif ettiği eserlerle büyük itibara sahip bir fakihti. Öyle ki, Şekundî Endülüs'ün üstünlüğünü savunurken gösterdiği örnekler arasında İbn Abdülber de bulunmaktaydı.⁴⁷⁸ Eserlerinden *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, fikhî ve hadis açısından Endülüs'te büyük kabul görmüş ve üzerine İbn Abdülber daha hayattayken şerh yazılmış bir eserdir.⁴⁷⁹ Bu eserden sonra yazdığı *el-İstizkâru'l-Câmi' li-mezâhibi fukahâi'l-emsâr ve ulemâi'l-aktâr fîmâ tezammenehü'l-Muvatta'*da mevkûf ve maktû' rivayetlerle bazı bölgelerin farklı mezhep müntesiplerinin görüşlerini şerh etmişti. Öğrencilerinin isteği üzerine telif ettiği *el-Kâfi fi fûrûi'l-Mâlikiyye* adlı eserini, *el-Muvatta'*, *el-Muhtasaru'l-Kebîr*, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, *el-Vâdiha* ve *el-Utbiyye*'nin de aralarında bulunduğu Mâlikî fikhînin meşhur kitaplarından istifade ederek vücuda getirmişti.⁴⁸⁰ Ayrıca *İhtilâfâtü ashâbi Mâlik b. Enes ve ihtilâfî rivâyetihim anh* adlı eserinde İmam Mâlik'in talebeleri ve mezhep müntesipleri arasındaki fikhî ihtilafları toplamıştı.⁴⁸¹ İbn Abdülber Mâlikî gelenek içinde yer almakla birlikte, bazen mezhep içindekinden farklı bir görüş beyan etmesi ve kimi zaman İmam Şâfiî'nin görüşünü İmam Mâlik'inkine tercih etmesi, bir taraftan onun müctehid seviyesinde bir fakih olduğunu gösterirken, diğer taraftan da Endülüs'te

⁴⁷⁷ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: II, s. 586; İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 973.

⁴⁷⁸ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, C: III, s. 192-193.

⁴⁷⁹ İbn Abdülber'in *et-Temhîd*'i üzerine Ebû Abdullah Muhammed b. Hüseyin el-Ensârî (ö.V/XI.) *et-Takrîb li-Kitâbi't-temhîd* adlı bir şerh yazmıştı. Bu şerhin bir yazması Fas Karaviyyîn Kütüphanesi'nde 519 numarayla kayıtlıdır. Bkz. Leys Suûd Câsim, "İbn Abdülber en-Nemerî", *DİA*, C: XIX, s. 270. İbn Abdülber'in adı geçen eseri Said Ahmed A'rab tarafından yirmi altı cilt halinde neşredilmiştir (Tıtvân, 1981-1992).

⁴⁸⁰ Leys Suûd Câsim, *İbn Abdilber en-Nemerî ve cühûduhû fi't-târîh*, Mansûra, Dârü'l-Vefâ, 1988, s. 216-217.

⁴⁸¹ Fikhî geleneğinde görüldüğü üzere eserin ilk bâbı abdest hakkındadır, eser de mezhep içinde su hakkındaki farklı rivayetlerle başlamaktadır. Bkz. İbn Abdülber en-Nemerî, *İhtilâfî akvâli Mâlik ve ashâbihî* (thk. Hamid Muhammed Lahmer, Miklos Muranyi), Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.

Mâlikî fikhının ehl-i rey çizgisinden ehl-i hadis çizgisine kaydığına işaret eder. Bir asra yakın uzun bir hayat yaşamış olan İbn Abdülber, Endülüs'ün IV/X. asırdaki fikhî birikimini bir sonraki yüzyıla taşıyan âlimlerin başında gelmektedir.⁴⁸²

Dönemin bir diğer önemli fakihî 403/1013'te doğan Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tücbî el-Bâcî idi. Aslen Batalyevsli (Badajoz) olup ailesi bir süre sonra Kurtuba'ya yerleşmişti.⁴⁸³, Kurtuba'da Mekkî b. Ebû Tâlib, Yunus b. Muğîs, İbn Ebû Dirhem ve daha çok sayıda hocadan ders almıştı. 426/1035'te rıhle için Endülüs'ten ayrılmış, hac ibadetini yerine getirmiş ve Hicaz'da üç yıl kalarak Hafız Ebû Zer el-Herevî'den hadis ve fıkıh okumuştur. Ardından Bağdat'a gitmiş, üç yıl kaldığı şehirde Ebü'l-Fazl İbn Amrûs, Ebü't-Tayyib et-Taberî, Ebû Abdullah Hüseyin es-Saymerî, Ebû İshak eş-Şîrâzî, Ebû Abdullah Muhammed ed-Dâmegânî gibi meşhur Mâlikî, Şâfiî ve Hanefî âlimlerden fıkıh öğrenmişti. Daha sonra Dımaşk, Halep ve Mısır'a da giderek buradaki âlimlerden istifade etmiş, Doğu'da on üç yıl süren ilim tahsilinin ardından hadis, fıkıh, kelim, cedel, usûl ve edebiyatta derin bir birikime sahip olarak Endülüs'e dönmüştü. Geçimini sağlamak üzere bir süre altın varak dövme işinde çalıştı, ardından noterlik (akdü'l-vesâik) yapmaya başlayan Bâcî, Mayurka adasına yerleşip burada taraftar edinen ve insanların kendisiyle münazaradan kaçındıkları İbn Hazm ile ilmî tartışmalarda bulunup ona üstün gelmesiyle Endülüs'te gittikçe artan bir şöhret kazanmıştı. 474/1081'de Meriyye'de vefat etti. Mâlikî mezhebinin Endülüs'teki en önemli temsilcilerinden biri olan Bâcî, aralarında İbn Mâkûlâ, Muhammed b. Fütûh el-Humeydî, Ebû Ali es-Sadeffî, Ebû Ali el-Gassânî, İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî ve kendi oğlu Ebü'l-Kasım Ahmed el-Bâcî gibi önemli âlimlerin bulunduğu çok sayıda talebe yetiştirdi.⁴⁸⁴ Bir fıkıh usûlü olan eseri *el-İhkâmü'l-fusûl fi ahkâmi'l-usûl*, ihtiva ettiği fikhî hükümlerle aynı zamanda

⁴⁸² Bir örnek olmak üzere İbn Abdülber'in Endülüslü hocalarından Abdülvâris b. Süfyân'dan sema ve kiraat yollarıyla aldığı bazı eserler için bkz. Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, C: II, s. 466; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik** (tkh. Ahmed Bükeyr Mahmud), Lübnan 1967, C: II, s. 808-810. İbn Abdülber'in hayatı, eserleri ve Mâlikî fikhî içindeki yeri hakkında geniş bilgi için bkz. Leys Suûd Câsim, **İbn Abdülber en-Nemerî ve cühûduhû fi't-târîh**, a. mlf., "İbn Abdülber en-Nemerî", **DİA**, C: XIX, s. 269-270; Eyyüp Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", **DİA**, C: XXVII, s. 521.

⁴⁸³ Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: II, s. 802.

⁴⁸⁴ Dabbî, **Buğyetü'l-mültemis**, C: II, s. 385-386; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVIII, s. 535-545; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VIII, s. 117-127. Ayrıca bkz. Ahmet Özel, "Bâcî", **DİA**, C: IV, s. 414-415.

bir fûru-ı fıkıh kitabı görünümünü arz eder.⁴⁸⁵ Bâcî'nin cedel metoduyla kaleme aldığı eserinde Ebû İshak eş-Şîrâzî ve Simnânî gibi Doğu'da ders aldığı hocalarının görüşlerine sıkça yer verdiği görülür.⁴⁸⁶

Dönemin önemli fakihlerinden olan İsa b. Sehl (ö. 486/1093), Ceyyân'da (Jaen) doğmuş, Kurtuba'da öğrenim gördükten sonra Ceyyân, Gırnâta ve Tuleytula gibi Endülüs şehirlerinde aralarında İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer İbnü'l-Kattân gibi kişilerin de bulunduğu çok sayıda âlimden ders almıştı. Öğrenimi esnasında Sahnûn'un *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* ve Utbî'nin *el-Utbiyye*'sini ezberlemişti. Fıkıhtaki yetkinliği kendisine birçok şehirde kadılık yapma yolunu açmış, o da vazife hayatı boyunca edindiği birikimini *el-Ahkâmü'l-kübrâ* adlı eserinde bir araya getirmişti.⁴⁸⁷ İçinde yargı hukuku ve muâmelâta dair çeşitli hadiseler ve bunlara verilen hükümler bulunan eser, telifinden hemen kısa zaman sonra Endülüs'te büyük bir şöhret bulmuştu. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin ifadesine göre, V/XI. asırda Endülüs'te fıkıh öğrenimi İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'nın ezberiyle başlar, Sahnûn'un *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*'sı ve İbnü'l-Attâr'ın *el-Vesâik*'inin okunmasıyla devam eder ve nihayet İsa b. Sehl'in *el-Ahkâmü'l-kübrâ*'sının öğrenilmesiyle sona ererdi.⁴⁸⁸

V/XI. asrın ortasında, 450/1058'de Kurtuba'da doğan Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed bu dönemin diğer bir seçkin fıkıh âlimidir. Rüşd ismindeki büyük dedesine nisbetle İbn Rüşd olarak meşhur olmuştu. Aynı isimle meşhur olan torunu fakih ve filozof İbn Rüşd ile karıştırılmaması için kendisine İbn Rüşd el-Ced de denir. Tahsile babasından ilim öğrenerek başlayan İbn Rüşd, Kurtuba'da Ebû Cafer Ahmed b. Rızk, İbn Ebü'l-Âfiye ve İbnü't-Tallâ⁴⁸⁹ gibi hocalardan fıkıh

⁴⁸⁵ Eser Abdülmecid et-Türkî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut, 1986).

⁴⁸⁶ Sabri Erturhan, "Ebu'l-Velîd el-Bâcî ve 'İhkâmü'l-fusûl'ü", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: VI sy. 1 (2002), s. 235-248.

⁴⁸⁷ Eser Yahya Murâd tarafından yayımlanmıştır (Kahire, 2007).

⁴⁸⁸ Ahmet Özel, "İsâ b. Sehl", **DİA**, C: XXII, s. 485.

⁴⁸⁹ İbnü't-Tallâ olarak tanınan Ebû Abdullah Muhammed b. Ferec el-Kurtubî (ö. 497/1104) Kurtuba'da 404/1014'te doğmuş, Hasan b. Eyyûb el-Ensârî, Yunus b. Abdullah b. Mugîs, İbnü's-Saffâr, Mekkî b. Ebû Tâlib gibi dönemin meşhur âlimlerinden ders almıştır. Bkz. Maribel Fierro, "La Fährasa de Ibn Tallâ", **Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus (EOBA) II** (ed. María Luisa Ávila), Madrid, CSIC 1989, s. 277-297.

öğrenmiş, Ebû'l-Abbas b. Dilhâs'tan icâzet almıştı.⁴⁹⁰ Kırk yaşlarındayken ders ve fetva vermeye başlayan İbn Rüşd, Kurtuba Camii'nin de imamıydı. Kurtuba Camii'nde verdiği derslere katılan çok sayıdaki öğrencisi arasında Kâdı İyâz ve İbn Beşkuvâl meşhurdur.⁴⁹¹ Murâbit hükümdarı Ali b. Yûsuf b. Tâşfin tarafından 511/1117'de Kurtuba başkadılığı görevine getirildiyse de, kendi talebiyle 515/1121'de bu görevden ayrılarak bundan sonra vaktini eser telifi ve talebelerine ders vermeye ayırmıştı.⁴⁹² Sebte'nin en meşhur fakihlerinden olan Kâdı İyâz, kendisi de bir Mâlikî fakihî olmasına rağmen, fikhî meselelerde zaman zaman hocası İbn Rüşd el-Kurtubî'nin görüşlerini esas alıyordu. Bu durum, İbn Rüşd'ün dönemin fıkıh otoritelerinden biri olduğuna işaret etmenin yanı sıra, Mağrib ile Endülüs arasındaki ilmî irtibatın boyutunu göstermesi bakımından da önemlidir.⁴⁹³ Zira V/XI. asırdan itibaren Endülüs ameli Mağrib bölgesi için de bir kaynak olarak kabul edilmekteydi.⁴⁹⁴ İbn Rüşd, İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî ve Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Mâzerî ile birlikte yaşadığı dönemin en önemli üç Mâlikî fakihinden biri olarak kabul edilmektedir. Onun Mâlikîlik içinde sahip olduğu itibar, dirayet kabiliyeti, mezheb içindeki ihtilafları uzlaştırmadaki başarısı ve eserlerini fakihler açısından yol gösterici bir telif tarzıyla yazmış olması gibi meziyetlerinin bir sonucudur. Mâlikîliğin genel çizgisine bağlı bir fakih olan İbn Rüşd, hemen tamamı fıkıhla ilgili çok sayıda eser telif etmişti. Bunlar arasında *el-Beyân ve't-tahsîl*, Mâlikîliğin temel kitaplarından biri olan *Utbiyye*'nin geniş bir şerhi niteliğindedir.⁴⁹⁵ İbn Rüşd'ün bu eseri, yazıldığı dönemden itibaren Mâlikîlik içinde temel kitaplar arasına girmiş, hatta şerh ettiği eserin önüne geçmiştir.⁴⁹⁶

Dönemin bir başka önemli fıkıh âlimi Ebû Ali es-Sadefî idi. 454/1062'de Sarakusta yakınlarında doğan Ebû Ali es-Sadefî, ilk tahsiline doğduğu çevrede

⁴⁹⁰ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XIX, s. 502.

⁴⁹¹ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 839.

⁴⁹² Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XIX, s. 502. Kâdı İyâz, İbn Rüşd'ün görevden ayrılma sebebi olarak o yıl Kurtuba halkı ile Murâbit askerleri arasında yaşanan sorunu göstermektedir. Bkz. Kâdı İyâz, *el-Gunye*, s. 54. Olayın ayrıntılı anlatımı için bkz. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, C: XIV, s. 274-275.

⁴⁹³ Necmeddin el-Hintâtî, *el-Mezhebü'l-Mâlikî bi'l-Mağribi'l-İslâmî*, Tunus, Tebrû'z-Zamân, 2004, s. 133.

⁴⁹⁴ Eyyüp Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *DİA*, C: XXVII, s. 521.

⁴⁹⁵ Eser Muhammed Haccî tarafından on sekiz cilt halinde neşredilmiştir (Beyrut, 1984).

⁴⁹⁶ İbn Rüşd'ün eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Bardakoğlu, "İbn Rüşd", *DİA*, C: XX, s. 255.

Kur'ân tahsiliyle başlamış ve o dönemde Sarakusta'da bulunan Ebû'l-Velîd el-Bâcî başta olmak üzere, Belensiye'de İbn Dilhâs Ahmed b. Ömer el-Uzrî, Meriyye'de Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'dûn el-Karavî gibi dönemin meşhur Endülüslü fıkıh ve hadis âlimlerinden dersler almıştı. Ebû Ali es-Sadefî 481/1088'de tahsilini ilerletmek amacıyla ilim yolculuğuna çıkmıştı. Bir süre Mehdiye'de bulunmuş, ardından Mekke'ye gitmiş ve hac için İslam dünyasının çeşitli bölgelerinden şehre gelen âlimlerle görüşerek bilgisini artırmıştı. Mekke'de bulunduğu esnada Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali et-Taberî ve Endülüslü İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî gibi âlimlerden ders almıştı. 482/1089'da Mekke'den Basra'ya giderek şehrin âlimleriyle görüşmüş, buradan da Bağdat'a gitmişti. Bağdat'ta kaldığı beş yıl boyunca meşhur Şâfiî fakihî Şâşî'den fıkıh dersleri almış, hocasının *et-Ta'likâtü'l-kübrâ fi mesâilî'l-hilâf* adlı eserini *semâ* ve *kitâbet* yoluyla öğrenmişti. Bağdat'tan 487/1094'te ayrılarak Suriye bölgesine, daha sonra Mısır'a geçmiş ve 490/1097'de Endülüs'e dönmüştü. Mürsiye'ye yerleşerek şehir caminde ders okutmaya başlamıştı. Günümüze ulaşan herhangi bir eseri bilinmemekle beraber, yaşadığı dönemde Mürsiye'nin en meşhur âlimiydi. Aralarında Ebû Tahir es-Silefî, Kâdî İyâz ve İbn Beşkûvâl gibi meşhur kişilerin de bulunduğu çok sayıda talebe yetiştirmişti.⁴⁹⁷

468/1076'da İşbiliye'de doğan Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Arabî, küçük yaşta dayısı Ebû'l-Kâsım Hasan el-Hevzenî'nin yanında öğrenimine başlamış, Kur'ân'ı ezberledikten sonra kıraat, dil ve edebiyat, matematik ve fen bilimleri okumuş, daha sonra Kurtuba'ya giderek burada bazı hocalardan ders almış çok yönlü bir âlimdi. Endülüs'teki tahsil döneminde Sîbeveyhî'nin *el-Kitâb*'ı gibi bazı eserleri ezberlemiş,⁴⁹⁸ Endülüs'ün Murâbitlar idaresi altına girdiği dönemde babası Abdullah b. Muhammed ile birlikte Mâleka, Gırnâta ve Meriyye'ye uğramış ve buradan bindikleri gemiyle Endülüs'ten ayrılarak ilim yolculuğuna başlamıştı (485/1092).⁴⁹⁹ Bu yolculuk esnasında Kuzey Afrika'da Bicâye, Sûse, Mehdiye, Kayrevan ve Mısır'daki âlimlerden ders almıştı. İstifade ettiği hocaları arasında Ebû Abdullah Muhammed el-Mâzerî de bulunmaktaydı. Sekiz ay kaldığı Mısır'dan ayrılarak Kudüs'e geçmiş, burada özellikle Doğu'dan gelmiş bazı Hanefî fakihlerle

⁴⁹⁷ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, I, 235; Tayyar Altıkulaç, "Ebû Ali es-Sadefî", *DİA*, C: IX, s. 93.

⁴⁹⁸ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, C: I, s. 126.

⁴⁹⁹ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Kânûnü't-te'vîl* (thk. Muhammed es-Süleymânî), Cezayir 1990, s. 79.

görüşmüştü. Daha sonra Şam bölgesinin ilim merkezlerine giden Ebû Bekir İbnü'l-Arabî Kudüs'te geçirdiği oldukça verimli üç yılın ardından Bağdat'a giderek Nizamiye medreselerine devam etmiş, ayrıca Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî fakihlerden istifade etmişti. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Bağdat'ta ders aldığı Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî'ye özellikle işaret ederek onunla karşılaşmasından sonra marifet güneşlerinin kendisine açıldığını ifade eder. İki yıl yanında bulunduğu Gazzâlî'den *İhyâü ulûmi'd-dîn* ve diğer kitaplarını okumuştur. Zehebî, onun ders aldığı hocaları arasında nakîbü'n-nükebâ Tırâd ez-Zeynebî'yi (ö. 491/1098) de zikretmektedir.⁵⁰⁰ Yaklaşık on yıl süren bu yolculuk sonunda Ebû Bekir İbnü'l-Arabî farklı ilimlere dair zengin bir birikimle Endülüs'e dönmüştü. İşbîliye'de kırk yıl kadar ders okutmuş ve aralarında oğlu Abdullah, İbn Beşküvâl, İbn Hayr el-İşbîlî, Abdurrahman b. Abdullah es-Süheyli ve İbn Sâhibüssalât gibi tanınmış kişilerin de bulunduğu çok sayıda talebe yetiştirmişti.⁵⁰¹ Endülüs dışındaki tahsili boyunca farklı bölgelerde çok sayıda âlimden istifade etme imkânı bulan Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, mezheb içindeki veya mezhepler arasındaki farklı görüşleri değerlendirebilen bir fakih olarak Mâlikî mezhebi içinde büyük bir itibara sahipti. Makkarî, onun kırk kadar telifinin olduğunu kaydetmektedir.⁵⁰² Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin en meşhur kitaplarından biri olan *Ahkâmü'l-Kur'ân*, Mâlikî mezhebi içindeki farklı görüşlere yer veren ve diğer mezheb görüşlerini de tarafsız bir şekilde değerlendiren bir fıkıh eseridir.⁵⁰³ Zehebî, onun müctehid seviyesinde bir fakih olduğunu rivayet etmektedir. 543/1148'de vefat etmiştir.⁵⁰⁴

V/XI. asra gelindiğinde Endülüs'te Mâlikî mezhebi İber Yarımadası'nın genelinde hakim mezheb idi, bununla birlikte Şâfiîlik ve Zâhirîlik gibi farklı fıkıh mezheplerinin müntesipleri de bulunmaktaydı.

⁵⁰⁰ Döneminin önde gelen muhaddislerinden Tırâd ez-Zeynebî uzun bir hayat yaşamış ve böylelikle hayatının sonlarına doğru âlf isnâd sahibi olmuştu. O dönemde Buhârî'nin *Sahîh*'inin Kerîme el-Merveziyye nüshasını rivayet eden kişiydi. Hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, "Selçuklular Döneminde Nakîbü'n-Nukabâların Siyâsî, İdârî ve İçtimâî Hayattaki Rollerini: Tırâd b. Muhammed ve Oğlu Ali b. Tırâd el-Kureşî el-Hâşimî el-Abbâsî ez-Zeynebî Örneği", **TYB Akademi Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi**, sy. 12 (2014), s. 101-114.

⁵⁰¹ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Kânûnü't-te'vîl*, s. 83-84, 91, 111; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, C: I, s. 125-131; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XX, s. 197-204. Ayrıca bkz. Ahmet Baltacı, "İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir", *DİA*, C: XX, s. 488-489.

⁵⁰² Makkarî, *Nefhu't-tîb*, C: II, s. 35-36.

⁵⁰³ Eser Ali Muhammed Bicâvî tarafından dört cilt halinde yayımlanmıştır (Kahire, 1968).

⁵⁰⁴ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XX, s. 201.

V/XI. asır Endülüsünde Mâlikî fikhî dışında öne çıkan fakihler arasında en dikkat çeken isim hiç şüphesiz Ali b. Ahmed b. Hazm'dır. O, fikhî açısından sadece mülûkû't-tavâif döneminin değil, bütün bir Endülüs tarihinin en dikkat çekici simalarından biridir. Zira önceleri Şâfiî mezhebine yakınlık duyan, ardından Zâhirîliği benimseyen İbn Hazm, bu mezhebin en önemli fakihî olarak kabul edilmektedir. Vezir bir babanın oğlu olan İbn Hazm, üst düzey idareci bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmenin kendisine sağladığı imkânlarla çocukluk ve ilk gençlik döneminde çok iyi bir tahsil görmüştü. Ancak babasının vefatı ve Endülüs'te Emevî idaresinin yerini Hammûdîler'in alması üzerine İbn Hazm Kurtuba'dan ayrılarak önce Meriyye, oradan Belensiye, daha sonra Bûnt (Alpuente), buradan Mayurka, ardından İşbiliye ve nihayet Leble'ye gitmiş ve orada vefat etmiştir.⁵⁰⁵ İbn Hazm döneminin en velûd müelliflerinden biriydi. Oğlundan nakledildiğine göre babasının yazdıkları yaklaşık dört yüz cilt olup seksen bin varak kadardı.⁵⁰⁶ Bir fakih olarak İbn Hazm'ın öğrenimi, geleneksel hoca-talebe ilişkilerinden de farklıdır, zira kendilerinden fikhî öğrendiği hoca sayısı oldukça azdır, Abdurrahman b. Ebû Yezîd ve Hüseyin b. Ali el-Fâsî gibi bazı hocalardan ders aldığı biliniyorsa da döneminin tanınmış fakihlerinden ders aldığına dair bir kayıt yoktur.⁵⁰⁷ İbn Hazm'ın şer'î hükümlerin tasnifi açısından yapmış olduğu üçlü tasnif, fikhî ilmi açısından bir yenilik olarak kabul edilir.⁵⁰⁸ Kaynakların keskin bir dile ve hırçın bir mizaca sahip olduğuna özellikle işaret etmesine rağmen, ilmî münazaralarda kendisine üstün gelen Bâcî hakkındaki övgü dolu ifadeleri, İbn Hazm'ın ilmî konularda hissî davranmadığını gösterir. İbn Hazm bir Zâhirî fakih olarak sadece mezhebin bir mensubu olmamış, aynı zamanda Zâhirîliği sistematik bir hale getirmiştir. Fikhî görüşleri en kapsamlı haliyle *el-Muhallâ* adlı eserinde bulunmaktadır.⁵⁰⁹ İbn Hazm, yaşadığı dönemden itibaren çok sayıda takipçi bulmuş, hatta VI/XII. asırda

⁵⁰⁵ İbn Hazm, **Güvercin Gerdanlığı**, s. 217, 226-228; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, C: II, s. 489.

⁵⁰⁶ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 605; Silefî, **Ahbâr ve terâcimü Endelüsiyye**, s. 52.

⁵⁰⁷ İbn Hazm'ın ders aldığı bazı hocaları için bkz. Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, C: I, s. 181, C: II, s. 435. Ayrıca bkz. H. Yunus Apaydın, "İbn Hazm", **DİA**, C: XX, s. 40-41.

⁵⁰⁸ İbn Hazm'ın bu tasnifi hakkında bkz. H. Yunus Apaydın, "Kurtubalı Zâhirî Fakih İbn Hazm'ın Şer'î Hükümleri Tasnifi: Merâtibü's-Şerîa", **İSTEM**, sy. XIV (2009), s. 107-119.

⁵⁰⁹ Eserin ilk altı cildi Ahmed Muhammed Şâkir, yedinci cildi Abdurrahman el-Cezîrî, VIII-XI. ciltleri Muhammed Münîr ed-Dımaşkî tarafından yayımlanmıştır (Kahire, 1929-1964). Geniş bilgi için bkz. H. Yunus Apaydın, "el-Muhallâ", **DİA**, C: XXX, s. 404-406.

Endülüs'te daha büyük karşılık bulmuş, bizzat Muvahhid hükümdarı Ebû Yusuf Yakub el-Mansûr'un desteğini görmüştür.⁵¹⁰

Endülüslü fakihler arasında Endülüs'ten ayrılıp çeşitli İslam şehirlerine yerleşen kişiler de bulunmaktaydı. Buna verilebilecek çok sayıdaki örnek arasında İbn Hazm'ın önde gelen öğrencilerinden ve Zâhirîliğin Endülüslü temsilcilerinden biri olan Muhammed b. Fütûh el-Humeydî (ö. 488/1095) zikredilmesi gereken önemli isimlerdendir. Humeydî, Endülüs'ün doğusundaki Mayurka adasında doğmuş ve burada İbn Hazm'dan ders almıştı. 448/1057'de hacca gitmiş; Mekke'nin yanı sıra Medine, Dımaşk, Kahire, Dimyat, Kayrevan ve Vâsıt gibi ilim merkezlerinde bulunduktan sonra Bağdat'a yerleşmiş ve burada vefat etmişti. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin babası Abdullah b. Muhammed de Humeydî gibi İbn Hazm'ın yanında uzun süre bulunmuştu, Zâhirî fikhını benimsemesinde hocası İbn Hazm'ın baskın bir rolü olduğu ifade edilmektedir. Oğlu ile çıktığı ilim yolculuğunda Mısır'da vefat etmiştir.⁵¹¹ İbn Hazm'ın Mayurka'da bulunduğu esnada derslerine katılan ve görüşlerini benimseyen bir başka öğrencisi ise Ali b. Saîd (491/1098'de hayatta) idi. Onun, ilim tahsili için çıktığı yolculukta Bağdat'ta meşhur Şâfiî fakih Ebû Bekir eş-Şâfi'den fıkıh tahsil etmiş ve İbn Hazm'ın görüşlerini bırakarak Şâfiî fikhını benimsemesi dikkat çekicidir.⁵¹²

V/XI. asrın ikinci yarısının hemen başında, 451/1059'da doğan Turtûşî'ye özellikle işaret edilmelidir. İbn Ebû Rendeka olarak meşhur olan Turtûşî, Endülüs'ün kuzeydoğusundaki Turtûşe'de doğmuş, ilk tahsilini doğduğu şehirde gördükten sonra öğrenimini ilerletmek için Endülüs'ün çeşitli şehirlerinde aralarında Bâcî'nin de bulunduğu çok sayıda hocadan ders almıştı. 476/1084'te hac ibadetini yerine getirmiş, daha sonra çeşitli İslam şehirlerinde bulunarak gittiği yerlerin tanınmış âlimlerinden istifade etmiş ve nihayet İskenderiye'ye yerleşerek hayatının sonuna kadar burada yaşamıştı. Hac dönüşünde Bağdat'a giderek Nizamiye Medresesi'nde

---

⁵¹⁰ Endülüs'te Zâhirî mezhebinin yayılışı hakkında bkz. Adang, Camilla, "The Spread of Zâhirism in Post-Caliphal al-Andalus: The Evidence from the Biographical Dictionaries", **Ideas, Images and Methods of Portrayal: Insights into Classical Arabic Literature and Islam** (ed. Sebastian Günther), Leiden, Brill, 2005, s. 297-346. Muharrem Kılıç, "İbn Hazm ve Zâhirîlik" (ed. Süleyman Sayar, Muhammet Tarakçı), İstanbul 2010, s. 359 vd.

⁵¹¹ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, II, 438-439; Zehebî, **Siyerü a'lâmi'n-nübelâ**, C: XIX, s. 130.

⁵¹² İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 614.

Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed eş-Şâsî, Ebû Sa'd Abdurrahman b. Me'mûn el-Mütevellî ve Ebû Ahmed el-Cürcânî'den fıkıh dersleri almış, Hanefî kâdılkudâtı Muhammed b. Ali ed-Dâmegânî, Hanbelî âlimi Ebû Muhammed Rızkullah et-Temîmî, aslen Endülüslü olup o dönemde Bağdat'ta bulunan Muhammed b. Fütûh el-Humeydî ve başka âlimlerden hadis öğrenmişti.⁵¹³ Daha sonra Basra'ya giderek Muhammed b. Ahmed et-Tüsterî'den Ebû Davud'un *es-Sünen*'ini okumuştur. Buradan ayrıldıktan sonra ise İskenderiye'ye yerleşmişti. Evinin alt katını medreseye dönüştürüp ders vermeye başlayan Turtûşî'nin kısa süre içinde şöhreti yayılmıştı. Yetiştirdiği çok sayıda talebe arasında Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, İbn Sükkere lakabıyla tanınan Ebû Ali es-Sadeî, Ebû Hâmid el-Gırnâtî ve Muvahhidler'in kurucusu İbn Tûmert gibi tanınmış kişiler bulunmaktadır. Çok yönlü bir âlim olan Turtûşî'nin İskenderiye'ye gelişinden sonra, Irak Mâlikîliği çizgisindeki bölgenin fıkıh âlimleri tarafından Irak ve Endülüs ekollerinin birleştirildiği ifade edilmektedir.⁵¹⁴

Ehl-i hadis anlayışına doğru meylin yanı sıra, re'y anlayışı da devam etmekteydi. Mesela Ebû Bekir Atık b. Esed (ö. 538/1143), Ebû Ali es-Sadeî'den hadis öğrendikten sonra mesâil fıkına yönelmiş ve Ebû Muhammed İbn Ebû Ca'fer'in yanında fıkıh tahsil etmişti. Şâtıbe kadılığında bulunmuş, şûrâda görev almış ve burada vefat etmişti.⁵¹⁵ Bataleyevsli Hâmid b. Nâhid (ö. 492/1099) rey hafızıydı. Şehir kadılığına getirilmişti.⁵¹⁶ Bir başka mesâil hafızı olan Belensiyeli fıkıh bilginlerinden Halef (ö. 443/1051), Sahnûn'un *el-Müdevvene*'sini ihtisar etmişti. Dönemin fıkıh bilginleri, İmam Mâlik ve öğrencilerinin görüşlerini bir araya getiren bu eserin mesâil fıkını öğrenmek isteyen öğrenciler için çok faydalı olduğunu ifade etmişti.⁵¹⁷ Aynı dönemde Atık b. Esed'inkinin tam tersi yaklaşıma sahip fıkıh âlimleri de vardı. Mesela rey fıkında döneminin en yetkin âlimlerinden biri olan Muhammed b. Ebü'l-Hiyâr'ın (ö. 529/1135) hayatının sonlarına doğru fıkıh anlayışında esaslı bir değişim meydana gelmişti. İbnü'l-Ebbâr bu durumu "*Taklidi*

⁵¹³ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XIX, s. 490.

⁵¹⁴ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, C: I, s. 175-179; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XIX, s. 490-496. Ayrıca bkz. Muharrem Kılıç, "Turtûşî", *DİA*, C: XLI, s. 430-431.

⁵¹⁵ Ahmed Bâbâ, *Kifâyetü'l-muhtâc li ma'rifeti men leyse fi'd-Dîbâc* (thk. Muhammed Mutî'), Rabat, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 2000, C: I, s. 371-372.

⁵¹⁶ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 244.

⁵¹⁷ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 269.

bıraktı ve hadisi aldı.” sözleriyle ifade etmektedir.⁵¹⁸ 448/1056’da Kurtuba başkadılığına getirilen ve vefatına kadar sekiz yıl bu görevde kalan Sirâc b. Abdullah (ö. 456/1064) İbn Beşkuvâl’in naklettiğine göre “önceki nesillerin metodunu takip eden” bir fakihti.⁵¹⁹

V/XI. asırda Endülüs’te fıkıh alanında derinleşen bir âlimin, ders aldığı hocalarından özellikle birinin yanında uzun süre kalarak uzmanlaştığı çokça görülen bir durumdu.⁵²⁰ Kimi öğrenci, hocasının yanında bulunduğu müddet boyunca karşılaştığı fikhî meseleleri kaydederek bir eser vücuda getirmekteydi. Mesela Kurtubalı Hasan b. Eyyûb, fıkıhtaki ihtisasını hocalarından İbn Zerb’in yanında kazanmış ve onun verdiği hükümleri ihtiva eden dört cüzden oluşan bir *Mesâil* derlemiştir.⁵²¹

Fıkıh ilmine dair birikimlerini ilerletmek üzere Doğu’ya giden Endülüslü öğrencilerin Kayrevan’da ders aldıkları çok sayıda hoca arasında İbn Ebû Zeyd son derece etkiliydi. Sahnûn’un Mâlikî fikhına dair *el-Müdevvetü’l-kübrâ* adlı eserine yapmış olduğu *Muhtasar* başta olmak üzere diğer telifleri Endülüslü öğrenciler tarafından okunup Endülüs’e taşınmaktaydı.⁵²² Sahnûn’un *el-Müdevvenetü’l-kübrâ* adlı eseri, V/XI. yüzyılda Endülüs’te fikhın en önemli kitaplarından biri olma vasfını muhafaza etmekteydi. Tahsili esnasında bahsi geçen eseri öğrenen çok sayıda talebenin yanı sıra, Kurtubalı Muhammed b. Ebû’l-Hiyâr’in (ö. 529/1135) öğrencilerinden birinin “*Ondan el-Müdevvene’yi kiraat yoluyla fikhî inceliklerine vararak yıllarca aldım.*” şeklindeki sözü dikkate şayandır.⁵²³ Sınırdaki yer alan küçük şehirlerden biri olan Şibrâne kadılığına tayin edilen Muhammed b. Hüseyin (ö. 535/1141) *el-Müdevvene*’deki mesele vakıf ve bu konuları ezberlemiş âlimlerden biriydi.⁵²⁴ Bu örnek de, VI/XII. yüzyılın ortalarında da *el-Müdevvene* üzerinde kazanılan ihtisasın Endülüs’te önemli bir vasıf olduğunu göstermektedir. Muhammed

⁵¹⁸ İbnü’l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 109.

⁵¹⁹ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 354.

⁵²⁰ Bazı örnekler için bkz. İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 88, 92, 135, 212, 360, 376; C: II, s. 400, 432, 444, 493, 506, 563, 619, 739; C: III, s. 790, 830, 848, 851, 855, 880, 940, 966.

⁵²¹ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 222.

⁵²² İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 90.

⁵²³ İbnü’l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 109.

⁵²⁴ İbnü’l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 119.

b. Hüseyin'in muasırlarından Muhammed b. Ali (ö. ?) *el-Müdevvene*'deki fikhî meseleleri münazara meclislerinde ele almaktaydı.⁵²⁵ Belensiye'de bir süre şehir idaresini elinde tutan Kadı Cehhâf'ın oğlu Abdullah (485/1092'de hayatta), kendisinden ders alan oğluna Sahnûn'un *el-Müdevvene*'si ile Utbî'nin *el-Müstahre*'sini okutmuştu.⁵²⁶ Endülüs tabakât kitaplarında Ali b. Mesûd gibi "*el-Müdevvene* hafızı" ifadesiyle bahsedilen çok sayıda fıkıh âliminin bulunduğu görülmektedir.⁵²⁷ V/XI. yüzyılda yaşamış Endülüslü âlimlerin önde gelen hocaları arasında yer alan İbnü'l-Kattân, *el-Müdevvene*'nin yanı sıra İbn Ebû Zeyd'in *Nevâdir*'ini de ezbere bilmekte, konuştukları bir konuyla ilgili bu eserlerin ilgili kısımlarını öğrencilerine hafızasından okumaktaydı.⁵²⁸ İşbîliyeli Abdullah b. İsmail (ö. 497/1104) kendi görüşleri ile hadislere bağlı bir fıkıh anlayışına sahipti. Diğer taraftan Mâlikî fıkıhının temel kitaplarından olan Sahnûn'un *el-Müdevvene*'si ile İbn Ebû Zeyd'in *Muhtasar* adlı eserleri üzerine çalışmaları mevcuttu.⁵²⁹ Endülüs'te İbn Ebû Zemenîn olarak tanınan meşhur âlim Muhammed b. Abdullah, Saîd b. Fahlûn'dan kıraat yoluyla İbn Abdülhakem'in *Muhtasar*'ını almıştı.⁵³⁰

İmam Mâlik ve öğrencilerinin görüşlerini ezberleyen "fıkıh hafızları" Endülüs'te fıkıh alanındaki önemli mevkilerini V/XI. yüzyılda da sürdürmekteydiler. İncelenen dönemde önde gelen fıkıh hafızlarına örnek olarak Tuleytula'da İbn Erfa' Re'sühû lakabıyla tanınan Ahmed b. Kâsım (ö. 443/1051)⁵³¹ V/XI. yüzyılın sonlarına doğru fıkıh tahsil eden öğrencilerin çokça ders aldığı hocalar arasında Kurtuba'da Ebû Cafer Muhammed b. Rızk,⁵³² Kayrevan'ın önde gelen fakihlerinden İbn Ebû Zeyd'in eserini ihtisar eden ve İbnü'l-Eşîrî olarak tanınan Sarakustalı fıkıh âlimi İbrahim b. Cafer (ö. 435/1043-44) zikredilebilir.⁵³³

Mâlikî mezhebi içerisinde rey/mesâil anlayışına sahip fakihlerin yanı sıra, bazı fakihlerin hüküm çıkarma anlayışını benimsedikleri ve bu yönleriyle temayüz

⁵²⁵ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 127.

⁵²⁶ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: III, s. 32.

⁵²⁷ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: III, s. 333.

⁵²⁸ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 747.

⁵²⁹ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 440.

⁵³⁰ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 707.

⁵³¹ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 94.

⁵³² İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 123.

⁵³³ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 158.

ettikleri görülmektedir. Mesela Belensiye'nin birçok bölgesinde kadılık vazifesinde bulunmuş bir fıkıh bilgini olan Halef b. Ahmed (ö. 454/1062) bu çizgide bir fıkıh anlayışına sahipti. 423/1032'de gittiği İfrîkiye'de dört sene kadar çeşitli hocalardan ilim tahsil etmişti.⁵³⁴ Muhaddis yönüyle temayüz eden ve fikhî meselelerde hadisler ve kendi içtihadıyla hüküm veren meşhur fakihlerden biri de İbnü'r-Ruyûlî olarak tanınan Medînetülferecli Kâsım b. Feth (ö. 451/1059) idi. İbn Beşkuvâl, Kâsım b. Feth'in hadis alanında son derece yetkin, fikhın inceliklerini bilen, taklitten uzak durup Kur'ân ve sünnet ile amel eden, Kur'ân kıraati ve tefsiri konusunda âlim bir kişi olduğunu kaydetmektedir.⁵³⁵

Hanefî ulemâsından Basralı Temmâm b. Hâris, 420/1029 yılında ticaret için oğlu ile birlikte Endülüs'e gelmişti. İbn Beşkuvâl'in kaydettiğine göre Temmâm, kendisi gibi Hanefî olan Basra ulemâsından rivayetlerde bulunmuştu.⁵³⁶ Irak'ta çok sayıda Hanefî âlimden ders almış olan Rakkalı Abdurrahman b. Muhammed, 423/1032'de geldiği Endülüs'te Hanefî fikhından çokça rivayette bulunmuştu.⁵³⁷ Ticaret yoluyla babasıyla birlikte Endülüs'e gelen İsa b. Muhammed de Hanefî mezhebine müntesipti. 422/1031'de İşbîliye'ye gelen İsa, Ebû Tahir el-Bağdadî ve başka birçok âlimden ders almış, kıraat ve hadiste yetkin bir kişiydi.⁵³⁸ Dabbî'nin "*Küfelilerin mezhebinde fakih*" şeklinde bahsettiği Zeyd b. Beşîr (ö. ?), Endülüs ulemâsı arasında Hanefî bir fakih olarak dikkat çekmektedir.⁵³⁹

Endülüslüleri arasında az sayıdaki Şâfiî ulemâdan biri, İbn Abdülberr'in hocalarından olan Seleme b. Saîd (ö. 406/1015) idi. Aslen İsticeli olan Seleme, memleketinde aldığı ilk tahsilin ardından Doğu'ya seyahat etmiş, tahsil ve hocalıkla geçen yirmi üç yılın ardından Kurtuba'ya gelmiş, İşbîliye'de vefat etmişti. Onun Şâfiî mezhebini Endülüs'te mi yoksa Doğu'daki uzun ikameti esnasında mı benimsediği bilinmemektedir.⁵⁴⁰ Hanbelî mezhebi Endülüs'te yayılma imkânı bulamamıştır, bununla birlikte Endülüs'e dışarıdan gelenler arasında Hanbelî

⁵³⁴ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 272.

⁵³⁵ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 688-690.

⁵³⁶ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 203.

⁵³⁷ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 520.

⁵³⁸ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 640.

⁵³⁹ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, C: I, s. 374.

⁵⁴⁰ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 350-351.

mezhebine mensup bazı kişilerin bulunduğu görülür. Babasıyla birlikte 415/1024'te Endülüs'e gelen Sâlim b. Ali⁵⁴¹ ve 424/1033'te İşbiliye'de kendisinden istifade eden bazı kişilere icâzet veren Abdullah b. Hasan⁵⁴² bu kişilere örnek gösterilebilir. Bir süreliğine Endülüs'e gelen bu kişilerin bir kısmının ticaret amacıyla geldiğine de işaret edilmelidir.

2.1.2. Hadis

Fetih sonrasında Endülüs'e yerleşen ilk Müslümanlar arasında sahabî bulunup bulunmadığı konusuna kesinlik yoksa da,⁵⁴³ tâbiîn neslinden çok sayıda âlimin bulunduğu kesin olarak bilinmektedir.⁵⁴⁴ Mesela Hz. Ali, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr ve Abdullah b. Abbas başta olmak üzere çok sayıda sahabîden hadis rivayet eden Haneş b. Abdullah es-San'ânî (ö. 100/718) Sarakusta'ya yerleşerek burada vefat etmişti. Müslim'in *Sahih*'i ile Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde Haneş b. Abdullah'tan gelen rivayetlere yer verilmiştir. Aynı şekilde, tâbiînden Ali (veya Uleyy) b. Rebâh el-Lahmî (ö. 114/732) de Sarakusta'ya yerleşmişti. Diğer taraftan fethin hemen akabinde Endülüs'e ilk yerleşen Müslümanlar arasında Muâviye b. Sâlih (ö. muhtemelen 158/775) gibi önemli âlimler de bulunmaktaydı. Muâviye b. Sâlih, aralarında Süfyân es-Sevrî Süfyân b. Uyeyne ve el-Vâkîdî gibi Doğu'nun meşhur âlimlerinin de bulunduğu çok sayıda kişinin hocaları arasındaydı. Humus'tan Mısır'a, ardından da Endülüs'e geçen

⁵⁴¹ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 363.

⁵⁴² İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 450.

⁵⁴³ Makkarî, fetihden sonra Endülüs'e yerleşen ilk nesil Müslümanlar arasında sahabe neslinden Müneyzir el-Yemânî el-Eslemî'nin de bulunduğu yönünde şüpheli bir bilgi kaydetmektedir. Bkz. Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: III, s. 5.

⁵⁴⁴ Geniş bilgi için bkz. Mustafa Muhammed Hamîdâtû, **Medresetü'l-hadis fi'l-Endelüs**, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 2007, C: I, s. 58-63.

Muâviye b. Sâlih, Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu I. Abdurrahman tarafından kadılıkla görevlendirilmişti.⁵⁴⁵

İmâm Mâlik'in *el-Muvatta*'ının Endülüs'e ulaşması, fıkıh açısından olduğu kadar hadis için de Endülüs'te yeni bir dönemin başlangıcı olmuştu. Zira Endülüs'te fıkıhın ve bu alandaki çalışmaların temelinde yer alan kitaplardan biri olan *el-Muvatta*' esasen bir hadis eseri idi. Eserin en fazla yaygınlık kazanan Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî rivayeti olmakla birlikte, Yahyâ b. Abdullah b. Bükeyr ve Ka'nebî'nin rivayetleri de eserin Endülüs'te okunan diğer rivayetleriydi.⁵⁴⁶

III/IX. asır, fıkıh alanında olduğu gibi hadiste de Endülüs için önemli gelişmelerin kaydedildiği bir dönem olmuştu. Endülüs Mâlikîliği içerisinde önemli bir yere sahip olan İbn Habîb, Endülüs'te Ziyâd b. Abdurrahman, Gâzî b. Kays, İsa b. Dînâr ve Yahya b. Yahya el-Leysî gibi dönemin önde gelen âlimlerinden ders aldıktan sonra tahsilini ilerletmek amacıyla Medine'de Abdülmelik İbnü'l-Mâcişûn (ö. 212/827) Mısır'da Asbağ b. Ferec (ö. 225/840) ve Abdullah İbn Abdülhakem (ö. 214/829) gibi meşhur Mâlikî fakihlerin yanı sıra Esed b. Musa gibi Mâlikî çevreden olmayan önemli bir hadis âliminin de öğrencisi olmuştu. Bu yönüyle İbn Habîb, hadis bilgisi çoğunlukla *el-Muvatta*' ile sınırlı kalan çağdaşı Endülüslü ilim adamlarından daha zengin bir birikime sahip olma vasfıyla ayrılmaktaydı.⁵⁴⁷

Hadis ilminin bu dönemdeki en meşhur temsilcisi ve Endülüs'te hadisin bir ilim olarak tesis edilip gelişmesinde en büyük paya sahip kişi hiç şüphesiz Bakî b. Mahled (ö. 276/889) idi. Kurtuba'da Yahyâ b. Yahyâ ve dönemin diğer ilim adamlarından ders aldıktan sonra Doğu'ya ilim yolculuğuna çıkmış, hayatının yaklaşık otuz beş yılını bu gayeyle çeşitli İslâm beldelerinde geçirmişti. Bakî b. Mahled ilim tahsili için gittiği şehirlerde yaşayan ilim adamlarıyla görüşmenin yanı sıra, İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden gelecek âlimlerle görüşebilmek için her yıl hac mevsiminde Mekke'ye gitmişti. Onun Doğu'daki tahsili boyunca aralarında

⁵⁴⁵ Huşenî, **Kudâtu Kurtuba** (thk. İbrahim el-Ebyârî), Kahire, Dârü'l-Kütübi'l-Mısri, 1989, s. 50-60. Ayrıca bkz. Maribel Fierro, "Mu'âwiya b. Sâlih al-Hadramî al-Himsî: historia y leyenda" **EOBA I** (ed. Manuela Marín), Madrid, CSIC, 1988, s. 281-411.

⁵⁴⁶ İbn Hayr el-İşbîlî, **Fehrese**, s. 119-121.

⁵⁴⁷ Dabbî, **Buğyetü'l-mültemis**, C: II, s. 490-492.

Ahmed b. Hanbel, İbn Ebû Şeybe, Halife b. Hayyât ve İmam Şâfiî gibi meşhur kişilerin de bulunduğu iki yüz seksen dört hocadan istifade ettiği kaydedilmektedir. Böylece hadis alanında oldukça geniş bir birikime sahip olan Bakî b. Mahled, *el-Müsnedü'l-kebîr* adında bir eser telif etmişti. İbn Hazm'ın büyük bir övgüyle söz ettiği bu hadis kitabı, en azından VI/XII. yüzyıl sonlarına kadar Endülüs'te hadis öğreniminde okunan eserlerden biriydi. Bununla birlikte Bakî b. Mahled'in Endülüs'e dönüşünden sonra kendisiyle ehl-i rey çizgisindeki Mâlikî fukaha arasında büyük bir anlaşmazlık baş göstermişti. Öyle görünüyor ki Bakî b. Mahled'in Doğu'da edindiği birikim, Endülüs'te yerleşik kabulleri benimseyen ve *el-Muvatta'* merkezli bir birikime sahip olan Mâlikî fakihler tarafından hoş karşılanmamıştı. Bakî b. Mahled bu gerilimden duyduğu rahatsızlık sebebiyle Endülüs'ten ayrılmak istemişse de, Emîr I. Muhammed'in kendisini himaye etmesi üzerine Endülüs'te kalmış ve tedris faaliyetlerine devam etmişti.⁵⁴⁸

Bu dönemde işaret edilmesi gereken bir başka önemli hadis âlimi Muhammed b. Vaddâh idi. Sahnûn'dan eseri *el-Müdevvene*'yi okuyup Endülüs'te rivayet eden Muhammed b. Vaddâh Endülüs Mâlikî geleneği içerisinde önemli bir yerde durmakta ve bu yönüyle Bakî b. Mahled'den ayrılmaktaydı. Muhammed b. Futays el-İlbîrî, Ahmed b. Hâlid, İbn Lübâbe ve Kâsım b. Asbağ gibi Endülüs'te IV/X. yüzyılın en önemli fıkıh ve hadis âlimlerinin başta gelen hocalarından biriydi.

III-IV/IX-X. yüzyıllarda ilim tahsil etmek gayesiyle Doğu'ya yapılan seyahatlerin hadis ilmi açısından Endülüs'e en büyük katkısı, Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'leri ile Ebû Dâvud'un *Sünen*'i gibi büyük hadis kitapları ile hadis ricaline dair telif edilen *Kitâbü'd-Du'afâ ve'l-metrûkîn* ve *el-Esmâ ve'l-künâ* gibi eserlerin Endülüs'e taşınması olmuştu. Bu durum, Endülüs'te o zamana kadar büyük ölçüde *el-Muvatta'* etrafında şekillenen hadis çalışmaları için yeni bir merhalenin de başlangıcını teşkil etmişti. *el-Muvatta'* ile ilgili Kâsım b. Asbağ'ın *Müsnedü'l-Muvatta'*, Yahya b. İbrahim b. Müzeyn'in *Şerhu'l-Muvatta'* ve İbn Ebû Düleym'in *Kitâbü't- tabakât fi men ravâ an Mâlik ve etbâ'ihim* adlı eserlerinin yanı sıra,

⁵⁴⁸ Maribel Fierro, "Hadis'in Endülüs'e Girişi" (trc. Murat Gökalp), **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: XLVII, sy. (2006), s. 237-258.

Mühelleb b. Ebû Sufre ve İbn Battâl gibi Endülüslü ilim adamlarının Buhârî'nin *es-Sahih* adlı eseri üzerine şerhler kaleme almaları bu dönemin ardından görülmüştü.

V/XI. yüzyılda Endülüs'te hadis alanında görülen canlılıkta, Doğu İslâm dünyasında III/IX. yüzyılda ortaya çıkan ve *Kütüb-i sitte* adıyla meşhur olan hadis kitapları ile hadisin senet yahut metinlerinde geçen şahıs adı ve kimi kelimeleri konu edinen eserlerin Endülüs'e ulaşarak burada yaygın bir şekilde okunmaya başlamış olmasının önemli bir payı vardı. Bununla birlikte Endülüs'teki *kütüb-i sitte*, Doğu'dakinden bir eserle farklılık göstermekteydi. Endülüs'te *kütüb-i sittede* Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta*'ı İbn Mâce'nin *Sünen* adlı eserinin yerini almaktaydı.

V/XI. yüzyılda Endülüs'te okunan hadis kitaplarının başında Buhârî'nin *es-Sahih* adlı eseri gelmekteydi. Doğu İslâm dünyasında büyük bir şöhrete sahip eserin, telifinden bir asır kadar sonra Endülüs'e ulaştığı ve İslâm dünyasının diğer bölgelerine benzer şekilde yaygınlıkla okunduğu görülmektedir. Endülüs'te dönemin hadis çevrelerinde Buhârî'nin bu alandaki yetkinliğine dair çeşitli rivayetler anlatılmaktaydı. Mesela Meriyyeli meşhur hadis âlimi İbnü'd-Delâî Mekke'de çok sayıda hocasından naklettiğine göre “*Buhârî hadis öğrenmek için Bağdat'a gelmişti. Burada görüştüğü kişiler, onun hadis ilmindeki yetkinliğini ölçmek için bir meclis tertip etmişler, on kişi onar hadis soracak şekilde yüz hadisin metin kısmıyla bu hadisleri rivayet eden kişileri karıştırarak kendisine sunmuşlardı. Buhârî, okunan her bir hadisi “Bilmiyorum” diyerek cevaplamış, ardından kendisine okuyan her bir kişiye “Senin ilk söylediğin hadisin (doğru şekli) şöyleydi, ikincisi şöyleydi, üçüncüsü şöyleydi” diyerek hadislerin tamamını metin ve rivayet zinciri doğru olacak şekilde saymıştı. Bunun üzerine Bağdatlılar onun hadiste sahip olduğu ilmin derinliğini kabul etmişlerdi.*”⁵⁴⁹ Buhârî hakkında anlatılan ve Endülüs kaynaklarına girmiş bu ve benzeri anekdotların onun Endülüs'te de otorite olarak kabul görmesinde etkili olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Buhârî'nin eseri farklı kişiler vasıtasıyla Endülüs'e ulaşmıştı. Bu kişilerden biri, Asîlî olarak tanınan Abdullah b. İbrahim (ö. 392/1002) idi. Eseri Mekke'de,

⁵⁴⁹ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 214-215. Bu meşhur rivayeti İbn Haldûn da eserinde zikretmektedir. Bkz. *Mukaddime*, C: II, s. 1045.

Buhârî'nin meşhur râvîsi Fîrebrî'den rivayet eden meşhur muhaddis Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed el-Mervezî'den almış, II. Hakem'in halifeliği döneminde döndüğü Endülüs'te çok sayıda kişi kendisinden kıraat yoluyla öğrenmişti.⁵⁵⁰

Sarakustalı muhaddis Muhammed b. Yahyâ (ö. ?) Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta*'ı ile Buhârî'nin *Sahîh*'ini ezbere biliyor, *Sahîh*'in okunduğu hadis meclislerinde eseri ezberinden okuyordu.⁵⁵¹

Diğer taraftan Endülüs'te Buhârî'nin *Sahîh*'inin Kurtubalı Hişâm b. Muhammed (ö. 423/1032)⁵⁵² Meriyyeli âlimlerin önde gelenlerinden Mühelleb b. Ahmed (ö. 436/1045),⁵⁵³ Muhammed b. Ali (ö. 479 veya 480/1086-1087),⁵⁵⁴ Muhammed b. Halef (ö. 485/1092)⁵⁵⁵ gibi çok sayıda âlim tarafından şerh edildiği görülmektedir.. Bu şerhler arasında İbn Battâl olarak tanınan Kurtubalı Ali b. Halef'in (ö. 449/1057) şerhi büyük şöhret bulmuştu.⁵⁵⁶ Eser üzerine yazılan ilk şerhlerden biri olan bu çalışma, sonraki dönem Buhârî şârihleri için de en temel kaynaklardan biri olmuştur.⁵⁵⁷ İbnü's-Sekkât olarak tanınan Muhammed b. Halef (ö. 485/1092) yirmi yaşındayken gittiği Mekke'de Ebû Zer el-Herevî'den Buhârî'nin *Sahîh*'ini sema yoluyla almış, bu kitabı ve başka bir çok eseri Mekke'de bulunduğu sırada yazmıştı. Endülüs'e döndükten sonra İbn Battâl'ın Buhârî'nin *Sahîh*'i üzerine yapmış olduğu şerhi de almıştı.⁵⁵⁸ Bu dönemde Endülüs'te Buhârî'nin *Sahîh*'i üzerine yapılan çalışmalardan bir diğeri Ahmed b. Reşîk'in (ö. 440/1048'den sonra) telif ettiği *Terâcimü Kitâbi's-Sahîh* adlı kitabıydı.⁵⁵⁹

V/XI. asırda Endülüs'te yaygın bir şekilde okunan hadis kitaplarında biri de Müslim'in *Sahîh* adlı eseri idi. Bu eseri Ahmed b. Feth (ö. 403/1013) ilim tahsili için

⁵⁵⁰ İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 335; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, C: I, s. 400-401.

⁵⁵¹ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 808.

⁵⁵² İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 935.

⁵⁵³ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 904.

⁵⁵⁴ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 812.

⁵⁵⁵ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 815.

⁵⁵⁶ İbn Battâl'ın şerhi Ebû Temîm Yasir b. İbrahim tarafından on cilt halinde yayımlanmıştır (Riyad, 2000). Eser hakkında geniş bilgi için bkz. Salih Özer, **Endülüslü İbn Battal ve Buhârî Şerhi**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2007.

⁵⁵⁷ Talat Sakallı, "İbn Battâl el-Kurtubî", **DİA**, C: XIX, s. 360-361.

⁵⁵⁸ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 817.

⁵⁵⁹ Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, C: I, s. 195.

gittiği Mısır'da ders aldığı hocalarından Ebu'l-Ala Abdülvehhab b. İsa b. Mahan'dan okumuş ve Endülüs'te İbn Abdülber, Kadı Yunus b. Abdullah, fakih Muhammed b. Attâb ve başka birçok kişi kendisinden rivayet etmişti.⁵⁶⁰ Eser, Endülüslü öğrencilerin ilim yolculukları vasıtasıyla yarımadanın çeşitli şehirlerine yayılmaktaydı. Mesela Mevrûrlu bir âlim olup burada imamlık vazifesinde bulunan Cehver b. İbrahim (ö. 526/1132) bu eseri Mekke'de Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali et-Taberî'den sema yoluyla almıştı.⁵⁶¹

Dönemin hadis âlimlerinin Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'leri ile Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta*'ı üzerine bazı şerhler yazdıkları dikkat çeker. Mesela Meriyyeli Muhammed b. Hüseyin (ö. 532/1137) Buhârî ve Müslim'in *Sahîh* adlı eserlerini cem eden bir eser telif etmişti.⁵⁶² Bu tür çalışmaların en meşhuru Sarakustalı Rezîn b. Muâviye (ö. 535/1140) tarafından yazılan *el-Cem' beyne'l-usûli's-sitte* adlı eserdî.⁵⁶³ Ebü'l-Kâsım Mühelleb b. Ahmed'in (ö. 436/1045) hem *Muvatta*' hem de Buhârî'nin *Sahîh*'i üzerine şerhleri vardı.⁵⁶⁴ Aynı şekilde Mervân b. Esedî de (ö. 440/1048'den önce) *Muvatta*' üzerine bir şerh yazmıştı.⁵⁶⁵

Ebû Osman Ya'îş b. Sa'îd (ö. 394/1004?) Halife Hakem el-Mustansır'ın emriyle, İbnü'l-Ahmer olarak meşhur hocası Ebû Bekir Muhammed b. Muâviye el-Kureşî'den öğrendiklerini *Müsnedü hadisi İbni'l-Ahmer* adlı eserinde bir araya getirmiş, öğrencilerinden İbn Abdülber de bu eseri kendisinden 390/1000 yılında kıraat yoluyla almıştı.⁵⁶⁶ Benzer şekilde, İbn Abdülber'in güvenilir ve rivayetlerin manalarını çok iyi bildiğini ifade ettiği hocası Muhammed b. İbrahim, Yahyâ b. Ma'în'in sözlerinin derlendiği otuz cüzlük bir eser vücuda getirmişti.⁵⁶⁷

Hadis ilminde temayüz eden bazı âlimler, meşhur hadis kitaplarını ezberlemiş olmakla öne çıkmaktaydı. Mesela Kalenneli Abdullah b. İsa (ö. 530/1136)

⁵⁶⁰ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 219; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 58-59.

⁵⁶¹ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 216.

⁵⁶² İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 846.

⁵⁶³ Geniş bilgi için bkz. İsmail L. Çakan, "Câmi'u'l-usûli li-ehâdîsi'r-Resûl", *DİA*, C: VII, s. 136.

⁵⁶⁴ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: II, s. 563.

⁵⁶⁵ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 889.

⁵⁶⁶ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: II, s. 616.

⁵⁶⁷ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 78.

Buhârî'nin *Sahîh*'i ile Ebû Dâvud'un *Sünen*'ini ezbelemiştir.⁵⁶⁸ Kurtubalı Abdullah b. Muhammed (ö. ??) Mısır'da ders aldığı hocalarından İbn Reşîk'ten sema yoluyla İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef*'ini almış ve hocası tarafından kendisine rivayet ettiği tüm eserler için icâzet vermişti.⁵⁶⁹ Buhârî'nin *Sahîh*'inin Endülüs'teki yaygınlığı Kurtuba, İşbîliye ve Tuleytula gibi büyük merkezler kadar sınır şehirleri için de geçerliydi. Aslen Küvenkeli olan İbrahim b. Muhammed, şehrin kadısı Ebû Abdullah Muhammed b. Halef'ten Buhârî'nin *Sahîh*'ini okumuş, daha sonra Kurtuba'ya gelerek Ebû Ali el-Gassânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Kürec ve Hâzım b. Muhammed gibi dönemin diğer önde gelen muhaddislerinden hadis öğrenmiş bir hadis hafızıydı.⁵⁷⁰ Buhârî'nin *Sahîh*'ini ezberlemesi ve rical bilgisiyle tanınan bir muhaddis olan Tuleytulalı Ahmed b. Muhammed (ö. 459/1067), fikhî meselelerin çözümü için toplanan şûrâya katılır ve çokça hadis zikrederdi.⁵⁷¹ Bu durum, hadis bilgisiyle öne çıkan âlimlerin kazâî meselelerdeki konumunu göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Diğer alanlarda olduğu gibi, hadis alanında da ezberlenen belli bazı kitaplar mevcuttu. Mesela aslen İşbîliyeli olup hayatının ilerleyen dönemlerinde Kurtuba'ya yerleşen ve Ebû Ömer İbnü'l-Bâcî olarak tanınan hadis ve fikhî âlimi Ahmed b. Abdullah (ö. 396/1006) İbn Ubeyd ve İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadis* adlı eserlerini ezberlemiştir.⁵⁷² İbn Abdilber, Kâsım b. Asbağ'ın *Garâibü hadîsi Malik*'ini Şezûneli Vehb b. Muhammed'den almıştır.⁵⁷³

V/XI. yüzyılın Endülüslü hadis âlimlerin eser ve fikirleri üzerinde Doğu'daki bazı hocalarından açık tesirleri görülmektedir. Mesela Kurtubalı hadis bilginlerinden Abdurrahman b. Ahmed (396/1006'da hayatta), Doğu'ya yapmış olduğu ilim yolculuğunda meşhur hadis hafızı Dârekutnî ile görüşmüş ve Endülüs'e döndükten sonra ondan rivayette bulunmuştu.⁵⁷⁴ İbn Abdilber, Mesleme b. Muhammed'den, Ahmed b. Halid'in *Fazlu talebi'l-ilm* adlı eserini okumuş, kendisi de benzer bir

⁵⁶⁸ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 447.

⁵⁶⁹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 387.

⁵⁷⁰ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 164.

⁵⁷¹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 108.

⁵⁷² İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 39.

⁵⁷³ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: II, s. 574.

⁵⁷⁴ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 463.

şekilde ilim tahsilinin şerefini konu edinen de *Câmi‘u‘l-beyân* adlı bir eser telif etmişti.⁵⁷⁵ Aslen Horasanlı olup Mekke’de mücavir olarak bulunan Ebû Zer el-Herevî (ö. 434/1043) Endülüslü öğrencilerin hadiste en çok istifade ettikleri âlimlerin başında gelmektedir. Hac ibadetini yerine getirmek üzere Mekke’ye gelen bir öğrenci, Buhârî’nin bu meşhur râvîsinden ders alırdı. Bazı Endülüslü öğrenciler uzun yıllar onun yanında kalmaktaydı. Ebû Zer el-Herevî sadece geniş hadis bilgisiyle değil, zâhidâne hayatıyla da Endülüslü öğrencileri üzerinde etkiliydi. Mesela Tuleytulâhı Abdullah b. Ali (ö. 463/1071), hocası Herevî gibi kendisine “Abd” ismini almıştı.⁵⁷⁶

V/XI. yüzyıl başlarında Kurtuba başta olmak üzere çeşitli Endülüs şehirlerinde önemli hadis âlimleri bulunmaktaydı. Döneminin önde gelen muhaddislerinden İbn Müferric, Birinci Bölüm’de görüldüğü üzere Kurtuba’da ilim tahsil eden öğrencilerin başlıca hocalarından biriydi. İbnü‘l-Ebbâr Ebû Abdullah İbn Müferric’den “*Endülüs’ün övünç vesilelerinden ve hadisteki imamlarından biri*” sözleriyle bahseder.⁵⁷⁷

İbnü‘d-Debbâğ olarak meşhur olan Kurtubalı Halef b. Kâsım (ö. 393/1003), 345/956’da yirmi yaşındayken çıkmış olduğu ilim yolculuğu boyunca Mekke, Remle, Dımaşk, Askalan ve Mısır’da çok sayıda hocadan istifade etmişti. Bizzat kendisi, görüşüp yazdığı hocalarının sayısının 236 olduğunu söylemişti.⁵⁷⁸ İbnü‘d-Debbâğ hakkında “*yaşadığı dönemde Endülüs’ün muhaddisi*” şeklinde bahseden Humeydî’nin kaydettiğine göre İbn Abdülber hiçbir hocasını kendisinden üstün tutmamaktaydı.⁵⁷⁹

Dönemin bir diğer meşhur hadis âlimi İbn Sükkere lakabıyla tanınan Ebû Ali es-Sadeffî’ydi. O, 454/1062 yılı civarında Sarakusta yakınlarında doğmuş, ilk tahsilini doğduğu yerde aldıktan sonra Sarakusta’da Ebü‘l-Velîd el-Bâcî, Belensiye’de İbn Dilhâs Ahmed b. Ömer el-Uzrî, Meriyye’de Ebû Abdullah Muhammed b. Sa‘dûn el-

⁵⁷⁵ Humeydî, *Cezvetü‘l-muktebis*, C: II, s. 551. Eser Ebü‘l-Eşbâl ez-Züheyrî tarafından iki cilt halinde yayınlanmıştır (Demmâm, 1994).

⁵⁷⁶ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 429.

⁵⁷⁷ İbnü‘l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: II, s. 438.

⁵⁷⁸ İbnü‘l-Faradî, *Târîhu ulemâi‘l-Endelüs*, C: I, s. 197-198.

⁵⁷⁹ Humeydî, *Cezvetü‘l-muktebis*, C: I, s. 328-329.

Karavî gibi dönemin tanınmış Endülüslü âlimlerinden ders almıştı. Öğrenimini ilerletmek amacıyla 481/1088'de Endülüs'ten ayrılarak Mehdiye'de bir süre bulundu, bu çevrenin âlimleriyle görüştü. Daha sonra Mekke'ye giderek hac farızasını yerine getirdi. Burada başta İmamü'l-Haremeyn lakabıyla meşhur olan Hüseyin b. Ali et-Taberî, İbn Ebû Rendeka olmak üzere çok sayıda âlimden ders aldı, ayrıca hac için İslam dünyasının çeşitli yerlerinden gelen âlimlerle tanışma imkânı buldu. Mekke'den Basra'ya, ardından da Bağdat'a gitti (482/1089). Bağdat'ta Ebü'l-Hüseyin et-Tuyûrî ile şehrin meşhur muhaddislerinden İbn Hayrûn'dan ders aldı. Bağdat'ta kaldığı beş yıl boyunca Şâfî fakihî Ebû Bekir el-Kaffâl eş-Şâşî'nin fıkıh derslerine devam etti, hocasının *et-Ta'likâtü'l-kübrâ fî mesâilî'l-hilâf* adlı eserini sema ve kitabet yoluyla aldı. Bağdat'tan 487/1094 Dımaşk'a giderek Ebü'l-Feth Nasr b. İbrahim el-Makdisî ve Ebü'l-Ferec Sehl b. Bişr el-İsferâyînî gibi âlimlerden hadis öğrendi. Hocası İsferâyînî de kendisinden üç hadis yazdı. Buradan da İskenderiye'ye giderek dönemin önde gelen muhaddislerinden biri olan Ebû İshak el-Habbâl'den hadis tahsil etti ve icâzet aldı. 490/1097'de Endülüs'e dönerek Mürsiye'ye yerleşti. Şehrin camiinde ders okutmaya başlayan Ebû Ali es-Sadefî'den özellikle kıraat ve hadis ilimlerinde çok sayıda talebe istifade etti. Talebeleri arasında daha önce kendilerinden ders okuduğu hocaları da bulunmaktaydı. Ebû Tahir es-Silefî, İbn Beşkuvâl ve Kâdı İyâz gibi tanınmış âlimler onun önde gelen öğrencileri arasındaydı. Kâdı İyâz, hocası Ebû Ali es-Sadefî'den Buhârî ve Müslim'in *es-Sahih* adlı meşhur eserleri başta olmak üzere pek çok eseri dinlediğini kaydetmektedir. Yetkin bir fıkıh âlimi olmakla birlikte Ebû Ali es-Sadefî'nin özellikle hadis ilimlerinde temayüz ettiği görülmektedir.

2.1.3. Kıraat-Tefsir

Endülüs'te Kur'ân ilimleri, gerek fıkıh ve hadisle ilgili kısımlarda isimleri geçen Endülüs'e yerleşen ilk nesil Müslümanlar içerisinde yer alan âlimlerle taşınmış gerekse de Endülüslü yahut Doğu İslâm dünyasından Endülüs'e gelen âlimlerin çalışmalarıyla gelişmiştir. Endülüs'te *kırâat-i seb'a* imamlarından Nâfi b. Abdurrahman'ın kıraati yaygınlık kazanmıştı. Bu durum, Mâlikî mezhebinin Endülüs'te hakim fıkıh mezhebi olmasıyla doğrudan ilgiliydi, zira Mâlik b. Enes, Nâfi b. Abdurrahman'ın önde gelen talebelerinden biriydi. Ayrıca ilim tahsili için Doğu'ya giden Endülüslü öğrencilerin buldukları bölgeler, aynı zamanda Nâfi kıraatinin yaygın olduğu yerlerdi. Endülüs'te Nâfi kıraatinin yayılmasında bizzat adı geçen kıraat âliminden ders alan Endülüslü öğrencisi Gâzî b. Kays'ın önemli rolü olduğu ifade edilmektedir.⁵⁸⁰ Endülüslülerin kıraat ilminde istifade ettiği Doğulu âlimlerden biri, İbn Mücâhid (ö. 324/935) olarak meşhur olan Ahmed b. Mûsâ idi. *Kırâatün'n-nebî ve mâ hufiza min elfâzihî ve'sti'âzetihî ve'ftitâhîhî* ile *İhtilâfî'l-kırâât ve tasrifü vücûhihâ* gibi eserleri Endülüs'te uzun süre okunmuştu. Birinci Bölüm'de işaret edildiği üzere Mısır'a giden Endülüslü öğrencilerin kıraat ilminde istifade ettiği âlimlerin başında Ebü't-Tayyib İbn Galbûn gelmekteydi. İbn Galbûn'un *Kitâbü'l-İrşâd fî ma'rifeti mezâhibi'l-kurrâi's-seb'a*, *Kitâbü't-Tehzîb li-ihtilâfî kırâati'n-Nâfi'*, *et-Tezkire fî'l-kırâât* ve Endülüs'e taşınan çok sayıda eseri kıraat tahsil edenlerin okudukları başlıca kitapları arasındaydı.⁵⁸¹ Ebû Amr ed-Dânî, 402/1002 yılında Sarakusta'da görüştüğü Saîd b. Muhammed'in kendisine "349/960'ta hacca gittim. Mısır'da Ebû Bekir el-Me'âfirî'den kıraat dersi aldım, o esnada İbn Galbûn da bizimle birlikte okuyan bir gençti" dediğini naklederken, İbn Galbûn'un kıraat alanında Endülüs'te sahip olduğu itibara da zımnen işaret etmektedir.⁵⁸²

⁵⁸⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, C: II, s. 578; Beşerî, *el-Hayâtü'l-ilmîyye fi asri'l-hilâfe*, s. 184.

⁵⁸¹ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 49-55.

⁵⁸² İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 333-334.

Endülüs'te kıraat ve tefsire dair önemli eserlerin III/IX. yüzyıldan itibaren verildiği ve V/XI. yüzyılda önemli gelişmelerin kaydedildiği görülür.⁵⁸³ Meşhur muhaddis Bakî b. Mahled'in *Kitâbun fi tefsîri'l-Kur'ân* tefsire dair bir eser yazdığı ve bu eserin oğlu Ahmed b. Bakî tarafından rivayet edildiği bilinmektedir. IV-V/X-XI. yüzyıllarda yaşamış Mekkî b. Ebû Tâlib'in *el-Hidâye fi't-tefsîr*'i başta olmak üzere tefsire dair çok sayıda telifi vardı. Ebû Amr ed-Dânî gibi meşhur kıraat âlimlerinin tefsire dair bazı telifleri de vardı. V/XI. yüzyılda Endülüs'te Taberî'nin tefsirinin yaygın olduğu görülmektedir. Meriyyeli Muhammed b. Ahmed (ö. 490/1097 civarı) Taberî'nin *Tefsîrû'l-Kur'ân* adlı eserini ihtisar etmişti.⁵⁸⁴

Endülüs'te kıraat alanında Mısırlı kıraat âlimlerinin büyük etkisi bulunmakla birlikte, Mısır dışındaki merkezlerdeki kıraate dair birikimin Endülüs'te tanınmasında dışarıdan gelen âlimler büyük pay sahibiydi. Mesela 417/1026'da İşbîliye'ye gelen Bağdatlı bir kıraat âlimi olan Osman b. Hasan, başta hocası Ebû Tahir el-Bağdadî olmak üzere Bağdatlı kıraat bilginlerinden öğrendiklerini nakletmişti. Kendisinden istifade eden İşbîliyeli Ebû Muhammed İbn Hazrec, Osman b. Hasan'dan *kırâat-i seb'aya* göre okuduklarını nakletmiştir.⁵⁸⁵

Kıraatte temayüz eden kişiler “mukrî” olarak tanınırdı ve mukrîler çoğunlukla belirli cami veya mescitlerde kıraat öğretirlerdi. Kurtuba'daki ikameti boyunca Ahmed b. Kâsım (ö. 410/1019) Gâzî Mescidi'nde kıraat öğretmişti.⁵⁸⁶ Kıraat âlimlerin aldıkları resmî vazifeler çoğunlukla cami yahut mescitlerde imamlık olmaktaydı. Mesela Kurtuba Ulu Camii imamlığı yapan Asbağ b. Muhammed (ö. 505/1111) derin fıkıh bilgisinin yanı sıra Kur'ân'ı ezbere bilen, kıraat kaidelerine ve harflerin doğru seslerle çıkarılmasına yani mahrece itina gösteren ve güzel sesiyle tanınan bir âlimdi. Meşhur muhaddis ve fakih İbn Abdülber ile kıraat âlimi yönüyle öne çıkan Kurtuba kadısı İbnü'l-Hazzâ'dan icâzet almıştı.⁵⁸⁷

⁵⁸³ Mustafa Şentürk, “Endülüs'te Tefsir Kültürü”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XI, sy. 21 (2012/1), s. 58-60.

⁵⁸⁴ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 822.

⁵⁸⁵ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 598.

⁵⁸⁶ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 221; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 65-66.

⁵⁸⁷ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 182.

Bazı öğrenciler Kur'ân'ı ezberledikten sonra tahsil hayatlarına kıraat ilminde derinleşerek devam etmekteydi. Kurtubalı Abdullah b. Muhammed (ö. 419/1028'de hayatta) Kur'ân'ın tamamını ezberlemiş, Mekkî b. Ebû Tâlib ve İbnü'l-Ğammâz olarak tanınan Süleyman b. Hişâm'dan kıraat dersleri almıştı.⁵⁸⁸ Mekke ve Mısır'da tahsil gören İbnü'l-Ğammâz, Endülüs Emevî halifesi Süleyman el-Müsta'in tarafından Kurtuba Ulu Camii'nde Kur'ân dersleri vermekle görevlendirilmişti ve aralarında Ebû Amr ed-Dânî de bulunduğu çok sayıda kişinin hocaları arasındaydı.⁵⁸⁹

Tefsir derslerinin de tıpkı fıkıh ve hadis derslerinde görüldüğü gibi camilerde büyük katılımlarla yapıldığı anlaşılmaktadır. Mesela İbnü'l-Assâl olarak tanınan ve Talebîre kadılığı da yapmış olan Tuleytulalı Abdullah b. Ferec'in (ö. 487/1094) tefsir meclisleri geniş bir katılımı ile devam ederdi.⁵⁹⁰

İslâm dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi, bir konuyu iyi bilmenin yollarından biri olarak, o alana dair yazılmış bazı temel eserlerin ezberlenme geleneği Endülüs için de geçerliydi. Kurtubalı fakih Muhammed b. Ferec'in anlattığı bir anekdot bu bağlamda dikkate değerdir: *“Bir gün Ubeydullah b. Muhammed'in (ö. 460/1068) yanına gitmiştim. Bana 'Elinde hangi kitabı tutuyorsun?' diye sordu. 'Nehhâs'ın Me'âni'l-Kur'ân'ı' diye cevap verdim. 'İstediğin bir yeri aç ve bana sor' dedi. Açtım, bana sanki (önündeki bir metni sırayla) okuyormuş gibi okudu. Sonra 'Başka bir yerden al' dedi. Yine aynı şekilde (ezberinden) okumaya devam etti. Bunu üçüncü defa da (başka bir kısımdan olacak şekilde) yaptı. Hafızasının gücü ve ilmi karşısında hayretler içerisinde kaldım.”*⁵⁹¹

Endülüs'te Kur'ân ilimleri ve kıraat alanında yetişen en meşhur âlimlerden biri olan Ebû Amr ed-Dânî, Ebû Bekir İbn Fûrek'in *Te'vilü'l-ahbâri'l-müteşâbih ve'r-red ale'l-mülhide* adlı eserini okutmuştu. Eser adından, içeriğinin Kur'ân tefsiriyle kelâmın iç içe olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁹²

⁵⁸⁸ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 405.

⁵⁸⁹ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 309-311.

⁵⁹⁰ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 435.

⁵⁹¹ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 458.

⁵⁹² İbn Hayr, **Fehrese**, s. 250.

V/XI. asrın başlarında Endülüs'te yaşayan kıraat âlimlerinin en önemli hocası Antâkî idi. İbnü'l-Haccâm olarak tanınan kıraat âlimi Halef b. Süleyman (ö. 397/1007) Antâkî'den öğrendiği Nâfi kıraatinin Verş rivayetini öğretmişti. Mushaf yazmakta ve noktalamaktaydı, bunu da hocası Antâkî'den öğrenmişti.⁵⁹³ Antâkî'nin bir başka öğrencisi Kurtubalı kıraat âlimi Abdurrahman b. Hasan (ö. 446/1054) idi. Kurtuba'da Antâkî'den ders aldıktan sonra öğrenimini ilerletmek üzere Doğu İslâm dünyasına yolculuğa çıkmış ve yirmi yıl süren bu tahsil döneminde Kayrevan, Mısır, Mekke, Kudüs, Rakka ve Nusaybin'de çok sayıda hocadan istifade etmişti. Kıraat imamları arasındaki ihtilafı konulara vakıf, Arap dili konusunda yetkin biriydi.⁵⁹⁴ Antâkî'nin en seçkin öğrencilerinden biri, Kurtuba Ulu Camii imamı olan Yahyâ b. Abdülmelik (ö. 424/1033) idi. Nâfi kıraatini iyi bilen bir kıraat âlimi olan Yahyâ, hocası Antâkî'den okuduğu eserlere döneminde en iyi nüfuz eden kişilerin başında gelmekteydi.⁵⁹⁵ Kurtubalı Saîd b. Muhammed (425/1034'te hayatta) dil alanında temayüz etmiş olmakla birlikte, kıraat konusunda da bilgiliydi. Hocası Ebü'l-Hasan el-Antâkî talebesi Saîd'i, Nâfi kıraatinin Verş ve Kâlûn rivayetlerini çok okuması sebebiyle Nâfi' olarak isimlendirmişti.⁵⁹⁶ Aslen Batalyevsli olup Kurtuba'da ikamet eden bir kıraat âlimi olan Muhammed b. Bullînuh, hocası Ebü'l-Hasan el-Antâkî'ye Kur'ân'ı Verş ve Kâlûn rivayetlerine göre baştan sona yirmiden fazla defa okumuştur.⁵⁹⁷

Kıraat alanında yetişen Endülüslüler arasında, Meâfirî olarak tanınan Ahmed b. Muhammed et-Talemenkî (ö. 429/1037), 340/951'de Endülüs'te doğmuş, memleketi Talemenke'de (Salamanca) başladığı tahsilini Kurtuba'da aralarında Ebü'l-Kâsım Halef b. Muhammed el-Havlânî ve Ali b. Muhammed el-Antâkî gibi dönemin meşhur âlimlerinin de bulunduğu çok sayıda hocadan ders alarak ilerletmiş ve ardından 375/985'te Doğu'ya seyahate çıkmıştı. Mısır, Kayrevan, Mekke, Medine ve Dimyât'ta aralarında İbn Galbûn, İbn Ebû Zeyd ve Yahyâ b. Ammâr ed-Dimyâtî gibi âlimlerin de bulunduğu çok sayıda hocadan ders alarak geniş bir ilmî birikimle

⁵⁹³ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 258.

⁵⁹⁴ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 494.

⁵⁹⁵ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 956.

⁵⁹⁶ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: IV, s. 78.

⁵⁹⁷ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 46.

Endülüs'e dönmüştü. Kendisinden İbn Abdülber, İbn Hazm ve daha pekçok kişi ders almıştı. Onun Endülüs için yeni bazı kıraatleri getirdiği rivayet edilir.⁵⁹⁸

Özellikle kıraat ilminde öne çıkan âlimlerden biri olan Mekkî b. Ebû Tâlib (ö. 437/1045), 355/966 yılında Kayrevan'da doğmuş, on üç yaşında Kahire'ye giderek Kur'ân'ı ezberlemiş ve burada altı yıl süren öğreniminin ardından Kayrevan'a dönmüştü. Aralıklarla iki kez daha Kahire'ye giderek kıraat tahsilini tamamlamış, 387/997'de Mekke'ye giderek buradaki hocalardan ders almıştı. 393/1003'te Endülüs'e geçerek Kurtuba'ya yerleşmişti. O yıllarda Endülüs idaresini fiilen elinde tutan Hâcib Abdülmelik, Mekkî b. Ebû Tâlib'i Zâhire Camii'ne naklederek derslerini burada vermesini sağlamıştı. Endülüs'te Âmirî idaresinin son bulmasının ardından Kurtuba Ulu Camii'nde devam ettiği derslerini hayatının sonuna kadar sürdürmüş, Cehverîler döneminde burada hatiplik vazifesinde de bulunmuştu.⁵⁹⁹ Mekkî b. Ebû Tâlib'in çok sayıdaki eserleri arasında *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye* adlı tefsiri,⁶⁰⁰ nâsîh ve mensûha dair *el-İzâh li-nâsihi'l-Kur'ân ve mensûhih*,⁶⁰¹ garîbü'l-Kur'ân'a dair *el-Umde fî garîbi'l-Kur'ân*,⁶⁰² tecvid hakkında *er-Ri'âye*,⁶⁰³ Kur'ân'ın irabıyla ilgili *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*⁶⁰⁴ zikredilebilir.⁶⁰⁵ Bir kısmını Endülüs'e yerleşmeden önce, bir kısmını ise Endülüs'te telif ettiği seksen kadar eseri olduğu rivayet edilmiştir.⁶⁰⁶

Bu dönemde kıraat alanında Endülüslü öğrencilerin en önde gelen hocalarından biri Ebû Amr ed-Dânî idi. Sadece V/XI. yüzyılda yaşayanlar arasında değil, Endülüs'te yetişen kıraat âlimlerinin en meşhuru olan Ebû Amr ed-Dânî, Endülüs'te gördüğü tahsilin ardından Doğu'ya seyahate çıkmış ve Kayrevan, Mısır, Mekke ve Medine'de çok sayıda hocadan ders almıştı. 403/1013 yılında Endülüs'e dönmüş, önce Kurtuba daha sonra bir süre Sarakusta ve Mayurka'da kalmış,

⁵⁹⁸ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 181; İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 84.

⁵⁹⁹ Humeydî, *Cezvetü'l-mültemis*, II, 561; İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 910.

⁶⁰⁰ Eser heyet tarafından on iki cilt halinde yayımlanmıştır (eş-Şârîka, 2008).

⁶⁰¹ Eser Ahmed Hasan Ferhat tarafından yayımlanmıştır (Cidde, 1986).

⁶⁰² Eser Abdurrahman Mar'aşlı tarafından yayımlanmıştır (Beyrut, 1984).

⁶⁰³ Eser Ahmed Hasan Ferhat tarafından yayımlanmıştır (Ammân, 1984).

⁶⁰⁴ Eser Hâtîm Salih ed-Dâmin tarafından iki cilt halinde yayımlanmıştır (Beyrut, 1987).

⁶⁰⁵ Mekkî b. Ebî Tâlib'in hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz.

⁶⁰⁶ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, C: II, s. 309-310.

417/1026'da Dâniye'ye yerleşmişti.⁶⁰⁷ Mülûkü't-tavâif döneminde burayı elinde tutan ve âlim ve edib kimliğiyle tanınan Mücâhid el-Âmirî, kendisine yakınlık göstererek hayatının sonuna kadar Dâniye'de ders vermesini sağlamıştı. Yaşadığı döneme kadar Endülüs'teki kıraat çalışmalarını ilmî bir disiplin içinde yazılı hale getirmiş olan Ebû Amr ed-Dânî'nin, yetiştirdiği onlarca öğrenci ve yazdığı eserlerle Endülüs'te kendisinden sonraki kıraat çalışmaları içinde son derece önemli bir yere sahiptir. Ebû Amr ed-Dânî, yetiştirdiği talebelerle kendisinden sonra bir kıraat geleneğinin de ilk halkası olmuştur. Onun kıraat ilmindeki şöhreti Endülüs sınırlarını aşarak İslâm dünyasının geneline yayılmıştır. İstanbul ve Anadolu'daki çeşitli yazma eser kütüphanesinde çok sayıdaki eseri mevcuttur. Günümüze ulaştığı bilinmeyen birçok eseri ve dönemindeki şifahî geleneği kaydederek kendisinden sonra bu alanda eser kaleme almış birçok kişiye kaynaklık etmiştir. Kıraate dair en hacimli eseri *Câmi 'u'l-beyân fi kırâati's-seb*'dir.⁶⁰⁸ Yüzü aşkın eseri arasında, yedi kıraate dair *et-Teyisîr li-kırâati's-seb*⁶⁰⁹, Kur'ân'ın noktalanması hakkında *el-Muhkem fi nakti'l-mesâhif*⁶¹⁰ gibi eserler zikredilebilir.⁶¹¹ Bu eserler arasında özellikle *et-Teyisîr*, yazıldığı dönemden itibaren Endülüs'te kıraat alanında büyük bir kabul görmüş ve bu alanda okunan başlıca eserlerden biri haline gelmişti.⁶¹²

Ebû Amr ed-Dânî Endülüs'te kıraat ilminin kurucu şahsiyetiydi. Yetiştirdiği öğrenciler o henüz hayattayken Endülüs'ün farklı şehirlerinde hocalık yapmaktaydı. Mesela öğrencilerinden İbrahim b. Dehnîl (ö. 470/1077), Sarakusta Ulu Camii'nde kıraat dersi vermekteydi.⁶¹³ Ebû Amr ed-Dânî'nin en önde gelen öğrencilerinden biri Belensiyeli Süleyman b. Necâh idi. V/XI. yüzyılın geç döneminde yaşayan kıraat âlimleri arasında önemli bir yere sahip olan Süleyman b. Necâh, yaşadığı dönemde Belensiye ve çevresinde kıraat ilmi tahsil eden öğrencilerin başlıca hocalarından

⁶⁰⁷ Humeydî, *Cezvetü'l-mültemis*, C: II, s. 483.

⁶⁰⁸ Eser Muhammed Sadûk el-Cezâirî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut, 2005).

⁶⁰⁹ Eser Hâtim Salih ed-Dâmin tarafından yayımlanmıştır (Kahire, 2008).

⁶¹⁰ Eser İzzet Hasan tarafından yayımlanmıştır (Dimaşk, 1960).

⁶¹¹ Ebû Amr ed-Dânî hakkında doktora tezi hazırlayan Abdurrahman Çetin, Dâni'nin kıraate dair 113 eserinin isim ve muhtevasına yer vermektedir. Bkz. **Endülüslü Âlim Ebû Amr ed-Dânî ve Kıraat İlmindeki Yeri**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2015, s. 125-260. Ayrıca bkz. Gânim Kaddûrî Hamed, **Fihristü tesânîfi'l-imâm Ebû Amr ed-Dânî el-Endelüsî**, Küveyt, Cem'iyetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1990.

⁶¹² İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: II, s. 113-114.

⁶¹³ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 160.

biriydi. Kıraatin yanı sıra hadis alanında da oldukça bilgiliydi, bu alandaki bilgileri daha çok İbn Abdülber'den öğrenmişti.⁶¹⁴ V/XI. yüzyılın sonlarında yetişen Ebü'l-Hasan İbnü'd-Dûş ve Ebû Abdullah el-Meğâmî⁶¹⁵ de isimleri zikredilmesi gereken önemli kıraat âlimleridir.

Sarakustalı İsmâil b. Halef (ö. 455/1063), kıraat ilminde hem kendi döneminde hem de kendisinden sonrakiler tarafından otorite kabul edilmiş âlimlerden biriydi. Mısır'da Amr b. Âs Camii'nde uzun süre kıraat dersleri vermişti. *Î'râbü'l-Kur'ân*, *el-İktifâ fi kîrâati's-seb'* ve *el-Unvân fi'l-kîrâati's-seb'* gibi, yedi kıraate dair çok sayıda eseri vardı.⁶¹⁶

2.1.4. Kelâm

Dinî ilimler arasında V/XI. yüzyıla kadar Endülüs'te en az gelişme gösteren ilimlerden biri kelâm olmuştur. Bu durumun en temel sebebi, Endülüs ulemâsının selefin kelâmî görüşleri dışındaki anlayışlar karşısındaki sert tavrıdır. Bu sert tavrı kişinin zındıklıkla itham edilmesi takip etmekteydi ve III/IX. yüzyıldan itibaren Endülüs'te bu durumun mevcudiyetini gösteren çok sayıda durumla karşılaşılıyordu. Endülüslü Abdüla'lâ b. Vehb, bazı Mu'tezilî fikirleri sebebiyle zındıklıkla itham edilmişti.⁶¹⁷ Endülüs ulemâsının bu tavrı Endülüslü idareciler nezdinde de destek bulmuştu. Endülüs Emevî emîr ve halifelerinin, Doğu İslâm dünyasında yaşanan kelâmî tartışmaların benzerlerinin Endülüs'te de yaşanması halinde içtimai hayattaki huzur ve bütünlüğün bozulabileceği ihtimaliyle ve ilim adamlarının desteğini

⁶¹⁴ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 321.

⁶¹⁵ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: II, s. 452.

⁶¹⁶ Mehmet Emin Maşalı, "Sarakustî, İsmâil b. Halef", *DİA*, C: XXXVI, s. 115.

⁶¹⁷ Konu hakkında yapılmış önemli iki çalışma için bkz. Mehmet Özdemir, "IX. Yüzyıl Endülüs'ünde Zındıklık Suçlamaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. XXXVIII (1998), s. 200 vd.; Maribel Fierro, "Heresy in al-Andalus", *The Legacy of Muslim Spain* (ed. Salma Khadra Jayyusi), Leiden, Brill, 1992, s. 895-908. İbn Hazm'ın verdiği bazı bilgiler, mu'tezilî olmakla itham edilmenin Endülüs'te V/XI. yüzyılda devam ettiğini göstermektedir. Bu ithamın temelinde siyasi bir takım çekişmelerin bulunduğu da ifade edilmelidir. Bkz. İbn Hazm, *Güvercin Gerdanlığı*, s. 125.

kaybetmemek için bu konuda fukahanın tavrını desteklemiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Nitekim Dabbî'nin naklettiğine göre başta İmâm Mâlik olmak üzere öğrencileriyle gelişen çevre tarafından kelâm ehli “hevâ ehli” olarak görülmekteydi.⁶¹⁸ Kelâm ehlinin şهادeti kabul edilmez, günaha girmiştir ve bidat görüşü sebebiyle cezalandırılır, eğer bu görüşünde ısrarcı olursa tövbe etmesi istenirdi.⁶¹⁹ Muhtemelen V/XI. yüzyıla gelindiğinde Endülüs'te Eş'arî kelâmcıları, Eş'ariyye'nin Doğu'daki sapkın birtakım itikadî görüşlere karşı ehli sünnetin görüşlerini sistemli bir şekilde ifade ettiği konusunda ulemâ arasında kabul görmüştü. Endülüs Emevî Devleti döneminde özellikle III/IX. yüzyılda hükümdar nezdinde son derece nüfuz sahibi olan Mâlikî fukahanın, İbn Meserre gibi itikadî açıdan Doğu İslâm dünyasındaki farklı kelâmî görüşlerden etkilenmiş bazı kişileri zındıklıkla itham ettikleri bilinmektedir.

İbn Beşkuvâl'in, Tuleytulalı hadis âlimi İbrahim b. Muhammed (ö. 402/1012) hakkındaki “*sünnete uyardı, bid'at ve hevâ ehlinde hoşlanmaz onlara katiyen selam vermezdi*” şeklindeki ifadeleriyle, V/XI. asrın başlarında Tuleytula'da ehli sünnet inancına uymayan itikadî görüşlere sahip kimselerin varlığını da ifade etmiş olmaktadır.⁶²⁰ Ebü'l-Velîd el-Bâcî, hocası Ebü Zer el-Herevî'nin Bağdat'ta “*Mu'tezile, Râfiziyye ve Kaderiyye ve diğer bid'at mezhepleriyle*” münazaralarda bulunduğunu naklederken, V/XI. asır Endülüs'ünde bid'at ibaresiyle kastedilene açıkça dile getirmiştir.⁶²¹

Abbâsîler döneminde çeşitli kalamî görüşlerin tartışıldığı meclislerin en fazla bulunduğu şehir Bağdat idi. Tahsil için Doğu'ya giden Ahmed b. Muhammed (409/1018'de hayatta), Bağdat'ta şahit olduğu bu meclislerden birini şu sözleriyle tasvir etmişti: “*Ehl-i sünnet inancına sahip yahut bazı sapkın görüşleri bulunan Müslümanlar, Mecûsîler, Dehriyye, Zındıklar (zenâdika), Yahudiler, Hıristiyanlar ve farklı görüşlere sahip çeşitli grupların bulunduğunu görmüştüm. Her grup kendi*

⁶¹⁸ Dabbî, **Buğyetü'l-mültemis**, C: I, s. 200.

⁶¹⁹ Dabbî, **Buğyetü'l-mültemis**, C: I, s. 200.

⁶²⁰ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 150.

⁶²¹ Zehebî, **Siyerü a'lâmi'n-nübelâ**, C: XVII, s. 558.

yolu (mezhebi) hakkında konuşuyor ve onun hakkında tartışıyordu. Bu gruplardan herhangi birinin lideri geldiği zaman topluluk ayağa kalkıyor, o kişi yerine oturuncaya kadar da öylece bekliyordu. Kafirlerden biri şöyle demişti: ‘Münazarada bulunmak üzere toplandınız, o halde Müslümanlar Kur’ân’ın veya peygamberlerinin sözüyle bize delil getirmesin zira biz onların doğruluğunu kabul etmiyoruz. Ancak akli delillerle, nazar ve kıyas ile münazarada bulunabiliriz.’ Diğerleri de ‘Evet, öyle’ diyorlardı.’. Bu sözlerini duyan muhatabının şaşkınlığını görünce şöyle devam etmişti: “Ulemâ bu meclislere gitmekteydi. Aynı şekilde ben de, İslâm’a duyduğum saygıdan dolayı böyle bir meclise gitmiştim. Fakat Müslümanlarla kâfirler arasında bir münazara nasıl uygun görülebilir?... Kitabımız ve peygamberimizden gelenlerle delillendirmeden onlarla münazarada bulunmak uygun değildir.”⁶²² Ahmed b. Muhammed’in bu sözleri, V/XI. yüzyılda Endülüs’te kelâmî tartışmalar karşısındaki genel tavrı göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Endülüs’te ehl-i sünnet çizgisi dışındaki kelâmî görüşler karşısındaki katı tutuma rağmen bu yaklaşım dışında kelâmî görüşler taşıyan kişilerin varlığı III/IX. yüzyıldan itibaren görülür. Bu bağlamda ilk dikkat çeken şahsiyet İbn Meserre olarak meşhur olan Muhammed b. Abdullah’tır (ö. 319/931). İbn Meserre’nin kelâmî görüşlerinin şekillenmesinde, Basra’daki Mu‘tezile çevresiyle yakın ilişkisi bulunan babası Abdullah’ın önemli bir tesiri olduğu kabul edilir. İbn Meserre, Batınî fikirlere sahip olduğu Kurtuba’da duyulması üzerine şehir dışına çekilmek zorunda kalmıştı. Aslen Tuleytulalı olup Kurtuba’da ikamet eden Abdullah Muhammed b. Nasr’ın (ö. 399/1009) İbn Meserre hakkında çok sayıda hadis ve delile yer verdiği bir reddiye derlemiş olması,⁶²³ İbn Meserre’nin ölümünden sonra fikirlerinin Kurtuba’da ilim çevrelerinde canlı bir şekilde tartışılmaya devam ettiğini gösterir.

Doğu İslâm dünyasında ehl-i sünnet itikadının ortaya konduğu IV/X. yüzyıldan itibaren Endülüs’te Eş‘arîlik itikadî mezhep olarak tanınıp yayılmaya başladı. Bu durum, Endülüslü öğrencilerin Doğu’da ders aldıkları Mâlikî hocalarının büyük çoğunluğunun Eş‘arî kelâmını benimsemiş olmalarının bir sonucuydu. Dolayısıyla Endülüs’te Eş‘arî kelâmının yaygınlaşması, Endülüs’ün irtibatta olduğu

⁶²² Dabbî, **Buğyetü’l-mültemis**, C: I, s. 199-200.

⁶²³ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 388.

çevrelerden taşınan birikimle ilgiliydi. Zira Eş'arî kelâmının henüz IV/X. yüzyıl ortalarında Kuzey Afrika'da Mâlikî çevreler arasında kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Endülüs'ün son derece yakın ilişkiler içinde olduğu Kayrevan'da döneminin en meşhur âlimi ve Endülüslü öğrencilerin başlıca hocalarından biri olan İbn Ebû Zeyd, Ali b. Ahmed el-Bağdâdî tarafından kendisine Eş'arî kelâmını terk edip Mu'tezilenin kelâm anlayışını benimsemeye davet etmek üzere gönderilen mektuba *er-Red ale'l-Kaderiyye ve münâkazatü risâleti'l-Bağdâdî el-Mu'tezilî* adlı bir risale kaleme alarak cevap vermişti.⁶²⁴

Doğu'ya yapılan yolculuklar veya dışarıdan gelen âlimlerin Endülüs'e taşıdıkları birikim, Endülüslülerin İslâm dünyasının doğusundaki kelâmî görüş ve tartışmalardan daima haberdar olmalarını sağlamaktaydı. Mesela meşhur âlim Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Baci'nin anne tarafından dedesi olan Muhammed b. Mevheb el-Kabri (ö. 400/1010 civarı), Kayrevan'da İbn Ebû Zeyd, Ebu'l-Hasan el-Kabisi gibi kişilerden fıkıh tahsil etmiş, bunun yanı sıra kelâm ve meânî de öğrenerek Âmirîler döneminde Endülüs'e dönmüştü. Kadınların peygamberliği gibi tartışmalı bazı konular hakkında konuşması ihtilaf ve ayrışmaya sebep olacağından hoş karşılanmamıştı.⁶²⁵

Ebü Bekir İbn İbn Fûrek el-Eş'arî'nin kelâma dair kitapları IV/X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Endülüs'te bilinmekteydi. Mesela Hişâm b. Muhammed (ö. ?) aslen Sebteli olup Endülüs'e gelen ve bir süre Kurtuba'da ikamet ettikten sonra İlbîre'de vefat eden hocası Halef b. Ali'den (ö. 400/1010) ders almıştı.⁶²⁶ Aslen İlbîreli olup Gırnâta'da ikamet eden Ahmed b. Yahyâ (ö. 429/1038) kelâmla ilgilenmesi sebebiyle "el-usûlî" olarak da tanınmaktaydı. Kendisiyle 428/1037'de Gırnâta'da görüşen bir öğrencisi, onun mütekellim, ince görüşlü, ehl-i sünnet mezhebine göre itikadî meseleleri çok iyi bilen bir kişi olduğunu ve bütün teliflerini kıraat yoluyla aldığını söylemiştir.⁶²⁷

⁶²⁴ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XVII, s. 11; H. Yunus Apaydın, "İbn Ebû Zeyd", *DİA*, C: XIX, s. 451.

⁶²⁵ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 150.

⁶²⁶ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: IV, s. 115. Halef b. Ali için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 281.

⁶²⁷ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 83.

V/XI. asrın çok yönlü âlimlerinden İbn Hazm'ın eserlerinde, kelâmcıların ilgilendikleri başlıca konular olan ulûhiyyet, nübüvvet ve meâd başta olmak üzere çeşitli kelâmî meseleler hakkındaki görüşlerini ifade ettiği görülür. İbn Hazm'ın, kelâm âlimlerinin takip ettiklerinden farklı bir usûle sahip olduğu ifade edilmelidir. İbn Hazm, ehl-i sünnet kelâmında şer'î deliller arasında kabul edilen kıyası kabul etmeyerek onun yerine delil yahut burhan olarak isimlendirdiği, temeli Kur'ân, hadis ve icmâya dayanan bir tür akıl yürütmeyi dahil etmektedir. Ehl-i sünnet kelâmcılarınca kabul edildiği şekliyle icmâ İslâm âlimlerinin ittifak ettikleri görüşler iken, İbn Hazm'ın kabul ettiği icmâ ancak sahabenin icmâdır.⁶²⁸

Endülüslü tabakât müelliflerinin kullandıkları bazı ibareler, kabul görmeyen bir takım itikadî düşüncelere sahip kişilerin bulunduğu işaret eder mahiyettedir. Delalet ettiği mana çok açık olmamakla birlikte “ehlü'l-ehvâ” bu ibarelerden biri olarak kabul edilebilir. İbn Beşkuvâl'in “*hevâ ehline karşı bir kılıçtı*” sözleriyle kendisinden bahsettiği Tuleytulalı Kâsım b. Muhammed'in (ö. 458/1066)⁶²⁹ yaşadığı dönemde Endülüs ulemâsı nezdinde hoş karşılanmayan görüşlere sahip kişilerin varlığı anlaşılmaktadır.

Kurtuba'da Bedr Mescidi'nin imamı olan Abdülvehhâb b. Münzir (ö. 436/1045) Mu'tezilî düşüncelere sahip olmakla itham edilmiş ve dönemin Mâlikî fukahası arasında durumu tartışılmıştı. İbn Beşkuvâl'in ifadesiyle Abdülvehhâb, İbn Meserre el-Cebelî'nin mezhebine mensup biri olarak görülmekteydi.⁶³⁰

İbnü'l-Ebbâr'ın “*Zamanının Ehl-i Hak kelamcılarının en önde geleniydi*” şeklinde nitelediği Ahmed b. Muhammed (ö. muhtemelen 530/1136'lı yıllar) Mu'tezilî düşüncenin Endülüs'teki varlığını gösteren açık bir örnektir. İlim sahibi olduğu bildirilen ve hakkında övgüyle bahsedilen biri olan ve kişinin güç yetiremeyeceği bir konuda yükümlü tutulup tutulmaması hakkındaki tartışmayla

⁶²⁸ Murat Serdar, **İbn Hazm'ın Kelami Görüşleri**, Ankara, Gece Kitaplığı, 2014, s. 273 vd.

⁶²⁹ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 691.

⁶³⁰ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 555.

ilgili (teklîfû mâ lâ yutâk) konuda bir eser imlâ ettirdiği bilinen Ahmed b. Muhammed'in kelâma dair görüşleriyle ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.⁶³¹

Büyük çoğunluğu günümüze ulaşmamış olsa da, kelâma dair bazı eserlerin yazıldığı görülmektedir. İlbîreli Ebû Ömer Ahmed b. Ebû İsa'nın itikadî meseleler hakkındaki *mecmû'u*⁶³² gibi kelâmî meseleler hakkında yapılan derlemeler de mevcuttu. Aslen İlbîreli olup Kurtuba'da yaşayan Muhammed b. Halef (ö. 537/1142), İbnü'l-Ebbâr'ın ifadesiyle “*itikada dair kitapları ezberlemiş, Ebû'l-Hasan el-Eş'arî ve öğrencilerinin itikadî görüşlerini iyi bilen*” bir kelâm âlimiydi. Bu alana dair eserleri arasında *en-Nüket ve'l-emâlî fi'n-nakzi ale'l-Gazzâlî* adlı Gazzâlî eleştirisi de bulunmaktaydı.⁶³³ Bu ifadeler, incelenen dönemin sonuna gelindiğinde Endülüs'te kelâm ilmi açısından gelinen noktayı göstermesi açısından son derece önemlidir.

2.1.5. Tasavvuf

Tasavvufun teşekkül sürecinden önceki döneme ismini veren ve dünyadan yüz çevirip geçici güzelliklere meyletmeme düşüncesi üzerine kurulu zühd anlayışı, Endülüs'ten Doğu'ya yapılan ilim yolculukları yoluyla Endülüs'e taşınıp burada da yayılmıştı. Bununla birlikte Doğu'da teşekkül ettiği haliyle tasavvuf, fıkıh merkezli bir anlayışın hakim olduğu Endülüs'te ancak geç kabul edilebilecek bir dönemde yayılma imkânı bulmuştu.⁶³⁴ Endülüs'te tasavvuf karşısındaki bu tavrın

⁶³¹ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: I, s. 117.

⁶³² İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: III, s. 27.

⁶³³ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 122.

⁶³⁴ Endülüs ulemâsının tasavvuf karşısındaki tavrı hakkında bkz. Muhammed Berekât el-Beylî, **ez-Zühhâd ve'l-mutasavvife fî bilâdi'l-Mağrib ve'l-Endelüs**, Kahire, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1993 s. 174 vd. Tasavvufun Endülüs'teki seyri açısından VI/XII. yüzyıldaki gelişmeler son derece önemlidir. Endülüs'te Murâbitlar döneminin başlarında İbnü'l-Arif, İbn Berrecân ve İbn Kasi'nin temsilcileri oldukları tasavvufî hareket her ne kadar siyasî bir baskıyla karşılaşmışsa da, Muvahhidler ve ardından Nasrîler döneminde tasavvuf Endülüs'te sadece halk arasında yayılmamış, idareciler nezdinde de destek bulmuştur. Konuyla ilgili bkz. Kenneth Garden, “Al-Ghazâlî's Contested Revival: Ihyâ' Ulum al-Dîn and Its Critics in Khorasan and the Maghrib”, **Yayımlanmamış doktora tezi**,

gelişmesinde, Endülüslü öğrencilerin Doğu'daki hocalarının yaklaşımlarının belirleyici olduğuna işaret edilmelidir. Nitekim Kayrevanlı fakih İbn Ebû Zeyd, döneminde bazı mutasavvıflar tarafından dile getirilen Allah'ı görme ve keramet gibi konulardaki iddialara şiddetle karşı çıkmıştı.⁶³⁵ V/XI. yüzyılın sonları ile takip eden asrın ilk çeyreğinde Endülüs'ün önde gelen fıkıh âlimlerinden Kurtuba başkadısı İbn Rüşd, evliyanın keramet göstermesi meselesi hakkında kendisine yöneltilen bir soruya, bunu reddedenlerin herhangi bir delile dayanmadığını fakat kabul edenlerin delillerinin bulunduğunu, ayrıca kerametleri reddetmenin peygamberlerin mucizelerini inkar eden kişilerin iddialarını destekleyeceğini ifade ederek, Allah'ın dilediğinde peygamberleri için harikulade olaylar yarattığı gibi, kendisinden sakınan doğru yoldaki kullarında da benzeri durumların görülmesinin mümkün olduğu cevabını vermişti.⁶³⁶

Dönemin tabakât kitaplarında, tasavvuf düşüncesiyle öne çıkan kişiler hakkında çoğunlukla “zâhid bir kişiydi”, “zühd yolunda olanlardandı” gibi ifadeler kullanıldığı görülür. Bu dönemde Endülüs'te yaşayan ve zâhid yönüyle tanınan kişilerin Doğu İslâm dünyasında yaşayan erken dönemin meşhur sûfîlerine benzer kıyafetler giydikleri görülmektedir. Süleyman b. Abdülgâfir (ö. 400/1010) Kurtuba'nın meşhur zâhidlerinden biriydi. Yün elbise giyinip yalın ayak dolaşır, hiç kimseden bir şey kabul etmezdi. Cenazesine görülmemiş bir kalabalık katılmıştı.⁶³⁷ Zühd ve takvasıyla meşhur olan Tuleytulalı Temmâm b. Afif (ö. 451/1059) ilk dönem mutasavvıfları gibi yün elbise giyerdi.⁶³⁸ İbn Abdülber, zühd ile “dünya nimetlerinden beklentinin kesilmesi”nin kastedildiğini ifade etmektedir.⁶³⁹ Kendisinden “zâhid kişilerden biri” olarak bahsedilen Muhammed b. İshâk'ın, İbn Hazm'ın babasına söyledikleri bu yoldaki düşüncelerini gösterir: “*Her yaptığını mutlaka iyi bir niyet ile yap, çünkü her türlü işinin bir karşılığı olacaktır. Bir şey*

Chicago University, 2005, s. 144 vd.; Bardakçı, Mehmet Necmettin, “İbnü'l-Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf”, **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, C: XXIII, sy. 2 (2009), s. 325-355.

⁶³⁵ İbn Ebû Zeyd, kerametın her türlüşüne karşı olmadığını göstermek üzere bu konudaki görüşlerini daha açık biçimde ifade etmek üzere *Cüz' fi isbâti kerâmâti'l-evliyâ* adlı bir eser telif etmiştir. H. Yunus Apaydın, “İbn Ebû Zeyd”, **DİA**, C: XIX, s. 451.

⁶³⁶ İbn Rüşd, **Mesâilü Ebi'l-Velîd İbn Rüşd**, (thk. Muhammed el-Habib et-Teckânî), Beyrut, Dârü'l-Cil, 1993, C: I, s. 509-514.

⁶³⁷ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 311-312.

⁶³⁸ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 202.

⁶³⁹ İbn Abdülber, **Câmi'u beyâni'l-ilm**, C: II, s. 16.

yiyeceğin zaman Allah'a itaat etme düşüncesiyle niyet et. Uyumanda, uyanmanda ve diğer tüm işlerinde de böyle ol. Bunları (ahirette) iyiliklerinin kefesinde göreceksin."⁶⁴⁰

İslâm dünyasında ilim ehlinin dünya hayatı karşısındaki genel tavrı, nefsin dünyevî zevklere kapılmaktan korunmasıydı. Bu durum tasavvufun esaslarının ortaya çıktığı dönemden sonra mutasavvıflarca da ifade edilmişti. V/XI. yüzyılın hemen başlarında vefat eden İbn Ebû Zemenîn, döneminin önde gelen fakihlerinden biri olmanın yanında meşhur zâhidlerden de biriydi.⁶⁴¹ İbn Abdülber, muhaddis Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Sencer el-Cürcânî tarafından derlenen *Müsned*'i, zühd konusunda hakkında darbimeseller söylenecek derecede meşhur bir kişi olan Ubeyd b. Muhammed'den kıraat yoluyla almıştı.⁶⁴²

V/XI. asrın ilk yarısında yaşamış ve Kurtuba başkadılığı ve Kurtuba Ulu Camii imam ve hatipliği de yapmış olan Yûnus b. Abdullah, döneminin önemli hocalarından biriydi. Sadece fıkıhta değil, hadis alanında da yetkin bir âlimdi. Bununla birlikte İbn Beşkûvâl'in isimlerini kaydettiği eserlerinin tamamı zühde dair görünmektedir. Kendisinden Mekkî b. Ebû Tâlib, İbn Abdülber, İbnü'l-Hazzâ, Ebü'l-Velîd el-Bâcî, Muhammed b. Ferec, İbn Hazm ve Hâtem b. Muhammed gibi bir sonraki kuşağın önde gelen bilginlerinin de aralarında bulunduğu çok sayıda öğrenci ders almıştı.⁶⁴³

İbn Beşkûvâl'in eserinde yer verdiği bazı ifadelerden, V/XI. yüzyılda Endülüs'te zühd ile sadece bir hayat tarzının kastedilmediği, bu ıstılahın aynı zamanda bir ilmi de ifade etmek üzere kullanıldığı anlaşılmaktadır. Onun İşbîliyeli Saîd b. Muhammed (ö. 398/1008'de hayatta) hakkında kaydettiği "*Salih bir kişiydi. Dünyaya rağbeti yoktu, ahiret hayatına meylederdi. Fazilet, salah ve hayır ehлиндendi. Geniş rivayete, büyük bir ilme sahipti, zühd anlamında*" ifadesi bu bağlamda son derece dikkate değerdir.⁶⁴⁴ V/XI. asırda Endülüs'te "sûfi" ve

⁶⁴⁰ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 82.

⁶⁴¹ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 100.

⁶⁴² Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: II, s. 468.

⁶⁴³ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: II, s. 613; İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 981-982; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, C: II, s. 688.

⁶⁴⁴ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 335.

“tasavvuf” tabirlerinin kullanılmaya başlandığı görülür. Humeydî'nin “*kadim mutasavvif ve hakikat ehli kişilerin yolundan giden salih ve meşhur bir kişi*” şeklinde bahsettiği Muhammed b. Şücâ' es-Sûfî (ö. 430/1040 civarı) buna örnek gösterilebilir. Muhammed b. Şücâ' hakkında naklettiği bir anekdot, onun tasavvufî hayatı hakkında fikir vermesi bakımından son derece önemlidir.⁶⁴⁵ İbnü'l-Ebbâr ise “tasavvuf ehli” ifadesini kullanır. -Muhtemelen V/XI. asrın ikinci yarısında doğmuş olan- Muhammed b. Rızk'ın (ö. ?) servet sahibi bir kişi olduğunu ve bu serveti iyilik yolunda ve *tasavvuf ehline* infak ettiğini kaydetmektedir.⁶⁴⁶

Tasavvuf, hikmet ve dinî/ahlakî davranış konularını işleyen eserlerin dönemin Endülüs toplumunda son derece rağbet gören şiir formunda verildiği de görülmektedir.⁶⁴⁷ Kurtuba başkadılığı makamında da bulunan Ebü'l-Velîd Yûnus b. Abdullah, Humeydî'nin ifadesiyle “tahkik ve tasavvufa meyl eden zâhid ve fazıl bir kimseydi.”. Bu konuda *Kitâbü'l-münkati'în ilallâhi azze ve celle*, *Kitâbü'l-müteheccidîn* ve *Kitâbü'n-nesîb ve't-takrîb* gibi eserlerinin yanı sıra zühde dair bazı şiirleri de vardı.⁶⁴⁸

Endülüs tabakâtlarının kendilerinden “es-sâhibân” şeklinde bahsettiği ve IV/X. yüzyılın ikinci yarısı ile V/XI. yüzyılın başlarında Tuleytula'nın en önemli ilim adamları olan İbrahim b. Muhammed ile Ahmed b. Muhammed, V/XI. yüzyılın başlarında şehrin Ulu Camii'nde zühd ve rekâik eserleri okutmaktaydılar.

Endülüs'te V/XI. asır boyunca tasavvufî düşüncenin gelişmeye devam etmiş ve bir sonraki yüzyılda İbnü'l-Arif, İbn Berrecân ve İbn Kasî gibi tasavvufî yönüyle öne çıkan âlimlerle tasavvufun ilk temsilcileri görülmüştü. Bununla birlikte adı geçen bu mutasavvıflar, meşhur âlim Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) görüşlerinden etkilenerek dile getirdikleri bazı fikirlerle Endülüs'te bir tartışmanın başlamasına neden olmuşlardı.⁶⁴⁹ Öyle anlaşılıyor ki Murâbitların Endülüs'teki mutasavvif

⁶⁴⁵ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 106.

⁶⁴⁶ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: II, s.109.

⁶⁴⁷ Bazı örnekler için bkz. Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 213.

⁶⁴⁸ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: II, s. 613.

⁶⁴⁹ Gazzâlî karşıtlığı kimi kesimlerde öylesine ilerlemişti ki, eserin “İhyâ” olan ismi bu kişilerin dilinde “imâte” (öldürme) şeklinde değiştirilmiş ve *İhyâ* Kurtuba kadısının teklifi ve Murâbit

hareketi dönemin diğer bazı Endülüslü mutasavvıflarını kendilerinin de İbnü'l-Arif ve İbn Berrecân'ınkiyle benzer bir âkibete uğramaları endişesini duymasına neden olmuştu. Mesela İbnü'l-Arif ve İbn Berrecân'ın alınmasından sonra, mutasavvıf yönü fıkıh ve hadisteki yetkinliğinin önünde bulunan Muhammed b. Hüseyin (537/1142'de hayatta) Bicâye'ye kaçmıştı.⁶⁵⁰

2. 2. Beşerî İlimler

2.2.1. Tarih

Endülüs'te tarih yazıcılığına ait günümüze ulaşan en eski eserler III/IX. yüzyıla aittir. Bu alandaki telif faaliyetleri bir sonraki asırda da devam etmiş ve günümüze çok sayıda eser intikal etmiştir. Bu eserler arasında telif türü olarak müellifi meçhul bazı kronikler, İbnü'l-Kûtiyye'nin *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*'ü ile Huşenî'nin *Kudâtu Kurtuba*'sı ve İbn Cülcül'ün *Tabakâtü'l-etubbâ*'ı gibi tabakât kitapları yer alır.⁶⁵¹

Endülüs kaynaklarında V/XI. asırda yaşamış tarihçiler için “ahbârî” ve “târîhî” ibarelerinin kullanıldığı görülür.⁶⁵² V/XI. yüzyıla girilirken bazı genel tarih kitaplarıyla şehir tarihlerinin telif edildiği görülmektedir. Mesela Endülüs Emevî Devleti'nde vezirlik yapan Abdülmelik b. Ahmed (ö. 393/1003) *Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr* adında yüz cildi (*sifr*) aşkın hacimli bir eser kaleme almıştı.⁶⁵³ Gırnâtalı

---

hükümdarı Ali b. Yûsuf'un emriyle Kurtuba'da yağ dökülerek yakılmıştı. Bkz. Venşerîsî, **el-Mi'yâru'l-mu'rib**, C: XII, s. 184-185.

⁶⁵⁰ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 123.

⁶⁵¹ Endülüs tarihinin kaynakları hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, “Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I) (Endülüslülere Ait Kaynaklar”, **İSTEM**, sy. 14 (2009), s. 11-40.

⁶⁵² İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: III, s. 18; Silefi, **Ahbâr ve terâcimü Endelüsiyye**, s. 145.

⁶⁵³ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 521.

Mutarraf b. İsa (ö. 399/1009) Halife II. Hakem için *el-Me'ârif* adında İlbîre ve çevresinin tarihi hakkında bir eser telif etmişti.⁶⁵⁴

Tabakât yazıcılığının V/XI. asırdaki ilk ürünü, İbnü'l-Faradî'nin (ö. 403/1013) *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* adlı eseridir. Onun bu eserini Endülüs'te kendisinden önce telif edilmiş tabakât kitaplarından ayıran en temel fark, önceki eserler belli bir alana tahsis edilmiş iken, İbnü'l-Faradî'nin eserinde Endülüs'te yaşamış fıkıh, hadis, kıraat, dil, matematik ve tıp gibi çeşitli alanlarda yaşamış ilim adamlarının biyografilerine yer vererek genel bir tabakât eseri ortaya koymuş olmasıdır. Tabakât yazıcılığının Endülüs'teki en önemli müelliflerinden olan İbnü'l-Faradî, bu alanda kendisinin sonra yaşayan ilim adamlarının biyografilerini ihtiva eden eserler yazılmasıyla bir geleneğin de müessisi olmuştur. İbnü'l-Faradî'nin eserinin telif edilmesinden çok kısa bir süre sonra tarih ve terâcimle ilgilenen kişiler arasında tanınip yayıldığı anlaşılmaktadır, zira *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*'e ilk zeyl müellifin vefatının üzerinden henüz yarım asır geçmeden yazılmıştı. Bu bilginin kaynağı olan İbn Beşkuvâl, tarih ve ensâb ilmiyle ilgilenen Kurtubalı Muhammed b. Ahmed (ö. 444/1053'ten sonra) tarafından İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* adlı eserine, 444/1053 yılına kadar Endülüs'te yaşamış olan ilim adamlarının biyografilerini ihtiva eden bir zeyl yazıldığı kaydetmekte ancak söz konusu zeylin ismini vermemektedir.⁶⁵⁵

V/XI. yüzyıl'da Endülüs'te tarih yazıcılığı içinde siyasî tarih, bilimler tarihi, dinler tarihi ve mezhepler tarihi gibi tarihin farklı alanlarına dair çeşitli eserler verilmiştir. Bu eserler arasında kendisi de bir astronomi âlimi olan ve aynı zamanda Tuleytula kadılığı da yapan Sâid el-Endelüsî'nin *Tabakâtü'l-ümem* adlı eseri, dünya bilim tarihine dair yazılmış bilinen ilk eserlerden biridir. Eser, Endülüs'te IV/X. yüzyılda İbn Cülcül'ün *Tabakâtü'l-etıbbâ ve'l-hukemâ* adlı eseri ile başlayan ilimler tarihi yazıcılığının bir sonraki asırdaki temsilcisi konumundadır. *Tabakâtü'l-ümem*'de Endülüs'teki felsefî ilimlere dair faaliyetlerin "Müslümanlarda İlim" adlı

⁶⁵⁴ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 898.

⁶⁵⁵ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 1006.

başlık altında verilmeyerek müstakil olarak anlatılmış olması eserin ilgi çeken yönlerinden biridir.⁶⁵⁶

Sâid el-Endelüsî'nin yukarıda zikredilen eseri dışında, milletlerin tarihi ile dinler tarihini ele alan bir başka eseri de bulunmaktaydı. Tuleytula kadısı da olan çok yönlü bilgin Sâid el-Endelüsî'nin *Makâlâtü ehli'l-milel ve'n-nihal* adlı günümüze ulaştığı bilinmeyen eseri, müellifin "...onların (Sâbiî inancında olan Hintlilerin) yenilenme, yıldızların devirlerini tamamlama, yedi gezegenin hamel burcunda toplanma zamanlarında bütün yaratıkların (hayvanların, bitkilerin, madenlerin) yok olup yeniden var olduğuna dâir çeşitli görüşleri, ekolleri vardır" şeklindeki ifadesiyle milletlerin tarih boyunca sahip oldukları inançlarını konu edindiğini göstermektedir.⁶⁵⁷ Yine aynı müellifin günümüze ulaştığı bilinmeyen *Cevâmi'u ahbâri'l-ümem mine'l-Arab ve'l-Acem* adlı eseri, muhtevası bugün malumumuz olmasa da, müellifin *Tabakâtü'l-ümem* adlı eserinde yaptığı atıflar ve verdiği bilgiler o dönemde Sâsânîler, hükümdarlarının hakimiyet dönemleri ve yaşadıkları ülke konusunda tarihçilerin görüş ayrılığında olduklarını, Arapların İslâm öncesi tarihlerinin iyi bilindiğini göstermektedir.⁶⁵⁸ Bazı tarihçilerin Farısların başlangıçta tevhid inancına sahip olduklarını, üçüncü hükümdarları Tahmûres zamanında Budist inancını benimseyip 1800 yıl bu inançta kaldıklarını, daha sonra ise mecûsî olduklarını söylediklerini nakletmektedir.⁶⁵⁹

Dikkat çeken bir başka husus, Huşenî'nin Kurtuba'da görev yapan kadıların biyografilerine yer verdiği eseri *Kudâtu Kurtuba*'ya benzer eserlerin yazılmakta olduğudur. Mesela Tuleytulalı fakih Ahmed b. Abdurrahman b. Mutâhir (ö. 489/1096), memleketi Tuleytula'da yaşamış fakih ve kadılara dair bir eser telif etmişti. Eserin günümüze ulaştığı bilinmemekle birlikte, İbn Beşkûvâl'in *es-Sıla* adlı

---

⁶⁵⁶ Eserin tam adı **et-Ta'rif bi-tabakâti'l-ümem**'dir. İlk olarak Luvis Şeyho tarafından yayımlanmış, İngilizce'ye tercüme edilmiştir. Eserin Millet Yazma Eserler Kütüphanesi'nde Feyzullah Efendi 1472 numarada kayıtlı nüshası Ramazan Şeşen tarafından tahkik edilip Türkçe tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır (İstanbul 2014).

⁶⁵⁷ Sâid el-Endelüsî, **Tabakâtü'l-ümem** (thk. ve trc. Ramazan Şeşen), İstanbul 2014, s. 60.

⁶⁵⁸ Sâid el-Endelüsî, **Tabakâtü'l-ümem**, s. 66, 132.

⁶⁵⁹ Kâdı Sâ'id, **Tabakâtü'l-ümem**, s. 70.

tabakât kitabının Tuleytula ve civarıyla ilgili kısımlarında bu eserden bolca nakillerde bulunduğu görülmektedir.⁶⁶⁰

Tabakât kitapları, öğrenciler tarafından okunan eserlerdi. Zira bir öğrencinin uzmanlaştığı bir saha kendisinden önce çalışmalar yapan kişileri tanıyıp onların faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olması gerekmektedir. Bu durum, tabakât kitaplarının önemini dinî ilimlerde daha önemli hale getirmektedir, çünkü bir kişinin herhangi bir konuda kendisine ulaşan bir rivayeti değerlendirmeden önce, o rivayetin hangi kişiler yoluyla kendisine geldiğini bilmesi gerekmektedir. Mesela İbn Abdülber, dedesi Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah'ın Kurtuba fakihlerine dair yazdığı *Târih*'i ile Ebû Hafs Ömer b. Nümâre'nin Kurtuba kadılarına dair yazdıklarını birlikte okumuştur.⁶⁶¹

Sadece V/XI. asrın değil, Endülüs tarihi boyunca yetişen en önemli tarihçilerden biri kabul edilen İbn Hayyân (ö. 469/1076) IV/X. yüzyılın meşhur dil âlimlerinden Ebû Ali el-Kâlf'nin öğrencilerinden ve döneminin önemli dil bilginlerinden olan Ebû Ömer İbn Ebü'l-Habbâb ve Ebü'l-Alâ Sâid b. Hasan'dan uzun süre ders almıştı. İspanyol asıllı bir aileye mensup olan İbn Hayyân dinî ilimler ve dil alanında öğrenim gördükten sonra Kurtuba'da şurta teşkilatının başına getirilmişti. İbn Hayyân, Âmirîler döneminde Hâcib el-Mansûr'un katiplerinden biri olarak görev yapmıştı. Bu görevi esnasında dönemin olaylarına yakından şahit olmuş, *el-Meâsirü'l-Âmiriyye* adında bir eser de telif etmişti. Kurtuba kadılarını konu edinen *Târihu kudâti Kurtuba* adıyla yazdığı bir başka eseri de mevcuttu. Kendisine tarih alanında şöhret kazandıran *el-Muktebes* ve *el-Metîn* adlı eserleriydi. *el-Metîn*'den bazı kısımlar kendisinden iktibaslarda bulunan İbn Bessâm ve İbnü'l-Hatîb gibi müelliflerin eserleri içinde günümüze gelmiştir. İbn Hayyân'ın on cüz halinde kaleme aldığı *el-Muktebes*'in ancak bazı bölümleri günümüze ulaşabilmiştir.⁶⁶² İbn Hayyân, kaynağı belli olmayan rivayetlere eserinde yer vermemesiyle tanınan bir tarihçiydi.⁶⁶³ Onun hakkında muasırları, yazdıklarının açık

⁶⁶⁰ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, I, 122.

⁶⁶¹ Humejdî, *Cezvetü'l-muktebis*, II, 479.

⁶⁶² Angel Gonzalez Palencia, *Târihu'l-fikri'l-Endelüsî*, s. 208-210; Mehmet Özdemir, "İbn Hayyân", *DİA*, C: XX, s. 37-38.

⁶⁶³ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 247-248.

ve anlaşılır, eserinde bahsettiği tarihî meselelerde doğru olmayan rivayetlere yer vermeyen bir kişi olduğu görüşündeydiler.⁶⁶⁴

Diğer taraftan, ilim yolculukları yoluyla Doğu'daki bazı meşhur tarih kitaplarının da Endülüs'e taşındığı görülmektedir. Mesela İbnü'l-Cesûr olarak meşhur olan Ahmed b. Muhammed, muhaddis kimliğiyle öne çıkmış olmakla birlikte tarihle de ilgilenmişti. Tahsilini ilerletmek için gittiği Doğu'da Ebu Bekr Ahmed b. Fazl b. Abbas ed-Dîneverî'den Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin *Kitâbü't-Târih*'ini almıştı. Onun bu eseri 400/1010'dan önce Endülüs'te ilk rivayet eden kişi olduğu söylenmektedir.⁶⁶⁵

Dönemin savaşlarının tarihçiler tarafından yazılan çok sayıda esere konu olduğu görülmektedir. Mesela kendisinden ahbârî olarak bahsedilen İshak b. Seleme'nin, kaleleri, idarecileri, savaşları, fakih ve şairleriyle Rayye'nin tarihine dair hacimli bir eseri vardı.⁶⁶⁶ Hüseyin b. Âsım, Hâcib el-Mansûr Ebû Âmir'in gaza ve icraatlarına dair *el-Meâsiru'l-Âmiriyye* adlı bir eser telif etmişti.⁶⁶⁷ İbn Alkame olarak tanınan Belensiyeli Muhammed b. Halef (ö. 509/1116) Sîd'in Belensiye'yi ele geçirdiği dönem hakkında *el-Beyânü'l-vâzih fi mülemmi'l-fâdih* adında bir eser kaleme almıştı.⁶⁶⁸

Bu başlık altında zikredilebilecek bir diğer eser türü ise, bir âlimin görüştüğü veya icâzet aldığı hocalarına yer verdiği hocalarının biyografilerini ve onlardan okuduğu eserleri ihtiva eden ve Endülüs'te çoğunlukla “fehrese” yahut “bernâmeç” şeklinde isimlendirilen kitaplardı. V/XI. yüzyılda yaşayan âlimlerden Tutîleli Hayyûn b. Hattâb'ın (ö. ?) bu tarz bir eser vücuda getirdiği bilinmektedir.⁶⁶⁹ O muhtemelen Endülüs'te ders aldığı hocalarının yanı sıra, Mısır ve Mekke'de görüştüğü âlimlere de eserinde yer vermişti. Hayyûn b. Hattâb'ın bahsi geçen eserinin günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemekle birlikte, İbn Atıyye olarak meşhur olan İşbîliyeli Ebû Abdullah Abdülhak b. Gâlib'in (ö. 541/1147) fehresesi

⁶⁶⁴ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 248.

⁶⁶⁵ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 172.

⁶⁶⁶ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 259.

⁶⁶⁷ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 300; İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 231.

⁶⁶⁸ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: II, s. 85.

⁶⁶⁹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 249.

bugün mevcuttur. İbn Atıyye'nin fehresesi özelde V/XI. yüzyılda kadılık görevinde bulunan, fakih yönünü yanı sıra müfessir olarak da tanınan bir âlimin, daha genel anlamda ise Endülüs'ün hem kendi içerisindeki hem de Doğu İslâm dünyası ile arasındaki ilmî bağlantılara ışık tutan son derece kıymetli kayıtlar sunmaktadır.

2.2.2. Coğrafya

Endülüs'te coğrafyaya duyulan ilginin tarihe duyulan ilgiyle birlikte III/IX. yüzyılda başladığı görülür. V/XI. yüzyıl tabakât kitaplarında “edeb” olarak isimlendirilen saha, genellikle tarih ve coğrafyaya dair literatürü ifade etmek üzere kullanılmaktaydı. Edebe duyulan ilginin bir sonucu olarak, söz konusu sahaya dair telif edilen eserlerde coğrafya ile tarihin iç içe geçtiği görülür.

Bu sahada Endülüs'te ilk eser telif eden bilginlerin en meşhuru Muhammed b. Musa er-Râzî (ö. 283/886) idi. Onun *Kitâbü'r-Rivâyât* adlı eseri bir yönüyle Endülüs'ün fethine ışık tutarken, diğer yönüyle Endülüs coğrafyasına dair bilgiler ihtiva etmekteydi. Öte taraftan İber Yarımadası coğrafyası hakkında İslâm fethi öncesinde telif edilen Latince birikimin tercüme edilerek Endülüs'te Müslüman coğrafyacılar tarafından tevarüs edildiği de bilinmektedir.⁶⁷⁰ Muhammed b. Musa er-Râzî'nin oğlu olan ve Endülüs'te Râzî denildiğinde akla ilk gelen kişi olan Ahmed b. Muhammed (ö. 344/955), coğrafya konusunda babasından da istifade ederek geniş malumata sahip olmuştu. Onun da coğrafya ile tarihi birlikte ele alan bir yaklaşıma sahip olduğu anlaşılmaktadır. V/XI. yüzyılın başlarında vefat eden İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* adlı eserini telif ederken Râzî'den büyük ölçüde istifade ettiği görülmektedir. Her ne kadar Râzî coğrafyayı tarihi tamamlayıcı bir ilim olarak görse de, onun *Mesâlikü'l-Endelüs* ve *Vasfî'l-Endelüs* adlı eserleri Endülüs'te coğrafyayı müstakil olarak ele alan ilk eserler olması bakımından son derece

⁶⁷⁰ Hüseyin Münis, *Târîhu'l-Cuğrâfiya ve'l-cuğrâfiyyîn*, Kahire, Mektebetü Medbûlî, 1986, s. 28 vd.

önemlidir.⁶⁷¹ Muhammed b. Yûsuf el-Varrâk'ın (ö. 362/973) *Mesâlikü İfrîkiye ve memâlikühâ* adlı eseri bu alanda telif edilmiş ilk eserlerden biriydi.

V/XI. yüzyılda Endülüs'te coğrafyaya dair telif edildiği bilinen ilk eser, Uzrî'nin *Nizâmü'l-mercân fi'l-mesâlik ve'l-memâlik* adını verdiği kitabıydı. Günümüze tam olarak ulaşmayan eserin bazı bölümleri Abdülaziz el-Ehvânî tarafından *Nusûs ani'l-Endelüs* adıyla 1965'te Madrid'de yayımlanmıştır. Bir yönüyle tarih eseri görünümünde olan eser Tüdmir, Belensiye, Sarakusta, Veşka, Kurtuba, İlbîre, İşbîliye, Leble, Şezûne ve Şeltîş gibi şehirler hakkında coğrafi bilgiler verilmesi ve aralarındaki mesafelere dair bilgiler sunulması dolayısıyla bir coğrafya eseridir. Himyerî ve Yakût el-Hamevî gibi Müslüman coğrafyacıların eserlerindeki bilgilere kaynaklık etmiştir.

V/XI. asırda Endülüs'te yaşayan en önemli coğrafya âlimi hiç şüphesiz Ebû Ubeyd el-Bekrî (ö. 487/1094), bu alanda telif edilen en önemli eser de onun *el-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı kitabı idi. Arapların Bekr b. Vâil kabilesine nispetle tanınan ve mülûkü't-tavâif döneminde Endülüs'ün en güneyinde yer alan bölgede yaklaşık kırk yıl boyunca hüküm sürmüş mahallî bir hanedan olan Bekrîler'e mensuptu. Büyük dedesi Eyyüb b. Ömer el-Bekrî (ö. 398/1008) Kurtuba'da Huttatü'r-Red hakimliği ve ardından Leble kadılığı yapmış,⁶⁷² kardeşi Muhammed ise Hâcib el-Mansûr'un hizmetinde çeşit bürokratik görevlerde bulunmuştu. Bekrî emîrliğine ait toprakların Abbâdî topraklarına katılmasının ardından yaşadığı Şeltîş'ten ayrılarak Kurtuba'ya yerleşen Bekrî, babasının ölümünden sonra Kurtuba'dan ayrılarak Sumâdihî hükümdarı Mu'tasım'ın daveti üzerine Meriyye'ye gitmişti.⁶⁷³

Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserinde sadece Endülüs şehirlerini birbirine bağlayan ana güzergahları değil, daha küçük yerleşim birimleri arasındaki yolları da ayrıntılı olarak kaydetmiştir.⁶⁷⁴ Coğrafya âlimlerinin eserlerini telif ederken çoğunlukla seyahat ederek bu seyahatler esnasında bizzat müşahade ettikleri yerler hakkında bilgiler verdikleri görülmekteyken, Bekrî'nin Endülüs dışında

⁶⁷¹ Münis, *Târîhu'l-Cuğrâfiya ve'l-cuğrâfiyyîn*, s. 56 vd.

⁶⁷² İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 189.

⁶⁷³ Ebû Ubeyd el-Bekrî hakkında geniş bilgi için bkz. Alejandro García Sanjuán, "Abu 'Ubayd al-Bakrî, Polígrafo Cortesano del- Período Taifa", *Jâbega* sy. 97 (2008), s. 40-46; Jorge Lirola Delgado, "al-Bakrî, Abû 'Ubayd", *BA*, C: I, s. 154-160.

⁶⁷⁴ Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, s. 309-311.

çıkmadan doğru bilgiler vermiş olması dikkati şayandır. Onun Meriyye’de bulunduğu dönemde şehrin önde gelen âlimlerinden olan Uzrî’den istifade ettiği bilinmektedir.⁶⁷⁵ Bekrî’nin *el-Mesâlik ve’l-memâlik* dışında, coğrafya ile ilgili ilk eseri *Mu‘cemü mesta‘cem mine’l-büldân ve’l-emâkîn* adlı bir başka kitabı da bulunmaktaydı.⁶⁷⁶

2.2.3. Felsefe-Mantık

Endülüs’te dinî ilimler ile tıp, matematik ve astronomi gibi alanlarda büyük ölçüde Doğu İslâm dünyasındaki gelişmeler takip edilerek önemli gelişmeler kaydedilmişse de felsefi düşünce Endülüs’te bundan tamamen farklı bir seyir takip etti. Endülüslü Mâlikî fakihler, kelâmî tartışmalar karşısındaki tavırlarında görüldüğü üzere sahabe nesli ve selefın itikadî görüşlerine muhalif düşünceler karşısında tavizsiz bir tutuma sahiplerdi. Onların felsefi düşünceye de aynı itikadî endişelerle sıcak bakmadıkları görülmektedir. Zira felsefi ilimlerle meşgul olan kişiler arasında, Mu‘tezilî fikirler başta olmak üzere, ehl-i sünnet çizgisi içerisinde hoş karşılanmayan veya hiç kabul görmeyen düşüncelere kayan çok sayıda kişi bulunmaktaydı. Diğer taraftan Endülüs’te özellikle III-IX/IX-X. yüzyıllarda taklide dayalı fıkıh anlayışına sahip olduğu görülen Mâlikî ulemânın, felsefi düşünceyi taklide dayalı anlayışları karşısında tehdit unsuru görüp onun karşısında tavır almış oldukları da düşünülebilir. Netice olarak, Mâlikî fıkıh âlimlerinin katı tutumunun sonucunda felsefi düşünce Endülüs’te erken dönemlerden itibaren güçlü bir muhalefetle karşılaşmıştı. Bununla birlikte bu muhalefetin varlığı, Endülüs’te felsefenin bilinmediği yahut felsefi konularla hiç ilgilenilmediği şeklinde anlaşılmalıdır. Nitekim Endülüs’te dinî ilimlerde büyük bir gelişme kaydedilen III/IX. yüzyılda felsefenin Endülüs’e taşındığı bilinmektedir.⁶⁷⁷ Öyle anlaşılıyor ki, Endülüs uleması arasındaki felsefe

⁶⁷⁵ Mehmet Özdemir, “Ebû Ubeyd el-Bekrî”, *DİA*, C: X, s. 247.

⁶⁷⁶ Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, C: XIX, s. 35-36; Münis, *Târîhu’l-Cuğrâfiya ve’l-cuğrâfiyyîn*, s. 123-131.

⁶⁷⁷ Müellifi meçhul, *Târîhu’l-Endelüs*, s. 184.

karşıtı tavra rağmen, Endülüslü öğrenciler Doğu'daki öğrenimleri esnasında karşılaştıkları felsefî eserleri beraberlerinde memleketlerine taşımışlardı.

Endülüs'te felsefî düşüncenin ilk temsilcisi olarak kabul edilen kişi İbn Meserre'dir.⁶⁷⁸ Kurtuba'da bir ders esnasında görüşlerini açıklamasıyla Mu'tezilî fikirlere sahip olduğu anlaşılan İbn Meserre, Kurtuba'dan ayrılmak zorunda kalarak Kayrevan, Mısır, Hicaz ve Irak'a gitmişti.⁶⁷⁹ Doğu'da bulunduğu yerler arasında bilhassa Irak'ta felsefî birikimini ilerletme ve bu alandaki görüşlerini olgunlaştırma imkânı bulmuş olmalıydı.⁶⁸⁰ Zira İbn Meserre'nin babası Abdullah'ın da Basra'daki Mu'tezilîler ile irtibatı bulunmaktaydı. Endülüs'e döndükten sonra Kurtuba yakınlarına yerleşerek derslerine devam etmiş olan İbn Meserre'nin ölümünden sonra kendi adıyla anılan takipçileri bulunmaktaydı. IV/X. asrın ortalarında Kurtuba kadısı Muhammed b. Yebkâ ve dönemin âlimlerinin isteği üzerine Halife III. Abdurrahman tarafından İbn Meserre'nin görüşlerini kabul eden kişilerin tövbe etmelerini isteyen ferman çıkarılmıştı.⁶⁸¹ Sâid el-Endelüsî, "... *Onun (Empedokles) felsefesini benimseyen bir grup bâtinî, onun felsefî rumuzlarını çok az kişinin anlayabileceğini söylerler. Kurtuba halkından Muhammed b. Abdullah b. Meserre el-Cebelî el-Bâtinî onun felsefesine düşküdü, onun eserlerini devamlı okurdu.*"⁶⁸² şeklindeki ifadesiyle İbn Meserre'yi Empedoklesçi felsefenin Endülüs'teki temsilcisi olarak göstermekteyse de, onun felsefî görüşlerinin mahiyeti hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür.⁶⁸³

III. Abdurrahman (912-961) ve II. Hakem'in halifelik dönemlerinde felsefe karşısındaki katı tutumda kısmî bir yumuşama görülmüştü. II. Hakem'in hizmetindeki tabiplerden biri olan Muhammed b. Abdûn el-Cebelî (ö. 366/976), tahsilini ilerletmek üzere Irak ve Mısır'da bulunduğu esnada felsefî ilimlerle de

⁶⁷⁸ Miguel Cruz Hernández, "Islamic thought in the Iberian Peninsula", **The Legacy of Muslim Spain**, s. 777-779. İbn Meserre'nin filozof olarak kabul edilip edilmeyeceği hakkında bkz. Pilar Garrido Clemente, "¿Era Ibn Masarra de Córdoba un filósofo?", **AEA**, sy. XXI (2010), s. 123-140.

⁶⁷⁹ İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 55-56.

⁶⁸⁰ Muhammed el-Adlûnî el-İdrîsî, **İbn Meserre ve medresetühû**, Dârülbeyzâ, Dârü's-Sekâfe, 2000, s. 48-51.

⁶⁸¹ Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları**, s. 212.

⁶⁸² Sâid el-Endelüsî, **Tabakâtü'l-ümem**, s. 78.

⁶⁸³ İbn Meserre'nin felsefî görüşleri hakkında bkz. Lenn E. Goodman, "İbn Meserre", **İslâm Felsefesi Tarihi** (trc. Şamil Öçal, Hasan Tuncay Başoğlu), İstanbul 2007, C: I, s. 327-346; Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)**, s. 211-212.

ilgilenmiş ve Ebû Süleyman Muhammed es-Sicistânî'den mantık öğrenmişti.⁶⁸⁴ Muhammed b. Abdûn'un muasırı ve "Endülüs'ün Öklid'i" olarak meşhur olan Abdurrahman b. İsmail, *Organon*'da yer alan sekiz mantık kitabı üzerinde bir ihtisar çalışması yapmıştı.⁶⁸⁵ Endülüs'te IV/X. yüzyılda felsefi düşünce karşısında görülen bu ılımlı tavır, V/XI. yüzyıla girilirken yerini tekrar felsefe karşıtı sert tutuma bırakmıştı. Hâcib el-Mansûr döneminde felsefi ilimlerle ilgilenen kişilerin baskı gördükleri bilinmektedir. Endülüs'te felsefe karşısındaki katı tutumun bizzat Endülüs içerisinde de eleştirildiği anlaşılmaktadır. Felsefi ilimlere giriş mahiyetinde *Şeceretü'l-hikme* adında bir eser telif etmiş olan ve Ebû Osman el-Hammâr olarak tanınan Sarakustalı Saîd b. Fethûn (ö. ?) bu dönemde bir süre hapsedilmiş, hapisten çıktıktan sonra Endülüs'ten ayrılarak Sicilya'ya göç etmişti.⁶⁸⁶ Onun mantık ilminin toplum nezdinde kabul görmeyişini eleştiren bir şiiri vardı.⁶⁸⁷

İslâm felsefe tarihinde İhvân-ı Safâ risaleleri olarak meşhur olan felsefi metinler, Endülüs'te müspet bilimlerin gelişiminde büyük öneme sahip olan Mecrîti'nin öğrencilerinden Kirmânî (ö. 458/1065) tarafından Endülüs'e taşınmıştı.⁶⁸⁸ Kirmânî ile aynı dönemde yaşamış olan çok yönlü Endülüslü âlim İbn Hazm da *et-Takrîb li-hudûdi'l-mantık* adıyla bir mantık kitabı telif etmişti. Endülüs'te İbnü's-Sîd el-Batalyevsî olarak meşhur olan Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed (ö. 521/1127) felsefi konularla da ilgilenmiş bir dil âlimiydi. Onun *Kitâbü'l-Hadâik fi'l-metâlibi'l-aliyyeti'l-felsefiyyeti'l-avîsa* adlı eseri, Yeni Eflâtuncu felsefenin bu dönemde Endülüs'te etkinliğini gösterir.⁶⁸⁹ İbnü's-Sîd el-Batalyevsî'nin bu telifi dışında, Ebû'l-Alâ el-Ma'arrî'nin *el-Lüzûmiyyât* adlı felsefi eseri üzerine yazmış olduğu bir şerhi de bulunmaktaydı.⁶⁹⁰ Ebû's-Salt ed-Dânî olarak meşhur olan Ümeyye b. Abdülaziz (ö. 529/1134) *Takvîmü'z-zihn* adlı bir mantık kitabı telif etmişti.

⁶⁸⁴ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 492.

⁶⁸⁵ İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-ulemâ bi-ahbâri'l-hukemâ*, C: I, s. 308.

⁶⁸⁶ Saîd el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 178; Maribel Fierro, "al-Hammâr, Abû 'Utmân", *BA*, C: I, s. 417-418.

⁶⁸⁷ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 362.

⁶⁸⁸ Saîd el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 182.

⁶⁸⁹ Eser Muhammed Rıdvan ed-Dâye tarafından yayımlanmıştır (Dimaşk, 1988).

⁶⁹⁰ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 214.

Endülüs'te Aristoteles çizgisindeki felsefenin V/XI. yüzyılın en önemli temsilcisi İbn Bâcce olarak tanınan Ebû Bekir Muhammed b. Yahya (ö. 533/1139) idi. İbnü's-Sâiğ olarak da tanınan İbn Bâcce Sarakusta'da muhtemelen 470/1077'de doğmuş, dinî ilimler tahsilinden sonra astronomi, mantık ve tabiat bilimleri ile ilgilenmişti. Fârâbî'nin görüşlerinden etkilendiği bilinen İbn Bâcce, Fârâbî'den farklı düşündüğü durumlarda onu eleştirmekten de geri durmamıştır. İbn Tufeyl'in kendi dönemine kadar Endülüs'te yetişen filozofların en büyüğü olarak gösterdiği İbn Bâcce hakkındaki sözleri, onun Endülüs'teki felsefi düşünce içerisindeki yerini göstermesi bakımından önemlidir. *“Endülüs çevresinde mantık ve felsefe yaygınlık kazanmadan önce buranın üstün yaradılışlı insanları bütün ömürlerini matematiksel bilimlerde tüketmişlerdir. Bu bilimlerde en yetkin noktaya ulaşmayı başarmışlarsa da orada kalmışlar, onu aşamamışlardır. Sonra gelenler matematiksel bilimlere birazcık mantık eklediler. Fakat gerçek yetkinliğe ulaşabilecek kadar yükselmediler... Daha sonra gelenler öncekilere göre felsefeden bir dereceye kadar tat alarak gerçekliğe biraz yaklaşmışlarsa da içlerinde İbn Sâiğ'i aşan, ondan daha sağlam bir düşünceye ulaşan kimse yoktur. Üzülerek söyleyelim ki o da ölümüne kadar sinesinde sakladığı bilim gömüsünü kendisiyle birlikte toprak altına götürmüştür... İbn Sâiğ'in düzeyine yükselemeyen çağdaşı düşünürlerden bir tek kitap olsun görmedim. Onlardan sonra bizim kuşak gelmektedir. Çağdaşlarımızın bir bölümü henüz yol yürümektedirler. Yetkinlik düzeyine ulaşamamışlardır.”*⁶⁹¹

İslâm felsefesinde *meşşâiler* olarak bilinen Aristotelesçi felsefe geleneği çizgisinde bir filozof olan İbn Bâcce daha çok ahlak ve siyaset felsefesiyle ilgili konular üzerinde durmuştur. Eflâton-Aristoteles kaynaklı İslâm siyaset düşüncesini genel olarak benimsediği görülen İbn Bâcce'nin, bu geleneği reddetmeden bazı alternatif görüşler ortaya koyması dikkat çeker.⁶⁹²

⁶⁹¹ İbn Tufeyl, **Ruhun Uyanışı ya da Hayy ibn Yakzan'ın Serüveni**, (haz. N. Ahmet Özalp), İstanbul 1985, s. 36-37.

⁶⁹² İbn Bâcce'nin hayatı, eserleri ve felsefi görüşleri hakkında geniş bilgi için bkz. Puig Montada, “Endülüs'te Felsefe: İbn Bâcce ve İbn Tufeyl”, **İslâm Felsefesine Giriş** (ed. Peter Adamson, Richard C. Taylor) (trc. M. Cüneyt Kaya), İstanbul, Küre Yayınları, 2007, s. 172-182; Burhan Köroğlu, “İbn Bâcce ve İbn Tufeyl: Felsefe Endülüs'te”, **İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler** (ed. M. Cüneyt Kaya), İstanbul, İSAM Yayınları, 2013, s. 329-352; Yaşar Aydın, “İbn Bâcce”, **DİA**, C: XIX, s. 348-353.

2.3. Dil

Dil çalışmalarının Endülüs'te özellikle IV/X. yüzyıldan itibaren önemli bir gelişme kaydettiği görülmektedir. Diğer alanlarda olduğu gibi Endülüs'te dil alanında yapılan çalışmalar da Doğu İslâm dünyasından taşınan birikim üzerine inşâ edilmişti. IV/X. yüzyılda Bağdat'tan Endülüs'e gelen dil âlimi Ebû Ali el-Kâlî (ö. 356/967) buradaki dil çalışmalarına büyük katkılarda bulunmuştu. Onun *el-Emâlî* adlı eseri üzerine V/XI. yüzyılda Ebû Ubeyd el-Bekrî tarafından *el-Le'âlî fî şerhi'l-Emâlî* adıyla bir şerh yazılmıştı.⁶⁹³ Aynı dönemde İbnü'l-Kûtiyye'nin *Kitâbü'l-ef'âl*'i ile Zübeydî'nin *Lahnü'l-âmmе*'si dil ilimlerine dair telif edilmiş önemli eserlerdendi. Bu eserlerden *Kitâbü'l-ef'âl*, V/XI. yüzyıldaki dil çalışmaları için önemini muhafaza etmekteydi, meşhur nahiv âlimi Abdülmelik b. Tarîf (ö. 400/1010 civarı) bu esere bazı ilavelerde bulunmuştu.⁶⁹⁴

Arap dili grameri hakkında telif edilmiş ilk eserlerden biri olan Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Ayn* adlı eseri, babasıyla birlikte Doğu'ya yaptığı ilim yolculuğundan dönüşünde Sarakustalı Kâsım b. Sâbit tarafından Endülüs'e getirilmişti.⁶⁹⁵ Eserin V/XI. asır ortalarında da devam ettiği anlaşılmaktadır. İbnü'l-Hazzâ olarak bilinen Ahmed b. Muhammed'den (ö. 467/1075) nakledildiğine göre kendisi bu eseri Meriyye'de kırk günde yazmıştı.⁶⁹⁶

Bununla birlikte Doğu'dan Endülüs'e gelen dil çalışmalarının en önemlisi, Sîbeveyhî'nin *el-Kitâb* adlı eseri idi. Eserin yazıldığı dönemden itibaren İslâm dünyasındaki Arap dili çalışmaları üzerinde sahip olduğu mutlak etki, Endülüs'te

⁶⁹³ Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin şerhi Abdülazîz el-Meymenî tarafından tahkik edilerek **Simtü'l-Leâlî fî şerhi'l-Emâlî'l-Kâlî** adıyla 1978'de Kahire'de yayımlanmıştır. Bkz. Hüseyin Elmalı, "el-Emâlî", **DİA**, C: XI, s. 72.

⁶⁹⁴ Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, C: II, s. 642. İbn Beşkûvâl'in ifadesi, Abdülmelik b. Tarîf'in fiiller konusunda müstakil bir eser kaleme aldığına işaret etmektedir. Krş. İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 523.

⁶⁹⁵ Julian Ribera, **et-Terbiyetü'l-İslâmiyye fi'l-Endelüs: Usûluha'l-Meşrikiyye ve te'sîruha'l-Endelüsiyye** (trc. Tahir Ahmed Mekki), Kahire ts., s. 185.

⁶⁹⁶ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 111.

V/XI. yüzyılda yapılan çalışmalar için de geçerliydi. Sâid el-Endelüsî'nin şu sözleri dikkate değerdir: “Eski ve yeni yazılan eserler arasında bahsettiği ilmin bütün bilgilerini içine alan sadece üç kitap tanıyorum. Birincisi astronomi ve yıldızların hareketlerinden bahseden *el-Mecistî*, ikincisi Aristo'nun mantığa dair kitabı (*Organon*), üçüncüsü *Sîbeveyhi'nin Arap grameri hakkında yazdığı el-Kitâb'dır.*”⁶⁹⁷ Bir dil âlimi olan İbnü'l-Eslemî'nin (ö. ?) *el-Kitâb*'ı her on beş günde bir baştan sona okuyor oluşu,⁶⁹⁸ eserin Endülüs'te dil âlimleri arasında gördüğü ilgiyi göstermesi bakımından son derece önemlidir. İşbîliyeli Saîd b. Abdullah (ö. 429/1038) *Sîbeveyhî'nin el-Kitâb*'ını en iyi bilen kişilerden biriydi.⁶⁹⁹

Endülüs'te V/XI. yüzyılın başlarında yaşayan meşhur dil âlimleri, çoğunlukla Ebû Ali el-Kâlî ve Ebû Bekir ez-Zübeydî'nin öğrencileriydi. Mesela Kurtubalı Saîd b. Osman (ö. 394/1004) Ebû Ali el-Kâlî'nin en seçkin talebelerinden biri olup hocasının vefatından sonra onun geleneğini devam ettiren kişilerden biriydi.⁷⁰⁰ Dil ilimlerinde temayüz eden ilim adamlarından biri olan ve İbnü'l-Eslemî olarak tanınan Abdullah b. Muhammed Zübeydî'nin *Kitâbü'l-Vâzih*'ı üzerine bir şerh yazmaya başlamış ancak tamamlayamadan vefat etmişti.⁷⁰¹

Döneminin önemli dil bilginlerinden biri de el-İflîlî olarak tanınan Kurtubalı İbrahim b. Muhammed (ö. 441/1050) idi. 352/963'te Kurtuba'da doğmuş, Sadece yaşadığı IV/X. asrın değil, Endülüs'te yetişmiş dilcilerin meşhurlarından biri olan Ebû Bekir ez-Zübeydî'den istifade etmişti. Ondan, Ebû Ali el-Kâlî'nin *en-Nevâdir* adlı kitabını okumuştur. Nahiv, sözlük ve belağat gibi dil ilimlerine vakıf idi, kendisinden çok sayıda kişi ders almıştı. Mütenebbî'nin şiirlerini şerh ettiği bir eseri vardı. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed bu kitabın iyi bir eser olduğunu söylemiştir. Onun şöyle söylediği rivayet edilmiştir: “*Hocalarımız yazdıklarımız doğru olduğunda 'sad' ve 'ha' yazıyorlar, hata bulunduğu ise hatalı olduğuna işaret etmek üzere sadece 'sad' yazıyorlardı.*”⁷⁰² İflîlî'nin Endülüs'te dil alanındaki

⁶⁹⁷ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 98.

⁶⁹⁸ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 402.

⁶⁹⁹ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, I, 344.

⁷⁰⁰ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 329.

⁷⁰¹ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 402.

⁷⁰² Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 231-234.

çalışmaları, kendisinden sonra A'lem eş-Şentemerî olarak tanınan öğrencisi Yûsuf b. Süleyman (ö. 476/1083) tarafından devam ettirilmiştir. Tahsilini ilerletmek üzere geldiği Kurtuba'da İflîlî'den ders alan A'lem eş-Şentemerî, bu alanda şöhreti yayılınca Abbâdî emîri Mu'tazîd tarafından İşbîliye'ye davet edilerek çalışmalarını onun himayesinde sürdürmüştü. Burada dönemin meşhur birçok şairiyle bir arada olma imkânı bulmuştu.⁷⁰³ İbn Beşkûvâl kendisinden, yaşadığı dönemde dil alanında ilim tahsil etmek isteyenlerin kendisine müracaat ettiği bir kişi olarak bahsetmektedir.⁷⁰⁴

Dönemin meşhur dil bilginlerinden biri Mürsiyeli İbn Sîde (ö. 458/1066) idi. Mülûkü't-tavâif döneminde Mücâhid el-Âmirî'nin hizmetinde bulunmuş, ancak onun ölümünden sonra hükümdar olan oğlu Ali İkbâlüddevle'de aynı alakayı bulamamış, hatta hükümdardan bir zarar geleceği endişesiyle şehirden de kaçmıştı.⁷⁰⁵ Dönemin meşhur âlimlerinden Talemenkî olarak tanınan Ahmed b. Muhammed'in (ö. 429/1038) İbn Sîde hakkındaki sözleri dikkate değerdir: “*Mürsiye'ye girdiğimde şehir halkı Garîbe'l-musannef'imî dinlemek için bana yapıştı. (Onların bu ilgisini görünce) 'Size bu eseri okuyan kişiyi bana gösterin' dedim ve kitabımı aldım. Yanıma İbn Sîde olarak bilinen âmâ birini getirdiler. Bana eseri başından sonuna kadar okudu. Hafızasına şaştım kaldım!*”⁷⁰⁶

Muhammed b. Medâ, nahivcilerin reislerinden ve müeddiblerin büyüklerindendi.⁷⁰⁷ Bu dönemdeki önemli dil âlimlerini ifade etmek üzere Ebü'l-Hasan İbn Bâziş şöyle demişti: “*Endülüs'ün nahivcileri şu üçüdü: Ebû Abdullah b. Ebü'l-Âfiye, Ebû Mervân b. Sirâc ve oğlu Ebü'l-Hüseyn*”.⁷⁰⁸ Birinci Bölüm'de

---

⁷⁰³ Elbir Habib Mutlak, **el-Hareketü'l-lugaviyye fi'l-Endelüs münzü fethi'l-Arabî hattâ nihâyeti asri mülûki't-tavâif**, Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, 1967, s. 310-311; Julia Haremska, “Al-A'lam al-Şantamarî, Abû l-Hayyâ”, **BA**, C: I, s. 79-86.

⁷⁰⁴ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 977; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, C: XVIII, s. 555-557.

⁷⁰⁵ Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, II, 493; İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 607.

⁷⁰⁶ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 607.

⁷⁰⁷ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 746.

⁷⁰⁸ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: I, s. 384.

görüldüğü üzere, bu kişiler arasında bilhassa Ebû Mervân Abdülmelik b. Sirâc (ö. 489/1096) yaşadığı dönemde dil alanında tartışmasız otoriteydi.⁷⁰⁹

Aslen Veşkalı olup Sarakusta'da yaşamış bir kıraat âlimi olan İbrahim b. Dehnîl, şehrin Ulu Camii'nde kıraat dersi vermenin yanı sıra Arapça da öğretmekteydi.⁷¹⁰ Bir sınır şehri olması dolayısıyla müsta'riblerle çok yakın ilişki içinde olan Sarakusta'da dil öğretiminin yapılmış olması dikkate değerdir. Bununla birlikte öğrencilerin İslâmı kabul eden İberik asıllı halk mı yoksa müsta'riblerden mi olduğu konusu açık değildir.

Yarımadanın yerli halkından İslâmiyeti kabul edenlerle birlikte Endülüs'ün Müslüman nüfusu çeşitli dil ve etnisiteye mensup kişilerden müteşekkil hale gelmişti. Dolayısıyla dil, herşeyden önce farklı etnik unsurlar arasında iletişimin sağlanması için bir ihtiyaçtı. Müslümanların ana dili Arapça olmayan bu kesimi, İslâm'ın kutsal kitabını ve dinî ilimlere dair tasnif yahut telif edilen eserleri hatasız okuyabilecek seviyeye henüz ulaşabilmiş değildi. Bütün bu ihtiyaçlar, Endülüs'te dil alanında yapılan ilk çalışmaların hazırlayıcısı olmuştu.

Endülüs'te İberik asıllı Müslüman halk, özellikle de Tuleytula ve Sarakusta gibi sınır şehirlerinde yaşayanlar ya Arapça bilmemekte yahut az bilmekteydiler. Tuleytulalı vaiz Temmâm b. Afif (ö. 451/1059) kendisine Arapçası iyi olmayan kişiler hakkında sorulan bir soruya “*Amellerinizi Arabileştirin, sözünüzün bir zararı olmaz*” şeklinde cevap vermişti.⁷¹¹ Temmâm'a yöneltilen bu soru, her şeyden önce Tuleytula'da Arapça'yı bilmeyen yahut biraz bilse de harf ve kelimeleri doğru şekilde telaffuz edemeyen müvelledler arasında Arapça bilgisinin yetersizliğine işaret etmektedir.

---

⁷⁰⁹ Abdülmelik b. Sirâc hakkında geniş bilgi için bkz. Elbir Habib Mutlak, **el-Hareketü'l-lugaviyye fi'l-Endelüs**, s. 307-309.

⁷¹⁰ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 160.

⁷¹¹ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 202. Temmâm b. Afif'e yöneltilen soruya paralel olarak, dinî konularda Arapça'ya ihtiyaç duyulmadığını iddia eden bir kişinin durumunun ne olduğu hakkında İbn Rüşd'e yöneltilen bir sorudan, konunun V/XI. yüzyılda Endülüs toplumu arasında tartışıldığı anlaşılmaktadır. İbn Rüşd, Şuarâ Süresi'nin 195. âyetini delil göstererek, ibadetlerin ancak Arapça yapıldığında doğru olacağını, şayet bu söz cehaletle söylenmişse kişinin tövbe etmesinin isteneceği; kasıtlı bir şekilde söylenmişse sözün sahibinin uygun görülen bir şekilde tedip edileceği görüşünde olduğunu ifade etmişti. Bkz. İbn Rüşd, **Mesâilü Ebi'l-Velîd İbn Rüşd**, C: I, s. 476-477.

Dil alanında Endülüs'e dışarıdan gelen ilim adamları arasında dilci yönüyle öne çıkan çok sayıda kişi vardı. Sâbit b. Muhammed el-Cürcânî, 406 (1015) yılında Endülüs'e geldiğinde beraberinde meşhur dil bilgini Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin *Şerhü'l-cümel*'ini de getirmişti.⁷¹² Halîl b. Ahmed ile Sîbeveyhî'nin eserleri dışında Endülüs'te yaygınlık kazanmış Doğulu dil âlimlerinin çok sayıda eseri de vardı. Bunlar arasında Müberred'in *el-Kâmil*'i, Ebû Ali el-Kâlî'nin *Emâlî*'si önemli kitaplardı.⁷¹³ Abdullah b. Süleyman, *Kisâî*'nin eserini şerh etmişti.⁷¹⁴ Batalyevsli Hasan b. Muhammed (ö. ?) İbn Kuteybe'nin resmî bir hizmette bulunan katiplerin dikkat etmeleri gereken dil, kompozisyon ve imlâ esaslarına dair kaleme aldığı *Edebü'l-kâtib*'i üzerine bir şerh yazmıştı.⁷¹⁵

Dil konusunda bazı eserleri ezberleyen kişilerin varlığı bilinmektedir. Mesela Yahyâ b. Hişâm (ö. 437/1046) dil hafızı olarak tanınan yetkin bir bilgindi.⁷¹⁶ V/XI. yüzyılın ikinci yarısında dil alanında Endülüs'ün en yetkin şahsiyetlerinden biri olan Abdülmelik b. Ahmed'in (ö. 489/1096) ders meclislerine katılanların soru dahi sormaya çekindikleri bir bilgindi. Dil konusunda o kadar çok eser ve şiir ezberlemişti ki, İbn Beşkûvâl'in ifadesiyle “*onun yanında hafızların ezberindeki şeyler kıymetten düşerdi.*”⁷¹⁷

Endülüs'te şiir ve edebiyata olan rağbetin de etkisiyle dil âlimlerinin bu alanda ücret karşılığında özel ders verdikleri görülmektedir. Kâdı İyâz'ın Kurtuba'da ders aldığı hocalarından biri hakkında “... *Evinde ders yapardık fakat bizden ücret almazdı.*” şeklindeki sözleri, bu tür derslerin genellikle ücret karşılığında yapıldığına fakat hocanın kimi zaman ücret almadan da ders yapabildiğine işaret etmektedir.⁷¹⁸ V/XI. yüzyılda bir dil âliminin bu derslerden ne kadar kazandığı konusunda bilgi bulunmamakla birlikte, VI-VII/XII-XIII. asırda yaşamış meşhur dil âlimlerinden

⁷¹² İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 206.

⁷¹³ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: III, s. 36.

⁷¹⁴ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: II, s. 414.

⁷¹⁵ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 225-226.

⁷¹⁶ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 959.

⁷¹⁷ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 531-532.

⁷¹⁸ Kâdı İyâz, *el-Gunye*, s. 59.

İşbîliyeli Şevbîn'in (ö. 645/1247) sadece bu dersler yoluyla ayda 4000 dinar kazandığı bilinmektedir.⁷¹⁹

2. 4. Tecrübî Bilimler

Endülüs'te tıp, eczacılık ve ziraat (filâha) çalışmaları, Doğu İslâm dünyasından taşınan birikimle başlamış ve bu çalışmalar ilk önemli ürünlerini IV/X. yüzyılda vermişti. Bu alanlarla ilgili çalışmaların başlangıcını Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu I. Abdurrahman'ın Kurtuba yakınlarında inşâ ettiği Rusâfe Sarayı'nın bahçe düzenlemelerine kadar götürmek mümkündür. Zira sarayın etrafında bir botanik bahçesi oluşturulmuş ve bahçe için Doğu'dan bazı bitki türleri de getirilmişti.⁷²⁰ II. Abdurrahman döneminde Bizans İmparatorluğuna elçi olarak giden Yahya b. Hakem de dönüşünde o dönemde Endülüs'te tanınmayan bazı bitki türlerini beraberinde Kurtuba'ya getirmişti.⁷²¹ Bu bitkilerin ve bahçelerin bakım işleriyle pratik olarak devam eden çalışmalar, IV/X. yüzyılda Doğu'dan Endülüs'e taşınan eserlerle daha ileri bir seviyede sürdürülmeye başlandı. Temel olarak ziraatle ilgili başlayan söz konusu faaliyetler, ilaç yapımında kullanılan bitkilerin tanınmasıyla eczacılık çalışmalarında önemli gelişmeler görülmesine zemin hazırladı, bu ise hastalıkların tedavisi konusunda tıp alanındaki faaliyetlere katkı sağladı.

---

⁷¹⁹ Maribel Fierro, "Ulemas en las ciudades Andalusias: Religión, Política y Prácticas Sociales", **Escenarios Urbanos del Al-Andalus y el Occidente Musulmán**, Málaga, Ayuntamiento de Vélez Málaga, 2011, s. 144.

⁷²⁰ Andrew M. Watson, **Agricultural Innovation in the Early Islamic World**, Cambridge, Cambridge University Press, 1983, s. 89, 118.

⁷²¹ D. Fairchild Ruggles, **Gardens, Landscape, and Vision in the Palaces of Islamic Spain**, Pennsylvania, Pennsylvania State University Press, 2003, s. 42-45.

2.4.1. Tıp

Endülüs'te tıbbın IV/X. yüzyıla kadarki dönemi hakkındaki günümüze ulaşmış en eski kaynak olan İbn Cülcül'ün (ö. 384/994?) *Tabakâtü'l-etubbâ*'ı tıbbın Endülüs'te IV/X. yüzyıla kadarki tarihî seyri hakkında bilgi verirken özellikle III. Abdurrahman ve oğlu II. Hakem dönemlerinde önemli gelişmelerin yaşandığını da gösterir. Endülüs'teki tıp çalışmalarının temelini Galen (Câlînûs), Dioskorides ve Hipokrat gibi antik dünyanın meşhur hekimleriyle Ebû Bekir ed-Dîneverî ve Ebû Bekir er-Râzî gibi İslâm dünyasında yetişen hekimlerin eser ve görüşleri oluşturmaktaydı. Endülüs'te dinî ilimlerin gelişiminde önemli bir yeri olan Abdülmelik b. Habîb'in *el-Muhtasar fi't-tib* adlı eseri Endülüs'te telif edilen ilk tıp kitabı olarak kabul edilir. Tıbbü'n-nebevî tarzında telif edilen eser, müellifin Doğu'daki tahsili esnasında okuduğu hadisler, tıp konusunda bilgili kişilerden edindiği bilgiler ve kendi tecrübelerinden müteşekkildi.⁷²²

Endülüs Emevî emîri Muhammed döneminde (852-886) Doğu'dan Endülüs'e gelerek buraya yerleşen ve Harrânî olarak tanınan Yûnus b. Ahmed ve kendisinin ölümünden sonra yolunu takip eden oğulları Ahmed ve Ömer, III-IV/IX-X. yüzyıllarda Endülüs'teki tıp çalışmalarında önemli yere sahip olmuşlardı. Tıbbı dair ilk öğrenimlerini babalarının yanında aldıktan sonra Bağdat'a giderek Sâbit b. Sinan'dan Galen'in eserlerini okumuşlar, Endülüs'e döndükten sonra Medînetüzzehrâ'da III. Abdurrahman'ın özel hekimi olarak görev yapmışlardı. Kardeşler arasında ilk vefat eden Ömer olmuş, Ahmed ise vazifesine II. Hakem döneminde de devam etmişti.⁷²³ Harrânî'nin oğulları Ahmed ve Ömer tıp tahsili için Bağdat'a giderlerken, Muhammed b. Abdûn el-Cebelî'nin gittiği yer Mısır olmuştu. Tıp tahsili için 347/958'de Endülüs'ten ayrılan Muhammed b. Abdûn 360/970'de Endülüs'e döndükten sonra II. Hakem'in hizmetinde saray tabibi olarak

⁷²² Eser Camilo Álvarez de Morales, Fernando Girón Irueste tarafından neşredilmiştir. (Madrid, 1992). Eser hakkında bkz. Muhammed el-Arabî el-Hattâbî, **et-Tıbb ve'l-etubbâ fi'l-Endelüsü'l-İslâmiyye**, C: I, s. 85-90.

⁷²³ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-etubbâ*, s. 94-95, 112-114; Sami K. Hamarneh, **Health Science in Early Islam** (ed. Munawar A. Anees), Texas, Zahra Publications, 1984, C: II, s. 46.

görevlendirilmişti.⁷²⁴ Tıp sahasında Endülüs'te verilen ilk önemli eser olarak kabul edilen Arîb b. Sa'îd'in *Kitâbü Halkî'l-cenîn*'i de yine bu dönemde telif edilmişti ki, bu alandaki çalışmaların belirli bir seviyeyi geride bıraktığını ve artık ihtisaslaşmaya doğru gittiğini göstermesi bakımından son derece dikkate şayandır.⁷²⁵ Sâid el-Endelüsî, Endülüs'te tıbbın bu dönemki durumunu “*Endülüs'te eski büyük tabipler seviyesine ulaşan kimse yoktur. Tabiplerin çoğunun gayesi tıbbın teferruatlı konularında yazılan mecmuaları okumaktan ibarettir.*” şeklindeki sözleriyle tasvir etmektedir.⁷²⁶

V/XI. yüzyıla gelindiğinde Endülüs'te tıp tahsilinde eserlerin hangi sırayla okunacağı belirlenecek seviyeye erişilmişti. Sâid el-Endelüsî, Galen'in tıbbı dair yüzü aşkın eserlerinin Endülüs'te tıp tahsilinde belirli bir sıra takip edilerek okunduğunu ifade etmektedir.⁷²⁷ Tıp tahsili için belirli bir mekân bulunmamakla birlikte tıp öğreniminin Kurtuba ve yıkılışına kadar Medînetüzzehrâ'da, ayrıca İşbiliye ve Tuleytula gibi büyük şehirlerde bu sahada meşhur olmuş kişilerin çevresinde sürdürüldüğü düşünülebilir.⁷²⁸ Diğer yandan, tıbbı dair telif edilen eserlerin öğretici üslûbuna da işaret edilmelidir. Zira “meclis” olarak isimlendirilen ve bir hastanın tedavi için yanına gittiği hekimle arasında geçen konuşmaların kayıtları, tıp tahsili gören bir öğrenci için son derece öğretici metinlerdir.⁷²⁹ Son olarak hastaların tedavisi için Doğu İslâm dünyasındaki mâristân veya bîmâristân gibi yapıların görülmediği, fakat tedavi mekânı olarak ilaç yapımında bilgi sahibi kişilerin buldukları yerlerin kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁷³⁰

⁷²⁴ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 202.

⁷²⁵ Julio Samsó, *Las Ciencias de los Antiguos en al-Andalus*, Almería, Fundación Ibn Tufayl de Estudios Árabes, 2011, s. 117-118. Arîb b. Sa'îd'in hayatı ve çalışmaları hakkında bkz. Angel C. Lopez, “Vida y obra del famoso polígrafo cordobés del s. X 'Arîb b. Sa'îd'”, *Ciencias de la Naturaleza en al-Andalus: Textos y Estudios I* (ed. E. García Sánchez), Granada, CSIC, 1990, s. 333-334.

⁷²⁶ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 196.

⁷²⁷ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 90, 210; George F. Hourani, “Endülüs'te Aklî Bilimlerin İlk Gelişimi”, s. 207.

⁷²⁸ Luisa F. Aguirre de Cárcer, “Sobre el Ejercicio de la Medicina en al-Andalus: Una Fetua de Ibn Sahl”, *AEA*, sy. 2 (1991), s. 157.

⁷²⁹ Luisa María Arvide Cambra, “Nota Sobre la Práctica y la Enseñanza de la Medicina en la España Musulmana de los siglos XI-XII. El Ms Árabes 887 de el Escorial”, *Dynamis*, sy. 3 (1983), s. 313-339.

⁷³⁰ Camilo Álvarez de Morales, “La Medicina en el Toledo Musulmán”, *Al-Andalus: Ocho Siglos de Historia. Actas de las Primeras Jornadas de Cultura Islámica. Organizadas por el Instituto Occidental de Cultura Islámica*, Madrid, Al-Fadila, 1989, s. 152-153.

Endüslü bilginlerin Doğu İslâm dünyasıyla ilişkileri, Galen, Dioskorides ve Hipokrat gibi antik dönemin meşhur hekimlerinin eserlerinin yanı sıra, tıba dair Doğu İslâm dünyasında yetişen hekimler tarafından ortaya konan çalışmaların da kısa süre içerisinde Endülüs'e taşınmasını sağlıyordu. İncelenen dönem için bu durumun en açık örneği, İbn Sina'nın (ö. 428/1037) *el-Kânûn fi't-tıb* adlı eserinin V/XI. yüzyılda Endülüs'e taşınmış olmasıydı.

Endülüs'te tıp sahasında V/XI. yüzyılda yaşamış tabipler arasında Zehrâvî nisbesiyle meşhur olan Ebü'l-Kâsım Halef b. Abbas ez-Zehrâvî (ö. 404/1013) III. Abdurrahman, II. Hakem ve II. Hişâm dönemlerinde yaşamıştır. Zehrâvî, Endülüs'te cerrâhî alanında yetişen tabipler arasında en meşhur kişilerdendi. Hayatı hakkında yeterince bilgi bulunmamakla birlikte Endülüs Emevî halifesi II. Hakem ve onun ölümünden sonra Hâcib el-Mansûr'un hizmetinde görev yaptığı bilinmektedir.⁷³¹ Günümüze ulaşmış olan *Kitâbü't-Tasrîf li-men aceze ani't-te'lif* adlı eseri, cerrâhî konusunda Endülüs'te telif edilenler arasında gerek muhteva gerekse hacim bakımından en kapsamlı eserlerden biriydi.⁷³² Zehrâvî, kendisine ulaşan Yunanlı ve Müslüman tabiplerin eserlerinden istifade etmiş olmasının yanı sıra, eserini yaklaşık elli yıllık tecrübesine dayanarak yazmıştı. Bir tıp ansiklopedisi şeklinde yazılan ve otuz *makâle*den teşekkül eden *Kitâbü'l-Tasrîf*'te bir tabibin ihtiyaç duyacağı temel bilgileri açıklanmış, tıba dair genel bazı bilgiler verilmiş, vücudun çeşitli kısımlarında görülen üç yüz yirmi beş hastalığın belirti, teşhis ve tedavisi hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca bazı basit ve mürekkep ilaçların hazırlanışı ve kullanım süreleri, bu ilaçlara muadil olarak kullanılacak başka ilaçlar, hastalıkların tedavisi esnasında takip edilmesi gereken beslenme şekilleri gibi konular da eserde mevcuttu. Kitabın ilk yirmi dokuz makalesi bu kapsamlı içeriğe ayrılmıştır. Zehrâvî'nin eseri cerrâhîye dair aletlerin ve bunların tedavi esnasında kullanımına dair çizimlere yer verdiği son *makâlesi*yle öne çıkmıştır. Hiç şüphe yok ki bu çizimler *Kitâbü't-Tasrîf*'in anlaşılmasını kolaylaştırdığından eseri tabipler nazarında çok daha değerli bir hale getirmişti.⁷³³

⁷³¹ Expiración García Sánchez, "Agriculture in Muslim Spain", **The Legacy of Muslim Spain**, s. 988.

⁷³² Eser Muhammed Yasir Zekkûr tarafından yayımlanmıştır (Dimâşk, 2009).

⁷³³ el-Hattâbî, **et-Tıb ve'l-etıbbâ**, C: I, s. 113-128, 265-274; Juan Vernet, "Natural and technical

Kirmânî nisbesiyle meşhur olan meşhur matematik ve astronomi âlimi Ebü'l-Hakem Ömer b. Ahmed (ö. 458/1065) Mecrîti'nin öğrencilerinden olup felsefi ilimler ve tıp sahasında öne çıkmıştı. Bu alanlarda bilgisini derinleştirmek amacıyla Mısır'a gitmiş ve geniş bir birikime sahip olarak Endülüs'e dönmüştü. Dağlama, kesme ve yarayı açma gibi usûlleri iyi bilen birisi olarak tanınmıştı.⁷³⁴

Dönemin bir başka önemli tabibi, İbn Vâfid olarak meşhur olan Ebü'l-Mutarriif Abdurrahman b. Muhammed (ö. 467/1075) idi. 398/1008'de Tuleytula'da doğan İbn Vâfid, Kurtuba'da Mecrîti'nin öğrencilerinden Zehrâvî'den ders almış, tıp ve eczacılıkta ileri bir seviyeye ulaşmıştı.⁷³⁵ İyi bir tabip olmanın yanı sıra, ilaç yapımıyla ilgili çalışmaları dolayısıyla bitkiler konusunda da son derece bilgiliydi. Bu vasfı dolayısıyla mülûkü't-tavâif döneminde Zünnûnî emîri Yahya el-Me'mûn'un Tuleytula'daki sarayının meşhur bahçesinin düzenleme ve bakım işleriyle görevlendirilmişti. *Kitâbü'l-Visâd fi't-tib* adlı eserinde hastalıkların teşhisi ve tedavisinde uygulanacak ilaçları konu edinmişti.⁷³⁶ Ayrıca göz hastalıklarının tedavisi hakkında *Tedkîkü'n-nazar fi ileli hâssati'l-basar* ve banyo ile tedavi hakkında günümüze *De balneis sermo* adlı Latince tercümesi ulaşan bir eser telif etmişti.⁷³⁷

Bu dönemde yaşamış bir başka tabip Tuleytulalı Ebû Cafer Ahmed b. İsa el-Hâşimî (ö. 470/1077) idi. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan Ebû Cafer'in tıp tahsilini Tuleytula'da aldığı tahmin edilmektedir. Günümüze ulaşan *el-Mecâlis fi't-tib* adlı eseri, tahsil hayatı boyunca hocalarının yanında şahit olduğu vak'alar ve hocalarının teşhis ve tedavi usûlleri hakkında kayıtlar sunmasının yanı sıra, tabakât müelliflerinin eserlerinde yer almayan ve Ebû Cafer'in hocaları arasında bulunan Ebû Muhammed et-Teymî ve Mansûr b. Muhammed gibi dönemin bazı tabipleri

---

sciences in al-Andalus”, **The Legacy of Muslim Spain**, s. 940; Sami Hamarneh, “al-Zahrâwî”, **Dictionary of Scientific Biography**, New York 1981, XIV, 584-585; Esin Kahya, “Zehrâvî”, **DİA**, C: XLIV, s. 189-191. Zehrâvî'nin eserini oluşturan *makâlelerin* listesi el-Hattâbî tarafından verilmiştir. Bkz. **et-Tib ve'l-etubbâ**, C: I, s. 129-131.

⁷³⁴ İbn Ebû Usaybia, **Uyûnü'l-enbâ**, s. 484-485; İbnü'l-Kıftî, **İhbâru'l-ulemâ**, s. 327.

⁷³⁵ Sâid el-Endelüsî, **Tabakâtü'l-ümem**, s. 206. İbn Vâfid'in doğum tarihi hakkındaki farklı bir kayıt için bkz. Samsó, **Las Ciencias de los Antiguos en al-Andalus**, s. 268.

⁷³⁶ Eser Camilo Álvarez de Morales ve Ruiz Matas tarafından İspanyolca tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır (Toledo, 2006).

⁷³⁷ İbn Ebû Usaybia, **Uyûnü'l-enbâ**, s. 496; Mahmut Kaya, “İbn Vâfid”, **DİA**, C: XX, s. 436.

hakkında bilgiler vermesi dolayısıyla da öneme sahiptir. Müellif, hocalarından Ebû Muhammed et-Teymî'nin yanında şahit olduğu 130, Mansûr b. Muhammed'in yanındayken gördüğü 44 vak'ayı kaydetmekte, ayrıca insanlar arasında fazla bilinmediğini ifade ettiği 23 içecek ve macunun kullanımı ve kendisine yöneltilen bazı tıbbî konular hakkında görüşlerini açıklamaktadır.⁷³⁸

Yetiştirdiği meşhur tabiplerle Endülüs'teki tıp çalışmalarında önemli bir yere sahip olan İşbîliyeli Benî Zühr ailesinin ilk iki tabibi de V/XI. yüzyılda yetişmişti. Ailenin tabip olarak yetiştirdiği ilk kişi Ebû Mervân Abdülmelik b. Muhammed idi. Mısır ve Kayrevan'da tıp tahsil ettikten sonra Endülüs'e dönmüştü. Bir süre Dâniye hükümdarı Mücâhid el-Âmirî'nin yanında bulunmuş, daha sonra İşbîliye'ye dönmüştü.⁷³⁹ Tıbbâ dair bazı görüşleri dönemin tabipleri tarafından eleştirilmekteydi. Oğlu Ebü'l-Alâ Zühr (ö. 525/1131), tıbbâ dair babasından almış olduğu birikime kendi tecrübelerini de ilave etmiş ve döneminin meşhur tabiplerinden biri olmuştu. Mülûkü't-tavâif döneminde Abbâdî hükümdarı el-Mu'temid'in saray hekimi olarak görev yapmış, Murâbitlar'ın Endülüs'e hakim oldukları dönemde ise Murâbitların saray hekimi olmuştu. Tabipliği boyunca gördüğü hastalıklar ve bunların tedavisine dair görüşlerini bir araya getirerek *Kitâbü'l-mücerrebât* adını verdiği bir eser kaleme almıştı.⁷⁴⁰

Muhammed b. Sa'd'ın (ö. 516/1122'de hayatta) *et-Tezkire* adlı tıp eseri, ismine nispetle *es-Sa'diyye* adıyla bilinmekteydi.⁷⁴¹ Eserin bu şekilde bilinir oluşuna bakılırsa erbabı arasında yaygınlık kazanmış olması düşünülebilir.

⁷³⁸ Ahmed b. İsa el-Hâşimî, **Kitâbü'l-Mecâlis fi't-tıb** (thk. Samir Kaddouri), Madrid, CSIC, 2005. Müellif hakkında bilgi için bkz. Samir Kaddouri, "al-Hâşimî, Abû 'Ya'far", **BA**, C: I, 422-423.

⁷³⁹ İbn Ebû Usaybia, **Uyûnü'l-enbâ**, s. 517.

⁷⁴⁰ Eser Cristina Álvarez Millán tarafından yayımlanmıştır (Madrid, 1994).

⁷⁴¹ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 92.

2.4.2. Eczacılık

Endülüs'te eczacılık çalışmalarının doğuşu ve gelişiminde pay sahibi olarak antik dünyanın iki büyük farmakoloğu Galen ve Dioskorides ile İslâm dünyasından Ebû Hanîfe ed-Dîneverî (ö. 282/895) öne çıkar. Endülüs'te eczacılık çalışmalarının araştırma ve geliştirmeye dayalı sürdürülmesiyle ilk ürünlerinde bu büyük eczacıların eserlerinden büyük oranda istifade edildiği anlaşılmaktadır. Özellikle Galen'in eserleri Endülüs'te tıp alanında olduğu gibi eczacılık çalışmaları için bir temel teşkil etmekteydi ve bu alanda yapılan öğrenimin başlıca ders kitapları arasındaydı. Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin *Kitâbü'n-Nebât*'ı bu dönemde Endülüs'te ilaç yapımına dair önemli kitaplardan biriydi.

Endülüs'te eczacılık çalışmaları özellikle IV/X. yüzyılda büyük bir hız kazanmıştı. Bu gelişmelerin yaşanmasında Endülüs Emevî halifesi II. Hakem'in gösterdiği gayrete özellikle işaret edilmelidir. Mesela Halife II. Hakem'in emri üzerine hizmetinde sarayda görev yapan Ahmed b. Yûnus el-Harrânî halifenin emri üzerine, ihtiyaç sahibi kişilere dağıtılacak ilaçların hazırlanması amacıyla sarayda müstakil bir mekân oluşturmuştu.⁷⁴² Diğer taraftan Endülüs'te bu alanda yapılan çalışmalar için en eski kaynak olan İbn Cülcül'ün IV/X. asrın ikinci yarısında telif ettiği *tabakâtü'l-etıbbâ* adlı eserinin ortaya çıkışı bile bu alandaki gelişmelerin bir delilidir. III. Abdurrahman döneminde Bizans İmparatorluğu ile kurulan diplomatik ilişkiler, kültürel açıdan da Endülüs'te bazı gelişmelere kapı açmıştı. Bizans imparatoru tarafından Endülüs Emevî halifesine gönderilen kitaplar arasında, İslâm dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi Endülüs'te de ilaç yapımına temel teşkil eden eserlerden biri olan Dioskorides'in *Materia Medica* adlı eseri de bulunmaktaydı. Her ne kadar bu eser Abbasî halifesi Mutevekkil döneminde (847-861) Beytülhikme'de İstefân b. Basîl tarafından Arapça'ya çevrilmişse de, III. Abdurrahman döneminde bir kez daha tercüme edilmişti, zira eserin Bağdat'tan Endülüs'e ulaşan ilk tercümesinde bitki ve ilaç isimlerinin Arapça karşılıkları

⁷⁴² İbn Cülcül, *tabakâtü'l-etıbbâ*, s. 112-114.

bulunabilmiş değildi. Kurtuba'da yapılan tercümede ise bu karşılıklar bulunmuş ve eser Endülüs'te ilaç yapımıyla ilgili çalışmalara sağlam bir temel teşkil etmişti.⁷⁴³

V/XI. yüzyıla yaklaşırken, *Materia Medica* üzerine yaptığı çalışmaların yanı sıra bu eserde yer almayan bazı ilaçlar üzerinde çalışan İbn Cülcül'ün eserleri, Endülüs'teki eczacılık çalışmalarının ileri bir seviyeye ulaştığını göstermektedir. Dioskorides'in eserinde geçen isimlerin Arapça karşılıklarını vererek bunlar hakkında açıklamalarda bulunduğu *Tefsîru esmâi'l-edviyeti'l-müfrede min kitâbi Diyüskûrdis* ile Dioskorides'in eserinde yer almayan bazı basit ilaç tariflerini ihtiva eden *Makâle fî zikri'l-edviye elletî lem yezkurhâ Diyüskûrdis* adlı eserleri, *Materia Medica*'nın Endülüs'te işlenmesinden sonra ortaya konan ürünlerdi.⁷⁴⁴ V/XI. yüzyılda eczacılık çalışmaları da bu birikim üzerine inşa edilmişti. Dönemin meşhur tabiplerinden İbn Vâfid, Galen ve Dioskorides'in basit ilaçlar konusundaki tarifleriyle kendi tecrübelerini bir araya getirmek, ayrıca İslâm dünyasından Râzî, İbn Mâseveyh ve ed-Dîneverî gibi bilginlerin görüşlerine yer vermek suretiyle *Kitâbü'l-Edviyeti'l-müfrede* adlı eserini kaleme almıştı. Eserinin girişinde İbn Vâfid, bu iki hekimin eserlerinde farklı şekillerde yer verdikleri basit ilaçları kendisinin bir araya getirdiğini ifade etmektedir.⁷⁴⁵

Endülüslü coğrafyacılar arasında önemli bir yeri olan Ebû Ubeyd el-Bekrî, aynı zamanda bitkiler ve ilaç yapımında bilgi sahibi çok yönlü bir âlimdi. İlaç yapımına dair günümüze ulaştığı bilinmeyen *Kitâbü'n-Nebât* adlı bir eser telif etmişti.⁷⁴⁶ Dönemin çok yönlü âlimlerinden Ebû Salt ed-Dânî (ö. 529/1134) tahsilini ilerletmek için Doğu'ya yaptığı yolculuk esnasında Kayrevan ve İskenderiye'deki

⁷⁴³ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 493-495; Hourani, "Endülüs'te Aklı Bilimlerin İlk Gelişimi", s. 208.

⁷⁴⁴ Ildelfonso Garijo, "El Tratado de Ibn Yûlÿul sobre los medicamentos que no mencionó Dioscórides", *Ciencias de la Naturaleza en al-Andalus* (ed. E. García Sánchez), Granada, CSIC, 1990, s. 57, 61.

⁷⁴⁵ İbn Vâfid, *Kitâbü'l-Edviyeti'l-müfrede* (nşr. Luisa Fernanda-Aguirre de Cárcer), Madrid, CSIC, 1995, s. 9-10.

⁷⁴⁶ Kitabın tam adı *Kitâbu A'yâni'n-nebât ve şeceriyyâti'l-Endelüsiyye*'dir. Bkz. Samsó, *Las Ciencias de los Antiguos en al-Andalus*, s. 273. Ayrıca bkz. Juan Vernet, "Al-Bakrî, Abû 'Ubayd 'Abdallâh 'Abd al-'Azîz Ibn Muhammad" *Dictionary of Scientific Biography*, C: I, s. 413-414. Bekrî'nin *Kitâbü'n-Nebât*'ı VI/XII. yüzyılda Endülüs'te okunan eserlerden biriydi. Bkz. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 462.

tabip ve eczacılardan istifade etmişti. İlaç yapımı hakkında *Kitâbü'l-Edviyeti'l-müfrede* adlı bir eser kaleme almıştı.⁷⁴⁷

2.4.3. Ziraat (Filâha)

Endülüs'teki ziraat (filâha) çalışmaları açısından V/XI. yüzyıl tam bir “altın çağ” olarak yaşandı. Botanik ve ziraat çalışmalarının, en temelde, ilaç yapımı dolayısıyla tıp; saray bahçelerinin düzenlenmesi işleri sebebiyle de şehir mimarîsi ile doğrudan ilişkisi bulunduğu göz önüne alındığında, botanik ve ziraat çalışmalarındaki gelişmelerin V/XI. yüzyılda tıp ve şehir mimarîsindeki gelişmelere bağlı olarak gerçekleştiği kendisini gösterir. Endülüs'teki ziraat çalışmalarının, IV/X. yüzyılda yaşadığı kabul edilen İbn Vahşiyye'nin Süryânîce'den tercüme ettiği *el-Filâhatü'n-Nabatiyye* adıyla tanınan eserin Doğu İslâm dünyasından Endülüs'e ulaşmasıyla başladığı kabul edilmekteyse de, Endülüs Emevî Devleti'nin tesisinden hemen sonra I. Abdurrahman'ın yaptırdığı saray ve bu sarayı çevreleyen bahçe, II. Abdurrahman döneminde Bizans'a elçi olarak gönderilen Yahyâ b. Hakem'in dönüşünde Endülüs'te bulunmayan bazı bitkileri beraberinde getirmesi gibi daha önce ifade edilen örneklerle çok daha erken dönemlerde başladığı ifade edilebilir.⁷⁴⁸

Endülüs'te V/XI. yüzyılda ziraat ve botanik çalışmaları bizzat mülûkü't-tavâif hükümdarları tarafından desteklenmekteydi. Tıpkı Endülüs Emevî Devleti döneminde saray bahçesinin bakımıyla görevlendirilen kişiler gibi, mülûkü't-tavâif döneminin birbirleriyle rekabet halindeki emîrleri de saray bahçelerinin bakım işleri için görevliler tayin etmekteydi. Bunun en meşhur örneği, dönemin tabip, eczacı ve botanik âlimlerinden İbn Vâfid'in ve ondan sonra da İbn Bessâl'in Tuleytula'da

⁷⁴⁷ Ebü's-Salt ed-Dânî hakkında geniş bilgi için bkz. Mercè Comes, “İbn Abî l-Salt al-Dânî”, **BA**, C: 722-728; Cemil Akpınar, “Ebü's-Salt ed-Dânî”, **DİA**, C: X, s. 341.

⁷⁴⁸ Saïd Benhamâde, “et-Türâsü'l-filâhiyyi'l-İslâmî bi'l-Mağrib ve'l-Endelüs hilâle'l-asri'l-vasît”, **el-Filâha ve't-teknîyyâtü'l-filâhiyye bi'l-âlemi'l-İslâmî fi'l-asri'l-vasît** (ed. Hasan Hâfizî Alevî), Rabat, Menşûrâtü Ukâz, 2011, s. 70; Mahmut Kaya, “İbn Vahşiyye”, **DİA**, C: XX, s. 457.

Zünnûnî emîri Yahyâ el-Me'mûn'un "büstânü'n-nâ'ûre" adlı güzelliğiyle meşhur saray bahçesinin bakımıyla görevlendirilmesiydi.⁷⁴⁹

V/XI. yüzyılda Endülüs'te ziraate dair telif edilen eserlerin en önemli özelliği, bu alanda söz konusu döneme kadar elde edilen birikim ve tecrübeye dayanan kitaplar olmasıydı. Ziraatın pratik olarak ilaç yapımıyla, eczacılığın da tıp ile doğrudan ilişkili olmasının bir sonucu olarak bu sahada eser veren ilim adamları aynı zamanda birer eczacı veya tabip olarak karşımıza çıkar. Buna verilebilecek en güzel örneklerden biri, Ebü'l-Hayr el-İşbilî'nin (ö. 499/1106) *Umdetü't-tabîb fi ma'rifeti'n-nebât* adlı eseridir.⁷⁵⁰ V/XI. yüzyılın başlarında vefat eden Zehrâvî'nin de ziraate dair bir eser telif ettiği kaydedilmektedir. Tıp ve eczacılıkla ilgili eserleri günümüze ulaşmış olan İbn Vâfid'in ziraat konularla ilgili *el-Mecmû' fi'l-filâha* adında günümüze ulaştığı bilinmeyen bir eseri vardı.⁷⁵¹

V/XI. yüzyılda Endülüs'te ziraat alanında tanınan bir diğer âlim, kendisinden sonra gerek Endülüs gerekse Batı'daki çalışmalar üzerinde ciddi tesirleri olan İbn Bessâl künyesiyle maruf Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim idi. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 440-450/1058-1068 arasında doğduğu tahmin edilmektedir. ölüm tarihleri bilinmeyen İbn Bessâl Tuleytula'da doğmuş, Zünnûnî hükümdarı Yahyâ el-Me'mûn'un saray bahçesinde çalışmıştı. Bu dönemde bahçenin baş sorumlusu olan İbn Vâfid'den istifade etmiş olmalıydı. Ziraate dair telif edip Zünnûnî emîri Yahyâ el-Me'mûn'a takdim ettiği *Kitâbü'l-Filâha* adlı eserinin yine kendisi tarafından *el-Kasd ve'l-beyân* adıyla yapılan bir muhtasarı günümüze ulaşmıştır.⁷⁵²

⁷⁴⁹ Fâize el-Bûkîlî, "et-Türâsü'l-filâhî bi'l-Endelüs fi ahdi küllin min mülûki't-tavâif ve'l-Murâbitîn", **el-Filâha ve't-teknîyyâtü'l-filâhiyye bi'l-âlemi'l-İslâmî fi'l-asri'l-vasît**, s. 108.

⁷⁵⁰ Eser J. Bustamente, F. Corriente, M. Tilmatine tarafından İspanyolca tercümesiyle birlikte üç cilt, dört mücelllet halinde yayımlanmıştır (Madrid, 2010).

⁷⁵¹ Mahmut Kaya, "İbn Vâfid", **DİA**, C: XX, s. 436.

⁷⁵² *el-Kasd ve'l-beyân*, José Maria Millás Vallicrosa tarafından İspanyolca'ya tercüme edilmiştir. Bkz. "La traducción castellana del Tradato de Agricultura de Ibn Bassal", **AA**, sy. XIII (1948), s. 347-430. Eser José Maria Millás Vallicrosa ile Muhammed Azîmân tarafından İspanyolca tercümesiyle birlikte neşredilmiştir (Tıtvân, 1955).

İbn Haccâc el-İşbîlî olarak tanınan Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed, bu dönemde yaşamış önemli ziraat âlimlerindendi. Günümüze ulaşan *el-Mukni' fi'l-filâha* adlı eseri ekim-dikim, ağaç bakımı, sulama gibi konuları ele almaktadır.⁷⁵³

Tiğnerî nisbesiyle tanınan Gırnâtalı âlim Ebû Abdullah Muhammed b. Mâlik (ö. 504/1110'dan sonra) dönemin meşhur ziraat âlimlerindendi. İbn Bessâl'den ziraat tahsil etmiş, ilerleyen yıllarda İşbîliye'de Ebü'l-Hasan Şihâb b. Muhammed'den tıp tahsil etmişti. Ziraat ve tıp birikimini ilerletmek ve hac vazifesini yerine getirmek amacıyla seyahate çıkarak Mağrib, Mısır, Şam ve Hicâz'da bulunmuş, geniş bir birikime sahip olarak Endülüs'e dönmüştü.⁷⁵⁴ Ziraate dair *Zehretü'l-büstân ve nüzhetü'l-ehân* adlı kitabı alanının önemli eserlerinden biri olarak kabul edilmektedir.⁷⁵⁵

Dönemin ziraat âlimlerinden bir diğeri İşbîliyeli Ebü'l-Hayr idi. Hayatı hakkında bilgi bulunmamakla birlikte, VI/XII. asrın ilk yarısında yaşadığı tahmin edilmektedir. VI/XII. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan İşbîliyeli meşhur ziraat âlimi İbnü'l-Avvâm'ın kendisinden yapmış olduğu nakiller, onun bu tarihten önce yaşadığını gösterir. Ağaç bakım ve dikim işleriyle ilgilendiği için “eş-şeccâr” lakabıyla tanınan Ebü'l-Hayr'ın *Kitâbü'l-Filâha* adlı eseri günümüze ulaşan eseri, müellifin ağaç dikim ve tarım işleriyle ilgili tecrübe ve fikirlerini ihtiva eder. Ebü'l-Hayr'ın eserini telif ederken İbn Vahşiyye'nin *el-Filâhatü'n-Nabatiyye*, Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin *Kitâbü'n-Nebât*, İbn Vâfid'in *el-Mecmû' fi'l-filâha*, İbn Bessâl'in İbn Haccâc'ın adlı eserlerinden istifa ettiği anlaşılmaktadır.⁷⁵⁶

⁷⁵³ İbn Haccâc el-İşbîlî, *el-Mukni' fi'l-filâha* (thk. Salâh Cerrâr), Ürdün, Mecma'u'l-Lugati'l-Arabiyyeti'l-Ürdünî, 1982.

⁷⁵⁴ Muhammed Hişâm en-Na'sân, “Tiğnerî”, *DİA*, C: XLI, s. 90-91.

⁷⁵⁵ Eser Expiración García Sanchez tarafından yayımlanmıştır (Madrid, 2006).

⁷⁵⁶ Eserin kısmen bazı neşirleri mevcutsa da tamamı henüz neşredilmemiştir. Bkz. Cevat İzgi, “Ebü'l-Hayr el-İşbîlî”, *DİA*, C: X, s. 326.

2.5. Müsbet Bilimler: Matematik, Geometri, Astronomi

Felsefî ilimler hakkında Endülüs'te yapılan çalışmalara dair bilgi veren en eski kaynaklardan biri olan *Tabakâtü'l-ümem*'de Sâid el-Endelüsî'nin verdiği bilgiler, İslâm öncesi dönemde İber Yarımadası'nda Roma döneminden kalma bazı tılsımların bulunduğunu ifade etmekte ve Endülüs'te matematik, geometri ve astronomi alanındaki çalışmaların temelini Doğu İslâm dünyasından taşınan Hint ve Yunan geleneklerine ait eserlerin teşkil ettiğini göstermektedir.⁷⁵⁷ II/VIII. yüzyılın ikinci yarısında Abbasî halifesi Mansûr döneminde Sanskritçe'den Arapça'ya tercüme edilen *Sindhind* (*Siddhanta*) ile Bettânî'nin (ö. 317/929) Batlamyus'un İslâm dünyasında *el-Mecistî* olarak tanınan eseri üzerine yaptığı çalışmalar kısa sürede Kurtuba'ya ulaşmış ve Endülüs'teki çalışmalara temel oluşturmuştur.⁷⁵⁸ V/XI. yüzyılda Endülüs'teki matematik ve geometri çalışmaları üzerinde etkili olan bir başka matematikçi Öklid idi. Endülüslü matematik âlimlerinin çalışmaları ya Öklid'in *Elementler* adlı eserinde geçen konular üzerine yahut da bu eserin şerhi mahiyetinde kaleme alınmış eserlerdir.

Endülüs'te matematik ve astronomiye dair çalışmaların ilk gelişim sürecinde namaz ibadeti için kible yönü ve vakitlerin tayin edilmesi gibi pratik gayeler belirleyici olmuştu. *Ulûmü'l-evâil* olarak isimlendirilen antik dünyanın bilim mirasının Endülüs'te tanınmasıyla birlikte bu alanda çalışmalar yapan kişilerin idareciler tarafından desteklendiği bilinmektedir. Nitekim III/IX. yüzyılın ilk yarısında II. Abdurrahman tarafından himaye edilen bazı astrologlar mevcuttu.⁷⁵⁹ Tarihte bilinen ilk uçuş denemesini yapan Abbas b. Firnâs'ın (ö. 274/887) bu dönemde *Sindhind* tablolarının çizimini yaptığı bilinmektedir.⁷⁶⁰ Hazırlamış olduğu

⁷⁵⁷ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 164.

⁷⁵⁸ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 62, 138-140; Glen van Blummelen, "The Travels of Astronomical Tables within Medieval Islam: A Summary", *Suhayl*, sy. XIII (2014), s. 20-21.

⁷⁵⁹ Samsó, *Las Ciencias de los Antiguos en al-Andalus*, s. 49.

⁷⁶⁰ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik* (trc. Abdurrahman Aliy), İstanbul 2008, C: I, s. 18; Kasım Kırbıyık, "Abbas b. Firnâs", *DİA*, C: I, s. 24.

astronomi cetvelleri sebebiyle “cetvel sahibi” (*sâhibü’l-müneykile*) olarak anılan Yahya b. Habîb de gözlem ve çalışmalarını bu dönemde yapmıştı.⁷⁶¹

Konuyla ilgili vurgulanması gereken hususlardan biri, Endülüslü öğrencilerin dinî ilimler tahsili için Doğu’ya gerçekleştirdikleri seyahatler gibi matematik ve astronomi tahsili için de Endülüs dışına yolculuklar yapmış olmalarıdır. Endülüs’te “*sâhibü’l-kible*” olarak tanınan ve yıldızların hareketleri konusunda bilgili bir kişi olan Ebû Ubeyde Müslim b. Ahmed (ö. 295/908) bilgisini ilerletmek amacıyla defalarca Doğu’ya gitmişti.⁷⁶² III-IV/IX-X. yüzyıllarda matematik ve astronomi tahsili için Endülüs dışına seyahat gerçekleştiren öğrencilerin Mısır ve Harran gibi merkezlere gittikleri görülmektedir.⁷⁶³

IV/X. yüzyılın ortalarına doğru Muhammed b. Abdûn el-Cebeli’nin matematik konularını işleyen eseri, bu alanda Endülüs’te verilen ilk ürün olarak kabul edilir.⁷⁶⁴ Yazıldığı döneme kadar Endülüs’te matematik alanındaki birikimin ulaştığı seviyeyi gösteren bu eseri, Endülüslü matematik âlimlerince kısa bir süre sonra yazılacak diğer eserlerin habercisi olarak görmek mümkündür. Endülüs’te astronomiye dair bilinen en eski eser de yine bu dönemde Arîb b. Saîd (ö. 370/980) tarafından hazırlanan *Kurtuba zîci* idi. Arîb b. Saîd’in bu çalışmayı yaparken müsta’rib, İslâm öncesi Arap, Yunan ve Hint geleneklerinden istifade ettiği anlaşılmaktadır.⁷⁶⁵ Bu eserlerin ortaya çıkışında, III. Abdurrahman ve oğlu II. Hakem’in halifelikleri döneminde matematik ve astronomi çalışmaları yapan kişilerin baskıyla karşılaşmamış olmasının payı büyüktür. Ne var ki Hâcib el-Mansûr döneminde genel olarak felsefi ilimlerle ilgilenen kişilerin karşılaşmış oldukları baskı, matematik ve astronomi çalışmaları yapan kişiler için de geçerliydi. Sâid el-Endelüsî’nin kaydettiğine göre o dönemde çok sayıda astronomi eseri yakılmak,

⁷⁶¹ Samsó, *Las Ciencias de los Antiguos en al-Andalus*, s. 57.

⁷⁶² Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü’l-ümem*, s. 170.

⁷⁶³ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü’l-enbâ*, s. 484-485.

⁷⁶⁴ Julio Samsó, “The Exact Sciences in al-Andalus”, *The Legacy of Muslim Spain*, s. 953.

⁷⁶⁵ Samsó, *Las Ciencias de los Antiguos en al-Andalus*, s. 72-73; Mehmet Aykaç, “Arîb b. Sa’d”, *DİA*, C: III, s. 359-360.

kuyuya atılmak yahut gömülmek suretiyle ortadan kaldırılmış, bu alanda çalışma yapan kişiler de zındıklıkla itham edilmişti.⁷⁶⁶

Endülüs'te V/XI. yüzyılda matematik alanında dikkate değer gelişmeler görülmüştür. Matematik ve astronominin Endülüs'teki ilk büyük siması Mesleme b. Ahmed el-Mecrîfî idi (ö. 398/1007). Hocaları hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte İbn Beşkuvâl, Mecrîfî'nin Abdülgâfir b. Muhammed el-Faradî adında bir hocadan ders aldığını kaydeder.⁷⁶⁷ Mecrîfî, sadece bu alandaki ilk ciddi çalışmaları yapmasıyla değil, aynı zamanda bu alanlarda V-VI/XI-XII. yüzyıllarda Endülüs'te çalışmalar yapan âlimlerin de hocası olması dolayısıyla Endülüs'te matematik ve astronomi geleneğinin müessisi olarak en önemli kişi konumundaydı. Hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmamakla birlikte, Mecrîfî'te (Madrid) doğduğu, gençlik yıllarında Kurtuba'ya gelerek matematik âlimi Abdülgâfir b. Muhammed'den ders aldığı bilinmektedir. “Endülüs'ün Öklid”i olarak meşhur olan Mecrîfî'nin çalışmalarının matematikten ziyade astronomi alanında yoğunlaştığı görülmektedir.⁷⁶⁸

V/XI. yüzyılın önemli matematik âlimlerinden bir diğeri, İbnü's-Semh olarak meşhur olan Ebü'l-Kâsım Asbağ b. Muhammed (ö. 426/1035) idi. Kurtuba'da doğan İbnü's-Semh, özellikle Öklid'in *Elementler*'inin tefsiri mahiyetindeki *el-Medhal ile'l-hendese* adlı eseri meşhurdu. Bu eserin yanı sıra, matematik ve geometriye dair *Kitâbü Tabî'ati'l-aded* ve *Kitâbü'l-hendese* adlı eserleri de vardı. İbnü's-Semh matematikle ilgilenmekle birlikte, hocası Mecrîfî gibi astronomi sahasında öne çıkmıştı.⁷⁶⁹ Mecrîfî'nin seçkin öğrencilerinden biriydi. Kurtuba'da isyanların başladığı V/XI. asır başlarında şehirden ayrılmış ve Gırnâta'ya giderek Zîrî emîri Habbûs b. Mâksân'ın himayesine girmişti. Emir'in cömert ikramlarına mazhar olduğu Gırnâta'da rahat bir hayat sürmüştü.⁷⁷⁰

⁷⁶⁶ Sâid el-Endelüsî, **Tabakâtü'l-ümem**, s. 174.

⁷⁶⁷ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 899.

⁷⁶⁸ Juan Vernet-M. A. Catalá, “Las Obras Matematicas de Maslama de Madrid”, **AA**, C: XXX, sy. 1 (1965), s. 16-22; Ömer Mahir Alper, “Mecrîfî”, **DİA**, C: XVIII, s. 278-279.

⁷⁶⁹ Sadettin Ökten, “İbnü's-Semh”, **DİA**, C: XXI, s. 204.

⁷⁷⁰ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: I, s. 336.

Mecrîti'nin bir başka öğrencisi İbnü's-Saffâr olarak meşhur olan Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Abdullah (ö. 426/1035) idi. İbnü's-Saffâr Kurtuba'da doğmuş, ilk tahsilinin ardından Mecrîti'nin öğrencisi olmuş, ondan matematik ve astronomi öğrenmişti. Yetiştirdiği çok sayıda öğrenci ile, riyazî ilimlerin Endülüs'te bir gelenek içerisinde öğretilmesinde pay sahibi kişilerden biri olmuştu.⁷⁷¹

İbn Bürğûs olarak tanınan Muhammed b. Ömer (ö. 444/1053) İbnü's-Saffâr'ın en büyük öğrencisiydi. Matematik sahasındaki yetkinliğinin yanı sıra dil ve fıkıhta da yetkin bir âlimdi.⁷⁷² Özellikle İbnü'l-Ebbâr'ın verdiği bilgiler, onun V/XI. yüzyılda matematik tahsil eden öğrencilerin başlıca hocalarından biri olduğunu gösterir.

Döneminin önde gelen matematik âlimlerinden biri, mülûkü't-tavâif hükümdarlarından Hûdî emîri Yûsuf el-Mü'temen (ö. 478/1085) idi. Babası Ahmed el-Muktedir'in (ö. 475/1082) de matematikle ilgilendiği bilinmekle birlikte, Yûsuf el-Mü'temen bu alanda eser telif edecek derece yetkin bir âlimdi. *el-İstikmâl* adlı eserinde Öklid'in Elementler'inin 5 ve 6. kitaplarındaki oran-orantı kavramları, sayı teorisi ve düzlem geometrisi gibi konuları işlemişti.⁷⁷³

İbn Mu'âz künyesiyle tanınan Ceyyânî Muhammed b. İbrahim eş-Şa'bânî (ö. 485/1093), Ceyyânî meşhur bir ulemâ ailesine mensup olup Batı'da Abenmohat, Abumadh ve Abenmoat gibi farklı isimlerle tanınmaktaydı. Matematikle ilgilenmiş, özellikle astronomide derinleşmiş bir âlimdi.⁷⁷⁴

Endülüs'te riyazî ilimlerin en önemli şahsiyetlerinden biri olan Zerkâlî (ö. 493/1100), büyük ölçüde astronomi çalışmalarıyla öne çıkmış olmakla birlikte matematikle de ilgilenmişti. Tam adı Ebû İshâk İbrahim b. Yahyâ olan Zerkâlî,

---

⁷⁷¹ Cemil Akpınar, "İbnü's-Saffâr, Ebü'l-Kâsım", *DİA*, C: XXI, s. 193-194.

⁷⁷² İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: II, s. 52.

⁷⁷³ Yûsuf el-Mü'temen ve matematik çalışmaları hakkında bkz. Jan P. Hogendijk, "Al-Mu'taman ibn Hüd, 11th Century King of Saragossa and Brilliant Mathematician", *Historia Mathematica*, C: XXII, sy. 1 (1995), s. 1-18.

⁷⁷⁴ Muammer Dizer, "İbn Muâz", *DİA*, C: XX, s. 208-209.

İbnü'l-Ebbâr'ın ifadesiyle “matematik ve astronomide döneminin en yetkin kişisiydi.”⁷⁷⁵

Endülüs'teki astronomi çalışmalarının temelini, Abbâsî halifesi Ebû Cafer el-Mansûr döneminde Hindistan'dan getirilen *Siddhanta* adlı eser teşkil etmekteydi. Bu eserin Arapça'ya tercüme edilmesinin ardından kısa bir süre sonra Endülüs'e getirildiği bilinmektedir.⁷⁷⁶ Diğer taraftan Batlamyus'un *el-Mecistî* adıyla Arapça'ya tercüme edilen astronomi eseriyle Bettânî ve Hârizmî'nin *Zîc*'leri, Endülüs'te astronomi çalışmalarını önemli ölçüde etkilediği bilinmektedir. Arîb b. Sa'îd'in (ö. 370/980) hazırlamış olduğu *Zicü Kurtuba* (Kurtuba Cetveli), Endülüs'te astronomiye dair yapılan ilk çalışma olarak kabul edilmektedir. Zünnûnî emîri Yahyâ el-Me'mûn döneminde Tuleytula kadısı Sâid el-Endelüsî'nin (ö. 462/1070) başkanlığında bir astronomi heyeti oluşturulmuştu. Sâid'in, gezegen ve yıldızların hareketlerini incelediği günümüze ulaştığı bilinmeyen *Islâhu harekâti'n-nücûm* adında bir eseri vardı.⁷⁷⁷

Endülüs'te astronomi çalışmalarının V/XI. yüzyılda büyük bir ivme kazanıp değerli eserlerin ortaya bir dönem olmuştur. Yukarıda ifade edildiği üzere Mesleme b. Ahmed el-Mecrîtî ve öğrencilerinin çalışmaları, astronominin Endülüs'te bir disiplin haline almasını sağlamıştı. Mecrîtî'nin öğrencilerinden İbnü's-Saffâr'ın usturlabın yapısıyla ilgili *el-Amel bi'l-usturlâb* adlı eseri ve *ez-Zicü'l-muhtasar* adlı bir çalışması vardı. İbnü's-Saffâr gibi İbnü's-Semh de usturlap yapımıyla ilgili *el-Amel bi'l-usturlâb*, *Kitâbü't-Ta'rîf bi-sûreti san'ati'l-usturlâb* ile, Sindhind'e göre astronomik cetvellerin hazırlanması konusunda kaleme aldığı *Zic alâ mezhebi's-Sindhind* adlı eserler kaleme almıştı.⁷⁷⁸ İbn Mu'âz, kadı olarak görev yaptığı Ceyyân için *ez-Zicü'l-Ceyyânî* adını verdiği astronomi cetveli hazırlamıştı, ayrıca 471/1079 yılında meydana gelen güneş tutulmasını gözlemlemiş ve bunun üzerine bir eser telif

⁷⁷⁵ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: I, s. 250.

⁷⁷⁶ Sâid el-Endelüsî, *Sind-hind*, Argabhad ve Arkand adında üç ekolün ortaya çıktığını, bunlardan ilkinin İslâm dünyası ve Endülüs'teki çalışmalara temel teşkil ettiğini belirtmektedir. Bkz. Sâid el-Endelüsî, **Tabakâtü'l-ümem**, s. 62, 138.

⁷⁷⁷ Sâid el-Endelüsî, **Tabakâtü'l-ümem**, s. 62.

⁷⁷⁸ Cemil Akpınar, “İbnü's-Saffâr, Ebü'l-Kâsım”, **DİA**, C: XXI, s. 193-194.

etmişti. Onun astronomi çalışmalarının Câbir b. Eflâh üzerinde güçlü tesirlerinin olduğu bilinmektedir.⁷⁷⁹

Endülüs'teki astronomi çalışmaları için bu dönemde görülen önemli bir gelişme, Ali b. Halef ve ondan kısa bir süre sonra Zerkâlî'nin geliştirdiği ve "şekkâziyye" olarak isimlendirilen evrensel usturlaptı. Sadece V/XI. yüzyılın değil, İslâm hakimiyeti boyunca Endülüs'ün yetiştirdiği en büyük astronomi âlimlerinden biri olan Zerkâlî, Zünnûnîler döneminde özellikle astronomi çalışmaları için bir merkez haline gelen Tuleytula'da doğmuştu. Henüz genç bir ilim adamı iken, Zünnûnî emîri Yahyâ el-Me'mûn döneminde oluşturulan astronomi heyetinin üyesi olmuş, daha sonra ise bu heyetin başkanlığına getirilmişti. *es-Safihatü'l-Abbâdiyye* adını verdiği gelişmiş bir usturlap geliştirmiş olmasının yanı sıra, Tuleytula için *Tuleytula zîci* adında bir astronomi tablosu hazırlamıştı. Zerkâlî, astronomi çalışmalarını Zünnûnîler'in hizmetinde Yahyâ el-Me'mûn ve torunu Yahyâ el-Kâdir'in hükümdarlık dönemlerinde Sâid el-Endelüsî'nin başında bulunduğu astronomi âlimleri arasında Tuleytula'da sürdürmüş, şehrin Kastilya tarafından ele geçirilmesinden sonra Kurtuba'ya giderek çalışmalarına Abbâdî hükümdarı Mu'temid'in himayesinde devam etmişti. Son gözlemini 480/1087 yılının sonlarında yaptığı kaydedilmektedir.⁷⁸⁰

Zerkâlî'den bir süre sonra yaşamış çok yönlü bir âlim olan Ebû Salt ed-Dânî (ö. 529/1134), ekliptik üzerinde gezegenlerin gerçek boylamlarını bulmaya yarayacak bir diskî tarif ettiği bir risale ile ekvatoryum hakkında bir eser telif etmişti. Ahmed b. Nasr, sayılar konusunda meşhur âlimlerdendi. Onun ölçümlere (mesaha) dair daha önce benzeri görülmemiş bir kitabının olduğunu söylemiştir.⁷⁸¹

Konuyla ilgili vurgulanması gereken önemli bir husus, müspet ilimlerde temayüz eden kişilerin aynı zamanda dinî ilimlerde de ileri seviyeye sahip ilim adamları olduklarıydı. Mesela döneminin önemli matematik bilginlerinden biri Ali b.

⁷⁷⁹ Julio Samsó, "The Exact Science", s. 955.

⁷⁸⁰ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: I, s. 250; Roser Puig, "Zarqālî: Abū Ishāq İbrāhīm ibn Yahyā al-Naqqāsh al-Tujībī al-Zarqālî", **The Biographical Encyclopedia of Astronomers** (ed. Thomas Hockey), New York, Springer, 2007, s. 1258-1260.

⁷⁸¹ Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, C: I, s. 229.

Süleyman ez-Zehrâvî idi. Aralarında babası Süleyman b. Muhammed, Ebü'l-Hasan el-Antâkî ve Ebû Bekir ez-Zübeydî'nin de bulunduğu Kurtubalı âlimlerden ders almıştı. Özellikle matematik ve geometride temayüz eden Ali b. Süleyman tıpla da ilgilenmişti. Telifâtı arasında birkaç ciltlik Kur'ân tefsirinin de bulunması dikkate değerdir. Kurtuba Olayları'ndan sonra yerleştiği Gırnâta'da Eski Cami'de imamlık yapmış ve kıraat, fıkıh, dil ve farklı alanlara dair dersler vermişti.⁷⁸²

---

⁷⁸² Sâid el-Endelüsî, **Tabakâtü'l-ümem**, s. 182; İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: III, s. 321.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLMÎ HAYATI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

3.1. Siyasî Gelişmeler ve İlim Adamlarının Tavrı

V/XI. yüzyıl siyasî açıdan bir “buhranlar dönemi” olmasına rağmen ilmî açıdan önemli gelişmelere sahne olmuştur. Yüzyılın hemen başında Kurtuba’da yaşanan olaylar, Endülüs Emevî Devleti’nin yıkılmasıyla ortaya çıkan mülûkü’-tavâif ve bunlar arasındaki savaşlar, Tuleytula ve Sarakusta gibi iki önemli İslâm şehrinin düşüşünün idareciler ve halk arasında neden olduğu endişe ve korku, Murâbıtlar’ın Endülüs’e hakim olmasıyla -bir süreliğine de olsa- giderilmişti.

Endülüs’te ilmî hayat üzerinde doğrudan sonuçları bulunan bu buhran dönemini başlatan hadise Kurtuba Olayları’ydı. Kurtuba’da yaşayan İbn Hazm o günleri “... gün geldi, fitne koptu sel gibi üzerimize boşandı. Berberî orduları Kurtuba’nın batısındaki mahallede bulunan Mugîs Sarayı’ndaki evlerimizi yağmaladılar ve oraya yerleştiler...” sözleriyle tasvir etmektedir.⁷⁸³ En şiddetli haliyle V/XI. asrın ilk birkaç yılı boyunca devam eden ve Endülüs kaynaklarında açık bir biçimde ifade edildiği üzere Berberîler’in sebep olduğu bu olaylar yüzünden Kurtuba ve çevresi son derece ağır tahribata maruz kalmıştı.⁷⁸⁴ Özellikle 403/1013’te yaşanan olaylarda çok sayıda kişi hayatını kaybetmişti. Bundan dolayı Kurtuba halkı Berberîlerden giderek artan bir şekilde nefret etmekteydi. Kurtubalılar, kendilerini, ailelerini ve şehirlerini Berberî saldırılarından korumak için silaha sarılmıştı. Taşındığı nisbeden Emevî ailesinden olduğu anlaşılan Muhammed b. Saîd (ö. 403/1013)

⁷⁸³ İbn Hazm, **Güvercin Gerdanlığı**, s. 226.

⁷⁸⁴ Yarımada Endülüs Emevî Devleti’nin siyasî rakiplerinden Barcelona Kontluğu’nun düşmanlarının daha fazla zaafa uğraması için Berberîler’e destek verdiği de işaret edilmelidir. Geniş bilgi için bkz. Travis Bruce, “An Intercultural Dialogue between the Muslim Taifa of Denia and the Christian Country of Barcelona in the Eleventh Century”, **ME**, sy. 15 (2009), s. 1-34.

kılıcını çekerek Berberîleri “*Bana gelin ey Cehennem odunları!*” sözleriyle karşılamıştı.⁷⁸⁵

Berberîler’in Kurtuba’da öldürdükleri halk arasında çok sayıda âlim de bulunmaktaydı. Mesela Kurtuba başkadısı Münzir b. Saîd’in oğlu ve Kurtuba Ulu Camii’nin imamı olan Saîd b. Münzir,⁷⁸⁶ Muhammed b. Saîd,⁷⁸⁷ Aynu Târ Mescidi imamı Ebû Seleme ez-Zâhidî⁷⁸⁸ Berberîlerin kanlı baskınında öldürülen ilim adamlarına örnek gösterilebilir. *Târîhu ulemâi’l-Endelüs* müellifi İbnü’l-Faradî⁷⁸⁹ de Kurtuba Olayları esnasında hayatını kaybeden kişiler arasındaydı. Endülüs tabakât kitaplarına bakıldığında Kurtuba’da bu olaylar esnasında çok sayıda ilim adamının hayatını kaybettiği görülebilir.

Berberîlerin Kurtuba ve çevresindeki yıkıcı faaliyetleri öylesine yoğunu ki, bu olaylar esnasında Kurtuba halkı kimi zaman ölümlerini gömecek zaman dahi bulamamaktaydılar. Mesela şehrin önde gelen ailelerinden birine mensup olan ve şurtada görev alan Abdullah b. Hüseyin (ö. 403/1013) öldürüldükten ancak üç gün sonra defnedilebilmişti.⁷⁹⁰

Berberîler tarafından katledilen halkın şehit olduğu kabul edilmekteydi. Bu sebeple hayatını kaybeden şehir halkı, şehitlere mahsus şekilde yıkanmadan ve cenaze namazı kılınmaksızın üzerlerindeki kıyafetlerle defnedilmekteydi.⁷⁹¹ Kurtuba Olayları sadece şehir halkında bir travmaya neden olmamış, Kurtuba’nın göçler yoluyla Endülüs’ün geneline yayılmış sakinleriyle yarımadanın tümünde bilinen ve silinmesi mümkün olmayan izler bırakmıştı. Mesela Endülüs’te İbn Mîkel olarak tanınan Mürsiyeli Muhammed b. Abdullah (ö. 436/1045) bu olaylardan sonra bir

⁷⁸⁵ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 717.

⁷⁸⁶ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 333. İbn Hazm’ın Saîd b. Münzir hakkındaki “*Saîd’i ben hayatta iken tanıdım. Berberîler Kurtuba’yı ele geçirdiklerinde onu öldürdüler ve üzerini soyup neyi varsa aldılar.*” ifadesi, Kurtuba Olayları esnasında şehir halkının uğradığı saldırının boyutunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bkz. İbn Hazm, **Güvercin Gerdanlığı**, s. 125. Ayrıca bkz. İbnü’l-Esir, **el-Kâmil**, C: IX, s. 176-177.

⁷⁸⁷ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 717.

⁷⁸⁸ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 364. İbn Beşkuvâl’in “zühd ehlinde” olarak bahsettiği Ebû Seleme bu yönüyle *ez-Zâhidî* şeklinde isimlendirilmiş olmalıdır.

⁷⁸⁹ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 391.

⁷⁹⁰ İbnü’l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: III, s. 21.

⁷⁹¹ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 719.

daha et yememişti.⁷⁹² Zira o, aslen Mürsiyeli olmakla birlikte çocukluk çağından itibaren Kurtuba'da yaşamaktaydı ve Kurtuba Olayları'na bizzat şahit olmuştu. Bu şehirde fıkıh tahsil etmiş, evlenerek hayatını burada kurmuştu. Ancak Berberîlerin yağma ve cinayet hareketlerinin görülmeye başladığı dönemde ailesiyle birlikte Mürsiye'ye gitmiş ve ölümüne kadar burada yaşamıştı.⁷⁹³ İleride görüleceği üzere Mürsiye'de döneminin önemli hocaları arasında yer alan İbn Mikel'den çok sayıda öğrenci ders almıştı.

Berberîlerin saldırıları Kurtuba'nın sosyal yapısına verdiği zararın yanı sıra şehrin fizikî durumunu da bozmuştu. Aslen Kurtubalı olup söz konusu olaylardan sonra şehirden ayrılan İbn Hazm, şehrin uğradığı yıkımı şu sözlerle anlatmaktadır: “... Kurtuba'dan gelenlerden bazıları bana, Kurtuba'nın batı yakasında, Mugîs Sarayı'ndaki evlerimizi gördüklerini söylediler. Bunun üzerine onlardan orası hakkında biraz bilgi vermelerini istedim: İzleri silinmiş, dış görüntüleri tümenden ortadan kaybolmuş, buluşma yerlerinin adı sanı kalmamıştı. Bir zamanlar erinç dolu yerler iken, şimdi artık tanınmayacak bir halde, ören viran olmuş; bir zamanlar aşk ve ülfet yeri iken şimdi ıssız çöl olmuş; vaktiyle sıra sıra zarîf görümlü evler iken şimdi korkunç, ürkütücü harabelere dönmüş; önceleri güvence yerleri iken şimdi uğursuz, şom, engebeli dar yollar ve çukurlara dönmüş...”⁷⁹⁴ Bu saldırıların sebep olduğu tahribattan Kurtuba ile birlikte en fazla etkilenen yerlerin başında hiç şüphesiz Medînetüzzehrâ gelmekteydi. III. Abdurrahman tarafından kurulan bu şehir, kuruluşunun üzerinden henüz bir asır geçmeden büyük bir yıkıma uğramıştı.⁷⁹⁵ İbnü'l-Esîr şehirde meydana gelen katliamı “... sonra şehri savunmakla görevli olanlardan bazıları buldukları kapıyı Süleyman'a (el-Müsta'în) teslim ettiler. Berberîler surlara tırmandılar, oradaki görevlileri kılıçtan geçirinceye kadar savaştılar ve şehre silah zoruyla hakim oldular. Şehirdeki askerlerin çoğu öldürüldü, şehir halkı ise dağlara çıktı. Sonra camide toplandılar. Berberîler onları yakalayıp boğazladılar; hatta kadın ve çocukları bile öldürdüler. Bu arada camiye, sarayı ve

⁷⁹² Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VIII, s. 34.

⁷⁹³ İbn Beşkivâl, **es-Sıla**, C: II, s. 771.

⁷⁹⁴ İbn Hazm, **Güvercin Gerdanlığı**, s. 191-192.

⁷⁹⁵ Şehir hakkında geniş bilgi için bkz. Birsal Küçükspahioğlu, “Medînetüzzehrâ”, **DİA**, C: XXVIII, s. 320-322.

evleri ateşe verdiler.” sözleriyle anlatılmaktadır.⁷⁹⁶ Muhammed b. Kâsım 403 yılı Şevvâl ayı başında (Nisan 1013) ailesini korumak isterken evinin avlusunda Berberiler tarafından katledilmiş, Medînetüzzehrâ şehrinin ulu camiinde imam ve hatip olarak görev yapan son kişi olmuştu.⁷⁹⁷ Bu şehre nispetle Zehrâvî olarak tanınan hadis âlimi Ömer b. Ubeydullah (ö. 454/1062) şehrin yaşadığı bu tahribatı, başka bir mekâna taşımaya çalıştığı sekiz yük kitabını Berberî yağmasından kurtaramadığını yıllar sonra bir öğrencisine anlatmıştı.⁷⁹⁸ Ömer b. Ubeydullah ile benzer şekilde aynı dönemde İbn Hazm’ın kütüphanesi de yağmalanmıştı.⁷⁹⁹

Kurtuba başkadısı Abdurrahman b. Muhammed’in kitapları, ölümünden sonra yaşanan iç karışıklık döneminde satılmıştı. Kütüphanesindeki kitap sayısı bilinmemekle birlikte hayatı boyunca toplayarak büyük bir hassasiyetle muhafaza ettiği zengin kütüphanesindeki kitapların satışı tam bir yıl sürmüş ve kırk bin dirhem tutmuştu.⁸⁰⁰ Sâid el-Endelüsî, Endülüs Emevî idaresinin çöküş döneminden mülûkü’t-tavâifin ortaya çıkışına kadar geçen sürede matematik, ferâiz ve tıp gibi gündelik hayatta pratik karşılığı olan ilimler dışındaki felsefi ilimlerle meşgul olan kişilerin bildiklerini gizlediklerini, bu süreçte Kurtuba’daki kıymetli kitapların çok ucuz fiyatlara satıldığını, aralarında eski ilimlere dair nadide eserlerin bulunduğu bu kitapların da tavâif hükümdarlarının çeşitli Endülüs şehirlerini ele geçirmelerinin ardından Endülüs’ün çeşitli bölgelerine yayıldığını, bundan sonra da eski ilimlerin öğrenimine rağbetin arttığını kaydetmektedir.⁸⁰¹

Kurtuba’da bu hadiseler meydana gelirken, Berberîlere karşı büyük bir öfke oluşmuş ve başını ilim adamlarının çektiği bir mukavemet ve muhalefet hareketi başlatılmıştı. Kendilerine karşı mukavemet gösteren bazı görevlilerin de Berberîler ve onların desteğiyle Endülüs Emevî tahtına geçen Süleyman el-Müsta‘în tarafından cezalandırıldığı anlaşılmaktadır. İbn Vâfid olarak tanınan Kurtuba başkadısı Ebû Bekir Yahyâ b. Abdurrahman (ö. 404/1014), bozulan asayiş ve dökülen kanların

⁷⁹⁶ İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, C: IX, s. 176.

⁷⁹⁷ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 719.

⁷⁹⁸ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 583.

⁷⁹⁹ İbn Hazm, **Güvercin Gerdanlığı**, s. 229.

⁸⁰⁰ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 468.

⁸⁰¹ Sâid el-Endelüsî, **Tabakâtü’l-ümem**, s. 174.

müsebbibi olarak gördüğü Berberîlere karşı başlayan hareketin öncülerinden biriydi. Süleyman el-Müsta'ın sağladığı Berberî desteğiyle Endülüs Emevî tahtını ele geçirince ilk icraatlarından biri İbn Vâfid'in idam edilmesini emretmek olmuştu. Ancak Süleyman el-Müsta'ın'ın de saygı duyduğu dönemin önde gelen ilim adamlarının araya girmesiyle bu karar infaz edilmeyerek hapis cezasına çevrilmişti. Kurtuba Sarayı'nda hapsedilen Yahyâ b. Abdurrahman bir yıl kadar kaldığı hapiste ölmüştü.⁸⁰²

V/XI. yüzyıl başlarında Kurtuba merkezli olarak başlayan ancak bir süre sonra Endülüs'ün geneline yayılan siyasî ve sosyal parçalanma, ilmî hayatı hem olumlu hem de olumsuz yönden etkilemişti. Endülüs Emevî idaresinin çöküşüyle birlikte ortaya çıkan küçük idarelerin kısa vadede Endülüs'teki ilmî çalışmaların - genel itibariyle- olumlu bir yönde ilerlemesini sağladığı, ancak uzun vadede siyasî otoritenin zayıflamasıyla bağlantılı olarak ilim hayatını zayıflatacak sonuçları olduğu söylenebilir.

Berberîlerin başlattığı saldırılar neticesinde Kurtuba'da yaşanan asayiş sorununun, Hammûdîler'in şehirden çıkarılıp Emevî hanedanının yeniden idareyi ele almasına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Abdullah b. Rebî (ö. 415/1024) öldüğünde, Berberî korkusu sebebiyle Cuma günü sabahtan defnedilmişti.⁸⁰³

Endülüs'te V/XI. yüzyıl başında başlayan ve 422/1031'de Endülüs Emevî Devleti'nin parçalanmasıyla ortaya çıkan çok parçalı siyasî yapının ilmî faaliyetleri ilgilendiren en önemli sonuçlarından biri, Kurtuba'da yaşayan ilim adamlarının Endülüs'ün çeşitli şehirlerine dağılması olmuştu. Mesela aslen Ceyyânlı olan Muhammed b. Mu'âfi (ö. 410/1019) iç isyanların başladığı dönemde Kurtuba'dan ayrılarak 402/1012'de Tuleytula'ya gitmiş, buradan da Sarakusta'ya geçmiş ve hayatının sonuna kadar burada yaşamıştı.⁸⁰⁴ İbnü'l-Hazzâ olarak tanınan Kurtubalı fıkıh âlimi Ahmed b. Muhammed, iç karışıklık yıllarında ailesiyle birlikte Kurtuba'dan ayrılarak önce Sarakusta'ya ardından da Meriyye'ye gitmiş, buradan

⁸⁰² Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, C: VII, s. 178-181; İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 954.

⁸⁰³ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 404.

⁸⁰⁴ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 736-737.

Tuleytula'ya oradan da Dâniye'ye geçmişti. Gittiği şehirlerde yargı teşkilatıyla ilgili görevler alan İbnü'l-Hazzâ hayatının sonuna doğru Kurtuba'ya dönmüş ve Abbâdîler'in başşehri İsbîliye ile Kurtuba'nın kazâî işleriyle görevlendirilmişti.⁸⁰⁵

V/XI. yüzyılda Kurtuba Olayları dışında yaşanan siyasî sorunlardan bir diğeri Endülüs Emevî hanedan mensupları arasında yaşanan taht kavgalarıydı. Bu problemin ilmî hayatla ilgili yönü, söz konusu taht kavgalarında halife yahut hanedan mensuplarıyla yakın ilişki içinde olan bazı ilim adamlarının da zaman zaman taraf olmalarıydı. Destekledikleri tarafın galip gelmesi halinde ikbal kapıları kendilerine açıldığı gibi, tersi olması halinde bedelini hayatlarıyla ödemekteydiler. Mesela Kurtubalı Abdullah b. Ahmed (ö. 400/1010), Süleyman el-Müsta'în ile el-Mehdî arasındaki taht mücadelesinde Süleyman'ın tarafında yer almış, ancak el-Mehdî mücadelede galip gelince öldürülmüştü.⁸⁰⁶

V/XI. yüzyıl başında yaşanan bu hadiselerin ilmî hayatı ilgilendiren çeşitli sonuçları olmuştu. Kaynaklar, ulemânın Endülüs içindeki göç hareketleriyle ilgili çeşitli bilgiler ihtiva ederken, Endülüs'ten Doğu'ya yapılan ilim yolculuklarının söz konusu olaylardan ne ölçüde etkilendiğine yahut da dışarıdan Endülüs'e yapılan yolculuk yahut göçlere dair kayıtlara daha az yer vermektedir. Yine de Endülüs'ten Doğu'ya yapılan yolculuklar için bir örnek bu soruyla ilgili fikir verici mahiyettedir. Dabbî'nin kaydettiğine göre Ahmed b. Muhammed (409/1018'de hayatta) 400/1010'dan önce, yani Endülüs'te henüz Kurtuba Olayları'nın yaşanmadığı dönemde Kayrevan ve Irak'a ilim yolculuklarında bulunduktan sonra Endülüs'e dönmüştü. Dabbî, Mısır'daki bazı kitaplarda 409/1018 yılında Ahmed b. Muhammed'in semâ kaydına rastladığını kaydetmektedir. Bu kayıttan, Ahmed b. Muhammed'in Endülüs'teki iç karışıklıkların ardından Endülüs'ten ayrıldığı ve ikinci bir ilim yolculuğuna çıkarak Mısır'a gittiği anlaşılmaktadır.⁸⁰⁷

Mülûkü't-tavâifin ortaya çıkış sürecinde Endülüs şehirlerdeki ilim adamlarının genellikle yeni idareyi benimseyen bir tavır içinde olduğu anlaşılmaktadır. Fakat muhalif bazı kişilerin bulunduğu da görülmektedir. Mesela

⁸⁰⁵ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 111.

⁸⁰⁶ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 389.

⁸⁰⁷ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, C: I, s. 201.

Kâsım b. Abbâd'ın İşbîliye idaresini eline aldığı dönemde kendisinden çekinenler sessiz kalırken, İbn Zühr olarak tanınan Muhammed b. Mervân (ö. 422/1031) şehirden ayrılarak Tuleytula'ya yerleşmişti. İşbîliye'de kalan mallarına ise Abbâdîler tarafından el konmuştu.⁸⁰⁸

Muhammed b. Ahmed (ö. 470/1078), ilki Cehverîler'in hakimiyet döneminde Emîr Muhammed, diğeri ise Zünnûnî emîri Yahyâ el-Me'mûn tarafından olmak üzere iki defa Kurtuba kadılığına getirilmişti. Şehrin Abbâdîler tarafından ele geçirilmesinin ardından bu görevinden alınmasının yanı sıra, zorluklarla dolu bir hapis hayatı yaşamıştı. İbn Beşkûvâl Kadı Muhammed'in ne zaman kadılıktan azledildiği ve hangi sebepten ötürü hapsedildiği hakkında bilgi vermemektedir.⁸⁰⁹ Fakat onun Abbâdîler'in yanında yer almaması sebebiyle bu şekilde cezalandırıldığı düşünülebilir. Şehrin 467/1075 yılında Zünnûnî hakimiyetinden çıktığı göz önüne alınacak olursa, muhtemelen kendisinden sonra Kurtuba kadılığına 468/1076 yılında Ubeydullah b. Muhammed (ö. 486/1093) getirilmişti. Ubeydullah şehrin Murâbitlar hakimiyeti altına girmesinden sonra da bu vazifesine devam etmiş ve bu görevdeyken vefat etmişti.⁸¹⁰ Dönemin meşhur ziraat âlimlerinden Tığnerî, Gırnâta'da son Zîrî hükümdarı Abdullah b. Bulukkîn'in hizmetindeydi. Murâbitlar'ın şehre hakim olmasından sonra ise Temîm b. Yûsuf'un hizmetinde bulunmuş ve kendisine ziraate dair telif ettiği *Kitâbü Zühreti'l-bustân* adlı eserini takdim etmişti.⁸¹¹ Öyle anlaşılıyor ki idarî bir görev alan ilim adamı, idareciler açısından uygun bir siyasî tutum içinde olduğu müddetçe görevine devam etmekteydi. İdarecilerle yakın ilişki içinde olmayı bir ilim adamı için uygun görmeyen ve Endülüs'te VI/XII. yüzyılın ortalarına doğru dönemin meşhur mutasavvıflarının öncülüğünde ortaya çıkan hareket de bu görüşü teyit eder mahiyettedir.⁸¹²

⁸⁰⁸ Kâdı İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, C: VIII, s. 29.

⁸⁰⁹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 805.

⁸¹⁰ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 459.

⁸¹¹ Fâize el-Bûkîlî, "et-Türâsü'l-filâhî bi'l-Endelüs fi ahdi küllin min mülûki't-tavâif ve'l-Murâbitîn", s. 113.

⁸¹² İbnü'l-Arif, İbn Berrecân ve İbn Kasî'nin etrafında toplanan söz konusu hareket hakkında bkz. Ercan Alkan, "İbn Arabî'nin Hal'u'n-Na'leyn Şerhi: Tahkik ve Değerlendirme", **Yayımlanmamış doktora tezi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

V/XI. yüzyılda Endülüs'te ilmî hayatı ilgilendiren bir diğer siyasî gelişme, Murâbitlar'ın Endülüs'e hakim olmalarından sonra görülmüştü. Bu dönemde ilim adamlarının çoğunlukla Murâbitları desteklediği görülmektedir. Yaşadığı dönemde Kurtuba'nın önde gelen fıkıh âlimlerinden biri olan ve Murâbitlar karşısında Abbâdîleri destekleyen İbnü't-Tallâ' ise bu tavrı sebebiyle yargıdaki görevinden alınmıştı.⁸¹³

Endülüs'te Murâbitlar hakimiyetinin başlamasıyla birlikte Endülüs ile Mağrib arasındaki ilişkiler öncesine göre daha yakın bir hal almaya başlamıştı. V/XI. yüzyıl sonlarından itibaren Endülüslü âlimlerin, öncesine kıyasla, Mağrib'de çok faal oldukları görülür. Özellikle V/XI. yüzyılın sonu ile müteakip asrın başlarından itibaren çeşitli Mağrib şehirlerinde kadılık yapan yahut Kur'ân öğretimiyle meşgul olan çok sayıda örneğe rastlamak mümkündür. Mesela Tuleytulalı Muhammed b. Ali (ö. 503/1110), Endülüs'ten Mağrib'e geçmiş, bir süre Udve ve Fâs şehirlerinde ikamet ettikten sonra Sebte'ye gitmişti. Mağrib'de bulunduğu şehirlerde hatiplik vazifesinde bulunan Muhammed, Sebte hatibi iken vefat etmişti.⁸¹⁴

Endülüs ulemâsının Mağrib'de görev aldığı bu dönemde, bazı Mağripli âlimlerin de Endülüs'te görevlendirildikleri görülmektedir. Sebteli bir fakih olan Abdurrahman b. Muhammed (ö. 510/1116'dan sonra), Endülüs'te Cezâretülhadrà'da kadılık yaptıktan sonra Mağrib'in Selâ şehrinde aynı göreve getirilmişti.⁸¹⁵ İbn Beşkuvâl tarafından Endülüs'ün hangi şehirden olduğu hakkında bilgi verilmeyen Abdülgâlib b. Yûsuf (ö. 516/1122) Sebte'de hatiplik yaptıktan sonra yerleştiği Merâkeş'te vefat etmişti.⁸¹⁶

Endülüs ile Mağrib'in tek idare altında birleşmiş oluşunun iki bölgeyi daha da yakınlaştırdığına gösterilebilecek bir başka örnek, Mürsiyeli Abdullah b. Muhammed'in (ö. 538/1143) Sebte'de Ebû Muhammed Haccâc b. Kâsım'dan

⁸¹³ Kâdı İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, C: VIII, s. 181.

⁸¹⁴ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 827.

⁸¹⁵ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 520.

⁸¹⁶ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 566.

Buhârî'nin *Sahîh*'ini semâ yoluyla öğrendikten sonra bu şehirde hatiplik ile görevlendirilmesidir.⁸¹⁷

Murâbitlar'ın hakimiyeti altındaki dönemde Endülüs'te görevlendirilen kadıların mülûkü't-tavâif dönemine kıyasla görevlerinde daha uzun süre kalmış oldukları görülür. Bu durum, söz konusu dönemde Endülüs'te bir sükunet ve istikrar ortamının oluştuğuna dair bir işaret olarak görülebilir. Mesela 490/1097'de Kurtuba başkadılığına getirilen Muhammed b. Ali (ö. 508/1114) ölümüne kadar bu görevi sürdürmüştü.⁸¹⁸

Endülüs'te V/XI. yüzyılda ilmî hayatı etkileyen bir diğer siyasî gelişme ise yaşanan toprak kayıplarıydı. 478/1085'te Tuleytula'nın ve 512/1118'de Sarakusta'nın düşmesi, Müslümanlar açısından iki önemli ilim merkezinin de kaybedilmesi anlamına gelmekteydi. Bu iki şehir arasında özellikle Tuleytula, Kurtuba'dan sonra Endülüs'ün en önemli ilim merkezi konumundaydı.

Endülüs'te fetihten sonra Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında yaklaşık dört yüzyıl boyunca oluşan sınırlar bu iki şehrin düşüşüyle ilk büyük değişikliği göstermişti. Köklü ilmî geleneğe sahip bir şehrin düşüşünün genel olarak Endülüs'teki ilmî faaliyetleri de zayıflatan bir gelişme olduğu açıktır. Bu durumun müşahhas sonucu ise, Hıristiyanların eline geçen bu iki Endülüs şehrinde yaşayan Müslüman âlimlerin, bir yer arayışı içerisinde girerek -çoğunlukla- başka bir Endülüs şehrine göç etmeleridir.

3. 2. Göçler

Bu başlık altında, ilim tahsili gayesiyle yapılan ve kimi zaman gidilen bir şehre kalıcı olarak yerleşmeyle sonuçlanan geleneksel ilim yolculuklarından veya herhangi bir zamanda bir bölgede görülebilen nüfus hareketlerinden farklı olarak, bir

⁸¹⁷ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 447.

⁸¹⁸ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 831.

önceki başlıkla doğrudan ilgili olarak, bir takım özel şartların sonucu olarak gerçekleşen göçler ele alınacaktır. V/XI. yüzyılda Endülüs'teki ilmî faaliyetler üzerinde belirleyici olması dolayısıyla bu çalışmanın konusunu ilgilendiren göç hareketleri, Endülüs içerisinde, Endülüs dışına ve Endülüs'e yapılan göçler olarak üç alt başlıkta incelenecektir.

3.2.1. Endülüs İçerisindeki Göç Hareketleri

V/XI. yüzyılda Endülüs içerisindeki göç hareketlerini bu zamana kadar görülen iç göçlerden ayıran en bariz özellik, İslâm fethinden V/XI. yüzyıla kadar Endülüs'te göçlerde en fazla rağbet edilen şehir Kurtuba iken, V/XI. yüzyılda Kurtuba'nın bu vasfını büyük ölçüde kaybetmiş olmasıydı. Bu durum, Endülüs Emevî idaresini çöküşe götüren iç savaşların, kaynaklardaki ifadesiyle “*fitne*”nin yaşandığı V/XI. yüzyılın ilk yarısı için daha fazla geçerliydi.

Endülüs'te V/XI. yüzyılın ilk yıllarında yaşanan iç karışıklıklardan en fazla etkilenen şehirler Kurtuba ve Medînetüzzehrâ olmuştu. Berberîlerin saldırıları karşısında çok sayıda aile bu iki şehirden, özellikle de Kurtuba'dan ayrılmak zorunda kalmış ve Endülüs'ün farklı şehirlerine bir göç hareketi başlamıştı. Kıraat âlimi Ubeydullah b. Seleme (ö. 405/1014-15), şehirden ayrılarak kuzey sınır bölgesine gitmişti.⁸¹⁹ Bir başka kıraat âlimi olan Ahmed b. Kâsım (ö. 410/1019) fitne zamanında Kurtuba'dan ayrılarak Tuleytula'ya gitmiş ve derslerine vefatına kadar yaşadığı bu şehirde devam etmişti.⁸²⁰ Fakih yönüyle tanınan ve Endülüs Emevî halifesi Muhammed el-Mehdî'nin resmî belgelerini yazmakla görevlendirilmiş olan Ahmed b. Afif (ö. 420/1029) bu dönemde Kurtuba'dan ayrılarak Meriyye'nin idaresini elinde tutan Hayrân el-Âmirî'nin yanına gitmişti. Burada kendisine ikram

⁸¹⁹ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 455.

⁸²⁰ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 221; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 66.

ve ihtiramda bulunulmuş ve Lûrka (Lorca) kadılığına getirilmişti.⁸²¹

V/XI. yüzyılda Endülüs'te yaşanan siyasî buhranın sebep olduğu göçler üzerindeki etkisini Gırnâta'da İbnü'l-Feres olarak bilinen ailenin Endülüs içerisindeki hareketliliğinde görmek mümkündür. Ensardan Sa'd b. Ubâde'nin neslinden gelen İbnü'l-Feres ailesi, Endülüs'ün fethinden sonra ilk olarak Sarakusta'ya yerleşmiş, ardından Kurtuba'ya taşınmıştı. Fakat Kurtuba Olayları ailenin şehirden ayrılarak İlbîre'ye göç etmesine sebep olmuştu. Ne var ki bu şehirdeki ikametleri uzun sürmemişti, zira Zirîler'in İlbîre ve çevresindeki faaliyetleri onları İlbîre'den de ayrılmaya zorlamıştı. İbnü'l-Ebbâr, İbnü'l-Feres ailesinden Abdurrahman b. Muhammed (ö. 542/1147) hakkında bilgi verirken, babası Muhammed'in Zirîler'den Bâdîs b. Habbûs'tan korkarak ailesinin diğer fertleriyle birlikte buradan ayrıldığını ve Meriyye'ye yerleştiğini, Abdurrahman'ın da 472/1079'da Meriyye'de doğduğunu kaydetmektedir.⁸²²

İbnü'l-Hazzâ olarak tanınan ve İbn Abdülber ile birlikte V/XI. yüzyılda Endülüs'te yaşamış âlimler arasında Ebû Ömer künyesiyle meşhur olan iki kişiden biri olan Ahmed b. Muhammed'in babası Muhammed b. Yahyâ (ö. 416/1025) küçük yaştan itibaren Kurtuba başkadısı İbn Zerb'in yanında fıkıh tahsil etmeye başlamıştı. İbn Beşkûvâl'in Ebû Ali el-Gassânî'den naklettiğine göre Muhammed b. Yahyâ 362/973 yılında on beş yaşındayken tahsile başlamıştı. Muhammed, Kurtuba'daki tahsiline on yıl devam ettikten sonra 372/982 yılında Doğu'ya ilim yolculuğuna çıkmıştı. Doğu'daki tahsilinin ardından Endülüs'e döndükten sonra sultanın hizmetinde resmî evrakın hazırlanmasında görev almışsa da iç isyanların yaşandığı dönemde Kurtuba'dan ayrılarak Tufîle ve Medînetüssâlim gibi yukarı sınır bölgesindeki şehirlerde kadılık yapmıştı. Son olarak Sarakusta'ya gitmiş ve burada vefat etmişti.⁸²³ Kurtuba Olayları esnasında kardeşleri Berberîler tarafından katledilen Ahmed b. Âmir şehirden ayrılarak İşbîliye'ye yerleşmiş, onun torunu Yahyâ (ö. ?) İşbîliye Ulu Camii'nde kıraat dersleri vermişti. Öğrencileri arasında,

⁸²¹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 75.

⁸²² İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: III, s. 193-194.

⁸²³ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 741-742.

sonraki yıllarda Mu'temid lakabıyla Abbâdî hükümdarı olan Muhammed b. Abbâd da bulunmaktaydı.⁸²⁴

Kurtuba'dan yapılan bu göçlerde bir âlimin gideceği şehri belirleyen, davet, şahsî tanışıklık, gidilecek şehirdeki ilmî ortam ile âlimin ilgilerinin örtüşmesi gibi hususlardı. Mesela Kurtubalı bir kıraat âlimi olan Halef el-Ca'ferî (ö. 425/1034) bu isyan döneminde şehirden ayrılarak Turtûşe'ye gitmişti. Onun diğer Endülüs şehirleri yerine buraya yönlendiren etken, bölgenin sekâlîbe asıllı kişilerin hakimiyeti altında bulunması ve Halef'in kendisinin de saklebî asıllı Cafer isimli bir kişinin azatlı kölesi olmasıydı.⁸²⁵ Mesela Batalyevsli bir fıkıh âlimi olan Süleyman b. Muhammed (ö. 400/1010) hayatının sonlarına doğru İlbîre'ye yerleşmiş ve burada vefat etmişti. İlbîreli meşhur âlim İbn Ebû Zemenîn'in arkadaşı olmasının bu şehre gitmesinde etkili olmuş olması muhtemeldir.⁸²⁶ Göç edilecek şehir konusunda belirleyici unsurlardan bir diğeri, kişi yahut aileler arasındaki ilişkilerdi. Mesela Belensiye'nin seçkin ailelerinden biri, Kurtuba Olayları esnasında şehirden ayrılan dil âlimi Muhammed b. Fethûn'u (ö. ?)⁸²⁷ yanlarına alarak uzun bir süre misafir etmişti.⁸²⁸

Bir ilim adamının bir şehirden başka bir şehre intikalinde gidilen yeri belirleyen unsurlardan biri, kişinin mensubu olduğu ailenin Endülüs'teki kökleri idi. Mesela Abdurrahman b. Muhammed (ö. 542/1147) Meriyye Ulu Camii'nde kıraat okutmaktayken şehirden ayrılarak dedelerinin bir süre ikamet ettiği Gırnâta'ya dönmüş ve şehrin ulu camiinde kıraat ve fıkıh dersleri vermeye başlamıştı. Aynı zamanda şûrâ üyesiydi.⁸²⁹

Kurtuba'dan ayrılacak olan bir ilim adamı hayatını güven içerisinde sürdürüp ilmî faaliyetlerine devam edebileceği yer arar, uygun bir mekân bulması halinde de oraya yerleşirdi. Mesela aslen Kurtubalı olan ancak sonradan yurt edindiği Dâniye şehri ile anılan meşhur kıraat âlimi Ebû Amr ed-Dânî, Kurtuba'dan ayrıldıktan sonra doğrudan Dâniye'ye gitmemişti. 403/1013'te Sarakusta'ya giderek burada yedi yıl

⁸²⁴ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: IV, s. 140.

⁸²⁵ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 266-267.

⁸²⁶ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 313.

⁸²⁷ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 758.

⁸²⁸ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: III, s. 327.

⁸²⁹ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: III, s. 194.

kalmış, daha sonra Kurtuba'ya dönmüştü. Öyle anlaşılıyor ki burada fazla kalmayarak bir süre Endülüs'ün doğusunda yerleşebileceği bir yer aramış, 417/1026'da Dâniye'ye gitmiş ve vefatına kadar bu şehirde yaşamıştı.⁸³⁰ 410/1019'da Kurtuba'dan ayrıldıktan sonra bir süre Belensiye'de bulunduğu bilinmekteyse de, Dâniye'ye buradan mı gittiği yoksa bu doğrultuda başka şehirleri de görüp görmediği bilinmemektedir.⁸³¹

Diğer taraftan V/XI. yüzyılın sonuna doğru Kurtuba'ya yerleşen çok sayıda ilim adamının varlığı, iç karışıkların sona erip huzur ve asayişin sağlanmasının ardından Kurtuba'nın yeniden Endülüs'te eski görünümüne döndüğü, yani yarımada'nın diğer şehirleri için cazibe merkezi olma vasfını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Döneminde Kurtubalı muhaddislerin en büyüğü olarak kabul edilen ve Ebû Ali el-Gassânî olarak tanınan Hüseyin b. Muhammed bu duruma verilebilecek güzel bir örnektir. Aslen Medînetüzzehrâlı olan Ebû Ali el-Gassânî, iç isyanlar esnasında Ceyyân'a yerleşen bir aileye mensuptu. Tahsili boyunca Endülüs'ten ayrılmamış olmakla birlikte çeşitli Endülüs şehirlerine seyahatlerde bulunmuş, hayatının ilerleyen dönemlerinde Kurtuba'ya yerleşerek 498/1105'te burada vefat etmişti.⁸³²

Mülûkû't-tavâif döneminde yaşanan toprak kayıpları, Endülüs'te farklı bir karaktere sahip yeni bir göç hareketinin başlamasına sebep olmuştu. Bu durumun en bariz görülebileceği örnekler Tuleytula ve Sarakusta'nın düşüşünden sonra görülen göç hareketleridir. Tuleytula o zamana kadar Endülüs'te İslâm hakimiyetindeyken Hıristiyan krallıkların eline geçen ilk şehir değildi, ancak Kurtuba'dan sonra Endülüs'ün en önemli şehriydi ve Hıristiyanların ele geçirdikleri ilk büyük şehirdi. Şehir her ne kadar uzun süren bir kuşatmanın ardından düşmüş idiyse de, bunun öncesinde artarak hissedilen Kastilya baskısı sonucunda bazı ilim adamları şehirden ayrılarak çeşitli Endülüs şehirlerine gitmişti.⁸³³ Mesela Tuleytula'dan İşbîliye'ye

⁸³⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, C: I, s. 503.

⁸³¹ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: I, s. 374.

⁸³² Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, C: VIII, s. 191-192; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 233-235; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, C: XIX, s. 148-150; M. Yaşar Kandemir, "Gassânî, Ebû Ali", *DİA*, C: XIII, s. 396.

⁸³³ İşbîliye'ye giden İbn Vâfid buna örnek gösterilebilir.

gelen ilim adamlarından biri olan İbnü'l-Harâsânî (ö. 501/1107) özellikle dil alanında temayüz etmişti.⁸³⁴ Tuleytula'nın düşüşü karşısında Müslüman halkın bir kısmı şehirden ayrılarak farklı yerlere göç ederken, şehirden ayrılmayarak burada yaşamaya devam eden kişiler de vardı. Mesela Tuleytulalı fıkıh âlimi İbn Mutâhir şehirde kalarak 489/1096'da vefatına kadar burada yaşamıştı.⁸³⁵ Belki de Zellâka Savaşı'nda Murâbitlar ve Endülüslü kuvvetlerin birlikte kazandıkları zafer ve bu savaştan birkaç sene sonra Endülüs'ün Murâbitlara bağlanması, şehir halkında yeniden İslâm idaresine dönüş için bir ümit ışığı olmuştu.

Tuleytula'da yaşanan göç hareketinin bir benzeri, Sarakusta'nın düşmesinin ardından yaşanmıştı. Mesela şehir kadısı Sâbit b. Abdullah (ö. 514/1120) Kurtuba'ya gelmiş ve burada vefat etmişti.⁸³⁶ Sarakustalı Muhammed b. Nûh (ö. 518/1124), şehrin düşmesinden sonra Belensiye'ye gitmiş ve şehir kadısı tarafından Şûkar adasına kadı olarak görevlendirilmişti.⁸³⁷ Aynı şekilde Sarakustalı Ahmed b. Abdurrahman (ö. 525/1131) şehrin düşmesi üzerine buradan ayrılarak Belensiye'ye gitmişti.⁸³⁸ Toprak kayıpları ve ilim adamlarının yer değiştirmesinin sonucu olarak ilim tahsili için gidilecek Endülüs şehirleri sıralamasında da değişiklik söz konusu oluyordu. Ulemânın göç hareketlerine bakıldığında Belensiye'nin, Sarakusta düştükten sonra burada yaşayan Müslümanların sığındığı başlıca şehir olduğu anlaşılmaktadır.⁸³⁹

Sarakustan'nın düşmesinin ardından şehrin Müslüman halkının bir kısmının şehirden ayrılarak Endülüs'ün özellikle doğusuna yerleştiği görülmektedir. Bunda coğrafi yakınlık ve bölgenin gelişmiş şehirlerinin etkili olduğu düşünülebilir. Mesela İsmail b. Abdullah (ö. 540/1145) Endülüs'ün doğu bölgesinde farklı şehirlerde bulunmuş ve Mürsiye'de vefat etmişti.⁸⁴⁰ Sarakusta'nın önemli bir ulemâ ailesinin

---

⁸³⁴ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: IV, s. 51.

⁸³⁵ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 122.

⁸³⁶ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 205.

⁸³⁷ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 95.

⁸³⁸ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: I, s. 109-110.

⁸³⁹ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 98.

⁸⁴⁰ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: I, s. 309.

mensubu olan Muhammed b. İsmail (ö. 530/1135-36'dan sonra) ise şehrin düşmesinden sonra böyle bir arayışın neticesinde Gırnâta'ya yerleşmişti.⁸⁴¹

V/XI. yüzyılın sonlarında bir süre İslâm hakimiyetinden çıkan fakat daha sonra Murâbitlar tarafından geri alınan Belensiye'de Tuleytula ve Sarakusta'dakine benzer bir göç hareketinin varlığına işaret eden bir örnek mevcuttur. İbnü'l-Ebbâr'ın kaydettiğine göre Belensiye 489/1096'da Sîd'in eline geçince, şehrin ulu camii de Müslümanların kontrolünden çıkmıştı. Bu durumda -muhtemelen yine şehirde bulunan camilerden biri olan- Rahbe Mescidi şehrin ulu camii şeklinde kullanılmıştı. Bu camide imam ve hatiplik yapan Hamdûn b. Muhammed, 490/1097 yılında bir grup Müslümanla birlikte şehirden ayrılmıştı.⁸⁴²

3.2.2. Endülüs'ten Dışarıya Yapılan Göçler

V/XI. yüzyıl başlarında Endülüs'te yaşanan siyasî buhran ve sosyal kargaşa sebebiyle bazı kişilerin Endülüs'ten ayrıldıkları görülmektedir. Mürsiyeli Musa b. Abdülmelik'in (ö. ?) hocası Yûnus b. Abdullah ile aralarında geçen konuşma, V/XI. yüzyılın ilk yarısında Endülüs'teki buhran döneminde ilim adamlarının Endülüs'ten ayrılarak güvenli bir yere göç etme düşüncesini yansıtmaya bakımından son derece önemlidir. İbnü'l-Ebbâr'ın kaydettiğine göre 426/1035 yılında Musa, karışıklıklar sebebiyle Endülüs'ten ayrılma düşüncesini istişare etmek üzere hocasına açmıştı. Hocası Yûnus da kendisine şöyle demişti: “*Haneş b. Abdullah es-San'ânî tâbiîn neslinden birçok kişiyle birlikte Endülüs'e gelmiş ve Kurtuba'ya varmıştı. Ezan vakti olmamasına rağmen, elini kulağına götürüp ezan okuyunca kendisine hiçbir yerde görülmemiş bir şey yaptığı söylenmişti. Bunun üzerine Haneş etrafındakilere, ezanın sonsuza kadar orada okunacağını söylemişti. Haneş Sarakusta'da vefat etti. Meşrikten tâbîler Endülüs'e geliyor iken, bir kişi nasıl oluyor da oradan ayrılıyor?*” Bu konuşmanın ardından Musa Endülüs'te kalmış, hocası da 428/1037 veya

⁸⁴¹ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 112-113.

⁸⁴² İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: I, s. 439.

429/1038'de kendisine icâzet vermişti.⁸⁴³

Endülüs'ün yerleşik ailelerinin bahsi geçen olaylar sebebiyle Endülüs dışında göç etmeleri sık görülen bir durum değildi. Az da olsa, Endülüs'te V/XI. yüzyıl başında yaşanan isyanlar esnasında Kurtuba'dan ayrılanların bir kısmının Kuzey Afrika'ya yerleştiği görülmektedir. Mesela Mağribli meşhur âlim Kâdı İyâz'ın anne tarafından dedesi Muhammed bu dönemde Kurtuba'dan ayrılarak Sebte'ye yerleşmişti. Muhammed'in torunu ve Kâdı İyâz'ın da dayısı olan Muhammed b. Ali (ö. 484/1091) ailesinin yerleşmiş olduğu Sebte'de doğmuştu. İlk tahsilini burada aldıktan sonra Gırnâta'da şehir kadısı Ebü'l-Asbağ İsa b. Sehl, Mâleka'da kıraat âlimi Gânim b. Velîd (ö. 470/1077)⁸⁴⁴ ve başka birçok Endülüslü hocadan ders almış, bir süre Endülüs şehirlerinde bulunduktan sonra tahsilini ilerletmek üzere İfrikiye'ye gitmişti.⁸⁴⁵ Benzer şekilde, Mısır'da Ebü't-Tayyib İbn Galbûn'dan kıraat tahsil ettikten sonra İsbîliye'de Kur'ân dersi veren Ahmed b. Muhammed (ö. 407/1016), isyan hadiselerinin yaşanmaya başladığı dönemde Endülüs'ten ayrılarak Mısır'a gitmiş ve hocalığa burada devam etmişti.⁸⁴⁶

Söz konusu dönemde Endülüs'ten göç etme duruma örnek gösterilecek kişilerin biyografileri incelendiğinde, bir kısmının Endülüslü olmayan, bir süre önce Endülüs'e yerleşen kişiler oldukları görülür. Muhtemelen Musullu bir dil âlimi olan Sâid b. Hasan (ö. 417/1026), IV/X. yüzyıl sonlarına doğru geldiği Endülüs'ten, Kurtuba Olayları'nın ardından ayrılarak Sicilya'ya gitmiş ve burada vefat etmişti.⁸⁴⁷ 394/1004'te ticaret amacıyla Mısır'dan Endülüs'e gelerek Kurtuba'ya yerleşen Abdurrahman b. Muhammed (ö. 410/1019) iç isyanları yaşandığı dönemde Endülüs'ten ayrılarak Mısır'a dönmüştü.⁸⁴⁸

⁸⁴³ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 399.

⁸⁴⁴ İbnü'l-Cezerî, **Gâyetü'n-nihâye**, C: II, s. 3.

⁸⁴⁵ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 872-873.

⁸⁴⁶ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 59.

⁸⁴⁷ Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, C: I, s. 373.

⁸⁴⁸ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 519.

3.2.3. Dışarıdan Endülüs'e Göç Hareketleri

Endülüs'ün IV/X. yüzyıla kadarki tarihinde İslâm dünyasının diğer bölgeleriyle olan ilişkisinde genellikle talep eden taraf olduğu, ancak III. Abdurrahman dönemiyle birlikte Doğu'daki ilim adamları için cazip bir ilim merkezi haline gelmeye başladığı, bu vasfın II. Hakem döneminde daha bariz bir hale geldiği söylenebilir. Bu durum, söz konusu dönemi takip eden V/XI. asırda da devam ettiği ifade edilebilir. Bu dönemde İslâm dünyasının iki bölgesinde meydana gelen bazı siyasî gelişmelerin Endülüs'e yapılan göç hareketini az da olsa etkilediği görülür. Bunlardan biri Normanlar'ın eline geçen Sicilya'dan, diğeri ise Kuzey Afrika'daki Zîrîlerin yaşadığı siyasî çöküş sonrası Kuzey Afrika'dan Endülüs'e yapılan göçlerdir.

V/XI. yüzyılın ortalarında Kuzey Afrika'daki büyük Arap kabilelerinden Benî Hilâl ve Benî Süleym kabilelerinin Fâtımî halifesi Müstansır-Billâh tarafından Zîrî topraklarına yönlendirilmesi, bölgede yaşayan halkın ve bu arada çok sayıda ilim adamının emniyet içinde yaşayabilecekleri bir yer bulabilmek ümidiyle İslâm dünyasının çeşitli bölgelerine dağılmasıyla sonuçlanmıştı.⁸⁴⁹ Zîrîlerin hakimiyetindeki topraklardan Endülüs'e göç eden ilim adamlarına örnek olarak Kayrevanlı Muhammed b. Ebû Saîd (ö. ?) gösterilebilir. Kayrevan'da İbn Ebû Zeyd ve Kâbisî gibi meşhur âlimlerin de aralarında bulunduğu çok sayıda hocadan istifade etmiş olan Muhammed, bu olaylar esnasında Kayrevan'dan ayrılarak Endülüs'e gelmiş ve Meriyye'ye yerleşmişti.⁸⁵⁰

Zîrî topraklarından Endülüs'e gelen bir başka kişi ise Muhammed b. Abdülvâhid et-Temîmî (ö. 454/1062) idi. Nisbesinden Bağdatlı olduğu anlaşılan Muhammed b. Abdülvâhid 388/998'de doğmuş, dil ve edebiyat öğrenmiş ve Muiz b. Bâdis'in hükümdarlık döneminde Kayrevan'a giderek onu Abbâsîler'e itaate davet etmişti. Bedevî Arap kabilelerinin istilası üzerine Zîrî idaresindeki topraklarda karmaşa yaşanmaya başlayınca Endülüs'e gelmiş olan Muhammed b. Abdülvâhid,

⁸⁴⁹ İbn Haldûn, *el-İber*, C: VI, s. 193.

⁸⁵⁰ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 871-872.

ilim ve edebiyattaki yetkinliğiyle Zünnûnî hükümdarı Yahyâ el-Me'mûn'un yakın ilgisini kazanmış, Tuleytula'ya yerleşmiş ve burada vefat etmişti.⁸⁵¹ Aynı şekilde aslen Sûseli olan Ubeyd b. Ali (ö. 460/1068) Endülüs'te gelerek önce bir süre Meriyye'de ikamet etmiş, daha sonra derslerine katılmak üzere meşhur âlim İbn Abdülberr'in yanına Şâtibe'ye giderek ondan büyük ölçüde istifade etmişti.⁸⁵²

V/XI. yüzyılda Endülüs'e dışarıdan göçlerin yapıldığı bir başka bölge Normanların eline geçen Sicilya idi. Sicilyalı ilim adamlarının adanın düşmesinden sonra değil düşüşünden önce de adadan ayrılmaya başladıkları görülmektedir. Sicilyalıların bu dönemde en çok buldukları yer Kayrevan idi. Zira, tıpkı Endülüs gibi Mâlikî mezhebinin yayıldığı bir bölge olan Sicilya için Kayrevan hem coğrafi açıdan yakın hem de köklü ilmî geleneğe sahip bir merkez durumundaydı. Az sayıda olmakla birlikte bu dönemde Endülüs'e gelen bazı Sicilyalı ilim adamlarına rastlanır. Mesela Ebü'l-Hasan Ali b. Hamza es-Sıkillî, 440/1048'den önce Endülüs'e gelmişti. Çeşitli ilimler hakkında bilgi sahibi ve ilmî faaliyetlerin içinde olan biriydi.⁸⁵³ Ebü'l-Fazl Abbâs b. Amr es-Sıkillî (ö. ?), Sarakustalı Kâsım b. Sâbit'in (ö. 302/914-15) *Garîbü'l-hadis*'ini rivayet etmişti.⁸⁵⁴ Yine Sicilyalı fıkıh âlimlerinden Sâbit, memleketinde Abdülhak b. Hârûn'dan ders aldıktan sonra Endülüs'e gelmiş ve burada Endülüslü öğrenciler kendisinden istifade etmişti.⁸⁵⁵ Sicilya'dan Endülüs'e gelenler arasında zikredilebilecek bir başka örnek Ebû Bekir b. Sâbık'tır. Dabbî'nin, Gırnâtalı Ahmed b. Ebû Ömer'in biyografisini verirken istifade ettiği hocaları arasında gösterdiği Ebû Bekir, müellifin kullandığı "el-Mütekellim" sıfatından anlaşıldığı üzere kelâm ilmiyle ilgiliydi.⁸⁵⁶

Endülüs'ten yarımadanın dışına yapılan göçler dışındaki bütün göç hareketlerinin Endülüs'teki ilmî faaliyetlere katkıda bulunduğu ifade edilebilir. Bu dönemde Endülüs içerisinde görülen göç hareketlerinin en önemli sonucu, IV/X. yüzyıla kadar çoğunlukla Endülüs'te başşehir Kurtuba'da toplanmış halde bulunan

⁸⁵¹ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 124.

⁸⁵² İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 646.

⁸⁵³ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: II, s. 496.

⁸⁵⁴ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: II, s. 504.

⁸⁵⁵ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 206.

⁸⁵⁶ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, C: I, s. 216.

ilmî birikimin diğer Endülüs şehirlerine yayılması ve bazı Endülüs şehirlerinin ilim merkezi olarak öne çıkmasına zemin hazırlaması olmuştur.

3.3. İlim Merkezlerinin Çoğalması

Endülüs'te fetihten Kurtuba Olayları yaşanana kadar geçen sürede Kurtuba, sadece idarenin değil aynı zamanda ilmin de merkeziydi. Kurtuba'nın sahip olduğu en meşhur dört özelliğe işaret eden döneme ait şu şiir dikkate değerdir:

Kurtuba diğer şehirleri şu dördüyle geçti

Biri Kantaratü'l-Vâdî diğeri şehrin camisi

İkisi bunlardır, üçüncüsü ez-Zehrâ şehri

İlim ise dördüncüsü, ki bu en büyük özelliği.⁸⁵⁷

Kurtuba'nın merkez olma özelliği ilim adamlarının Endülüs içindeki hareketliliği için söz konusu olduğu gibi, dışarıdan Endülüs'e gelen âlimler için de geçerliydi. Mesela İşbîliye'nin meşhur âlimlerinden Ebû Muhammed el-Bâcî'nin oğlu Ahmed b. Abdullah (ö. 396/1006), oğlu Ebû Abdullah ile birlikte Doğu'ya yaptığı ilim yolculuğunda çok sayıda âlimle görüşme ve eser tanıma imkânı bulmuştu. Doğu'dan Endülüs'e döndüklerinde ilk olarak memleketleri İşbîliye'ye gelmişler, daha sonra buradan ayrılarak Kurtuba'ya yerleşmişlerdi.⁸⁵⁸

V/XI. yüzyıl başlarında Endülüs başşehirinde yaşanan siyasî ve sosyal buhranın Kurtuba'dan diğer Endülüs şehirlerine yapılan göçlerin en önemli sonuçlarından biri,

⁸⁵⁷ Said İsmail Ali, *Me'âhidü't-terbiyyeti'l-İslâmiyye*, Kahire, 1986, s. 296.

⁸⁵⁸ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 38.

Kurtuba'daki zengin ilmî birikime sahip ilim adamlarının çeşitli Endülüs şehirlerine dağılmaları olmuştur. İşbîliye, Tuleytula, Batalyevs, Sarakusta ve Dâniye gibi şehirlerin mülûkü't-tavâif döneminde ortaya çıkan emîrliklerin merkezi haline gelmesi, bu dönemde Endülüs'teki ilmî faaliyetlerin gelişimine katkı sağlamıştır.⁸⁵⁹ Endülüs'ün doğu bölgesinde yer alan şehirlerdeki ilmî faaliyetlerin yarımadanın batısına göre daha yoğun olduğu görülür. Bu durumun ortaya çıkmasında Doğu Endülüs liman şehirlerinin sahip olduğu coğrafi konum belirleyici unsurlardan biri olması kuvvetle muhtemeldi. Zira ilim merkezi olarak bu dönemde öne çıkan şehirler aynı zamanda Endülüs'ün Kuzey Afrika ve Doğu İslâm dünyasına açılan kapılarıydı. Ayrıca söz konusu dönemde Endülüs'ün doğu bölgesinin güvenlik açısından çok sayıda ilim adamı tarafından tercih edildiğine de işaret edilmelidir.

Endülüs Emevî Devleti döneminde, özellikle de IV/X. yüzyılda III. Abdurrahman veya oğlu II. Hakem'in hükümdarlıkları döneminde ilim tahsili için Doğu'ya giden Endülüslü bir öğrenci öğreniminin ardından geri döndüğünde eğer Kurtubalı ise doğrudan buraya gelir, değilse büyüdüğü şehre döner, ya burada kalır ya da bir süre sonra Kurtuba'ya giderdi. V/XI. yüzyılın başlarında yaşanan siyasî ve sosyal karmaşa Endülüs'te yerleşik bu yapıyı değiştirmişti. Bir diğer deyişle, Endülüs Emevî Devleti toprakları üzerinde küçük devletçiklerin fiilî olarak ortaya çıkmaya başladığı dönemde ilim tahsili için Doğu'ya giden Kurtubalı bir öğrenci, tahsilinin ardından Endülüs'e döneceği zaman bu şehir artık Kurtuba yerine Tuleytula, İşbîliye, Dâniye, Mürsiye, Batalyevs veya Beccâne gibi şehirlerden biri olabilirdi. Mesela Kurtubalı Hâtem b. Muhammed, 402/1012 yılında Endülüs'ten ayrılarak önce Kayrevan'a gitmiş ve burada Kâbisî'nin ders halkasına katılmış, ertesi yıl hocasının vefatı üzerine Mekke'ye giderek hac vazifesini yerine getirmiş, burada bazı hadis ve fıkıh bilginlerinden istifade ettikten sonra tekrar Kayrevan'a dönmüştü. Hocası Kâbisî'nin öğrencilerinden istifade etmek üzere bir yıl kadar daha Kayrevan'da kalan Hâtem b. Muhammed, Endülüs'e döndüğünde bir süre Tuleytula'da ikamet etmiş, burada ve buradan ayrılarak gittiği Beccâne'de bazı âlimlerden ders aldıktan sonra Kurtuba'ya gitmişti. Onu Kayrevan'dan doğrudan

---

⁸⁵⁹ Francisco Franco Sánchez, "La escuela médica Šarqī (ss. XI-XIV): sociedad y medicina en el Levante de al-Andalus", **Dynamis**, sy. XXI (2001), s. 33.

Kurtuba'ya dönmekten alıkoyan, bu esnada Kurtuba'da Endülüs Emevî hanedan mensupları arasında taht için yaşanan mücadeleler ve Yeni Berberîler sebebiyle etkisi muhtemelen halen devam etmekte olan sosyal sorunlardı, onun Kurtuba'ya dönüşü de Ali b. Hammûd'un Kurtuba'da idareyi ele geçirdiği dönemde gerçekleşmiş olmalıydı. Hammûdî idaresi her ne kadar Endülüs'te Emevî hanedanının idaresini inkıtaa uğratmışsa da, Yeni Berberîlerin reislerinin desteğini kazanmış olmak ve Endülüs Emevî hanedan mensupları arasındaki mücadeleleri bir süre bastırmakla Kurtuba'da bozulan düzeni bir süreliğine de olsa yeniden tesis etmişti. Nitekim Ali b. Hammûd'un idaresinin ilk yılında adaletli bir yol takip ettiği kaydedilmektedir.⁸⁶⁰

Kurtuba Olayları sebebiyle şehirden ayrılarak Endülüs içerisinde farklı yerlere yerleşen bazı aileler ise, Kurtuba'da asayişin temin edilmesinden sonra aslı şehirlerine dönmeyerek yerleştikleri şehirlerde kalmaya devam ettiler. Mesela aslen Kurtubalı olup Dâniye'ye yerleşen meşhur kıraat âlimi Ebû Amr ed-Dânî vefat ettiği 444/1053 yılına kadar bu şehirde yaşadığı gibi, kendisi gibi meşhur bir kıraat bilgini olan ve vefatından sonra ders halkasının başına geçen oğlu Ahmed de Dâniye'den ayrılmamıştı.⁸⁶¹ Kurtuba ile ilgili olarak şehirde V/XI. yüzyılın ilk çeyreğinde meydana gelen olaylar sebebiyle bozulan siyasî düzen ve sarsılan sosyal yapının Cehverîler'in hakimiyet döneminde büyük ölçüde onarıldığı ifade edilmelidir. Bu durumun ilmî hayatı ilgilendiren sonucu ise, Kurtuba Olayları esnasında yahut sonrasında şehirden ayrılan bazı ailelerin veya bu ailelere mensup kişilerin Kurtuba'ya dönmesi olmuştu. Böylelikle Kurtuba, V/XI. yüzyıl başlarından itibaren nispeten kaybettiği seçkin konumu yeniden kazandı.

Mülûkü't-tavâif döneminde bazı şehirlerin özellikle bazı ilimlerin tahsilinde öne çıktığı görülmektedir. Mesela Tuleytula ve Sarakusta tecrübî ve müspet ilimlerin, Şâtibe, Mürsiye ve Dâniye gibi Doğu Endülüs şehirleri ise fıkıh, hadis ve kıraatin öğrenildiği başlıca merkezlerdi. Şehirler arasında bu tür bir ihtisaslaşma durumunun ortaya çıkmasında birçok unsurun etkili olduğu ifade edilmelidir. Özellikle mülûkü't-tavâif dönemi emîrlerinin ilgilerinin bu durumun ortaya çıkışında

⁸⁶⁰ Mehmet Özdemir, "Hammûdîler", *DİA*, C: XV, s. 496.

⁸⁶¹ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 114.

önemli ölçüde belirleyici olduğu ifade edilmelidir. Zira bir alana ilgi duyan emîr, o alanda yapılan çalışmaları desteklemekte ve alanın meşhur âlimlerinin himayesine büyük önem vermekteydi. Matematik, astronomi ve felsefe çalışmalarının Tuleytula ve Sarakusta'da ağırlık kazanmış olmasının ise hükümdarın desteği dışında bir başka sebebinin daha olduğu düşünülebilir. Şöyle ki, Endülüs Emevî Devleti döneminde felsefî ve aklî ilimler karşısındaki katı tutum, V/XI. yüzyıl ortalarında Endülüs Emevî Devleti yıkılmış olsa da, Kurtuba çevresinde ilim adamları arasında varlığını devam ettiriyor olmalıydı. Tuleytula ve Sarakusta ise, coğrafi açıdan Kurtuba'dan oldukça uzak bir bölgede buldukları gibi, ilki Zünnûnî ikincisi ise Hûdîlerin hakimiyeti altındaydı ve bu ilimlerle ilgilenen kişiler hakkında Kurtuba'dan gelebilecek bir baskının geçerli olması söz konusu değildi. İbn Tufeyl tarafından Endülüs'te dönemine kadar yaşayan felsefecilerin zirvesi olarak gösterilen İbn Bâcce'nin Sarakustalı olması bu bağlamda dikkate değerdir.

Dâniye'nin kıraat ilmi için Endülüs'te önemli bir merkez oluşunda en büyük pay hiç şüphesiz Ebû Amr ed-Dânî'ye aitti. Onunla başlayan gelenek vefatından sonra da devam etmişti. Kendisinden sonra ders halkasının başına oğlu Ahmed geçmişti. 471/1078'de vefat eden Ahmed'in, Tutîleli Muhammed b. Ahmed (ö. 521/1127)⁸⁶² gibi VI/XII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış çok sayıda öğrencisi vardı. Miknâsî nisbesiyle meşhur olan kıraat âlimi Muhammed b. Süleyman (ö. 501/1107) Ebû Amr ed-Dânî'nin öğrencilerinden kıraat tahsil etmişti.⁸⁶³ Dâniye'nin bilhassa kıraat alanında öne çıkmasında, mülûkü't-tavâif döneminin başında Kurtuba'dan gelerek şehrin idaresini eline alan Mücâhid el-Âmirî'nin büyük payı olmuştu. Zira onun küçüklük çağından itibaren Kur'ân ilimleri ve kıraat konularıyla yakından ilgili olduğu bilinmektedir.⁸⁶⁴ Medînetüssâlimli Yûnus b. İsa (ö. 508/1114) Ebû Amr ed-Dânî'nin öğrencilerinden kıraat öğrenmişti.⁸⁶⁵ Diğer taraftan, Dâni'nin en meşhur öğrencilerinden olup Endülüs'te Ebû Davud el-Mukrî olarak meşhur olan Süleyman b. Necâh hocasının Dâniye'de başlattığı geleneği Belensiye'ye taşımıştı.⁸⁶⁶ Ebû Amr

⁸⁶² İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 841.

⁸⁶³ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 826.

⁸⁶⁴ İbn Bessâm, **ez-Zahîre**, C: III/1, s. 23; Muhammed Abdülhamid İsa, **Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs**, s. 168-169.

⁸⁶⁵ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 985.

⁸⁶⁶ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 321; Dabbî, **Buğyetü'l-mültemis**, C: II, s. 386.

ed-Dânî'den ders almak üzere Dâniye'ye gittiğinde on dokuz yaşındaydı. Ebû Amr'dan ders aldığı bu dönemde, hocasının önde gelen talebelerinden Muhammed b. Ahmed'den (ö. 470/1077-78'den önce) de ders almıştı.⁸⁶⁷ Bütün bu örnekler, Ebû Amr ed-Dânî etrafında Dâniye'de teşekkül eden kıraat çevresinin çeşitli Endülüs şehirlerinde nasıl ve kimler aracılığıyla etkili olduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Endülüs'te Zâhirî fikhının yayıldığı şehirlerin başında Mayurka adası gelmekteydi. Şehir bu vasfını İbn Hazm'ın 430/1040'lardan sonra buraya gelişiyle kazanmıştı. Nitekim İbn Hazm'dan önce adada fetva işleri, Mâlikî fakih Ebû Abdullah b. Avf'ın uhdesindeydi.⁸⁶⁸

Mülûkü't-tavâif döneminde bir şehrin ilmî cazibe merkezlerinden biri haline gelmesi için meşhur ilim adam(lar)ının o şehre yerleşmiş olması tek başına yeterli değildi. Görünen o ki, Kurtuba'dan ayrıldıktan sonra bir şehre yerleşen ilim adamları arasında ilmî gelenek tesis edenler, vefatlarından sonra yerlerini alabilecek talebeler yetiştirenler olmuştu. Bu durumun güzel örneklerini Şâtibe ve Dâniye şehirlerinde görmek mümkündür.

Kurtuba Olayları'nın ardından şehirden ayrılan ve Endülüs'ün birkaç farklı şehrinde ikamet ettikten sonra Şâtibe'ye yerleşen İbn Abdülber, Şâtibe'de bir ilmî geleneğin teşekkülünün de baş mimarı olmuştu. Şehrin bir ilim merkezi olması Şâtibe halkının medâr-ı iftihar olarak gördüğü İbn Abdülber'den ders alan çok sayıda Şâtibeli öğrencisinin vefatından sonra hocaları İbn Abdülber'in açmış olduğu yolda devam etmeleriyle mümkün olmuştu. İbn Abdülber'den ders alıp onun vefatından sonra şehrin önemli âlimlerinden biri olan öğrencileri arasında Musa b. Abdurrahman (ö. 517/1123) zikredilebilir.⁸⁶⁹

Mülûkü't-tavâif döneminde Mecerît ve Gırnâta gibi küçük yahut yeni kurulan şehirlerdeki ilmî hayatta öne çıkan kişiler genellikle ulemâ ailelerin mensuplarıydı. Zira küçük şehirlerde köklü ve yaygın bir ilmî gelenek ancak ulemâ aileler arasında

⁸⁶⁷ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 61.

⁸⁶⁸ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: III, s. 109.

⁸⁶⁹ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 880-881.

söz konusuydu ve şehrin yargı teşkilatı vb. görevler de çoğunlukla bu ailelerin fertleri tarafından yürütülmekteydi. Bu durum Kurtuba, Tuleytula yahut İsbiliye gibi büyük şehirler içinse bu oranda geçerli değildi. Bu durumun en önemli sebeplerinden biri, büyük şehirlerde yaşayan bir öğrencinin ders alabileceği çok fazla sayıda hoca ve imkâna sahip olmasıydı. Dolayısıyla küçük şehirlerde ilim adamlarının bir ulemâ ailesi mensubu olma ihtimali büyük şehirlere nazaran daha yüksekti. Bir başka deyişle, ailesinde yerleşik ilim geleneği bulunmayan bir kişinin ilmiye içerisinde yer alabilme imkân ve ihtimali, yaşadığı şehrin ilmî açıdan sahip olduğu imkân ve gelenekle doğru bir orantıya sahipti. Burada, yukarıda zikredilen Mecrît ile Gırnâta için iki ulemâ ailesinin incelenmesi yerinde olacaktır.

Mecrîtli Abdurrahman b. Abdullah (ö. 407/1016), Abdurrahman b. Midrâc, Abdûs b. Muhammed, Ebû Bekir ez-Zübeydî, Ebû Abdullah İbnü'l-Attâr ve İbn Ebû Zemenîn gibi Tuleytula ve Kurtuba'da yaşayan hocalardan ders almıştı.⁸⁷⁰ Kurtuba Endülüs'ün en önemli ilim merkeziydi, benzer bir vasfa sahip Tuleytula ise aynı zamanda Mecrît'in de bulunduğu coğrafi bölgede bir ilmî merkezdi, dolayısıyla Abdurrahman b. Midrâc'ın bu iki şehirde tahsil görmüş olması şaşırtıcı değildir. Ancak burada işaret edilmesi gereken nokta, onun kendi memleketi olan Mecrît'te ders aldığı hocalarına dair bir bilgi bulunmayışıdır. Muhtemelen bu durum, 331/942'de doğan Abdurrahman'ın tahsile başladığı dönemde Mecrît'te yerleşik bir ilmî birikimin olmayışının bir sonucuydu. Zira Mecrît'in, Endülüs Emevî Devleti döneminde III/IX. yüzyılın ikinci yarısında bir kalenin inşa edilmesiyle kurulduğu kabul edilir. Dolayısıyla Abdurrahman da oturmuş bir ilim geleneğine sahip olmayan bu şehirden çevresindeki en yakın büyük ilim merkezine, yani Tuleytula'ya giderek buradaki hocalardan istifade etmişti. Abdurrahman'ın oğlu Yûsuf (ö. 473/1080) ise ilim tahsiline muhtemelen babasından ders alarak başlamıştı. İbn Beşkûvâl, onun ders aldığı hocalarının isimlerini verirken “*Babasının bütün rivayetlerini nakletmişti*” sözleriyle ilk olarak babasına yer vermiştir. Tıpkı babası Abdurrahman gibi Yûsuf da Tuleytula'da tahsil görmüştü, ancak o babasından farklı olarak Doğu'ya da giderek Mekke ve başka şehirlerdeki âlimlerden de istifade etmişti.⁸⁷¹ Burada önemli olan

⁸⁷⁰ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 471.

⁸⁷¹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 974-975.

nokta, Mecrît'te Abdurrahman b. Midrâc ile başlayan aile geleneğinin oğlu Yûsuf ile devam etmiş olmasıdır. Ailede ilim geleneğinin Yûsuf'tan sonra devam edip etmediğine dair herhangi bir kayıt bulunamamıştır.

V/XI. asırda Endülüs'te ilim merkezi olarak öne çıkan şehirlerden biri de Gırnâta idi. Şehir V/XI. yüzyıl başlarına kadar çok küçük bir yerleşim birimiyken, Süleyman el-Müsta'în tarafından İlbîre bölgesi idaresi kendilerine verilen Zîrîler'in şehri İlbîre'den Gırnâta'ya taşımalarından sonra önemli bir merkez haline gelmişti. Şehrin yaşadığı bu dönüşüm, tabakât kitaplarında yer alan Gırnâtalı ilim adamlarıyla ilgili istatistiksel verilerde de açıkça görülür. Mesela bu araştırmada incelenen dönemde yaşayan Gırnâtalı âlimlerin tamamına yakını Zîrîler'in buraya yerleşiminden sonrada vefat etmişti.

Mecrît için yukarıda ifade edilen durum Gırnâta için de geçerliydi. Şehrin taşınmasından önce İlbîre'de yerleşik olduğu anlaşılan Benî Atıyye ailesinden hakkında bilgi sahibi olunan ilk kişi Kâsım b. Temmâm (ö. 318/930) idi. İlbîre'de Saîd b. Nemr; Kurtuba'da ise Yûsuf b. Yahyâ el-Meğâmî'den ders almıştı.⁸⁷² Aileden Gâlib b. Temmâm (ö. 400/1010'dan önce), Kurtuba'da Ahmed b. Hâlid ve Muhammed b. Kâsım'dan, İlbîre'de ise Muhammed b. Futays'tan fıkıh tahsil etmişti.⁸⁷³ Ailenin diğer fertlerinde görüleceği üzere, Benî Atıyye ailesinden Kâsım b. Temmâm ve Gâlib b. Temmâm dışında ailenin tüm fertlerinin hocaları arasında babalarının bulunuyor oluşundan, ailede ilim geleneğinin Gâlib b. Temmâm'ın oğlu Abdurrahman ile yerleşik bir yapıya kavuştuğu anlaşılmaktadır. Abdurrahman b. Gâlib (ö. 450/1058 civarı) babasından ve başka kişilerden ders almıştı.⁸⁷⁴ Benî Atıyye, ailenin bir sonraki kuşaktaki temsilcisi olan Gâlib b. Abdurrahman (ö. 518/1124) ile köklü bir ulemâ ailesi görünümündedir. Babasının yanı sıra dönemin meşhur hadis âlimlerinden Ebû Ali el-Gassânî'nin de aralarında bulunduğu çok sayıda ilim adamından ders almış olan Gâlib 469/1077'de, yani 28 yaşındayken Doğu'ya ilim yolculuğuna çıkarak Mehdiye, Mısır ve Mekke'deki âlimlerden istifade etmişti. Onun özellikle hadis alanında geniş bir birikime sahip olduğu

⁸⁷² İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, C: I, s. 464.

⁸⁷³ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 665.

⁸⁷⁴ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 499.

anlaşılmaktadır. Kendisinden nakledildiğine göre Buhârî'nin *Sahîh* adlı eserini 700 defa tekrar etmişti.⁸⁷⁵ Bir kuşak sonra ailenin yetiştirdiği ilim adamı, Abdülhak b. Gâlib (ö. 542/1147) idi. Tahsiline babasından aldığı derslerle başlayan Abdülhak, yaşadığı dönemde Gırnâta'nın önde gelen muhaddislerinden biriydi.⁸⁷⁶ Diğer taraftan Abdülhakk'ın amcasının oğlu olan Talha b. Ahmed'in (ö. ?) de döneminde Gırnâta'nın önemli âlimlerinden biri olduğuna işaret edilmelidir. Ebû Ali el-Gassânî ve Ebû Ali es-Sadefî'nin de aralarında bulunduğu hocalardan ders almış, rey fikhında temayüz etmişti. İbnü'l-Ebbâr, onun amcası Gâlib b. Abdurrahman'dan ders aldığına dair bir ifadeye yer vermemektedir.⁸⁷⁷

Gırnâta'nın V/XI. yüzyılda bir ilim merkezi olarak temayüz etmesine dair kayıtlar Benî Atıyye ailesi örneğiyle sınırlı değildir. V/XI. yüzyıla girilirken adı İlbîre ile birlikte anılan meşhur âlim İbn Ebû Zemenîn, sadece İlbîre'de değil aynı zamanda Kurtuba'da da büyük itibar gören biriydi. Gırnâta'ya geçiş esnasında İlbîre'de yaşayan ilim adamları da İbn Ebû Zemenîn'den ders alan kişilerdi. Dolayısıyla şehrin buraya nakledilmesinden önce bir ilim geleneğine ve meşhur ilim adamlarına sahip olan İlbîre'nin birikiminin tevarüs edildiği rahatlıkla ifade edilebilir. Kâdı İyâz'ın Ebû Zekeriya Yahya b. Muhammed (ö. 442/1050-51) hakkındaki ifadeleri bu bağlamda son derece dikkate şayandır: “*el-Kuley'î olarak meşhurdur. Gırnâta halkındandır, İlbîre'den. Bulunduğu bölgenin meşhur ailelerinden birine mensuptur. Fakih Ebû Abdullah İbn Ebû Zemenîn'den ders aldı ve ondan çok istifade etti. Ondandır telif ettiği bütün eserleri almıştı.*”⁸⁷⁸ Şehirdeki ilim geleneğinin tesis edilmişinde yine İbn Ebû Zemenîn'in öğrencilerinden Ebû İshâk İbrahim b. Mes'ûd (ö. 504/1110),⁸⁷⁹ onun öğrencilerinden Abdülvâhid b. İsa (ö. 504/1110)⁸⁸⁰ gibi kişilerin önemli rolü olmuştur.

⁸⁷⁵ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 667-668. VI/XII. yüzyılda bir süre İskenderiye'de bulunan Kurtubalı Ebü'l-Hasan Rebâh b. Ebü'l-Kâsım, Endülüs'te ders aldığı hocalarını sayarken Gırnâta'da Ebû Bekir Gâlib b. Abdurrahman'dan da ders aldığı söylemişti. Bkz. Silefî, *Ahbâr ve terâcimü Endelüsiyye*, s. 39-40.

⁸⁷⁶ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 563-564; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, C: II, s. 506.

⁸⁷⁷ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: I, s. 491.

⁸⁷⁸ Kâdı İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, C: VIII, s. 160-161; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 959-960.

⁸⁷⁹ Kâdı İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, C: VIII, s. 162.

⁸⁸⁰ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 561.

3.4. İlim Adamları ile İdareciler Arasındaki İlişkiler

İlim adamları toplum nezdinde saygın oldukları gibi, idareciler tarafından da değer verilen kişilerdi. Mesela Kurtuba'da döneminin önde gelen âlimlerinden biri olan Muhammed b. Attâb, Cehverî emîrinin büyük saygı duyduğu bir kişiydi. Cehverî hükümdarı önemli işleri görüşmek için Kâdı İyâz'ın ifadesiyle “*halkın gözünde ve gönülünde*” bir kişi olan Muhammed b. Attâb'ın yanına gelir ve onun görüşünü alırdı.⁸⁸¹ Kaynaklarda, önemli bir ilim adamının vefatında hükümdarların cenazeye katıldıkları ve halkla birlikte yürüdükleri ifadesine yer verildiği görülür. Bu detay, protokol uygulamaları hakkında günümüze çok az bilginin ulaştığı dönem hakkında önemli bir ipucu verir. Abbâdî hükümdarı Mu'temid, İşbîliye ve Kurtuba'nın kazâî işleriyle görevlendirdiği meşhur fakih ve kıraat âlimi İbnü'l-Hazzâ'nın cenazesine katılmış ve yayan yürümüşü.⁸⁸² Bununla birlikte bir hükümdarın veya diğer devlet erkanının resmî bir görev alsın yahut almasın herhangi bir âlimin cenazesinde bulunması protokol haline gelmişti. Mesela Kurtuba'ya hakim olarak Endülüs'te Emevî idaresini bir süre ortadan kaldıran Hammûdîler hükümdarı Yahyâ el-Mu'telî Kurtuba Ulu Camii'nde vakit namazları kıldırmakla görevli Saîd b. Seleme'nin (ö. 413/1022) cenazesine katılmıştı.⁸⁸³

Endülüs'te yaklaşık sekiz yüzyıl süren İslâm hakimiyeti dönemi içinde V/XI. asır, özellikle de mülûkü't-tavâif dönemi, ilim adamlarının idareciler nezdinde buldukları himayenin Endülüs Emevî Devleti dönemine kıyasla büyük bir artış gösterdiği bir dönem olmuştur. Zira Endülüs Emevî Devleti döneminde ilim adamlarını himaye eden tek bir saray ve halife varken, 422/1031'de Endülüs Emevî Devleti'nin resmen yıkılıp mülûkü't-tavâif döneminin başlamasıyla, ilim adamlarını himaye etmek isteyen çok sayıda saray ve hükümdar ortaya çıkmıştı. Bu dönemde ilim hayatında görülen gelişmelerde hükümdarların ilim adamlarını himaye edişinin pay sahibi olduğu bir gerçektir. Ayrıca bazı hükümdarların ilimle bizzat meşgul

⁸⁸¹ Kâdı İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VIII, 133.

⁸⁸² İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 111.

⁸⁸³ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 338.

oldukları ve bu sebeple ilgili oldukları alanlarda çalışmalar yapan kişileri hakimiyetleri altındaki topraklara davet ederek onları destekledikleri de bilinmektedir.⁸⁸⁴

Diğer taraftan, özellikle mülûkü't-tavâif hükümdarlarının himayesinden ilim adamlarının ne ölçüde istifade ettikleri sorusuna cevap aranmalıdır. Zira, şiirlerini *el-Muzafferî* adlı dîvânında toplayan Eftasî hükümdarı el-Muzaffer ile, yine kendileri de birer şair olan Abbâdî hükümdarları Mu'tazîd ile Mu'temid'in özellikle edebiyatçı ve şairleri himaye ettikleri bilinmektedir.⁸⁸⁵ İbn İzârî, "... *Bağdat'taki Abbâsî halifesi Mu'tazîd gibi prestijli ve görüş sahibiydi. Sarayından topraklarını idare ederdi. Cömertlik onun öne çıkan meziyetiydi. Diğer hükümdarlar arasında ondan daha fazla mal dağıtan kimse yoktu. Onun yanı, edebiyatçılar için nafakalarını temin eden bir çarşıydı. Bu meyanda âlî himmet sahibiydi. Döneminin meşhur bir edip ve dilcisi onun için şiirler şerhetmiş, bir başkası 'el-Hamâse'nin şerhini yapmış, bir başkası ise (sadece kendisine sunulan) insanların önüne çıkarılmayan dîvânlar ve eserler telif etmişti.*"⁸⁸⁶ sözleriyle Mu'tazîd'in edebiyatçıları himayesini güzel bir şekilde tasvir etmektedir. Konuyla ilgili İbn İzârî'nin verdiği bir anekdot, hem V/XI. asırda mülûkü't-tavâif hükümdarlarının eğlenceye olan eğilimlerini hem de bir yozlaşmayı göstermesi bakımından son derece önemlidir. Onun kaydettiğine göre Cehverî emîri Ebü'l-Velîd İbn Cehver şöyle demişti: "... *Bana aynı gün ulaşan üç yazıdan birinde Meriyye idaresini elinde tutan İbn Sumâdîh udî bir cariye, Abbâdî emîri zamire (üflemlerli çalgı çalan) bir cariye, Sebte idaresini yürüten kişi Kur'ân okuyacak bir kâri' gönderilmesi talebinde bulunmuştu.*"⁸⁸⁷ Dolayısıyla mülûkü't-tavâif dönemi hükümdarlarının himayelerinden ilim adamlarının ne ölçüde istifade ettikleri ve himayenin dönemin ilmî faaliyetlerinde görülen gelişmeler üzerinde ne kadar belirleyici olduğu cevaplanması gereken sorulardır.

⁸⁸⁴ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mònica Rius Piniés, "Científicos en Nónima: Mecenzago Científico en el Occidente Islámico", *AQ*, C: XXIX, sy. 2 (2008), s. 383-401.

⁸⁸⁵ Mesela, şair ve edip Mus'ab b. Muhammed (ö. 506/1112), Normanların Sicilya'yı ele geçirdikleri dönemde 464'te (1072) buradan ayrılarak Endülüs'e gelmişti. Ertesi yılın Rebûlevvel ayında İşbiliye'ye, Abbâdî hükümdarı Mu'temid'in yanına gelmiş ve diğer Endülüs emîrlerinin de yanında bulunmuştu. Aynı dönemde edip yönüyle öne çıkan İbn Zeydün'un Abbâdî hizmetine girmesi hakkında bkz. İbnü'l-Ebbâr, *İ'tâbü'l-küttâb* (thk. Salih el-Eşter), Beyrut, Dârü'l-Evzâî, 1986, s. 205-210.

⁸⁸⁶ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C: III, s. 284.

⁸⁸⁷ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, C: III, s. 250.

Hiç şüphe yok ki, Endülüs'te hükümdar veya üst düzey idarecilerin ilim adamlarını himaye etmeleri, ilmî faaliyetlerin gelişme göstermesinde etkili olan unsurlardandı. İdarecilerin ilim adamlarını himaye etmelerinin çeşitli sebepleri vardı. Endülüs'te hükümdarların ilim adamlarını himaye edişlerinin en fazla görüldüğü dönemlerden biri mülûkü't-tavâif dönemi olmuştu. Meşhur bir ilim adamının kendi topraklarında bulunması bir hükümdarın itibarını arttırmaktaydı. Ayrıca hükümdarların kendi aralarındaki rekabette de birbirlerine karşı bir üstünlük vesilesi olarak görülmekteydi.⁸⁸⁸ İlim adamları özellikle mülûkü't-tavâif dönemi emîrleri tarafından kendi topraklarına davet edilmekteydi. Mesela Kurtubalı meşhur fıkıh âlimi Muhammed b. Attâb, Abbâdî, Eftasî, Sumâdihî ve Hûdî hükümdarları tarafından kadılık teklif edilerek kendi topraklarına gelmesi için davet edilmişti.⁸⁸⁹

Bu durum V/XI. asra münhasır olmayıp, Endülüs Emevî Devleti döneminde II. Abdurrahman'a kadar götürülebilecek köklü bir maziye sahipti.⁸⁹⁰ V/XI. yüzyılın hemen öncesinde, Endülüs Emevî halifesi II. Hakem'in o zamana kadar Endülüs'te görülmemiş büyüklükte bir kütüphane oluşturmanın yanı sıra, gerek Endülüs'ün farklı şehirlerinden gerekse Doğu'dan gelen ilim adamlarıyla Kurtuba'yı önceki dönemlere kıyasla çok daha önemli bir ilim merkezi haline getirdiği bilinmektedir.⁸⁹¹ Ahmed b. Abdülmelik (ö. 401/1011) ve Muhammed b. Abdullah'ın (ö. ?) birlikte yazdıkları *el-İstî'âb* adlı eseri Halife II. Hakem'e ithaf ettikten sonra halife tarafından Kurtuba'da şûrâ üyeliğine getirilmişlerdi.⁸⁹² Onun ilme duyduğu bu alaka hükümdar olduktan sonra değil, babası III. Abdurrahman'ın halifeliği dönemindeyken başlamıştı. Sâid el-Endelüsî, Halife II. Hakem'in bir yazısında, tarih ve nesebe dair eserlerinin yanında astronomi ve astrolojiye dair eserleri de bulunan Ebû Muhammed el-Hemdânî'nin 334/945 yılında San'a hapisanesinde öldüğüne dair bir kayıt bulunduğunu bildirmektedir ki, bizzat halifenin ilimle meşguliyetine işaret etmesi açısından dikkate değerdir.⁸⁹³

⁸⁸⁸ Muhammed Abdülhamid İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, s. 168.

⁸⁸⁹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, C: VIII, s. 134.

⁸⁹⁰ Mónica Rius Piniés, "Científicos en Nómina: Mecenazgo Científico en el Occidente Islámico", s. 383-388.

⁸⁹¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, C: XXIII, s. 400-401.

⁸⁹² İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 54.

⁸⁹³ Sâ'id el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 160, 172.

Endülüslü idarecilerin ilim adamlarını himayeleri Hâcib el-Mansûr döneminde de devam etmişti. Ahmed b. Abdülmelik ve Muhammed b. Abdullah, bu defa Hâcib el-Mansûr'un isteği üzerine İmam Mâlik'in sözlerini derledikleri *el-Bâhir* adında bir eser vücuda getirmişlerdi.⁸⁹⁴ Bununla birlikte Âmirî ailesinin ilgisi daha çok şiir ve dil alanındaydı. Bu durumun bir sonucu olarak Hâcib el-Mansûr tarafından tertip ve himaye edilen meclislerin konukları da fıkıh, hadis yahut kıraat âlimleri değil; hâcibin büyük bir haz duyduğu dil, şiir ve edebiyat üstatlarıydı. Hâcib el-Mansûr bu kişiler arasında bazılarını daha fazla itibar ederdi. Mesela dil alanında döneminin en yetkin âlimlerinden biri olarak kabul edilen Kurtubalı Fâtin el-Hakemî (veya el-Hükemî, el-Hikemî, ö. 399/1009) bu kişilerden biriydi. Böyle meclislerden birinde dil âlimi Sâid el-Lugavî'den (Sâid b. Hasan, ö. 417/1026)⁸⁹⁵ daha üstün olduğunu göstermesi, hâcib nezdindeki itibarını artırmış olmalıydı.⁸⁹⁶ Endülüs'e dışarıdan gelenlerden Muhammed b. Hüseyin (ö. 394/1004) İbn Beşkuvâl'in ifadesiyle "*Endülüs'e gelenler içerisinde şiirde en yetkin*" kişilerden biriydi. Âmirî ailesi ile arasında hususi bir bağ vardı, Abdülmelik'in hâcibliği döneminde kendisi devlet ricalinden biri olarak görülmekteydi, hatta bir süre şurta teşkilatında görev almıştı.⁸⁹⁷

Hâcib el-Mansûr'un huzurunda toplanan edebiyat meclislerine dönemin edebiyat ve şiir zevkine sahip kişileri katılırdı, bunlar arasında dil bilginleri de bulunurdu. Humeydî böyle bir meclisi şu şekilde tasvir etmişti: "*Hâcib el-Mansûr'un tertip ettiği böyle bir meclise gül gönderilmiş, mecliste bulunan Ebü'l-Alâ Sâid b. Hasan da bunun üzerine bir beyit söylemişti. Başta hâcib olmak üzere mecliste bulunan herkes –bir kişi hariç- bu beyti çok beğenmişti. Dönemin dil bilginlerinden olup Hâcib el-Mansûr'un oğullarının hocalığını da yapan Hüseyin b. Velîd (ö. 390/1000) bu beytin Abbas b. Ahnef'e ait olduğunu söyleyince Sâid b. Hasan itiraz etmiş, Hüseyin b. Velîd de evine giderek beytin geçtiği şiirin yer aldığı defteri*

⁸⁹⁴ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 208.

⁸⁹⁵ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 373; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 371; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, C: II, s. 413.

⁸⁹⁶ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: IV, s. 26-27.

⁸⁹⁷ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 861.

*meclise getirerek sözünü ispat etmişti. Bunun üzerine Sâid b. Hasan mahcup olmuş ve meclistekiler onun beyit hırsızlığı yaptığına kanaat getirmişti.”*⁸⁹⁸

İdarecilerin ilme olan ilgisi mülûkü't-tavâif döneminde de devam etmişti. Kurtuba idaresini elinde tutan Muhammed b. Cehver, Dâniye emîri Mücâhid el-Âmirî, Eftasî hükümdarı el-Muzaffer, Abbâdî hükümdarları, Hûdî hükümdarı Yûsuf el-Mü'temen bu konuda bahsedilebilecek ilk kişilerdir. Endülüs tabakât kitaplarında mülûkü't-tavâif döneminin birçok hükümdarının biyografisine yer verilmesi bu bağlamda son derece önemlidir. Mesela Cehverî emîri Muhammed b. Cehver (ö. 462/1070) 391/1001 Kurtuba'da doğmuş, Kurtuba kadısı Yûnus b. Abdullah ve Mekkî b. Ebû Tâlib gibi dönemin meşhur âlimlerinden fıkıh ve kıraat öğrenmişti. Tahsili esnasında Kur'ân'ı baştan sona ezberlemişti. İbn Beşkûvâl, Muhammed'in hocalarını ve onlardan okuduğu kitapların isimlerini kaydettiği metni okuduğunu ve onun zengin bir ilmî birikime sahip olduğunun anlaşıldığını kaydetmektedir.⁸⁹⁹

Endülüs'te mülûkü't-tavâif hükümdarları arasında dil, tarih ve edebiyat sahasında öne çıkan kişilerin en meşhuru, V/XI. yüzyılda yaşamış olan Endülüslü meşhur tarihçi İbn Hayyân tarafından Endülüs hükümdarları arasında bilgi yönünden kendisini geçen kimsenin bulunmadığı ifade edilen Eftasî hükümdarı Muhammed b. Abdullah (ö. 460/1068) idi. Daha çok İbnü'l-Eftas olarak bilinen Muhammed b. Abdullah, siyer, megazi ve çeşitli edebî konuları ihtiva eden *et-Tezkire* adında beş ciltlik bir eser telif etmişti. Bu eserin *Kitâbü'l-Muzafferî* adıyla da meşhur olduğu kaydedilmektedir. İbnü'l-Eftas, hakim olduğu topraklarda yaşayan bazı ilim adamlarını davet ettiği ilim meclisleri tertip ederdi.⁹⁰⁰ Ayrıca dönemin dil bilginlerinden Muhammed b. Yûnus'u (ö. 462/1070 veya 463/1071) kendisine hoca tayin etmişti.⁹⁰¹

Dâniye emîri Mücâhid el-Âmirî'nin dil ilimleri, şiir ve edebiyata karşı son derece ilgili olduğu ve bu konularda ihtisas sahibi kişileri himaye ettiği görülmektedir. Onun bu ilgisinde, Hâcib el-Mansûr'un yanında, edip ve şairlerle

⁸⁹⁸ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 301-302.

⁸⁹⁹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 801.

⁹⁰⁰ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: II, s. 58-59.

⁹⁰¹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 801.

dolup taşan Kurtuba'da saray ortamında yetişmiş olması muhtemelen etkili olmuştur. Emîr Mücâhid, Doğu'dan Endülüs'e gelen dil âlimi Sâbit b. Muhammed el-Cürcânî'yi (ö. 431/1040) de Sardinya Adası'na düzenlediği seferde beraberinde götürmüştü.⁹⁰² Meşhur âlim İbn Abdülberr'in Dâniye'de ikameti esnasında bölgenin hükümdarı olan Mücâhid el-Âmirî de muhtemelen onun ders meclislerine iştirak etmekteydi.⁹⁰³

Bununla birlikte Mücâhid el-Âmirî'nin ilim adamlarıyla esas ilişkisi için meşhur kıraat âlimi Ebû Amr ed-Dânî'nin Dâniye'ye gelişi ve burada bir kıraat geleneğinin tesis edilmesine bakılmalıdır. Hâcib el-Mansûr'un himayesinde yetişirken bizzat hâcib tarafından kıraat ilmine teşvik edilmiş olan Mücâhid el-Âmirî, mülûkü't-tavâif döneminde hakimiyeti altında bulunan Dâniye ve çevresinde özellikle kıraat ilminin gelişip yayılması için büyük gayret göstermişti. Kurtuba Olayları'ndan sonra şehirden ayrılarak kendisi ve ailesi için yerleşecek uygun bir yer arayan Ebû Amr ed-Dânî de işte bu dönemde Mücâhid el-Âmirî'nin hakimiyetindeki Dâniye'ye yerleşmiş ve kıraat ilminin temel eseri kabul edilen *Kitâbü't-Teysîr*'i ve diğer eserlerini kaleme almıştı.⁹⁰⁴

Humeydî'nin naklettiğine göre Mücâhid el-Âmirî, Ahmed b. Reşîk'e çok kıymet verir ve kendisini devlet kademesindeki herkesin önünde tutardı.⁹⁰⁵ Mücâhid el-Âmirî, Sardinya adasında esir düşen oğlu Ali'nin serbest bırakılmasından sonra dinî ilimleri öğrenebilmesinin üzerinde titizlikle durmuş, oğlunu Dâniye kadılığını yürüten Ahmed b. Hasan (ö. 440/1048-49) ile birlikte Kayrevân'a göndererek Ebû İmrân el-Fâsî ve muasırı âlimlerle görüşmesini sağlamıştı.⁹⁰⁶

V/XI. yüzyılda Endülüs'te tavâif hükümdarları başta olmak üzere idareci ve seçkin aileler çocuklarının, daha ziyade dil, şiir ve edebiyatın ağırlıkta olduğu bir eğitim almalarını sağlamaktaydılar. İslâm dünyasının doğup ilk yayıldığı topraklarda olduğu gibi şiir Endülüs'te de son derece yaygındı ve şairler aynı zamanda özel

⁹⁰² Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 284.

⁹⁰³ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: III, s. 450.

⁹⁰⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, C: II, s. 1024.

⁹⁰⁵ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 195.

⁹⁰⁶ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: I, s. 83-84.

hocalık yapan kişilerdi. Mesela Muhammed b. Ağleb (ö. 511/1117), Abbâdî hükümdarı el-Mu‘temid’in oğulları Muhammed er-Râzî ve Yezîd el-Me’mûn’un özel hocalığını yapmıştı.⁹⁰⁷ Mu‘temid’in babası Mu‘tazîd da Ferec b. Hadîde’yi (ö. 480/1087) İşbîliye Ulu Camii’nde ders vermekle görevlendirmişti.⁹⁰⁸

Zaman zaman, dönemin ilim adamlarının siyasî hadislerde taraf olduklarına rastlanır. Bu durumun, bir ilim adamının taht mücadelelerinin içinde yer alan bir hanedan mensubunun tarafında yer alması şeklinde görülen örnekleri vardı. Mesela Sâbit b. Muhammed (ö. 431/1040), Zîrî emîri Bâdîs b. Habbûs’a isyana kalkışan Yiddîr b. Habbûs’un yanında yer aldığı gerekçesiyle Emîr Bâdîs tarafından öldürülmüştü.⁹⁰⁹

İdarecilerin ilim adamlarıyla olan ilişkilerini ayarlarken, ilim adamlarının kendi aralarındaki dengeleri gözettikleri anlaşılmaktadır. Mesela IV/X. yüzyılın sonları ile V/XI. yüzyılın başı için Endülüs’te yaşayan önde gelen fıkıh âlimlerinden biri olan Asîlî ile Kurtuba başkadısı Muhammed b. Yebkâ arasındaki rekabet ve çekişme, Hâcib el-Mansûr tarafından Asîlî’nin Sarakusta kadılığına tayiniyle çözüme kavuşturulmuştu.⁹¹⁰

İdareciler açısından bakıldığında iki zümre arasındaki ilişkilerin V/XI. yüzyıldaki durumunun genel hatlarıyla buraya kadar ifade edildiği şekilde olduğu ifade edilebilir. Fakat bu ilişkilerin bir de ilim adamları tarafından bir bakışla ele alınması, konunun bütüncül bir şekilde değerlendirilmesi açısından büyük önem arz etmektedir.

Herşeyden önce ifade edilmelidir ki V/XI. yüzyılda Endülüs’te bir ilim adamı için siyasetin içinde ve idarecilerin yakınında olmak arzu edilen bir durum değildi. Saîd b. Osman’ın (ö. ?) Endülüs’te V/XI. asır başlarında yaşayan pekçok âlimin hocaları arasında yer alan Mekkeli meşhur âlim Âcurrî’den naklettiği “*Sultanın elini*

⁹⁰⁷ İbnü’l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 86.

⁹⁰⁸ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 674.

⁹⁰⁹ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 206.

⁹¹⁰ Kâdî İyâz, **Tertîbü’l-medârik**, C: VII, s. 142.

öpen, Allah'tan başkasına secde eden kimse gibidir"⁹¹¹ şeklindeki sözü, Endülüs'te ilim adamlarının idarecilerle ilişkisine dair geleneksel tavır hakkında önemli ölçüde fikir vermektedir.

Nitekim bu düşüncenin Endülüs'te yerleşik bir bakış açısı olduğunu gösteren çok sayıda örnek vardır. Mesela Âcurrî'nin ifadesinde görülen bu yaklaşımı, Endülüs idaresinde söz sahibi bir aileye mensup olup görme kabiliyetini kaybettikten sonra fıkıh ilmiyle meşgul olan Muhammed b. Abdurrahman (ö. 434/1043) "*Gözlerim gitti fakat bu benim için daha hayırlı oldu, yoksa ben de babam ve ailemin yolunda gidecektim.*" şeklindeki sözleriyle ifade etmişti.⁹¹² Endülüs tabakât kitaplarında yer alan ve birçok ilim adamı hakkında onların hükümdardan uzak durmayı tercih ettiklerini ifade etmek üzere kullanılan "inkıbâz ani's-sultân" ibaresi, siyasî otorite karşısında Endülüs ulemâsı arasındaki yaygın tavra işaret etmektedir.⁹¹³

İlim adamlarının hükümdarlar karşısındaki bu tavrı V/XI. yüzyılda başlamış yeni bir şey değildi. Sâid el-Endelüsî, IV/X. yüzyılın ikinci yarısında Kurtuba'da halife olan ve ilme gösterdiği büyük ilgiyle tanınan Hakem el-Mustansır'ın, aritmetik ve geometride döneminin önde gelen âlimlerinden biri olan Abdullah b. Ubeydullah'a büyük saygı gösterdiği, istifade etmek amacıyla onunla konuştuğu ancak Abdullah b. Ubeydullah'ın halifeye mesafeli durduğunu nakletmektedir.⁹¹⁴ Yine aynı dönemde yaşayan bir tabip olan Saîd b. Abdurrahman, hükümdardan uzak duruşunu şu sözleriyle izah etmektedir: "*Hakikat ilimlerinde yüzdükten, Allah'ın nimetlerinde uzun müddet kaldıktan ve onun melekûtuna yaklaştıktan sonra mı Allah'tan başkasından rızık isteyeceğim? İnsanın ömrünün günleri bir saat nimetlerden faydalanmalıdır. Göz açıp kapayınca kadar geçer. Kendime yükümü indirmeye izin verdim. Ölüme hızla yaklaşıyorum*".⁹¹⁵

Endülüs'te ilim adamları arasındaki bu genel tavır sebebiyle ilim adamlarının çoğunlukla idareciler tarafından himaye edilmeyi kabul etmedikleri, yahut

⁹¹¹ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 345.

⁹¹² Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 116; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 767.

⁹¹³ Bazı örnekler için bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 940.

⁹¹⁴ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 176.

⁹¹⁵ Sâ'd el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 198.

idarecilerin kendileriyle yakınlık kurma istekleri karşısında uzak durmayı tercih ettikleri görülür. Mesela Mürsiyeli Temmâm b. Gâlib, dindar ve takva sahibi olarak bilinen bir dil âlimiydi. Arap diline dair yazdığı ve erbabı arasında meşhur olan bir eseri vardı. Mücâhid el-Âmirî Mürsiye'ye hakim olduğu vakitlerde bir gün Temmâm b. Gâlib'e 1000 dinar göndererek, yazdığı kitaba "Temmâm b. Gâlib tarafından Ebü'l-Ceyş Mücâhid için telif edildi" ibaresini ilave etmesini istemişti. Ancak Temmâm b. Gâlib bunu kabul etmeyerek parayı Emîr Mücâhid'e göndermiş ve sözüne yemin ile başlayarak "*Şayet bana bunun için bütün dünya verilse, bunu yapmaz ve yalan bir şeyi onaylamazdım. Çünkü ben bu kitabı özel olarak Mücâhid için değil, o ilmi isteyen herkes için yazdım*" demişti.⁹¹⁶

İlim adamlarının idarecilerle olan münasebetlerinde, ilim adamının tavrında temayüz ettiği alanın büyük bir etkisinin olduğuna işaret edilmelidir. V/XI. asırda Endülüs'te tecrübî ve müspet ilimlerin herhangi bir sahasıyla ilgilenen âlimlerin çoğunlukla bu çalışmalarını mülûkü't-tavâif emîrlerinin himayesinde gerçekleştirdikleri görülmektedir. Bu durumun en açık örnekleri, Tuleytula'da Zünnûnî emîri Yahyâ el-Me'mûn tarafından himaye edilen ve başkanlığını şehir kadısı Sâid el-Endelüsî'nin yaptığı astronomi ve matematik âlimlerinden oluşan ilim adamı topluluğu, Gırnâta'da Zirî emîri Bâdis b. Habbûs'un himayesinde çalışmalarına devam eden İbnü's-Semh ile Mücâhid el-Âmirî'nin daveti üzerine Dâniye'ye giderek burada riyazî ilimlerin öğretimiyle meşgul olan İbnü's-Saffâr'da görülebilir. Tecrübî ve müspet ilimlerdeki duruma karşın dinî ilimlerde temayüz eden ilim adamlarının idarecilerden uzak durmaya büyük bir gayret gösterdikleri görülür.

Resmî görevler arasında kadılık, şûrâ ve hisbe gibi diğer görevlerden rütbece daha yüksek, bu nispette de daha ağır yükleri olan bir görevdi. V/XI. asırda Endülüs'te ilim adamları arasında kendisine yapılan kadılık teklifini reddeden çok sayıda örnek mevcuttur. İbn Beşkûvâl'in kaydettiğine göre Muhammed b. Cehver tarafından Kurtuba kadılığına getirilmek istenen Musa b. Hüzeyl (ö. 462/1070) emîrden kendisine seksen gün müsaade etmesini istirham etmiş, bu süre zarfında âmâ

⁹¹⁶ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, C: I, s. 283.

olması için dua etmiş ve duası kabul olmuştu. Böylece kadılık makamına da getirilmemişti.⁹¹⁷ Resmî vazifeler arasında özellikle yargı teşkilatı içerisinde yer alan görevlerde bulunan kişilerin kimi zaman baskıyla karşılaşmaktaydılar. İbn Beşkuvâl'in İbnü'l-Mekvî'nin (ö. 401/1011) biyografisi hakkında bilgi verirken kullandığı bir ifade bu durumun varlığını açıkça göstermektedir. İbnü'l-Mekvî olarak tanınan Ahmed b. Abdülmelik V/XI. yüzyılın başlarında Kurtuba'da fetva makamında bulunan döneminin önde gelen fakihlerinden biriydi. İbn Beşkuvâl'in ifadesiyle, “*sultana yağ çekmez, yumuşamaz, kendisini sıkıştırdığı zaman hakikat karşısında doğruluktan ayrılmazdı.*” İbnü'l-Mekvî iki kez Kurtuba başkadılığına getirilmek istenmişse de affını isteyerek görevi kabul etmemiştir.⁹¹⁸ Hûdî hükümdarı Muktedir tarafından Sarakusta kadılığına getirilmek istenen Abdurrahman b. Musa (ö. 468/1076) bu teklifi kabul etmeyeceğine dair yemin etmiş ve görevden affını istemiştir.⁹¹⁹

İlim adamlarının kendilerine teklif edilen kadılık görevini kabul etmek istememeleri, İslâm dünyasında ilim adamlarının idarecilerden gelen bu tür teklifler karşısındaki geleneksel uzak durucu tavırlarıyla bir ölçüde açıklanabilirse de, tek başına açıklamak hatalı olabilir. Zira Dâniyeli Ahmed b. Tâhir (ö. 520/1126 civarı) Dâniye'de kadılık görevini kabul etmemiş ancak şûrâ işlerini yürütmüştü.⁹²⁰ Eğer Endülüs'te bir ilim adamının prensip olarak resmî bir görev almama şeklinde kesin bir tavrı olmuş olsaydı, onun şûrâ görevini de kabul etmemesi beklenirdi. Diğer taraftan kendisine Kurtuba'da şûrâda görev alması teklif edilen Muhammed b. Abdullah (ö. 439/1047) bu teklifi kabul etmemiştir.⁹²¹ Kurtuba'da döneminin en muteber müftüsü olarak kabul edilen Muhammed b. Attâb Tuleytula, Meriyye ve son olarak Kurtuba kadılıklarına getirilmek istenmişse de bu görevlerden affını isteyerek bütün teklifleri geri çevirmiş, fakat Kurtuba'da şûrâda görevlendirilmesine itiraz etmemiştir.⁹²² Bu örneklerde görülen kadılık görevini reddedip şûrâ üyeliğini kabul

⁹¹⁷ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 879.

⁹¹⁸ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 54.

⁹¹⁹ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 500.

⁹²⁰ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 130.

⁹²¹ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 779.

⁹²² İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 799. V/XI. asırda Endülüs'te müftü olarak görevlendirilen ilim adamlarının vasıfları hakkında bkz. Juan Martos Quesada, “Características del muftí en Al-Andalus:

etme durumu, ilk görevin sorumluluğunun ağırlığı ve ikincisinin daha rahat bir ortamda yürütülebilecek bir vazife oluşuyla ilişkili olmalıydı. Zira yargı teşkilatının üst seviyedeki bir vazifesini kabul etmenin bir anlamı da siyasî meselelerin doğrudan içinde veya yakınında olmaktı. Bu ise çoğunlukla ilim adamlarının istemediği bir durumdu. Özellikle kazâî meselelerle ilgili bir görev almış olanlar, asayişin kaybolduğu nispette can güvenliklerini de tehlikede hissediyorlardı. Huttatü'r-Red hakimi olarak görevini yürüttüğü esnada öldürülen Ebû Bekir İbn Vâfid buna örnek olarak gösterilebilir.⁹²³

İlim adamlarının bu endişeyle idarecilerden uzak durmasına sebep olan bir başka husus da bir ilim adamının hükümdar nezdindeki itibarının hükümdarın değişmesiyle sona erebilmesiydi. Mesela Zünnûnî emîri Yahyâ el-Me'mûn döneminde Tuleytula'da yaşayan ve döneminin önde gelen âlimlerinden olan Yahyâ b. Saîd (ö. 468/1076) hükümdar katında muteber bir kişiydi. Yahyâ el-Me'mûn ona büyük değer verir, herhangi bir meselede onunla istişare etmeden karar vermezdi. Öyle ki, Zünnûnîler Kurtuba'yı ele geçirdikleri zaman Yahyâ b. Saîd, şehre girişinde Yahyâ el-Me'mûn'un yanında bulunmaktaydı. Ancak Yahyâ el-Me'mûn'un ölümünden sonra yerine geçen torunu Yahyâ el-Kâdir, dedesinden farklı olarak onu değersiz görmüş, bu durum Yahyâ b. Saîd'in sarayında öldürülmesine kadar varmıştı.⁹²⁴

Çeşitli vesileler yoluyla idarecilerle kurulan ilişki, hiç şüphe yok ki bir ilim adamına çeşitli maddî imkânın da kapısını aralamaktaydı. Bu imkân, dolgun bir ücret karşılığında özel hocalık olabildiği gibi, prestijli bir göreve getirilmek şeklinde de kendisini gösterebilmekteydi. Mesela İbnü'n-Nâkûrî olarak tanınan Kurtubalı Saîd (ö. 392/1002) Hâcib el-Mansûr'un oğullarının hocalığını yapmış, daha sonra yine hâcib tarafından kurulan Medînetüzzâhire Camii imam ve hatipliğine getirilmişti.⁹²⁵ Kurtuba'da ikamet eden bir kıraat âlimi olan Süleyman b. Hişâm (ö. 400/1010 veya daha sonra), Kurtuba'da başladığı kıraat tahsilini, Mısır'da İbn Galbûn'dan aldığı

Contribución al estudio de una institución jurídica hispanomusulmana”, *AEA*, sy. VII (1996), s. 127-143.

⁹²³ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 295.

⁹²⁴ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 962.

⁹²⁵ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: IV, s. 76.

derslerle ilerletmişti. Büyük maddî zorluklar içinde hacca gitmiş, Endülüs'e döndükten sonra Halife Süleyman el-Müsta'in tarafından Kurtuba Ulu Camii'nde kıraat dersleri vermek üzere görevlendirilmesiyle maddî zorluklar yaşadığı günler de geride kalmıştı. Aynı zamanda halifenin imamlığını da yapmaktaydı.⁹²⁶

Oğlu Şüreyh'in anlattığına göre İsbîliye'nin önde gelen kıraat, hadis ve fıkıh âlimlerinden olan babası Muhammed b. Şüreyh (ö. 476/1083), Abbâdî hükümdarı Mu'tazid'a Ramazan ayında bir akşam –muhtemelen Terâvih namazı için- imamlık yapmıştı. Namazı kıldırırken okuduğu âyetin bir yerinde durmuş, ardından kaldığı yerden devam etmişti. Ertesi gün Mu'tazid, Muhammed b. Şüreyh ile konuşurken önceki akşam okumuş olduğu o âyetin manasını o zamana kadar anlayamadığını, ancak kendisinin -kıraat ilmine vukufunun sonucu olarak- bir yerde durması ve sonra kaldığı yerden devam etmesi sayesinde anlayabildiğini söyleyerek ona 1000 dinar, güzel bir at ve bir cariye hediye etmişti.⁹²⁷

Diğer taraftan, Endülüslü ilim adamları arasında Endülüs dışındaki bir hükümdara eser takdim eden kişiler de olabilmekteydi. Mesela Abdullah b. Talha (516/1122'de hayatta) aslen Yâbürelî olup İsbîliye'ye yerleşmişti. Fıkıh, kelâm ve dil konusunda oldukça bilgili olan Abdullah, *Seyfü'l-İslâm alâ mezhebi Mâlik* adında bir eser telif etmiş, 514/1120 yılı hac mevsiminde Mehdiye'ye giderek bu eseri Zîrî hükümdarı Ali b. Temîm'e sunmuştu.⁹²⁸

Son olarak, idarî işlerin yürütülmesinde ilim adamlarından ziyade edip ve şairlerin daha etkin oldukları ifade edilmelidir. Zira bu durumu gösteren çok sayıda örnek mevcuttur. Abbâdîler'in hizmetinde vezirlik yapan meşhur şair İbn Ammâr bu durumun en açık örneklerinden biridir. Humeydî'nin hakkında “*hükümdarların yanında “otlak” arar ve onlardan elde ettikleriyle geçimini sağlardı. Ebû Âmir b. Şüheyd onun Yâbiseli olduğunu söylemiştir. İkbâlüddevle Ali b. Mücahid'i övdüğü*

⁹²⁶ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 309-310.

⁹²⁷ Dabbî, **Buğyetü'l-mültemis**, C: I, s. 113.

⁹²⁸ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: III, s. 39.

uzun bir methiyesi vardı” şeklinde bahsettiği şair İdris b. Yemân bu duruma gösterilebilecek güzel bir örnektir.⁹²⁹

---

⁹²⁹ Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, C: I, s. 261. Konuyla ilgili bir başka örnek için bkz. **a.g.e.**, C: I, s. 249.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ULEMÂNIN SOSYAL STATÜSÜ VE ETKİNLİĞİ

4.1. Ulemânın Görev Alanları

İlk üç bölümde V/XI. yüzyılda Endülüs'te yaşayan ilim adamlarının idareciler ve halk ile olan münasebetleriyle ilgili örnekler verildi. Bu bölümde ise sosyal bir grup olarak ulemâ sınıfı, ulemânın V/XI. yüzyılda Endülüs toplumundaki karşılığı, toplumda neyi inşâ ettikleri, siyasî ve sosyal olaylar üzerinde ne gibi etkilerinin bulunduğu konuları incelenecektir.

4.1.1. Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinde Hocalık

İlim adamları, sahip oldukları ilmî birikim dolayısıyla buldukları bölgenin ilim çevresinin mensuplarıydılar. Dolayısıyla üstlendikleri bütün idarî görevler bir yana, onların öncelikli işi uzmanlık sahibi oldukları alanlarda ders vermektir.⁹³⁰ Bu ders Kur'ân öğretimi⁹³¹ fıkıh ve hadis gibi dinî ilimlerin öğretimi olabildiği gibi dil öğretimi de olabilmekteydi. Endülüs tabakât kitapları, öğrenime yeni başlamış öğrencilere öğretmenlik yapan kişiler hakkında “müeddib”, “müktib” yahut “muallim”⁹³² gibi ibareler kullanmaktadır. Tabakât müelliflerinin kullandıkları ifadeler, kıraat dersleri veren kişilerin bir kısmının bu ilmin öğretimiyle vazifelendirildiğini işaret eder mahiyettedir. Özellikle İbnü'l-Ebbâr'ın *et-Tekmile*'de

⁹³⁰ Muhammed Benabûd, “Socio-Political Role of Andalusian ‘Ulama’ During the Fifth/Eleventh Century”, *Islamic Studies*, C: XXIII, sy. 2 (1984), s. 109 vd.

⁹³¹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 101.

⁹³² İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: IV, s. 30.

biyografilerine yer verdiği çok sayıda kıraat âlimi arasında “tesaddera” fiilini kullandığı bazı kişilerin kıraat öğretimiyle görevli olduğuna işaret etmektedir.

Ebû Ali es-Sadeî derslerini Mürsiye Ulu Camii’nde yapmaktaydı. Kütende Savaşı’nda (Cutanda) şehit olmasından üç yıl önce, 511/1117’de, Tirmizî’nin *el-Câmi*’ adlı hadis kitabını okuttuğu bilinmektedir.⁹³³ Endülüs tabakât kitaplarında yer alan bilgiler, V/XI. yüzyılda kadı, şûrâ azası, imam, hatip, vaiz yahut başka bir vazifeyi icra eden kişilerin bir taraftan bu görevlerini sürdürmekte olduklarına, diğer taraftan da öne çıktıkları alanlarda dersler verdiklerine işaret eder. Meriyye kadısı Muhammed b. Yûsuf (ö. 502/1108) münazara meclislerinde rey fikhî çizgisinde fikh öğretmekteydi.⁹³⁴ Muhammed b. Ahmed (ö. ?) bir taraftan Ceyyân kadılığını yürütürken diğer taraftan fikh öğretiyordu.⁹³⁵ Gırnâta Ulu Camii imam ve hatibi olan Muhammed b. Ahmed (ö. 540/1145’ten önce) bu vazifesini sürdürmekteyken öğrencilere ders vermişti.⁹³⁶ Aynı şekilde Veşka’da şehrin ulu camiinde hadis dersleri veren Musa b. Halef aynı zamanda şehir kadısıydı.⁹³⁷

İbn Beşkûvâl’in verdiği bilgiler, verilen derslerin belli bir organizasyon içinde yürütüldüğünü göstermektedir. Mesela İbnü’l-Faradî Âmirîler döneminde bu şekilde görevlendirilen kişilerden biriydi.⁹³⁸ Bununla birlikte kaynaklar ders veren hocaların aldıkları maaşın miktarı hakkında herhangi bir bilgi sunmamaktadır. Bu konuya bölümün ilerleyen kısımlarında tekrar değinilecektir.

İlim adamlarının vücuda getirdikleri eserler, incelenen dönemde ulemâ arasında ilgi duyulan konular hakkında fikir verici mahiyettedir. Mesela Kurtubalı Ahmed b. Afif (ö. 420/1029) öğretmenlerin eğitim-öğretimde dikkat etmeleri gereken hususlar hakkında *Âdâbü’l-l-mu’allimîn* adlı bir eser telif etmişti.⁹³⁹ Ahmed b. Afif’in bu eseri telif edişinde, Kurtuba’da Hânûtü’r-Reyhânî adlı mescidinde insanlara Kur’ân öğretimiyle meşgul olması ve nasihatleriyle pekçok kişinin uygun

⁹³³ İbnü’l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: IV, s. 212.

⁹³⁴ İbnü’l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 82.

⁹³⁵ İbnü’l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 96.

⁹³⁶ İbnü’l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 129.

⁹³⁷ İbnü’l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 401.

⁹³⁸ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 393.

⁹³⁹ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 75.

olmayan davranışlarını düzeltmelerine vesile olmasının etkili olmuş olması muhtemeldir.

Tuleytulalı Ahmed b. Yahyâ'nın muhtemelen Tuleytula Ulu Camii'nde bir vaaz meclisi vardı.⁹⁴⁰ Meâfirî nisbesiyle tanınan Talemenkeli kıraat âlimi Ahmed b. Muhammed (ö. 429/1040) Doğu'daki ilim tahsilinin ardından Endülüs'e dönüşünde Kurtuba'ya yerleşmiş ve Müt'a Mescidi'nde imamlık vazifesinde bulunmuştu.⁹⁴¹ Ahmed b. Eyyûb'un (ö. 432/1043) Kurtuba Ulu Camii'ndeki vaazları halk tarafından büyük bir teveccühle takip edilir, ön taraflarda yer bulmak isteyen Kurtuba halkı camiye erkenden gelirdi.⁹⁴² Tuleytula'nın önde gelen fıkıh âlimlerinden olup vefat ettiğinde insanların "*Bugün ilim öldü*" dedikleri ve İbn Erfa' Re'sühû olarak tanınan Ahmed b. Kâsım'ın (ö. 443/1051) Tuleytula Ulu Camii'nde ders halkası vardı.⁹⁴³ Bu tür örnekleri çeşitli Endülüs şehirleri için çoğaltmak mümkündür.

V/XI. yüzyılda Endülüs'te bir ilim adamının okuttuğu ders karşılığında aldığı ücret konusu oldukça muğlaktır. Dönem hakkında bilgi veren kaynakların meseleye dair neredeyse hiç kayıt sunmaması bu soruya cevap bulmayı zorlaştıran en önemli sebeptir. Diğer taraftan, söz konusu dönemde Endülüs'te medreseleşme şeklinde bir müessese henüz mevcut olmadığından, ders veren bir ilim adamının bunu tayin edilen bir ücret karşılığında mı yoksa herhangi bir ücret almadan mı sürdürdüğü de bilinmemektedir. Yine de, İbnü'l-Faradî ve İbnü'l-Ebbâr'ın eserlerinde verdikleri iki farklı kayıt, V/XI. asırda ders vermekle görevlendirilen bir kişiye ücret tahsis edildiğini açık bir şekilde göstermektedir. İbnü'l-Faradî'nin kaydettiğine göre Asîlî, Doğu'daki tahsilinin ardından Endülüs'e döndükten bir süre sonra edindiği geniş ilmî birikimle kendisini göstermişti. Kurtuba'da ders okutmaya başladıktan sonra şöhreti artmış ve onun yetkin bir ilim adamı olduğunu gören Hâcib el-Mansûr'un emriyle kendisine "mukabele" adıyla bir ücret tahsis edilmişti.⁹⁴⁴ İbnü'l-Ebbâr'ın verdiği bilgilere göre ise Batalyevsli Ferh b. Hadîde (ö. 480/1087), Eftasî hükümdarı el-Muzaffer ile aralarında tatsız bir durum yaşandıktan sonra İşbîliye'ye gelmişti. Bu

⁹⁴⁰ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 78.

⁹⁴¹ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 84.

⁹⁴² İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 88.

⁹⁴³ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 94.

⁹⁴⁴ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, C: VII, s. 137.

dönemde Abbâdî hükümdarı Mu'tazîd'in annesi tarafından yaptırılan caminin inşası yeni tamamlanmış, Ferh b. Hadîde de vakıflardan kendisine bir maaş bağlanarak ders vermek üzere Mu'tazîd tarafından görevlendirilmişti. Vefatına kadar bu vazifeyi sürdürmüştü.⁹⁴⁵ Dönemin meşhur fıkıh âlimlerinden İbn Rüşd, Kur'ân öğretimi karşılığında ücret almanın caiz olup olmadığına dair kendisine sorulan bir soruya, bunun da diğer işler gibi bir iş olduğu cevabını vererek ücret almanın caiz olduğunu ifade etmişti.⁹⁴⁶ İbn Rüşd'e yöneltilen bu sorudan, meselenin o dönemde Endülüs'te tartışmalı konular arasında olduğu anlaşılmaktadır. İbnü'l-Faradî'nin verdiği bilgi, ders vermekle görevlendirilen bir kişiye bir ücret tahsis edildiğini genel olarak göstermekteyken, İbnü'l-Ebbâr'ın Feth b. Hadîde hakkında verdiği bu bilgiler, V/XI. yüzyılda İşbîliye'de ders vermekle görevlendirilen bir ilim adamına tahsis edilen ücretin vakıflar tarafından verildiğini göstermesi bakımından son derece önemlidir. Fakat söz konusu dönemde Endülüs'ten günümüze ulaştığı bilinen bir vakıf senedi bulunmadığından, vâkîf, vakfın amacı, vakfa gelir getirmek üzere tahsis edilen mallar, gelirleri, görevlileri ve bu kişiler için tayin edilen ücretler gibi bir vakıf hakkındaki temel sorular halen cevaplanmayı beklemektedir. Yine de bu konu tamamen karanlık da değildir. Tuleytulalı fıkıh âlimi İbn Muğîs (ö. 459/1067) sözleşme metinlerini bir araya getirdiği eseri *el-Mukni' fi ilmi'-ş-şürût*'ta Kur'ân okuma ve yazı yazmayı öğretmek üzere yapılacak ders için hocayla öğrencinin velisi arasında akdedilecek bir sözleşmeye de yer vermiştir: “... oğlu ..., hoca olan ..... oğlu ..... 'ı, oğlu ..... 'a bir yıl boyunca Kur'ân okumayı ve yazı yazmayı öğretmek üzere, ... tarihinden başlayarak her ay ..... ödeyecek; ..... hoca adı geçen ..... okutmaya başlayacak ve bununla meşgul olacaktır. Şahit, imza ve tarih.”⁹⁴⁷

⁹⁴⁵ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: IV, s. 25.

⁹⁴⁶ İbn Rüşd, *Mesâilü Ebi'l-Velîd İbn Rüşd*, C: I, s. 181-182.

⁹⁴⁷ İbn Muğîs, *el-Mukni' fi ilmi'-ş-şürût* (thk. Sahy el-Hatîb), Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000, s. 133.

4.1.2. Devlet Hizmetindeki Görev Alanları

Birinci Bölüm’de görüldüğü üzere teorik olarak ilim tahsilinin nihaî hedefi, kişinin inançları doğrultusunda bir hayat yaşaması için gerekli bilgilere sahip olmasıydı. Bu anlayışın uygulamada da büyük ölçüde teoriyle örtüştüğü görülmekle birlikte, ilim adamı için bu sonuç dışında başka kazandırdıkları da vardı. Herşeyden önce bir ilim adamı toplum içinde büyük bir itibar görmekteydi; devletin çeşitli kademelerinde görev alma ve böylece maddî açıdan müreffeh bir konuma kavuşma imkânına sahipti.⁹⁴⁸ İlim adamları, sahip oldukları bilgi birikimi ve aklî becerileriyle devlet idaresinin yürütülmesinde görevlendirilmekteydiler. Herhangi bir resmî görev alan bir âlimin, bir zaman sonra farklı görevlere getirildiği görülür. Mesela Hâcib el-Mansûr tarafından Kurtuba Ulu Camii’nde kıraat dersi vermekle görevlendirilen Ahmed b. Ali (ö. 406/1015), Hişâm el-Müeyyed’in ikinci halifelik döneminde Kurtuba’da şûrânın yürütülmesinde görev almıştı.⁹⁴⁹ Bu durum Endülüs Emevî Devleti döneminde böyle olduğu gibi, mülûkû’t-tavâif ve Murâbitlar dönemleri için de geçerliydi. Dolayısıyla ulemâdan olmak, bürokratik hayatın da -potansiyel olarak- bir üyesi olmak anlamına gelmekteydi. V/XI. yüzyılda Endülüs’te bu durumun en güzel örneğini Ebü’l-Velîd el-Bâcî’nin hayatında görmek mümkündür. Kısıtlı imkânlarla tahsil gören ve Doğu’daki öğrenimi esnasında Bağdat’ta gece bekçiliği yaptığı rivayet edilen Bâcî, Endülüs’e dönüp sahip olduğu zengin ilmî birikimle tanındıktan sonra Sarakusta’da Hûdîler’in hizmetine girmişti.⁹⁵⁰

Bâcî örneği, V/XI. yüzyıla gelindiğinde ilim adamlarının getirildikleri çeşitli idarî görevler yoluyla Endülüs bürokratik hayatında sahip oldukları konuma da işaret etmektedir. Bir ilim adamının bürokraside kendisine yer bulabilmesinin yolu ilim tahsil etmesinden geçmekteydi. Bununla birlikte bürokratik bir görev almak için her zaman geniş bir birikime sahip olmak gerekmiyordu. İbn Beşkûvâl’in ifadesiyle “*iyi bir aileye, az ilme sahip*” bir kişi olan Muhammed b. Yahya (ö. 411/1020)

⁹⁴⁸ Muhammed Abdülhamid İsa, *Târîhu’t-ta’lîm fi’l-Endelüs*, s. 230.

⁹⁴⁹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 142.

⁹⁵⁰ Zehebî, *Siyerü a’lâmi’n-nübelâ*, C: XVIII, s. 535-545; Ahmet Özel, “Bâcî”, *DİA*, C: IV, s. 414-415.

Kurtuba'da şurta ve Endülüs'ün çeşitli yerlerinde kadılık görevinde bulunmuştu. Bu gibi örneklere V/XI. yüzyıl Endülüs'ünde sık rastlanmamakla birlikte, bir kişinin kadılık dahil olmak üzere yargıyla ilgili görevlere tayin edilmesinde geniş bir ilmî birikime sahip olma şartının her zaman aranmadığını göstermesi bakımından dikkate değerdir.⁹⁵¹ Nitekim Kurtuba'da şûrâda bulunan İbn Beşküvâl'in “*az bilgiye sahip, seçkin bir aileye mensup*” bir kişi olarak bahsettiği Kurtuba'da şûrâ meclisi üyesi Abdullah b. Muhammed (ö. 402/1012)⁹⁵² bu göreve muhtemelen kadılık yapan babasının kredisiyle getirilmişti. Bu konu ileride ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

İlim adamları çoğunlukla kadı, şûrâ üyesi, sâhibü'ş-şurta, muhtesib, imam, vaiz gibi çeşitli görevlerde bulunmaktaydılar.⁹⁵³ Bu kişilerin yürüttükleri görev karşılığında maaş alındığı bilinmektedir.⁹⁵⁴ Bununla birlikte bazı istisnâî örnekler de görülmektedir. Mesela Abbâdî hükümdarı Mu'temid tarafından Kurtuba başkadılığına getirilen Abdurrahman b. Süvâr (ö. 464/1072), kadılık görevini ücret almadan yürütmüştü.⁹⁵⁵

Endülüs Emevî Devleti döneminde kadılar arasındaki en üst makam Kurtuba başkadısı iken, mülükü't-tavâif döneminde hukukî işlerin yürütülmesiyle ilgili görevlendirilecek kişiler hakkında karar sahibi olan emîrliğin merkezindeki kadıydı. Mesela Zünnûnîler'in başşehri Tuleytula'da kadılık yapan Ebû Muhammed İbnü'l-Hazzâ, Zünnûnî hakimiyetindeki Talbîre (Talavera) kadılığına Ahmed b. Yahyâ'yı (ö. 449/1057) getirmişti.⁹⁵⁶ Aynı dönemde dikkat çekici bir şekilde, Kurtuba'da Cehverîler döneminde Yûnus b. Abdullah'tan sonra şehir kadılığı yapan Muhammed b. Ahmed (ö. 435/1043) şehir halkının kararı doğrultusunda bu makama

⁹⁵¹ İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 740.

⁹⁵² İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 390-391.

⁹⁵³ V/XI. asırda Endülüslü ilim adamlarının aldıkları kazâî görevlerin en yüksekten alt kademeye doğru hiyerarşik sıralaması başkadılık, büyük şurta (eş-şürtatü'l-kübrâ) orta şurta (eş-şürtatü'l-vüstâ), küçük şurta (eş-şürtatü's-suğrâ), sâhibü'r-red, sâhibü'l-medîne ve sâhibü's-sûk şeklindeydi. Bkz. Muhammed Abdülvehhâb Hallâf, *Târîhu'l-kazâ fi'l-Endelüs mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ nihâyeti'l-karni'l-hâmis el-hicrî / el-hâdî aşer el-mîlâdî*, Kahire, el-Matbaatü'l-Arabiyyeti'l-Hadîse, 1992, s. 519.

⁹⁵⁴ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, C: VIII, s. 133. İmam ve diğer görevlilerin ücret aldığına dair bkz. İbn Rüşd, *Mesâilü Ebi'l-Velîd İbn Rüşd*, C: I, s. 251-252.

⁹⁵⁵ İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 498.

⁹⁵⁶ İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 101.

getirilmişti.⁹⁵⁷ Resmî bir vazifede bulunan bir âlim, kimi zaman bulunduğu görevden alınarak başka bir göreve getirilirdi. İbnü'l-Meşşât olarak bilinen Kurtubalı Abdurrahman b. Muhammed (ö. 397/1007) Kur'ân'ın tamamını ezberlemiş, güzel sesi, Kur'ân ilimlerine vukufiyeti, zekası ve yazısının güzelliğiyle temayüz etmişti. İlk olarak Kurtuba'da şûrâ üyeliğine seçilmiş, daha sonra Hâcib el-Mansûr tarafından Şurta teşkilatı ve sultanın emirlerini içeren belgelerin (el-vesâikü's-sultâniyye) düzenlenmesiyle görevlendirilmişti. Ardından İsticce, Üşûne, Karmûne, Mevrûr ve Tâkerunne (Taragonna) kadılıkları birleştirilerek uhdesine verilmişti. Bir süre sonra bu görevinden alınarak hisbe teşkilatında görev almış, daha sonrası ise Ceyyân ve ardından Belensiye kadısı olmuştu.⁹⁵⁸ Kurtuba'da Abdullah b. Muhammed (ö. 426/1035), Kurtuba Ulu Camii sâhibü's-salâtı⁹⁵⁹ olmadan önce Kadı Yûnus b. Abdullah'ın kâtibi ve vasiyetlerin uygulanmasından sorumluydu.⁹⁶⁰ Kurtubalı bir kıraat âlimi olan Hasan b. Ubeydullah (ö. 486/1093), Gırnâta'da önce Kur'ân okutmakla görevlendirilmiş, daha sonra ise şehir kadılığına getirilmişti.⁹⁶¹ Kurtubalı Abdussamed b. Musa (ö. 495/1102) şûrâda görev almış ve daha sonra şehir başkadılığına getirilmişti. Abdussamed, bir mescitte imamlık da yapmaktaydı ve buna kadılık yaptığı dönemde de devam etmişti.⁹⁶² Bununla ilgili verilebilecek örneklerden bir diğeri, Endülüs nevâzil literatürü içinde önemli bir yere sahip olan *Ahkâmü'l-kübrâ* adlı eserin müellifi olan Ceyyânlı İsa b. Sehl (ö. 486/1093) idi. 413/1022'de doğan İsa b. Sehl, Kurtuba'da Mekkî b. Ebû Tâlib'den kıraat, Muhammed b. Attâb'dan fıkıh tahsil etmiş ayrıca çok sayıda âlimden de ders almıştı. O ilk olarak Tuleytula'da kadılık yapan İbnü'l-Haşşâ'nın katipliğini yapmıştı. Bu esnada muhtemelen kırklı yaşlarındaydı, zira Zünnûnî emîri Yahya el-Me'mûn tarafından 450/1058'de kadılığa getirilen İbnü'l-Haşşâ yine emîr tarafından 460/1068'de bu görevden alınmıştı.⁹⁶³ Muhtemelen İbnü'l-Haşşâ'nın azlinden sonra Kurtuba'ya gelen İsa b. Sehl, burada kadı Ebû Bekir İbn Manzûr'un katibi olmuş,

⁹⁵⁷ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 767.

⁹⁵⁸ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 464.

⁹⁵⁹ Büyük şehirlerde Cuma namazının kılındığı camilerde namaz kıldırarak görevli kişiler için kullanılan terimdir. Bkz. García Sanjuán, *Till God Inherits the Earth*, s. xviii.

⁹⁶⁰ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 410.

⁹⁶¹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 225.

⁹⁶² İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 550.

⁹⁶³ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 503.

ardından bir süre şûrâda görev almıştı. Daha sonra ise Udve ve Gırnâta'da kadılık yapmıştı.⁹⁶⁴ Örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Bu tür görevlendirilmelerde şehirler arasında en üstte Kurtuba'nın yer aldığı bir hiyerarşi söz konusuydu. Kurtuba'da Kur'ân dersi vermekle görevlendirilen bir kişi diğer şehirlerde kadılık, ulu cami imam ve/veya hatipliği gibi daha üst kabul edilebilecek görevlere getirilebilmekteyken, görevden azledilmesini gerektiren bir durum yaşanmamışsa görev değişikliği çoğunlukla terfi şeklinde görülmekteydi. Mesela Sirâc b. Abdullah, Kurtuba başkadılığına getirilmeden önce şûrâ üyesi olarak görev yapmıştı.⁹⁶⁵ Ahmed b. Abdullah (ö. 413/1022) ilk olarak Fahsu'l-Bellût kadılığı yapmış, ardından Kurtuba'da Huttatü'r-Red hakimi⁹⁶⁶ olmuş, sonra şûrâ üyeliğine ve nihayet Kurtuba başkadılığına getirilmişti.⁹⁶⁷ Mesela Ceyyânlı bir kıraat âlimi olan Yahyâ b. Saîd (ö. 500/1106-07) önce Kurtuba'da Kur'ân okutmakla görevlendirilmiş, daha sonra memleketi Beccâne kadılığına getirilmişti. Kendisine hatiplik vazifesi de verilmişse de bir süre sonra kadılıktan alınarak hatipliğe devam etmişti.⁹⁶⁸ Kurtuba'da Huttatü'r-Red mahkemesinde görev yapan Eyyûb b. Ömer (ö. 398/1008), memleketi Leble'de kadılık yapmıştı.⁹⁶⁹ İbnü'l-Lebbân olarak tanınan Kurtubalı Ahmed b. Hakem (ö. 390/1000), Mevrûr ve Karmûne kadılıklarında bulunduktan sonra Kurtuba'da şûrâda görev almış, daha sonra da Tuleytula kadılığına getirilmişti.⁹⁷⁰

Yargı teşkilatı bünyesinde yer alan vazifelerden biri de, tabakât eserlerinde "ahkâm" olarak isimlendirilen ve şehir kadısı tarafından görevlendirilen kişi tarafından yürütülen bir görevdi. Ahkâmın kadılık makamından daha alt seviyede bir görev olduğu anlaşılmaktadır. Mesela Gırnâtalı Muhammed b. Saîd (ö. 524/1130'da

⁹⁶⁴ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 635.

⁹⁶⁵ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 354.

⁹⁶⁶ İbn Abdûn, hakimın hayırlı, iffet sahibi, âlim, zengin, belge düzenleme konusunda ve tartışmalı meseleleri çözecek bilgi birikimine sahip, rüşvet almayan ve buna meyl etmeyen, hüküm verirken hak ve adaletten başka bir şey gözetmeyen ve kimseden çekinmeyen bir kişi olması gerektiğini kaydetmektedir. Bkz. *Selâsü resâil Endelüsiyye*, s. 11. Huttatu'r-Red hakimi, kadıların şüphe duydukları bir davayı ilettikleri mahkemedir. Geniş bilgi için bkz. Muhammed Abdülvehhâb Hallâf, *Târîhu'l-kazâ fi'l-Endelüs*, s. 519 vd.

⁹⁶⁷ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 68.

⁹⁶⁸ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 964.

⁹⁶⁹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 189.

⁹⁷⁰ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 45.

hayatta), Kadı Abdülmün'im b. Semecün tarafından Gırnâta'da bu vazifeye görevlendirilmiş, daha sonra Meriyye kadılığına getirilmişti.⁹⁷¹

Kurtuba'da başkadılık ile ulu cami imam ve hatipliğinin aynı kişinin uhdesinde bulunması Endülüs Emevî Devleti döneminde görülen bir uygulamaydı.⁹⁷² Bu duruma Hammûdiler'in Kurtuba idaresini ele geçirdikleri dönemde de devam edilmiştir. Abdurrahman b. Ahmed (ö. 422/1031), Hammûdiler'in Kurtuba idaresini ellerinde tuttukları dönemde Ali b. Hammûd tarafından Kurtuba başkadılığına getirilmiş, Kâsım b. Hammûd'un tahta geçtiği dönemde bu vazifesine Kurtuba Ulu Camii imam ve hatipliği de ilave edilmişti.⁹⁷³ Mülûkü't-tavâif dönemine örneğine rastlanmayan bu uygulama, Murâbitlar döneminde İbn Rüşd ve İbnü'l-Mesânif olarak tanınan Muhammed b. Asbağ'ın (ö. 536/1142) Kurtuba başkadılığı yanında Kurtuba Ulu Camii imamlığına getirilmesiyle yeniden görülmektedir.⁹⁷⁴

Çarşı-pazar esnafıyla ilgili meselelerde şurta ve hisbe bünyesinde görev alan kişiler dışında, özel olarak bu konuyla ilgilenen kişiler de vardı. İbn Beşküvâl'in ifadesi, Tuleytulalı bir fıkıh bilgini olan Muhammed b. Musa (ö. ?) esnafla ilgili hukukî konuları çözüme kavuşturan bir müftüydü.⁹⁷⁵

Kimi zaman da resmî bir göreve getirilmiş bir kişiye başka vazife yahut vazifeler de verilirdi. Mesela Abdurrahman b. Ahmed (ö. 422/1031) Hammûdiler'in Kurtuba'ya hakim olmasından sonra Ali b. Hammûd tarafından şehir kadılığına getirilmiş, Ali b. Hammûd'un ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Kâsım, Abdurrahman'ın kadılığını devam ettirdiği gibi Kurtuba Ulu Camii imam ve hatipliği vazifesini de ona tevdi etmişti.⁹⁷⁶ İbn Beşküvâl'in kendisinden "Döneminde Endülüs'ün en büyük fakihlerinden biri" olarak bahsettiği İbnü't-Tallâ' olarak tanınan fakih Muhammed b. Ferec şûrâda görev almasının yanı sıra Kurtuba Ulu Camii imamlığına getirilmişti. Burada hem ders vermekte, hem de kendisine sorulan

⁹⁷¹ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 107.

⁹⁷² Bazı örnekler için bkz. İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 139; İbn Beşküvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 67; Dabbî, **Buğyetü'l-mültemis**, C: I, s. 232.

⁹⁷³ İbn Beşküvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 486.

⁹⁷⁴ İbn Beşküvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 839, 844.

⁹⁷⁵ İbn Beşküvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 744.

⁹⁷⁶ İbn Beşküvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 485-486.

meseleler hakkında fetva vermektedir.⁹⁷⁷ İbnü't-Tallâ'a benzer şekilde, Kurtuba'da döneminin önde gelen fakih ve müftülerinden biri olan şûrâ üyesi olarak görev yapan Kurtubalı Abdülaziz b. Abdullah (ö. 508/1114), Kurtuba Ulu Camii imamlığıyla da görevlendirilmişti. Kurtuba halkı, Abdülaziz'in riyasetinde tertip edilen münazara meclislerinden fikhî konularda istifade etmekteydi.⁹⁷⁸ Öyle anlaşılıyor ki, bu dönemde resmî bir görevin yanı sıra Kurtuba Ulu Camii imamlığıyla görevlendirilen kişiler ilmî sahadaki yetkinlikleriyle kabul görmüş ilim adamlarıydı. Belensiye'ye bağlı küçük bir yerleşim birimi olan Lüriyye'de kadılık yapan Mes'ûd b. Muhammed (ö. 530/1136), vefatına kadar evinin yakınlarında bir mescitte hatiplik de yapmıştı.⁹⁷⁹

Dönemin önde gelen bilginlerinin öğrencisi olmak, yargı teşkilatıyla ilgili yüksek bir göreve getirilmede belirleyici olabilmekteydi. Mesela Kurtuba başkadısı İbn Zerb'in yanında fıkıh tahsil eden Muhammed b. Abdullah (ö. 414/1023) hocası tarafından önce Kurtuba'da şûrâda görevlendirilmiş, daha sonra Mezâlim mahkemesinde görev almıştı.

Dönemin bazı dil bilginlerinin resmî yazışmaları yürütmek üzere tavâif dönemi emîrlerinin hizmetinde buldukları da görülür. Bataleyevsli Abdullah b. Hattâb (ö. 484/1091 civarı) bu duruma gösterilebilecek güzel örneklerden biridir. Babasından dil ve edebiyat öğrendikten sonra bir süre dersler vermiş olan Abdullah, ilk olarak Eftasî hükümdarı Muzaffer'in hizmetine girerek emîrin belgelerini hazırlamış, daha sonra Abbâdî sarayında önce Mu'tazîd ve ardından oğlu Mu'temîd'in hizmetinde aynı vazifeyi sürdürmüştü.⁹⁸⁰

Endülüs'teki bu "bürokrat âlim", kapsamın "bürokrat ulemâ aileleri" şeklinde genişletilmesiyle daha açık hale gelecektir. Nitekim Dabbî'nin, Kurtuba'da bürokratik hayatta yer alan bir aileye mensup olan başkadı İbn Zekvân'dan (ö.

⁹⁷⁷ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 824.

⁹⁷⁸ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 543-544.

⁹⁷⁹ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: s. II, 435.

⁹⁸⁰ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: III, s. 29.

413/1022) bahsederken kullandığı “İlim ve riyaset sahibi bir ailedendi. Kadılık onların arasında gidip gelmekteydi.” şeklindeki ifadesi bu duruma işaret eder.⁹⁸¹

V/XI. yüzyıl başlarında Endülüs’ün çeşitli bölgelerinde kadılık yapmış bir fıkıh âlimi olan Ziyâd b. Abdullah (ö. 430/1039), Endülüs’te “Şebtûn” olarak tanınan ve İmam Mâlik’in Endülüslü öğrencilerinden olan Ziyâd b. Abdurrahman’ın⁹⁸² (ö. 193/808?) beşinci kuşaktan torunuydu. Ailede Şebtûn ile başlayan ilim geleneğinin V/XI. yüzyıla kadar devam ettiği görülmektedir. Ziyâd’ın ders aldığı hocaları arasında yer alan babası Abdullah b. Muhammed (ö. 435/1044) de dönemin âlimlerinden biriydi. İbn Beşkûvâl, fitne yıllarında Endülüs’ün çeşitli bölgelerinde kadılık yapmış olsa da Ziyâd b. Abdullah’ın büyük bir ilme sahip olmadığını kaydetmektedir.⁹⁸³ Bu durumda, Ziyâd’ın büyük dedelerinden Şebtûn’un Endülüs’te sahip olduğu itibarın, aile fertlerine ayrıcalıklı bir mevki kazandırmakta olduğu anlaşılmaktadır. Endülüs Emevî halifesi Hişâm el-Müeyyed’in ikinci hükümdarlık döneminde Kurtuba başkadılığına getirilen Abdurrahman b. Ahmed (ö. 407/1016) bu duruma gösterilebilecek bir örnektir. İbn Beşkûvâl’in naklettiğine göre hadis rivayeti ve edebî yönüyle temayüz eden bir şahsiyet olan Abdurrahman b. Ahmed, fıkıh alanında çok bilgili bir kişi değildi.⁹⁸⁴

İlim adamları, özellikle de fukaha, sırf ilim adamı oldukları için ayrıcalık sahibi bir zümre değildi ancak toplum içinde “havâs” kabul edilen ve kendilerine karşı son derece saygı duyulan kişilerdi. Endülüs’te devlet idaresinde görev alan kişiler, her bir vazife için belirlenmiş bir renge sahip özel kıyafetler giymekteydi. Mesela vezirlik payesine sahip olan Abdurrahman b. Muhammed, Kurtuba başkadısı olarak görevlendirildiği zaman vezirlere has kıyafetini çıkarmış ve fukahanın giydiği yeşil elbiseyi giymişti.⁹⁸⁵

Endülüs’te Kabrî olarak meşhur olan Muhammed b. Mevheb’in oğlu Abdülvâhid b. Muhammed (ö. 456/1064), Kurtuba’da babasından ve Asîlî’nin de

⁹⁸¹ Dabbî, *Buğyetü’l-mültemis*, C: I, s. 233.

⁹⁸² Hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Hakan Çavuşoğlu, “Şebtûn”, *DİA*, C: XXXVIII, s. 398-400.

⁹⁸³ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 414-415.

⁹⁸⁴ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 472.

⁹⁸⁵ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 469.

aralarında bulunduğu dönemin meşhur âlimlerinden ders aldıktan sonra Şâtibe’de Mezalim Mahkemesi’nde görev almış, daha sonra Belensiye Ulu Camii imamı olmuştu.⁹⁸⁶ Hayatının son yılları, kız kardeşinin oğlu olan Ebü’l-Velîd el-Bâcî’nin şöhretinin arttığı dönemdi.

İlim adamlarının yürüttükleri görevlerden bir diğeri de vakıflarla ilgiliydi. Endülüs’te vakıf müessesesinin Endülüs Emevî Devleti döneminden beri mevcut olduğu bilinmekteyse de, o döneme ait vakıfların ne gelir ne de işleyişleri hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Endülüs’teki vakıfların eğitimle ilgili varlığına dair bilgiler çoğunlukla Nasrîler döneminde Gırnâta’da Yûsufiyye Medresesi’nin kurulmasından sonraya aittir.⁹⁸⁷ Bu durumun beraberinde getirdiği en büyük mesele, hayatı boyunca yargı teşkilatında yer almadığı gibi ticaret yahut başka bir meslekle de iştigal ettiği bilinmeyen, ilimle meşgul olarak öğrencilere ders vermiş kişilerin bunun karşılığında bir ücret alıp almadıklarıdır. Bu soruyu cevaplamak iki açıdan önemlidir. Birincisi, Doğu İslâm dünyasındaki şekliyle Endülüs’te medresenin henüz ortaya çıkmadığı V/XI. yüzyılda bir müesses yapının ne derece söz konusu olduğunu ortaya koyabilmek için bu noktanın aydınlatılması gerekmektedir. İkincisi ise, ilim adamlarıyla siyasî otorite arasındaki ilişkilerin değerlendirilebilmesi, bir başka ifadeyle ilim adamlarının ne ölçüde bağımsız olduğunun tespit edilebilmesi için bu soru cevaplanmalıdır. Endülüs’te III/IX. yüzyılda varlığı bilinen vakıfların idaresiyle ilgili görevi yürüten kişilerin hukukî hükümleri bilmeleri gerektiğinden, bu kişiler dinî ilimler tahsili gören kişiler arasından seçilmekteydi. Mesela Kurtubalı Muhammed b. Amrûs (ö. 400/1010) Kurtuba’da başladığı tahsilinin ardından önce hac ibadetini yerine getirmiş ve ardından Bağdat’a giderek 369/979’da Ebherî ve Dârekutnî gibi meşhur âlimlerin de aralarında bulunduğu çok sayıda hocadan ders almıştı. Bağdat’ın yanı sıra Basra, İskenderiye, Mısır ve Kayrevan’da da dönemin âlimlerinden istifade ettikten sonra Endülüs’e dönmüş ve vakıflarla ilgili işleri

⁹⁸⁶ Kâdî İyâz, *Tertîbü’l-medârik*, C: VIII, s. 144-145.

⁹⁸⁷ Endülüs’te vakıflar hakkında bkz. Mehmet Özdemir, “Endülüs’te Eğitimi Desteklemek İçin Kurulan Vakıflara Dair Bazı Notlar” *Vakıf ve Toplum*, sy. 2 (2014), s. 44-49; Alejandro García Sanjuán, *Till God Inherits the Earth: Islamic Pious Endowments in al-Andalus (9-15th centuries)*, Leiden, Brill, 2007. Endülüs’te medreselerin Yûsufiyye Medresesi’nden daha önce kurulmuş olabileceği hakkında bkz. George Makdisi, “The Madrasa in Spain: Some Remarks”, *Revue de l’Occident Musulman et de la Méditerranée*, C: XV-XVI, s. 2 (1973), s. 153-158.

yürütmek üzere görevlendirilmişti.⁹⁸⁸ Diğer taraftan vakıfların sadece Kurtuba’da bulunmadığı, diğer Endülüs şehirlerinde de vakıfla ilgili görevleri yürüten kişilerin varlığından anlaşılmaktadır. Mesela İbnü’s-Saffâr olarak tanınan Muhammed b. Ahmed, Uriyûle’de sâhibü’l-ahbâs olarak görev yapmıştı.⁹⁸⁹ Konuyla ilgili olarak işaret edilmesi gereken noktalardan biri, tıpkı kadılık gibi, vakıfların idaresiyle ilgili görevin de kabul edilmek istenmeyen vazifelerden biri olduğudur. Nitekim Tuleytulalı Mervân b. Abdullah (ö. ?), vakıfların idaresiyle ilgili göreve getirilmek istenmişse de bu görevi kabul etmemişti.⁹⁹⁰ Diğer İslâm topraklarında olduğu gibi Endülüs’te de vakıfların eğitim dışında hastane yapımı gibi toplumun faydalanacağı farklı alanları kapsadığı da görülmektedir.⁹⁹¹

Her ne kadar ulemâdan olan bir kişi, devlet idaresinin çeşitli kademelerindeki görevler için en uygun aday idiyse de, her ilim adamının bürokratik hayatın içinde yer alabilmek için ilim tahsil ettiğini söylemek hatalı bir yaklaşımdır. Zira İslâm dünyasında sultana ve sultandan gelecek herhangi bir makam teklifine karşı duran geleneksel ulemâ tavrı, Doğu’da olduğu gibi Endülüs için de geçerliydi. Gerekçesi ne olursa olsun, V/XI. yüzyılda Endülüs’te yaşayan ulemâ arasında bu tavrın güçlü bir şekilde kendisini hissettirdiği anlaşılmaktadır. Abdurrahman b. Ahmed (ö. 407/1016) Kurtuba başkadılığından azledildiği kendisine tebliğ edildiği zaman sevinmiş, hatta Kurtuba halkına sadaka vererek hayırda bulunmuştu.⁹⁹² Muhtemelen Abdurrahman b. Ahmed’i görevden alınmaya bu denli sevindiren, söz konusu dönemin son derece çalkantılı siyasî ortamıydı. Görevden azledildiği zaman duyduğu sevinç belki de canına gelebilecek bir tehlikeden kurtulduğu içindi. Nitekim görevi esnasında öldürülen kadılar bulunmaktaydı. Mesela İbnü’l-Hâc olarak tanınan Muhammed b. Ahmed (ö. 529/1135) Kurtuba başkadılığını yürütmekteyken, bir Cuma namazında secdedeyken öldürülmüştü.⁹⁹³ Aynı sebep dolayısıyla İsa b. Muhammed (ö. 402/1012) kendisine iki kez kadılık teklif edilmesine rağmen her

⁹⁸⁸ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 714.

⁹⁸⁹ İbnü’l-Ebbâr, *et-Tekmile*, C: II, s. 106. “Sâhibü’l-ahbâs”, III-V/IX-XI. yüzyıllarda Endülüs kaynaklarında kadiya vekaleten vakıfların idaresini yürüten kişi için kullanılan bir terimdir. Bkz. García Sanjuán, *Till God Inherits the Earth*, s. xviii.

⁹⁹⁰ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 809.

⁹⁹¹ García Sanjuán, *Till God Inherits the Earth*, s. 18.

⁹⁹² İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 472.

⁹⁹³ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 844.

ikisinde de teklifi geri çevirmişti. Bununla birlikte o, başkadı Muhammed b. Yebkâ b. Zerb tarafından şûrâ üyeliğine getirilmiş ve halka şehrin ulu camiinde fetva vermişti.⁹⁹⁴ İbnü'l-Ebbâr'ın naklettiğine göre el-Münekkeb (Almuñecar) kadılığıyla görevlendirilen Abdurrahman b. Muhammed ise (ö. 542/1147) bu vazifeyi istemeyerek kabul etmişti.⁹⁹⁵

Resmî vazifeleri yürüten kişiler bu görevi yürütürken mekân olarak şehrin ulu camiini kullanmaktaydılar. Mesela Tuleytula'da çarşı-pazar konusundaki hukukî meselelerle görevlendirilen Halef b. Bakî (ö. ?) bu iş için Tuleytula Ulu Camii'nde bulunurdu.⁹⁹⁶ Resmî bir vazifede bulunan âlimlerin birbirleriyle benzerlik arz eden tahsil geçmişleri vardı, bununla birlikte bazı özel ilgi ve kabiliyetlerin de belirleyici olduğu görülmektedir. Özellikle imamlık vazifesinde bulunan kişilerin iyi bir kıraat eğitimine sahip oldukları görülür. Mesela Kurtuba Ulu Camii'nde imamlık yapan Yahyâ b. Abdülmelik (ö. 424/1033) Ebü'l-Hasan el-Antâkî'nin seçkin talebelerinden biriydi ve hocasından Nâfi' kıraatini öğrenmişti.⁹⁹⁷ Bu durum diğer Endülüs şehirleri için de aynıydı. Büyük şehirlerin ulu camilerinde aynı esnadan imamlık için görevlendirilen birden fazla imam bulunabilmekteydi.⁹⁹⁸ Kurtuba Ulu Camii için işaret edilmesi gereken bir husus, vakit namazları kıldırarak vazifeli imamların yanı sıra sadece Cuma namazlarını kıldırarak üzere görevlendirilen kişilerin de bulunduğu idi. Kurtuba Ulu Camii için görülen bu durumun İşbîliye ve Tuleytula gibi diğer büyük şehirler için de geçerli olduğu düşünülebilir.

4.1.3. Serbest Meslek İcrâ Edenler

V/XI. asırda Endülüs'te ilim adamlarının bir kısmının resmî herhangi bir görev almadan geçimlerini sağladıkları görülmektedir. İlim adamlarının geçimlerini

⁹⁹⁴ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 629.

⁹⁹⁵ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: III, s. 194.

⁹⁹⁶ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 265.

⁹⁹⁷ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 956.

⁹⁹⁸ Bir örnek için bkz. İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: IV, s. 38.

sağlamak üzere yaptıkları işlerden biri hukukî konular hakkında belge düzenlemektir (akdü'l-vesâik). Günümüzdeki noterlik işlemlerine karşılık geldiği düşünülebilecek bu tür belgelerin düzenlenmesi dinî ilimlerde, özellikle de fıkıhta belli bir bilgi seviyesine sahip olmayı gerektirmekteydi. Kurtubalı Abdullah b. Muhammed (ö. 436/1045)⁹⁹⁹ ve Câbir b. Ahmed'in (ö. 480/1087)¹⁰⁰⁰ belge düzenlemek için Kurtuba Ulu Camii'nin avlusunda bulunmalarına bakılırsa, buranın söz konusu işi meslek edinenlerce tercih edilen bir mekân olduğu ve bu işle meşgul olan âlimlerin şehrin canlı ve kalabalık yerlerini tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Ahmed b. Eflah (ö. V/XI. yüzyıl başı) gibi bu işi evinde icra eden kişiler de vardı.¹⁰⁰¹ Kurtuba'da Ebû Livâ Mescidi'nde imam olan Abdülmelik b. Esed (ö. ?) gibi, görev yaptıkları yerde belge hazırlayan kişiler de vardı.¹⁰⁰² Belge hazırlama konusunda yeterli birikime sahip olup geçimini başka bir iş yoluyla sağlayan bazı kişilerin herhangi bir ücret almadan bu tür belgeleri hazırladıkları görülür. Mesela Tuleytula Ulu Camii imam ve hatipliği vazifesini yürüten Abdullah b. Ahmed¹⁰⁰³ (ö. 417/1026) yahut döneminde Kurtuba'nın en önde gelen müftülerinden biri olan Muhammed b. Attâb (ö. 462/1070) herhangi bir ücret almaksızın bu tür belgeleri hazırlamaktaydı. Nakledildiğine göre o, bu tür belgelerin hazırlanmasıyla ilgili kırktan fazla eser okuyup vesika düzenlemenin inceliklerine vakıf olana kadar söz konusu evrakları düzenlememişti.¹⁰⁰⁴

Özellikle dil sahasında öne çıkan kişiler, hükümdar yahut idarecilerin katipliğini yapmaktaydılar. Mülûkü't-tavâif döneminde Dâniye ve doğudaki adalara hakim olan Mücâhid el-Âmirî'nin katibi olan Ahmed b. Reşîk (ö. 446/1054) bu duruma gösterilebilecek önemli bir örnektir. Ahmed b. Reşîk Mürsiye'de yetmiş ve bir süre sonra Kurtuba'ya gitmişti. Burada fıkıh ve hadis başta olmak üzere çeşitli ilimleri tahsil etmiş olmakla birlikte edebiyat sahasında öne çıkmıştı. Mücâhid el-Âmirî'nin nezdinde, hizmeti altındaki diğer devlet ricali arasında seçkin bir yere sahip olduğu bilinen Ahmed b. Reşîk bu müstesna yeri sadece edebiyat ve yazı

⁹⁹⁹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 415.

¹⁰⁰⁰ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 219.

¹⁰⁰¹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 45.

¹⁰⁰² İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 523.

¹⁰⁰³ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 404.

¹⁰⁰⁴ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 798-799.

konusundaki yetkinliği ile elde etmemişti, isabetli fikirleri ve güvenilir karakteri hükümdarla arasında bir sevgi bağının oluşmasını sağlamıştı.¹⁰⁰⁵

Kıraat limlerinin bir kısmı belli cami yahut mescitlerde Kur'an öğretmek yahut okutmakla görevliydi. Kurtubalı Sa'd b. Halef (. 542/1147) rneğinde görüldüğü üzere öldükleri zaman ders verdikleri bu cami veya mescitlere defnedildiklerine rastlanır.¹⁰⁰⁶

Bazı seçkin ailelerin, dili doğru ve yüksek bir edeb zevkle kullanabilmeleri iēin çocuklarına ders vermek üzere dil bilginleriyle anlaşmaları okēa görülmekteydi. Mesela Kurtubalı bir dil limi olan Muhammed b. Hattb (. V/XI. ilk yarısı) bu alanda tanınmış biriydi.¹⁰⁰⁷

Hayatlarını ticaret yaparak kazanan çok sayıda ilim adamı da vardı. Mesela, aslen Kurtubalı olup İşbliye'de yaşayan ve el-Harrz olarak tanınan Eb'l-Hasan İbnü'l-İşbl (. 447/1055) ocukluğundan itibaren ilim tahsil etmiş, ders halkaları ve ilim adamlarıyla iē iēe olmuş, geēimini sağlamak üzere ticaretle uğraşmayı da bırakmamıştı.¹⁰⁰⁸ Bu kişilerin kumaş ve kağıt gibi emtia ticaretiyle yaygın olarak meşgul oldukları görülür.¹⁰⁰⁹ Ticaret yoluyla gittikleri bir yerdeki ilim adamlarıyla görüşerek onlardan istifade ediyorlardı. Mesela İşbliyeli Mervn b. Süleyman (. 418/1027) ticaret yapmak üzere gittiği Kayrevan'da İbn Eb Zeyd ve dönemin diğer ilim adamlarıyla görüşmüş ve Endülüs'e döndükten sonra onlardan rivayette bulunmuştu.¹⁰¹⁰ Tuleytulalı Muhammed b. İbrahim (. 453/1061) hac ibadetini yerine getirmek üzere gittiği Mekke'de Eb Zer el-Herev ve Eb'l-Hasan b. Cehdam'dan ders aldıktan sonra Endülüs'e dönmüş ve ticaret ile meşgul olmuştu.¹⁰¹¹ Bunun yanı sıra, Kurtubalı Süleyman b. Muhammed (. 441/1050) gibi mushaf istinsah eden kişiler de vardı.¹⁰¹² Kurtuba'da şr yesi olan ve Mednetsslim

¹⁰⁰⁵ Dabb, **Buğyetü'l-mültemis**, C: I, s. 224.

¹⁰⁰⁶ İbn Beşkvl, **es-Sıla**, C: I, s. 362.

¹⁰⁰⁷ İbnü'l-Ebbr, **et-Tekmile**, C: II, s. 36. Konuyla ilgili bazı örnekler iēin bkz. İbnü'l-Ebbr, **et-Tekmile**, C: II, s. 58.

¹⁰⁰⁸ İbnü'l-Ebbr, **et-Tekmile**, C: I, s. 409.

¹⁰⁰⁹ İbn Beşkvl, **es-Sıla**, C: I, s. 140, 222; C: II, s. 759; C: III, s. 951.

¹⁰¹⁰ İbn Beşkvl, **es-Sıla**, C: III, s. 888.

¹⁰¹¹ İbn Beşkvl, **es-Sıla**, C: III, s. 789.

¹⁰¹² İbn Beşkvl, **es-Sıla**, C: I, s. 315.

kadılığı da yapmış olan Saîd b. Muhsin (ö. 401/1011) bir süre ölülerin yıkanması vazifesinde bulunmuştu, bu sebeple “el-ğâsil” olarak da tanınmaktaydı.¹⁰¹³ Diğer taraftan sermaye sahibi bir ilim adamının sermayesini ortaya koyarak bir tüccarla kar-zarar ortaklığı yapması İslâm dünyasında çokça görülen bir durumdu. Mısır’dan 394/1004’te ticaret yoluyla Endülüs’e gelerek burada bazı hadis rivayetlerinde bulunan Abdurrahman b. Muhammed (ö. 410/1019), hocalarından Ebû Bekir b. İsmail ile böyle bir ortaklık yapmıştı.¹⁰¹⁴ Endülüslü ilim adamları içerisinde de geçimini bu şekilde sağlayan kişilerin bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir. İbnü’l-Harrâz olarak tanınan Abdurrahman b. Abdullah ise elbise işiyle uğraşmaktaydı. Memleketi Beccâne’den Kurtuba’ya getirdiği kıyafetleri satar, kazancıyla satın aldığı kitapları beraberinde Beccâne’ye götürürdü.¹⁰¹⁵

İbnü’z-Zeyyât olarak tanınan Kurtubalı Abdullah b. Muhammed (ö. 390/1000) Doğu’ya iki kez seyahatte bulunmuş ve çeşitli âlimlerden istifade etmişti. bu kişiler arasında Osman b. Ahmed unculuk, Ebû Ali olarak bilinen hocası yüncülük, İbn Dâse olarak tanınan Ebû Bekir Muhammed b. Bekir ise hurma ticareti yapmaktaydı.¹⁰¹⁶ Örneklerine fazla rastlanmamakla birlikte, bazı ilim adamlarının ziraatla meşgul oldukları da görülür. İbn Beşküvâl, Endülüs Emevîleri’nin son Sebte kadısı olan Yûsuf b. Hammûd’un (ö. 428/1037) bahçelerini ektiğini kaydetmektedir.¹⁰¹⁷

Endülüs’te hayatları boyunca ilim tahsiline devam eden kişilerin geçimlerini sağladıkları mesleklerden biri de sahaflık (varrâk) idi.¹⁰¹⁸ Varrâklar belirli bir ilmî birikime sahip kişiler olduklarından istinsah ettikleri eserlere ve bu eserlerin konularına vâkıf kişilerdi, dolayısıyla bir varrâk ne kadar ilim sahibi ve yazıda güvenilir idiyse, istinsah ettiği bir eser de o ölçüde güvenilir kabul ediliyordu. Yazısı güzel ve Arap dilinin inceliklerine de vâkıf birinin istinsah ücreti de yüksek olmaktaydı. Mesela varrâklığın yanı sıra Arapça öğretimiyle de uğraşan Halef b.

¹⁰¹³ İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 332.

¹⁰¹⁴ İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 519.

¹⁰¹⁵ İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 475.

¹⁰¹⁶ İbnü’l-Faradî, *Târîhu ulemâi’l-Endelüs*, C: I, s. 332-333.

¹⁰¹⁷ İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 980.

¹⁰¹⁸ Bazı örnekler için bkz. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 787, 969.

Ömer (ö. 460/1068) bu işi pahalı yapmasıyla tanınmaktaydı.¹⁰¹⁹ Güzel yazısı ve yazdığı çok sayıda eserle tanınan Bekir b. Hasan (430/1039'da hayatta) babası gibi varrâklık yapmaktaydı.¹⁰²⁰ Bir başka örnek de Muhammed b. Ali'dir (ö. ?). İlim tahsili için gittiği Mekke'de bir süre mücâvir kalmış, Ebû Zer el-Herevî ve Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hasan er-Râzî gibi âlimlerden istifade etmişti. İstinsah ettiği eserler arasında özellikle Buhârî'nin *Sahih*'i ilim ehli arasında yaygınlık kazanmıştı.¹⁰²¹ Varrâk, kağıt ya da kitap tüccarı olabileceği gibi, kitap istinsah eden kişi de olabilirdi. Kitap istinsah edenler bağımsız çalışabildikleri gibi, herhangi bir kişi tarafından kendilerine tevdi edilen bir eseri çoğaltmakta yahut bir kişinin maaşlı çalışanı da olabilmekteydiler. Bu durumda kendilerini katipten ayıran, katip beraberinde çalıştığı kişinin yazdıracağı herhangi bir metni kaleme almaktayken, varrâkların sadece kitap istinsah eden kişiler olmasıydı. Mesela Muhammed b. İsa (ö. 396/1006), aşağıdaki satırlarda hakkında daha ayrıntılı bahsedilecek olan başkadı Abdurrahman b. Muhammed'in hizmetinde, onun için kitap istinsah etmekle görevli maaşlı çalışan bir varrâk idi.¹⁰²²

V/XI. yüzyılda Endülüs'te varrâklar, kimi ilim erbabı arasında bir tutku haline gelmiş kitap sevgisi ve sahip oldukları zengin kütüphanelerin varlığına da işaret eder. Mesela Kurtuba'da döneminin en büyük muhaddislerinden biri olan ve Kurtuba başkadılığını yürüten Abdurrahman b. Muhammed'in (ö. 402/1002) kitap çoğaltmakla görevlendirdiği maaşlı çalışan altı kişi vardı. O, bir kişinin elinde güzel bir kitap olduğu haberini aldığı anda önce kitabı satın almak isterdi, eğer bu mümkün olmazsa kendisi için çalışan varrâklar tarafından kitabın bir nüshası istinsah edilirdi. Abdurrahman b. Muhammed, kütüphanesindeki kitapları koruma hususunda da son derece titizdi. Kendisinden bir kitap ödünç istendiğinde hemen vermez, o kitabı istinsah ettirir, ardından yeni nüshayı aslıyla karşılaştırır isteyen kişiye kitabı öyle verirdi.¹⁰²³

¹⁰¹⁹ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: I, s. 451.

¹⁰²⁰ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: I, s. 347.

¹⁰²¹ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 785.

¹⁰²² İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 705.

¹⁰²³ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 467-468.

Bu dönemde Endülüs'teki kütüphanelerin çeşitli konularda kitapları bir arada bulundurduğu gibi, o kütüphaneye sahip olan kişinin ilgisini yansıtan bir çeşit ihtisas kütüphanesi şeklinde olduğu da görülebilmektedir. Yaşadığı dönemde önemli bir dil bilgini olarak kabul edilen Kurtubalı İbrahim b. Muhammed el-İflîlî, özellikle dil alanında telif edilmiş çok sayıda kitabı barındıran bir kütüphane oluşturmuştu.¹⁰²⁴

V/XI. yüzyıla girilirken Endülüs'te ilim adamlarının en büyük hâmîlerinden olan Âmirîler de zengin bir kütüphaneye sahipti. İbnü'l-Ebbâr'ın kaydettiğine göre Muhammed b. Abdurrahman (ö. 423/1032) *Târîh* adlı eserini yazarken Âmirî ailesine ait zengin kütüphaneden istifade etmişti.¹⁰²⁵

Endülüs'te kitap sevgisinin ve kütüphaneciliğin IV/X. yüzyılda adeta şahsıyla özdeşleştiği Halife II. Hakem gibi, incelenen dönemde çok sayıda Endülüslü ilim adamının kitap toplamaya olan ilgisiyle meşhur ve zengin kütüphaneye sahip olduğu görülür.¹⁰²⁶ Endülüslü ilim adamlarının sahip oldukları önemli bir vasıf olarak, hocalarından okudukları kitapları çoğunlukla kendilerinin yazdıklarına işaret edilmelidir. Zira bu, onların hem yazıya hem de yazdıkları eserin konu ve muhtevasına vakıf olduklarını göstermektedir.¹⁰²⁷ Bazı ilim adamları yazı konusunda meşhurdu. Mesela Tuleytula Ulu Camii imam ve hatibi Abdurrahman b. Muhammed (ö. 438/1047), tek bir defada on beş satır yazabilmekteydi.¹⁰²⁸

Muhammed b. Yahyâ (ö. 433/1042) Halife II. Hakem'den sonra kitap toplama konusunda Endülüs'te benzeri görülmemiş bir kişiydi. Kütüphanesinde sadece nadir eserler bulunmuyordu, aralarında Ebû Ali el-Kâlî'nin de bulunduğu çok sayıda meşhur âlimin bizzat kendisi tarafından yazılmış değerli eserlere sahipti.¹⁰²⁹

¹⁰²⁴ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 155.

¹⁰²⁵ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 46.

¹⁰²⁶ Bazı örnekler için bkz. İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 935,

¹⁰²⁷ Bazı örnekler için bkz. İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: III, s. 800, 928, 934.

¹⁰²⁸ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 490.

¹⁰²⁹ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: II, s. 49-50.

4.2. Ulemânın Sosyal Statüsü

İslâm'ın doğuş yıllarından itibaren Hz. Peygamberin ilmin değerini ifade ve ilim öğrenmeye teşvik eden hadisleri, İslâm toplumlarında hayatını ilim tahsiline adanmış ilim adamlarının görülmesinde en önemli motivasyon kaynağı olmuştur. İlim adamlarının ilim tahsili için gösterdikleri gayretlerin sonuçları sadece kendi beşerî hayatları için değil, mensubu oldukları toplumun işleyişi için de düzenleyici idi. Bu durum İslâm dünyasının bir parçası olarak Endülüs için de geçerliydi. Genel bir deyişle ilim adamlarının sahip oldukları bilgi ve erdemli davranışlarıyla toplum üzerinde saygın bir mevki sahibi oldukları söylenebilir. Burada tek bir ilim adamı tipolojisi olmadığı göz ardı edilmemelidir; ancak aralarında tevazu, cömertlik, ibadete düşkünlük ve sefahatten uzak olma gibi vasıflara sahip olanlar halkın teveccüh ve hayranlığını kazanmış kişilerdi. Özellikle cami ve mescitlerde halkla iç içe olup onları insanî erdem ve İslâm ahlakına uygun davranışlara davet eden âlimler halk arasında son derece sevilen ve toplum üzerinde oldukça etkili şahsiyetlerdi.¹⁰³⁰

Kâdı İyâz'ın Muhammed b. Attâb hakkındaki şu ifadeleri, ulemânın V/XI. yüzyılda Endülüs toplumdaki statüsünü göstermesi bakımından son derece dikkate değerdir. “... *Bir başka kişinin söylediğine göre mütevazı bir kişiydi. Gideceği yere yürüyerek gider, ekmeğini fırına kendisi taşır, ihtiyaçları için alış-verişini kendisi yapar ve aldıklarını evine kendisi taşırdı. Bu esnada kendisine hürmet eden bir talebesi yahut başka bir kişi onu görse ve taşıdıklarını yüklenmek istese, ‘Hayır, bunu yapmam’ derdi.*”¹⁰³¹

İlim adamlarının büyük bir kısmı, daha ziyade ilim çevreleri içerisinde geçerli olan bir saygınlığa sahipti. Bu kişiler arasında, Kurtuba’da döneminin en meşhur âlimlerinden olan İbnü'l-Attâr (ö. 399/1009) gibi ilim çevrelerinde çok sevilen kişilere verilebilecek güzel bir örnektir. Cenazesine büyük bir katılımın olması şaşırtıcı değildi, ancak öğrencilerin aralarında dağılımını yaparak birkaç gün boyunca

¹⁰³⁰ Mesela Kur’ân’dan gece ve gündüz için ayrı ayrı belirlediği bazı kısımları okuyan Ahmed b. Yahyâ (ö. 450/1058 civarı) buna örnek olarak gösterilebilir. Bkz. İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, I, 102-103.

¹⁰³¹ Kâdı İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VIII, 132.

mezarı başında Kur'ân hatimleri okumaları İbn Hayyân'ın ifadesine göre daha önce Endülüs'te görülmemiş bir durumdu.¹⁰³² İbn Beşkûvâl'in naklettiğine göre Kurtubalı Abdullah b. Muhammed (ö. 395/1005) özellikle dil konusunda yetkin, dinî ilimlerde de belli bir seviyeye sahip fazilet sahibi bir âlimdi. Arkadaş ve öğrencileri emin olamadıkları herhangi bir konuda kendisine danışırlardı. Bir defasında deniz yolculuğuna çıkacak bir kişi bineceği geminin batacağı korkusuna kapılıp Abdullah b. Muhammed'in yanına gelmiş ve gece rüyasında Duhân Sûresi'nin 24. âyetini gördüğünü söylemesi üzerine gemiye binmekten vazgeçmişti. Gerçekten de gemi, Abdullah'ın rüyasında gördüğü gibi sefer esnasında batmış ve içindekilerin tamamı boğularak ölmüştü.¹⁰³³ Halef b. Muhammed halkın her kesimi tarafından sevilen bir kişiydi. Hûdî emîri Ahmed el-Müsta'în hasta olduğunda ziyaretine gelirdi. 493/1100'de vefat ettiğinde evinden kabrine kadar da yürümüştü. Kimsesi olmayan ve babasının ölümünden sonra yalnız kalan kızını da saraya aldırmişti.¹⁰³⁴ Güzel ahlakıyla Kurtuba halkı nezdinde müstesna bir yere sahip olan Halef b. Muhammed (ö. 500/1107) insanların kendisiyle görüşüp hayır duasını almak istediği bir âlimdi.¹⁰³⁵

Kurtuba, İşbîliye veya Tuleytula gibi büyük şehirlerin ulu camilerinde imam, vaiz yahut hatiplik yapan âlimlere karşı halk tarafından büyük bir yakınlık duyulmaktaydı. Aslen Tuleytulalı olup Kurtuba Ulu Camii'nde sahibü's-salât olan Halef b. Saîd'in (ö. 515/1121) cenazesine katılım öylesine kalabalık olmuştu ki, muhtemelen ikinci namazının ardından kılınan cenaze namazından halk ancak akşam namazı vaktinde ayrılmaya başlamıştı.¹⁰³⁶

---

¹⁰³² İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 710.

¹⁰³³ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 385-385.

¹⁰³⁴ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: I, s. 452.

¹⁰³⁵ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 277.

¹⁰³⁶ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: I, s. 279.

4.3. Ulemânın Rolü

4.3.1. Ulemânın Sosyal Hayattaki Rolü

İlim adamları sadece gündelik hayatta insanlar arasında ortaya çıkan hukukî meselelerin değil, fikrî anlaşmazlıkların yahut itikadî tartışmaların da çözüm merciiydi.¹⁰³⁷

Endülüs'te V/XI. asırda yaşanan sosyal sorunların başında Yeni Berberîler ile yerli Müslümanlar arasındaki çatışma gelmekteydi. Kaynaklar, Endülüs'ün bu buhran döneminde yaşanan mücadelelerin askerî tarafı hakkında bilgi sunarken, savaş dışındaki çözüm yollarının ne ölçüde kullanıldığına dair pek bilgi vermemektedir. Bununla birlikte Kurtuba halkının bir takım müzakere çabalarının bulunduğu ve ilim adamlarının da bunda faal olarak yer aldığı görülmektedir. Kurtuba'nın bazı önde gelenleri, dönemin seçkin âlimlerinden İbnü'l-Fahhâr olarak tanınan Muhammed b. Ömer'i (ö. 419/1028) Kurtuba'da yaşanan sorunun çözümü için Berberilere elçi olarak göndermek istemişlerse de İbnü'l-Fahhâr Berberilerden gelecek bir hileyle karşılaşma korkusuyla bu teklifi kabul etmemişti. Teklifi geri çevirince bazı vezirlerin "Salih bir kimse hiç korkar mı?" şeklindeki sitemi üzerine Allah'ın peygamberlerinin de korktuğunu, Kur'ân'da Hz. Musa'nın da korkunca kaçtığını ifade eden Şuarâ Sûresi'nin 21. âyetini delil göstererek kendisini savunmuştu.¹⁰³⁸

Fakat ulemânın Endülüs sosyal hayatındaki en büyük rolü, toplumun ilmî ve kültürel konulardaki ihtiyaçlarının karşılanmasında icra ettikleri fonksiyonu. İlim adamlarının bunu iki şekilde gerçekleştirdikleri görülmektedir. Birincisi, yapılan derslerle ilim geleneğinin öğrenci yetiştirilmek suretiyle sürdürülmesi; ikincisi ise cami ve mescitlerde imam, hatip ve vaizler eliyle halkın bilgi ve bilinçlendirilmesi yoluydu. Endülüs ulemâsının uhdesinde devam eden bu iki usûl, onlar hakkında yapılacak bir incelemede ikili bir ayrımı da beraberinde getirmektedir. Zira dersler

¹⁰³⁷ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 121.

¹⁰³⁸ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 747.

büyük oranda Mâlikî fıkıh âlimlerinin eliyle gerçekleşmekteyken, cami ve mescitteki fonksiyonun ilkinde görülen daha farklı bir profil ve üslupta kişiler eliyle yürütülmekteydi. Bu ikili incelemede sınırları kesin hatlarla birbirinden ayrılmış iki farklı grubun varlığını düşünmek hatalı olacaktır, ancak ders veren bir âlimin hitap ettiği kesim daha ziyade o günün ilim erbabı iken, imam, hatip ve vaizlerin hitap ettiği kesimin çoğunlukla halk olduğu ifade edilebilir. Gerek hukukî meselelerin çözümü gerekse içtimai hayatın düzenlenmesi için ortaya çıkan şurta ve ihtisab teşkilatları gibi bir takım müesseseler ilim adamlarının yürüttükleri vazifelerdi. Bu son iki müessesenin ortaya çıkışı İslâm'daki "iyiliği hakim kılmak ve kötülüğün önüne geçmek" şeklinde ifade edilebilecek (emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker) anlayıştı.

Âlimlerin, Endülüs'ün kuzeyindeki Hıristiyan krallıklarla yapılan askerî mücadelelere katıldıkları da görülür. Mesela İbrahim b. Saîd'in (ö. 390/1000) Endülüs Emevî Devleti döneminde Hâcib el-Mansûr zamanında sıklık kazanan bu seferlere katıldığı kaydedilmektedir.¹⁰³⁹ Asbağ b. Ali (ö. 394/1004) hemen her yıl katıldığı seferlerin birinde, Yukarı Sınır şehirlerinden Tutûle'de vefat etmişti.¹⁰⁴⁰ Tuleytulalı Hişâm b. Muhammed (ö. 420/1029) bu askerî mücadelelere katılmanın yanı sıra, Ramazan aylarında -muhtemelen kuzeydeki sınır kalelerinden birinde- oruç tutar, bayramda bol miktarda yemek hazırlar ve sınır bölgesinin muhafazasında bulunan askerlere ikram ederdi.¹⁰⁴¹ Bu savaşlar, bazı ilim adamları için aynı zamanda muhtemel bir gelir kaynağı idi. Özellikle Âmirî hâcibler döneminde kuzeye yapılan seferlere katılanlar arasında çok sayıda ilim ehli kişinin bulunduğu da bilinmektedir.¹⁰⁴² Kurtubalı bir dil bilgini olan Muhammed b. Atâullah (ö. 394/1004), Hâcib el-Mansûr'un büyük oğlu Abdülmelik döneminde sınır şehirlerine yapılan seferlere katılmış bir gaziydi.¹⁰⁴³ Bu durum çoğunlukla Tuleytula ve Sarakusta gibi sınır boylarının önemli şehirleri için ve Hâcib el-Mansûr'un kuzeye düzenlediği seferler döneminde özellikle geçerliydi. Nitekim dönemin ilim adamları

¹⁰³⁹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 147.

¹⁰⁴⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, C: I, s. 134.

¹⁰⁴¹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 934.

¹⁰⁴² Bazı örnekler için bkz. İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: I, s. 41, 331; C: II, s. 707, 742.

¹⁰⁴³ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 703.

arasında Tuleytulalı Feth b. İbrahim (ö. 403/1013) gibi kale inşa eden kişiler vardı.¹⁰⁴⁴

Endülüs'te dönemin ilim adamları, Hıristiyanlara karşı düzenlenen askerî seferlere halkın gönüllü olarak yer alması için çağrıda bulunmakta ve bizzat kendileri de bu seferlere katılmaktaydılar. Bu durum, âlimlerin yaşadıkları toplumda birer önder şahsiyet rolüne sahip olduklarını gösterir. Söz konusu mücadelelere ulemâ ve onların teşvikleriyle halkın katılmasına verilebilecek örnekler V/XI. yüzyılın başlarında Hâcib el-Mansûr ve oğullarının hâciblikleri döneminde kuzeye düzenlenen seferlerde, mülûkü't-tavâif döneminde Tuleytula'nın düşüşünden ardından meydana gelen Zellâka Savaşı'nda ve Endülüs'ün Murâbit hakimiyeti altına girmesinden sonraki süreçte yaşanan savaşlarda görülmektedir. Bu mücadeleler arasında özellikle 514/1120'de Kütende'de vuku bulan ve Müslümanların feci mağlubiyetiyle neticelenen savaşta Endülüs ordusunun verdiği kayıp içerisinde çok sayıda ilim adamının da bulunduğu işaret edilmelidir. Bu savaşta şehit olan âlimler arasında dönemin önemli hadis âlimlerinden biri olan Ebû Ali es-Sadefî, Meriyye kadısı Muhammed b. Yahyâ¹⁰⁴⁵ gibi kişilerin bulunduğu bilinmektedir.

4.3.2. Ulemânın Siyasî Hayattaki Rolü

Siyaset sahasının, bu çalışmada yer alan ilim adamları için uzağında durulması tercih edilen bir alan olduğu genel olarak ifade edilebilir. Ne var ki, V/XI. yüzyılda Endülüs'te yaşanan çeşitli gerginlikler –her ne kadar kendileri istemeseler de- ilim adamlarının bazı siyasî meselelerin içerisinde yer almalarını da beraberinde getirmiştir. Öyle anlaşılıyor ki Endülüs Emevî Devleti döneminden beri kuzeydeki Hıristiyan krallıklarla yürütülen diplomatik ilişkilerde devleti temsilen Kurtuba'dan gönderilen elçilik heyetleri çoğunlukla ilim adamlarından oluşmaktaydı. Ulemânın Hâcib el-Mansûr'un kuzeye düzenlediği seferler döneminde de bazı görevler

¹⁰⁴⁴ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: II, s. 670.

¹⁰⁴⁵ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, C: III, s. 834.

üstlendikleri görülmektedir. Mesela Muhammed b. Amr (ö. ?) bu seferler esnasında Hıristiyanlarla yapılacak anlaşmada Endülüs Emevî Devleti'ni temsil etmekle görevlendirilmişti.¹⁰⁴⁶

V/XI. yüzyılda Endülüslü âlimlerin siyasî hayatta üstlendikleri başlıca rollerden biri, mülûkü't-tavâif döneminde yaşanan siyasî parçalanmanın Endülüs'te Müslüman halk için teşkil ettiği tehdit karşısında emîrleri aralarındaki mücadelelere son vererek Hıristiyanlara karşı birlikte hareket etmeye teşvik etmektir. Zira Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılmasının ardından irili ufaklı çok sayıda emîrliğin ortaya çıkması, Endülüs'te birçok siyasî sorununun da yaşanmasına sebep olmuştur. Özellikle Abbâdîlerin Endülüs'ün güneyinde topraklarını doğu ve batı istikametinde genişletmeye yönelik takip ettikleri siyaset, farklı zamanlarda Abbâdîler ile çeşitli emîrlükler arasında askerî mücadelelerin yaşanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu şartlar altında, Endülüs'te Müslüman emîrleri arasında tırmanan gerginlikleri sulh yoluyla gidermeye çalışan Kurtuba idaresini yürüten Cehver b. Muhammed olmuştur. Onun, hükümdarlar arasındaki sorunların çözülmesi için oldukça gayret sarf ettiği bilinmektedir. Cehver b. Muhammed, Endülüs Emevî Devleti döneminde iş bilir bir vezir olarak öne çıkmış ve bundan dolayı Kurtuba halkının Emevî hakimiyetinin sona ermesinin ardından şehir idaresini üstlenmesini istediği bir kişiydi. Her ne kadar Endülüs'te Emevî idaresi kalkmış olsa da, devlet idaresi terbiyesini almış bir neslin mensupları halen hayatta ve etkin makamlarda bulunmaktaydı. Dönemin ilim adamlarının da işte bu meselelerin çözümünde yer aldıkları görülmektedir. Mesela Zekvân b. Muhammed, Kurtuba idaresini yürüten Cehver b. Muhammed tarafından tavâif emîrlere gönderilen elçilerden biriydi.¹⁰⁴⁷ Zekvân'ın kardeşi Hasan (ö. 451/1059) ise Kurtuba başkadılığı yapmıştı.¹⁰⁴⁸ Bu durumun en güzel örneklerinden biri, Ebü'l-Velîd el-Bâcî tarafından dönemin Endülüslü hükümdarları nezdindeki çabalarıydı. Bâcî, elçi olarak gittiği mülûkü't-tavâif hükümdarlarına ortak düşman karşısında birlikte hareket edilmesinin önemine işaret ederek Endülüs'te birlik ve beraberliğin tesis edilmesi için gayret göstermişse de onun çabaları sonuç

¹⁰⁴⁶ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, II, 33.

¹⁰⁴⁷ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, C: I, s. 473.

¹⁰⁴⁸ İbn Beşkuvâl, **es-Sıla**, I, 224.

vermemiştir.¹⁰⁴⁹ Müslüman emîrler, Hıristiyan tehdidi karşısında birlikte hareket etme zarureti ancak Bâcî'nin vefatından dört sene sonra, Tuleytula'nın kaybının ardından farkedebilmişlerdi. Diğer taraftan, bir âlimin bu tür bir elçilikle görevlendirilmesi için herhangi bir emîrin hizmetinde bulunması gerekmemekteydi. Nitekim Kastilya kralı VI. Alfonso'nun Eftasî toprakları üzerindeki baskısının arttığı dönemde Eftasî emîri Ömer el-Mütevekkil, Endülüslü hükümdarlar nezdinde kendisini temsil etmesi için Bâcî'yi vekil tayin etmişti. İbnü'l-Ebbâr'ın ifadesiyle Bâcî "... hükümdarlar arasında teker teker dolaşmaktaydı."¹⁰⁵⁰

Tuleytula'nın düşmesinden sonra Kastilya Krallığı'nın gün geçtikçe artan tazyikiyle karşılaşan Endülüslü hükümdarları dönemin Kurtuba, İşbiliye ve Batalyevs kadılarında oluşan bir heyeti Mağrib'e göndererek Murâbitlar'dan yardım talebinde bulunmuştu.¹⁰⁵¹

V/XI. yüzyılda Endülüs ulemâsının siyasî alandaki bir başka rolü, yarımada mülükü't-tavâif döneminin sona erip Murâbit hakimiyetinin başlaması esnasında görülmüştü. Yûsuf b. Tâşfin Endülüs'ü topraklarına katmadan önce Gazzâlî gibi Doğu İslâm dünyasından ve Turtûşî gibi Endülüslü fakihler bu hareketin meşru olduğuna dair mektuplar yazmışlardı. Aynı şekilde İbnü'l-Kerdebûs da, İşbiliye'de Yûsuf b. Tâşfin ile şehir ulemâsı ve eşrafi arasında geçen görüşmede İşbiliyeliler tarafından Abbâdî hükümdarlarının "*fâsık ve fâcir*" kişiler ve İslâm topraklarının Kastilya'nın eline geçmesinin sorumluları olduklarını ifade ederek onların idarelerinin geçerli olmadığını söylediklerini kaydetmektedir.¹⁰⁵² Ulemânın bu tavrının, onların halk üzerindeki etkinliği de göz önüne alındığında, Murâbitlar'ın Endülüs'ü kendi idareleri altına almasını kolaylaştırmış olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin babası ile birlikte Doğu'ya çıktığı yolculuğun Yûsuf b. Tâşfin'in isteğiyle ve onun adına Abbâsî halifesine itaat arz etmek ve halifeden Murâbit hükümdarını Mağrib ve Endülüs'ün meşru hükümdarı

¹⁰⁴⁹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, C: VIII, s. 121; Ömer Râcih Şelebî, "Devrü'l-ulemâi'l-Endelüs fi hayâti's-siyâsiyye hilâle'l-karni'l-hâmis el-hicrî", *Mecelletü'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye*, C: XVI, sy. 2 (2008), s. 267 vd.

¹⁰⁵⁰ İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, C: II, s. 98.

¹⁰⁵¹ Endülüs ulemâsının bu dönemdeki ortak tavrı hakkında bkz. Muhammed Benabûd, "Socio-Political Role of Andalusian 'Ulama' During the Fifth/Eleventh Century", s. 127 vd.

¹⁰⁵² İbnü'l-Kerdebûs, *Târîhu'l-Endelüs*, s.

olarak tanıdığını gösteren bir berat almak üzere gerçekleştiği de ifade edilmiştir.¹⁰⁵³

Endülüslü âlimlerin etkinlikleri coğrafi olarak Endülüs ile sınırlı değildi, Endülüs'ün yakın ilişkiler içinde bulunduğu Mağrib bölgesi de bu etkinliğin sınırlarına dahil olabilmekteydi. Nitekim Dâniye hükümdarı Mücâhid el-Âmirî'nin katibi olan ve bulunduğu bölge ulemâsı arasında itibara sahip bulunan Ahmed b. Reşîk, Ebû İmrân el-Fâsî ile Ebû Bekir b. Abdurrahman'ın arasını düzeltmek üzere Kayrevan'ın bu iki meşhur fakihine mektup yazmıştı.¹⁰⁵⁴ Ebû İmrân el-Fâsî'nin tahsiline bir dönem Endülüs'te devam ettiği ve Kayrevan'a döndükten sonra Endülüslü öğrencilerin önde gelen hocaları arasında yer aldığı hatırlandığında, Ahmed b. Reşîk'in göndermiş olduğu mektupların Endülüs ile Mağrib arasındaki güçlü ilişkiye işaret ettiği görülür.

---

¹⁰⁵³ Konu hakkında değerlendirme için bkz. María Jesús Viguera Molins, "Las Cartas de al-Gazālī y al-Turtūsī al Soberano Almorávid Yūsuf b. Tāšufin", **AA**, C: 42, sy. 2 (1977), s. 341-374; Rachid El Hour, "The Andalusian Qādī in the Almoravid Period: Political and Judicial Authority", **Studia Islamica**, sy. 90 (2000), s. 72.

¹⁰⁵⁴ Dabbī, **Buğyetü'l-mültemis**, C: I, s. 224.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS'TEKİ İLMÎ FAALİYETLERİN İSLÂM DÜNYASINA VE AVRUPA'YA ETKİLERİ

5.1. İslâm Dünyası'ndaki Etkileri

Endülüs'ün Doğu İslâm dünyasıyla olan ilmî ilişkileri, başlangıç itibariyle Endülüs'ün Doğu'daki ilmî birikimi alması yönünde şekillenmekteyken, zaman içerisinde bu durumda bir takım değişiklikler meydana gelmiştir.

Endülüs'teki ilmî faaliyetlerin canlılık kazanmasıyla birlikte bölge ulemâsı V/XI. yüzyılda özellikle Mağribli âlimler ile yakın bir ilişki içindeydi. Bunda Endülüs ile Mağrib'in coğrafi açıdan birliktelikleri -nitekim bazı coğrafya eserlerinde Mağrib ve Endülüs birlikte zikredilir- ve Mâlikî geleneği tevârüs eden iki bölge olmaları önemli ölçüde belirleyici unsurlardı. İki bölge âlimleri arasındaki bağlarda Endülüs diğerleri üzerinde etkin olan taraftı ve iki bölge arasındaki ilmî münasebetler Endülüs'ün Murâbitlar hakimiyeti altına girdiği V/XI. yüzyıl sonları itibariyle daha kuvvetli hale gelmişti. Kurtuba ve İşbiliye gibi Endülüs'ün ilim merkezlerine tahsillerini ilerletmek üzere aralarında Kâdı İyâz gibi meşhur kişilerin de yer aldığı Mağrib'den gelen çok sayıda öğrenci bulunmaktaydı.¹⁰⁵⁵ Ebü'l-Velîd el-Bâcî bir yolculuğa çıkacağı zaman derslerini aslen Sebteli olup Endülüs'ün doğusuna yerleşen Abdullah b. İbrahim'e (ö. 470/1077 civarı) bırakmaktaydı.¹⁰⁵⁶

İbnü'l-Fahâr, Endülüs'te başladığı tahsilini ilerletmek üzere ilmî amaçla yolculuğa çıkmış ve haccetmiş, ardından da bir süre Medine'de ikamet etmişti. Burada bulunduğu sürede fetva şûrâsında yer almıştı. İbn Ferhûn'un ifadesine göre,

¹⁰⁵⁵ Kâdı İyâz, Mağri'de ders aldığı hocalarının tahsil süreçleri hakkında bilgi verirken onların ilim tahsili için birden fazla defa Endülüs'e gittiği bilgisini kaydetmektedir. Bkz. Kâdı İyâz, **el-Gunye**, s. 27-28.

¹⁰⁵⁶ İbn Beşkûvâl, **es-Sıla**, C: II, s. 452.

hem şûrâ ehli olmakla hem de *el-Müdevvene*'yi ezberlemekle iftihar ederdi.¹⁰⁵⁷ Endülüslü muhaddis Ebu'l-Hasan Rezîn b. Muâviye, kütüb-i sitte'yi isnadlara yer vermeden bir araya getirdiği *Tecrîdü sıhahi usûli'd-dîn* adlı eserini 505/1111 yılı hac mevsiminde Mescid-i Harâm'da, yüzü Kâbe'ye dönük bir halde okutmuştu.¹⁰⁵⁸

V/XI. yüzyılda yaşamış bazı Endülüslü âlimlerin eserleri İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde yazıldıkları alanın temel kitapları arasına girmişti. Bu kişiler arasında Ebû Amr ed-Dânî'ye özellikle işaret edilmelidir. Zira onun kıraate dair eserleri sadece Endülüs bölgesinde değil Doğu İslâm dünyasında da büyük kabul görmüştü. Meselâ Dânî'nin en önemli eseri olarak kabul edilen *Câmi'u'l-beyân fi'l-kırâati's-seb*'in bilinen üç nüshasından istinsah tarihi bakımından en eski olanı İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Yine müellifin *el-Beyân fi addi âyi'l-Kur'ân* adlı eserinin bilinen dört nüshasından üçü Türkiye'de, İstanbul Üniversitesi ve Süleymaniye Kütüphanesi ve Tire Necip Paşa Kütüphanesi'nde mevcuttur. İbnü'l-Cezerî'nin Bursa'da bulunduğu dönemde 799/1396 senesinde kıraate dair telif ettiği *en-Neşr* adlı eserinin en önemli kaynağının *Câmi'u'l-beyân* olduğu görülmektedir. Dânî'nin burada isimlerine yer verilmeyen diğer eserlerinin İstanbul ve Anadolu'daki yazma eser kütüphanelerinde halen çok sayıda nüshasının bulunması, onun kıraat ilminde kendisinden sonraki çalışmalar üzerindeki etkinliğini açık bir biçimde göstermektedir.¹⁰⁵⁹

Buhârî'nin *Sahîh*'i üzerine Endülüslü İbn Battâl tarafından yapılan şerh, eser üzerine ilerleyen dönemlerde şerh kaleme alan hadis âlimlerini etkilemiştir. İbn Battâl'ın şerhine yaptıkları atıflar, onun yorumlarının Buhârî'nin en meşhur şârihlerinden İbn Hacer (ö. 852/1448) ve Aynî (ö. 855/1451) tarafından dikkatle ele alındığını göstermektedir.¹⁰⁶⁰ Benzer şekilde, İşbilyeli Ebû Bekir İbnü'l-Arabî tarafından Tirmizî'nin *Câmi's's-Sahîh* adlı hadis kitabı üzerine yazdığı şerhi *Ârizatü'l-ahvezî* de İslâm dünyasında büyük bir kabul görmüştür. İbnü'l-Arabî'nin

¹⁰⁵⁷ İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, C: II, s. 235-236.

¹⁰⁵⁸ İbn Hayr, *Fehrese*, s. 163.

¹⁰⁵⁹ Konuyla ilgili diğer örnekler için bkz. Abdurrahman Çetin, *Endülüslü Âlim Ebû Amr ed-Dânî ve Kıraat İlimindeki Yeri*, s. 126 vd. Müellifin *el-Beyân fi addi âyi'l-Kur'ân* adlı eseri Gânim Kaddûrî Hamed tarafından 1994'te Küveyt'te neşredilmiştir.

¹⁰⁶⁰ Salih Özer, *Endülüslü İbn Battal ve Buhârî Şerhi*, s. 141 vd.

şerhi, eserin tamamı üzerine İslâm dünyasında yazılan ilk şerh olma vasfına da sahipti.¹⁰⁶¹

Riyazî ilimlerde döneminin önde gelen âlimlerinden biri olan Hûdî hükümdarı Yûsuf el-Mü'temen'in *el-İstikmâl* adlı matematiğe dair eserinin Osmanlılar tarafından 1337'de kurulan ve bu yönüyle ilk Osmanlı medresesi olan İznik Medresesi'nde Dâvud el-Kayserî tarafından okutulduğu bilinmektedir.¹⁰⁶² Yûsuf el-Mü'temen'in eserleri, Musa b. Meymûn ve öğrencileri tarafından Mısır'a taşınmıştı, onun XIV. yüzyılda Bağdat'ta tanındığı da bilinmektedir.¹⁰⁶³

V/XI. asırda Endülüslü ziraat âlimleri tarafından telif edilmiş eserlere karşı Osmanlı döneminde bir ilginin bulunduğu ve bazı eserlerin XVI. yüzyılda Türkçe'ye tercüme edildiği görülmektedir. Ebü'l-Hayr el-İşbîlî'nin *Muhtasar fî ilmi'n-nücûm* adlı eseri Yûsuf b. Sa'dullah b. Bektut Feyzî tarafından 953/1547 senesinde Türkçe'ye tercüme edilmişti. Bu tercümeden 985/1578 tarihinde istinsah edilmiş bir nüsha Süleymaniye Kütüphanesi'nde mevcuttur. (Ayasofya, nr. 2707/2, vr. 65b-98b).¹⁰⁶⁴

5.2. Avrupa'ya Etkileri

Endülüs'teki ilmî mirasın etkileri Doğu İslâm dünyasından ziyade Batı'da, görülmüştü. Endülüs'te çeşitli alanlarda sürdürülen ilmî faaliyetlerin, Avrupa'daki çalışmaların doğuşu yahut gelişimi üzerinde önemli tesirleri olmuştur. Bu etkilerin en güçlü sonuçları, Müslümanlarla yakın ilişkileri bulunan yaşayan İber Yarımadası'nın kuzeyindeki Hıristiyan krallıkların topraklarında görülmekte,

¹⁰⁶¹ İ. Lütfü Çakan, "Câmiu's-Sahîh", *DİA*, C: VII, s. 131.

¹⁰⁶² İhsan Fazlıoğlu, Endülüs ve Mağrip Matematiğinin Osmanlı Matematiğinin Oluşumu ve Gelişimindeki Yeri", *IX. Mağrip Arap Matematik Tarihi Sempozyumu*, Cezayir 2007. (Çevrimiçi) <http://www.ihsanfazlioglu.net/yayinlar/makaleler/1.php?id=154>, 10 Kasım 2015.

¹⁰⁶³ Juan Martos Quesada, "Los Estudios sobre el Desarrollo de las Matemáticas en al-Andalus: Estado Actual de la Cuestión", *Dynamis*, sy. 21 (2001), s. 280.

¹⁰⁶⁴ Cevat İzgi, "Ebü'l-Hayr el-İşbîlî", *DİA*, C: X, s. 236.

Avrupa'nın diğer bölgelerine de bu kanal vasıtasıyla, özellikle de Toledo ve Barselona üzerinden geçtiği bilinmektedir.

Endülüs'ün İspanya üzerinde etkilerinin görüldüğü alanlardan biri yüksek öğretimdir. George Makdisi'ye göre Avrupa'nın diğer bölgelerinde ortaya çıkan üniversitelerin teoloji merkezli bir öğretim takip ederken Salamanca gibi İspanyol üniversitelerindeki hukuk merkezli yaklaşım, Endülüs'te yüzyıllar boyunca İslâm fıkıh merkezli yürütülen çalışmaların İspanyol yüksek öğretimi üzerindeki bir etkisiydi.¹⁰⁶⁵

İslâm ve Batı ilişkilerinin başlangıcı ve tarihi süreç içindeki seyri incelendiğinde, İslâm medeniyetinin Batı tarafından tanınmasında Endülüs'ün önemli bir yere sahip olduğu görülür. İslâm araştırmalarının Batı'daki en eski müessese ve temsilcilerinin çoğunlukla İspanya'da görülmesi de şaşırtıcı değildir. Zira 92/711'de yarımadanın Müslümanlar tarafından fethiyle başlayan süreçte İslâm'ın Hıristiyan dünya tarafından yakînen tanınması mümkün olmuştu. Burada cevap aranması gereken soru, bu çalışmada incelenen dönem olan V/XI. asrın genel olarak İslâm medeniyetinin ve özelde Endülüs'ün Batı'da tanınması ile bununla bağlantılı olarak Batı'daki İslâm algısının oluşumunda ne ölçüde rolü olduğudur.

İslâm medeniyetinin Batı'ya geçiş noktalarından biri olarak Endülüs'ü iki açıdan ele almak mümkündür. Her şeyden önce Endülüs, İslâm coğrafyasının batı topraklarıydı ve bu medeniyetin bir parçası olarak gelişmişti. Fârâbî, İbn Sînâ ve Gazzâlî gibi Doğu İslâm dünyasında yaşamış olan düşünürlerinin fikirleri, kimisi yazılışlarından kısa bir süre sonra ve hatta müellifleri henüz hayattayken Endülüs'e ulaşmıştı. Ortaçağ Batı dünyasında iyi tanınan bu kişilerin eserlerinin Batı'ya geçişi çoğunlukla Endülüs üzerinden gerçekleşmişti. Diğer bir açıdan Endülüs, burada yetişen bilginleri vasıtasıyla Batı üzerinde etkili olmuştu.

Endülüs'ün Batı üzerindeki etkilerinin sonuçları V/XI. asırdan çok daha önce başlamıştı. Endülüs'te Kurtuba, İşbîliye ve Tuleytula gibi büyük şehirlerde Müslümanlarla birlikte yaşayan İberik asıllı halk içerisinde İslâmiyeti din olarak

---

¹⁰⁶⁵ George Makdisi, **An Islamic Element**, s. 132.

kabul etmemekle birlikte, tıpkı Müslümanlar gibi Arapça konuşmaya, onlar gibi giyinmeye ve yaşamaya başlayan ve “müsta‘rib” olarak isimlendirilen bir sosyal grup ortaya çıkmıştı. Müsta‘ribler, çok iyi seviyede Arapça bildikleri için, Arapça eserlerin Latince’ye aktarımında büyük pay sahibiydiler.

Endülüs’ün Batı üzerindeki asıl büyük etkisi Tuleytula’nın düşüşünden sonra görülmüştü. Zira bu şehir, Müslümanlar açısından büyük önem taşıdığı gibi, İber Yarımadası’nda İslâm hakimiyeti öncesinde Vizigotların başkentiydi ve konsillerin toplandığı dinî merkez olması açısından Hıristiyanlar için de büyük öneme sahipti. Müslümanlar açısından Tuleytula’nın düşüşü büyük bir ilim merkezinin kaybı anlamına geldiği gibi, Hıristiyanlar açısından bunun tam tersi durum söz konusuydu. Tuleytula, şehrin yeni hakimi Kastilya’ya sadece siyasî ve kendi inançları açısından taşıdığı değeri sunmamıştı, aynı zamanda köklü bir ilmî geleneğe sahip merkez de bundan böyle Kastilya’nın eline geçmiş olmaktaydı. Sâid el-Endelüsî’nin *Tabakâtü’l-ümem* adlı eseri, V/XI. yüzyıl ortalarında, yani Tuleytula’nın düşüşünden on beş yıl kadar önce şehirdeki matematik ve astronomi çalışmalarındaki canlılığı açık bir biçimde gösterir. Bizzat eserin müellifinin başkanlık ettiği bir grup astronomi âliminin 461/1069’da hazırlamış olduğu *Tuleytula zîcleri (cetvelleri)* bu çalışmalar hakkında fikir vermesi bakımından önemlidir.¹⁰⁶⁶ Nitekim Tuleytula’nın Kastilya hakimiyetine geçmesinin ilmî açıdan sonuçları kısa süre içinde görülmeye başlamıştı. *Escuela de Traductores de Toledo* adıyla Başpiskopos Raimundo tarafından 1151 yılında kurulan bir tercüme okulu, ister Endülüslü isterse Doğu İslâm dünyasının ilim adamlarınca ortaya konmuş olsun, o dönemde Endülüs’te mevcut birikimin Latince’ye tercüme edilmesine öncülük etmişti. *Escuela de Traductores de Toledo*’nun kuruluşunu Palencia, Salamanca, Napoli, Palermo, Bologna ve başka birçok şehirde bu merkezi örnek olarak kurulan benzerleri takip etmişti. Burada konuyla ilgili vurgulanması gereken önemli nokta, söz konusu merkezler arasındaki güçlü iletişim ve ağıdır. Bir merkezde tercüme yapan bir kişinin başka bir merkeze davet edilmesi ve faaliyetlerine bu yeni yerde devam etmesi çokça görülen bir durumdu. Merkezler arasındaki irtibat ağının bir sonucu olarak bir merkezde yapılan bir tercüme kısa bir süre içinde diğer merkezlere de gönderilmekteydi. Bu da bilginin

¹⁰⁶⁶ Bkz. Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü’l-ümem*, s. 184-190.

yayılışını hızlandıran bir faktördü. Bu merkezler, tıpkı II/VIII. yüzyılda Me'mûn döneminde Bağdat'ta kurulan *Beytülhikme* gibi, sadece birer tercüme merkezi değil, aynı zamanda ilmî faaliyetlerin yürütüldüğü merkez hüviyetindeydiler. Nitekim tercüme yapan kişiler aynı zamanda tercüme yaptıkları alanlarda Batı'daki çalışmaların tarihinde yeri olan kişilerdi. Tuleytula, Hıristiyanlar için yarımadaya dışarıdan gelen papazların toplandığı kültürel ve dinî bir merkez konumundaydı. Şehir düşmüş olsa da, Arapça yüksek kültür dili olma vasfını sürdürmekteydi. Dinî farklılıklar beşerî münasebetlerin önünde hiçbir şekilde engel değildi ve şehirde halen ikamet eden Müslümanlara ait kütüphaneler, Hıristiyan din adamları tarafından da kullanılmaktaydı.¹⁰⁶⁷ Tuleytula'dan bir süre sonra Sarakusta'nın düşüşü, Endülüs'teki ilmî birikimin Avrupa'ya geçişi açısından Tuleytula'dakine benzer sonuçları olmuştu. Aynı zamanda bir matematik âlimi olan Hûdî hükümdarı Yûsuf el-Mü'temen'in Sarakusta'daki kütüphanesinin Tarazona piskoposluğuna verildiği ve Carintialı Hermann, Kettonlu Roberto ve Santallalı Hugo gibi XI. yüzyıl sonu ile XII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan mütercimler tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁶⁸

Tuleytula'nın düşünüyü takip eden süreç, Hıristiyan Batı dünyasının İslâm medeniyetine ait eserlerin Arapça'dan Latince'ye tercüme edilmesine şahit olmuştu. Bir İngiliz olan Chesterli Robert, 1141'de Kur'ân'ı Latince'ye tercüme eden heyet içerisinde yer almıştı. Robert'in tercüme ettiği eserler Hârizmî'nin cebir ilmine dair telif ettiği eser de bulunmaktaydı. Bu tercüme eserleri yanı sıra, Zerkâlî ve Bettânî'nin *zîc*lerini -muhtemelen İngiltere'ye- uyarlamıştı.¹⁰⁶⁹

Gerek *Escuela de Traductores de Toledo*'da gerekse benzeri merkezlerde tercüme eserleri çoğunlukla Arapça eserlerden yapılmaktaydı. Bununla birlikte

---

¹⁰⁶⁷ Charles Burnett, "Arapçadan Latinceye: Arapça Felsefe Geleneğinin Batı Avrupa'da Kabulü", **İslâm Felsefesine Giriş** (ed. Peter Adamson, Richard C. Taylor) (trc. M. Cüneyt Kaya), İstanbul, Küre Yayınları, 2007, s. 408, 416; George Makdisi, **İslâm'ın Klasik Çağında Din, Hukuk, Eğitim**, s. 352.

¹⁰⁶⁸ Julio Samsó, "Traducciones Científicas Arabo-Romances en la Península Ibérica", **Actas del VII Congrès de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval** (ed. Santiago Fortuño Llorens, Tomàs Martínez Romero), Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I, 1999, C: I, s. 221 vd.

¹⁰⁶⁹ Matthew F. Dowd, "Astronomy and Computus at Oxford University in the Early Thirteenth Century: The Works of Robert Grosseteste", **Yayımlanmamış doktora tezi**, Indiana, University of Notre Dame, 2003, s. 23.

Arapça'dan İbranice'ye tercüme edilmiş bir eserin İbranice üzerinden Latince'ye aktarımı da görülebilmekteydi. Buradan anlaşıldığı üzere, söz konusu tercüme faaliyetlerinde yer alan çok sayıda Yahudi mütercim de bulunmaktaydı. Bunlar arasında Hıristiyanlığı kabul eden Pedro Alfonso ve Juan Hispalense gibi kişiler de bulunmaktaydı.¹⁰⁷⁰

V/XI. yüzyılda yaşayan Endülüslü tıp ve eczacılık bilginlerinin çalışmalarının Batı'daki çalışmalar üzerinde önemli etkileri olmuştur. Bu bağlamda zikredilecek ilk isim Zehrâvî'dir. Endülüs'ün yetiştirdiği en önemli cerrahlardan biri olan Zehrâvî'nin *Kitâbü't-tasrîf li-men aceze ani't-te'lif* adlı eseri, Batı'da yapılan birçok çalışmaya kaynaklık etmişti. Ortaçağ Batı dünyasında Albucasis olarak tanınan Zehrâvî'nin eserinin önce cerrahi ile ilgili kısmı Cremonalı Gerard tarafından XII. yüzyılın ortalarında *Liber Servitoris* adıyla Latince'ye tercüme edilmiş, daha sonra eserin tamamı çevrilmişti. Aragon kralı II. Jaime'nin himayesindeki mütercimlerden biri tarafından da tercüme edilmişti. Eserin XIII. yüzyıl sonlarında Barselona'da tercüme edildiği bilinmekle birlikte eserin tamamının mı yoksa cerrahiyle ilgili son makalesinin mi tercüme edildiği konusu belirsizdir. Müteakip asrın başlarında Belensiyeli Berenguer Eymerich tarafından eserin diyet ile ilgili 26 ve 27. kısımları tercüme edilmiştir.¹⁰⁷¹ Ayrıca eserin İbranice ve Provensçe tercümeleri de mevcuttu. Batı dünyasında cerrahinin kurucularından biri olarak kabul edilen ve *Magna chirurgia* adlı eseriyle bu alanda önemli bir yeri bulunan Guy de Chauliac (ö. 1368) ve Mathieu de Gradibus (ö. XV. yüzyıl) gibi Avrupalı cerrahların Zehrâvî'den etkilendikleri bilinmektedir.¹⁰⁷²

Çalışmalarıyla Batı'da tanınan ve önemli etkilerde bulunan bir başka Endülüslü tabip İbn Vâfid idi. Onun *Kitâbü'l-Edviyetü'l-müfrede* adlı eseri ilk olarak

---

¹⁰⁷⁰ David Romano, "Hispanojudíos Traductores del Árabe", **Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona**, sy. 43 (1991-1992), s. 211-232; Anwar Chejne, "The Role of al-Andalus", s. 118-119.

¹⁰⁷¹ Julio Samsó, "Traducciones Científicas Arabo-Romances en la Península Ibérica", C: I, s. 217.

¹⁰⁷² el-Hattâbî, **et-Tıb ve'l-etıbbâ**, I, 117-118, Sami Khalaf Hamarneh-Glenn Sonnedecker, **A Pharmaceutical View of Abulcasis al-Zahrâwî in Moorish Spain**, Leiden, Brill, 1963, s. 23-33; Expiración García Sánchez, "Traducciones Catalanas de Textos Científicos Andalusies en la Corona de Aragón", **Sharq al-Andalus**, sy. 10-11 (1993-1994), s. 388; Sami Hamarneh, "al-Zahrâwî", **Dictionary of Scientific Biography**, New York 1981, C: XIV, s. 584-585; Esin Kahya, "Zehrâvî", **DİA**, C: XLIV, s. 189-191.

Cremonalı Gerard tarafından *Liber Abenguefiti medicinarum simplicium et ciborum* adıyla Latince'ye tercüme edilmişti, ayrıca eserin XIV. yüzyılda Katalanca'ya yapılan bir tercümesi de mevcuttu.¹⁰⁷³ Ayrıca günümüze Arapça orijinal nüshası bulunmayan bir eserinden, bugün mevcut Latince bir tercümesiyle haberdar olmaktadır.¹⁰⁷⁴

Endülüs tıp tarihinde önemli bir yere sahip olan Benî Zühr ailesinden Ebü'l-Alâ İbn Zühr'ün tıbbı dair *Kitâbü'l-Ağziye* adlı kitabı da söz konusu tercüme faaliyetlerinin yürütüldüğü dönemde Latince'ye tercüme edilen eserler arasındaydı. Batı dünyasında "Abohaly Abenzoar" adıyla tanınan müellifin adı geçen eseri farklı dönemlerde iki defa Latince'ye tercüme edilmişti.¹⁰⁷⁵

Batı'daki çalışmalar üzerinde etkili olan bir başka isim dönemin önemli ilim adamlarından Ebû Salt ed-Dânî idi. Batı'da Albuzale olarak tanınan Ebû Salt ed-Dânî'nin tıbbı dair *Kitâbü'l-edviyeti'l-müfredede* adlı eseri Vilanovalı Arnau tarafından Latince'ye tercüme edilmiş, kısa bir süre sonra da bu tercüme üzerinden İbranice'ye çevrilmişti.¹⁰⁷⁶

Endülüs'ün Batı üzerinde etkili olduğu bir başka alan ziraat idi. İbn Vâfid'in tıp ve eczacılığa dair eserleri gibi, ziraat hakkında telif ettiği *el-Mecmû' fi'l-filâha*'sı ile İbn Bessâl'in *Kitâbü'l-Filâha* adlı eseri X. Alfonso'nun emriyle Kastilyanca'ya tercüme edilmişti. İbn Vâfid'in eserinin Katalanca tercümesi de mevcuttu. Bu tercümelerin en ciddi etkileri, Gabriel Alonso de Herrera (ö. 1539) tarafından *Agricultura General de España* adıyla yazılan ve İspanya'da alanın öncü kitabı kabul edilen eser üzerinde görülmüştü.¹⁰⁷⁷

¹⁰⁷³ Francisco Franco Sánchez, "La escuela médica Šarqī (ss. XI-XIV): sociedad y medicina en el Levante de al-Andalus", s. 36-37.

¹⁰⁷⁴ Mahmut Kaya, "İbn Vâfid", **DİA**, C: XX, s. 436.

¹⁰⁷⁵ Cristina Alvarez Millán, "Las traducciones latinas atribuidas a Abū l-'Alā' Zühr", **AEA**, sy. 5 (1994), s. 11-17.

¹⁰⁷⁶ Ana Labarta, "Traducción del prólogo del Libro de medicamentos simples de Abū-l-Salt de Denia", **Dynamis**, XVIII (1998), s. 479-487; Cemil Akpınar, "Ebü's-Salt ed-Dânî", **DİA**, C: X, s. 341.

¹⁰⁷⁷ Fâize el-Bükilî, "et-Türäsü'l-filâhî bi'l-Endelüs fi ahdi küllin min mülûki't-tavâif ve'l-Murâbitîn", s. 110; Expiración García Sánchez, "Traducciones Catalanas de Textos Científicos Andalusíes en la Corona de Aragón", s. 389.

Endülüs'te matematik ve astronomi çalışmalarının kurucusu olarak kabul edilen ve yetiştirdiği öğrencilerle bu alanlardaki çalışmaların kendisinden sonra gelişerek devam etmesinde büyük rolü olan Mecnî'nin hazırladığı astronomi cetvelleri Bathlı Adelard tarafından Latince'ye tercüme edilmiş, sinüs ve tanjant fonksiyonları bu tercümelerden sonra Batı'da tanınmaya başlamıştı.¹⁰⁷⁸ Tuleytula astronomi çevresinin önemli temsilcilerinden Zerkâlî'nin eserleri XVI-XVII. yüzyıllarda Avrupa'da iyi bir şekilde bilinmekteydi. Onun eserlerinin Kopernik (ö. 1543) ve Kepler'in (ö. 1630) çalışmaları üzerinde etkili olduğu ifade edilmektedir.¹⁰⁷⁹ Diğer taraftan, ilme olan ilgisi sebebiyle "Bilge kral" olarak isimlendirilen Kastilya kralı X. Alfonso'nun 1248'de İşbiliye'yi ele geçirdikten sonraki ilk icraatlarından biri *Libros del Saber de Astronomía* adlı astronomi derlemesi¹⁰⁸⁰, Batı'daki astronomi çalışmaları için önemli bir temel sunması bakımından önemliydi. XIII. yüzyılın ortalarına kadar Endülüs'te mevcut astronomi birikimini bir araya getiren eser içerisinde XI. yüzyılda yaşamış olan astronomi bilginlerinin eserleri de mevcuttu.

V/XI. yüzyılda yaşayan Endülüslü astronomi âlimlerinden Ceyyânlı İbn Muâz'ın *Makâle fi'l-fecr ve's-şafak* adlı astronomi eserinin günümüze ulaşmış olmadığı bilinmemekteyse de Cremonalı Gerard tarafından *Liber de Crepusculis* adıyla yapılan ve elimizde mevcut olan Latince tercümesinin bu makaleye ait olduğu tahmin edilmektedir.¹⁰⁸¹ Eser namaz vakitlerinin tespiti için kaleme alınmıştı, bununla birlikte ölçümler dünya ve güneşin hareketleri gözlemlenerek yapıldığından Hıristiyan dünyanın da ilgisini çekmişti.

Endülüs'teki botanik ve ziraat çalışmaları da Batı'da bu alanlarda yapılan çalışmalar üzerinde etkili olmuştu. Bu etkide, Endülüs'te ziraat çalışmalarında V/XI. yüzyılda görülen önemli gelişmelerin sahip olduğu paya özellikle işaret edilmelidir.

---

¹⁰⁷⁸ Maravillas Aguiar Aguiar, "Los Árabes y el Pensamiento Griego: Las Traducciones del siglo VIII en Bagdad", **Ciencia y Cultura en la Edad Media. Actas VIII y X**, Canarias, Fundación Canaria Orotava de Historia de la Ciencia, 2007, s. 121.

¹⁰⁷⁹ Julio Samsó, "The Exact Sciences in al-Andalus", **The Legacy of Muslim Spain**, s. 964.

¹⁰⁸⁰ Eser, Manuel Rico y Sinobas tarafından faksimile olarak neşredilmiştir. (Madrid, 2011).

¹⁰⁸¹ Maravillas Aguiar Aguiar, "En Torno al Original Árabe Perdido del Liber de Crepusculis: La Maqâla fi l-Fa'yr wa l-şafak (?) de Abū 'Abd Allāh Muhammad b. Mu'ād al-Ŷayfānī", **Al-Andalus y Maghreb**, sy. 3 (1995), s. 47-54.

Zira bu dönemde Tuleytula, İşbîliye, Mâleka ve Sarakusta'da bu şehirlerin idarelerini ellerinde tutan mülûkü't-tavâif emîrleri tarafından yapılan saraylar adeta bir ihtişam yarışı içindeydi. Günümüze ulaşan İşbîliye ve Mâleka Alkazarları ile Sarakusta'daki Elcaferiye Sarayı bu ihtişamı gözler önüne sermektedir. Söz konusu saraylar sadece mimarî özellikleriyle değil, bahçe düzenlemeleriyle de eşsiz güzelliklere sahipti. Mülûkü't-tavâif döneminin saray bahçeleri Endülüs'te bir önceki yüzyılda temeli atılan botanik ve ziraat çalışmalarının en üst seviyede bir uygulama sahası hüviyetindeydi.

Endülüs'ten İspanya'ya kalan miras arasında, şehircilik ve ziraat ile ilgili sulama teknikleri de bulunmaktaydı. Endülüs şehirlerinde halkın içme ve temizlik için ihtiyaç duyduğu suyun şehre taşınması ve uygun mekânlarda muhafaza edilmesi için su mahzenleri ve kanallar inşa edildiği gibi, nehir sularının yükseğe çıkarılması için bir takım teknikler de geliştirilmişti. Bu tekniklerin gelişiminde V/XI. asırdaki gelişmelerin önemli payı bulunmaktaydı. Suyun taşınması için İbn Bessâl'in tarif ettiği ve Arapça'da es-sâkiye adı verilen kanallar yarımada'nın Hıristiyan hakimiyetindeki bölgelerinde de kullanılmaya başlanmış ve kelime İspanyolca'ya *acequia* şeklinde geçmişti. Su kanallarındaki durum, içme suyunun depolanması için kullanılan ve el-cüb adı verilen mahzenler için de geçerliydi. İspanyolca'ya *aljibe* şeklinde geçen mahzenlerin kullanılmasına İslâm hakimiyetinin sona ermesinden sonra asırlarca devam edilmişti.¹⁰⁸² XI. yüzyılda Zîrîler döneminde Gırnâta'da inşa edilen su mahzenlerinin bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır.

---

¹⁰⁸² Francisco Vidal Castro, "La Transmisión del Uso y Gestión del Agua de al-Andalus al Mundo Cristiano", **Las Huellas del Islam** (ed. Fátima Roldan Castro, María Mercedes Delgado Pérez), Huelva, Universidad de Huelva, 2008, s. 163-187; al-Hassan-Hill, **Islamic technology**, s. 40.

SONUÇ

V/XI. yüzyıl, Endülüs siyasî tarihi açısından son derece çalkantılı geçen bir asır olmakla birlikte, ilmî hayattaki canlılığıyla dikkat çeker. Özellikle Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışıyla ortaya çıkan Mülûkû't-tavâif döneminde hükümdar ve idarecilerin ilim adamlarını himaye etmeleri, Endülüs'te görülen ilmî faaliyetleri müspet yönde etkilemiş ve ilim hayatında görülen canlı ortamı hazırlayan başlıca faktörlerden biri olmuştur. Dönemin hükümdar ve devlet adamlarının ilmî faaliyetleri desteklemelerinde bizzat kendilerinin de ilme duydukları ilginin etkili olduğu ifade edilmelidir. Bu durumun bir sonucu olarak, hükümdar veya idarecilerin yakın alaka gösterdikleri ilimlerin çoğunlukla kendi ilgileri doğrultusunda olduğu ve himaye ettikleri kişilerin döneme göre değişiklik arz ettiği görülmektedir. Kendileri de şair olan Abbâdî hükümdarlarının saraylarında çoğunlukla şairleri himaye etmeleri, Zünnûnî sarayında matematik, geometri ve astronomi âlimlerinin, Hûdî sarayında ise felsefî ve riyazî ilimlerle meşgul olan bilginlerin himaye görmüş olmaları bu durumla doğrudan ilgilidir.

Bu çalışmanın sınırlandırıldığı zaman dilimi olan V/XI. yüzyıl, İslâm dünyasında eğitimin ev ve camiler gibi geleneksel ders mekânlarının yanı sıra, kurumsal yapı olarak ortaya çıkan medreselerin çatısı altında da verilmeye başladığı dönemdir. Endülüs'ten Bağdat'a giden öğrencilerin Nizâmiye Medreselerinde ders aldıkları bilinmektedir. Bununla birlikte aynı dönemde Endülüs'te herhangi bir medresenin kurulmadığı ve ilim tahsilinin geleneksel mekânlarda yapılmaya devam ettiği görülmektedir. Şu halde eğitim-öğretim mekânları açısından bir sürekliliğin bulunduğu ifade edilebilir.

İncelenen dönemde Endülüs'ün çeşitli şehirlerinde bazı âlimlerin sahip oldukları zengin ilmî birikimle “şehrin âlimi” olarak önce çıktıkları görülmüştür. Bu kişilerin vefatlarından sonra, başında buldukları ders gruplarının başına öğrencilerinden birinin geçerek devam ettiğini gösteren örnekler, o şehirlerde artık köklü bir ilim geleneğinin tesis edildiğine işaret etmektedir. Bunun en güzel

örneklerin, Ebû Amr ed-Dânî ile birlikte kıraat ilmi için son derece önemli bir merkez haline gelen Dâniye’de ve Ebü’l-Velîd el-Bâcî’nin vefatından sonra Sarakusta’da görülmektedir.

Konusu ilim adamlarını incelemek olan bir çalışmanın başlıca kaynakları tabakât eserleridir. Bununla birlikte tabakât müelliflerinin ilgilerinin, bir âlimin meşgul olduğu sahadaki yetkinliği üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bakış açısının beraberinde getirdiği en büyük zorluk, o kişinin ilmî faaliyetlerini ne şekilde sürdürdüğü, söz gelimi idarî bir vazifesi yoksa geçimini ne şekilde sağladığı, bu arada idarecilerle olan ilişkilerinin ne olduğu gibi soruların cevaplanması noktasında kendisini göstermektedir. Az da olsa Endülüs tabakât kitaplarının bu soruyu aydınlatan bazı kayıtlarından, V/XI. yüzyılda ilim adamlarının idareciler tarafından daima yanlarında tutulmak istenen kişiler oldukları, ilim adamları içinse idarecilerin çoğunlukla uzak durulması gereken bir zümre olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu durumu ortaya çıkaran sebeplerin, idarecilere yakın olmanın bir ilim adamının taşınması gereken ahlaka uygun görülmemesi, idareciler arasındaki siyâsî hesaplaşmalarda hapsedilme yahut can veya mal kaybına uğrama endişesi ve hükümdarların hoş karşılanmayan bir takım uygulamaları gibi çeşitlilik arz ettiği anlaşılmaktadır. İlim adamları arasındaki genel tavır bu olmakla birlikte, çok sayıda âlimin herhangi bir resmî görev aldığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında ilim tahsili bürokratik görevlerde bulunacak kişileri yetiştiren bir süreç olarak değerlendirilebilir. Fakat dönemin âlimlerinin resmî bir görev alabilmek için ilim tahsil ettikleri yönünde bir yaklaşım hatalı olacaktır. Zira başta yargı teşkilatı içindekiler olmak üzere herhangi bir resmî görev alan çok sayıda âlimin vazifelerinin yanı sıra ders verdikleri çokça görülmektedir. Bu durumda ilmî faaliyetlerin idareciler tarafından sadece âlimlerin himaye edilmesi yoluyla değil, istihdam edilmeleri suretiyle de desteklendiği uygun bir değerlendirme olacaktır. Bu noktada en dikkat çekici nokta, V/XI. asırda Endülüs’te Mâlikî anlayışı benimseyen fakihler ile Nâfi kıraati tahsil eden ve öğreten kişilerin, yani zaman içinde Endülüs’te yerleşik hale gelmiş fıkıh ve kıraat anlayışlarını benimseyen âlimlerin görevlendirilmiş olmasıdır.

Endülüs'te fetihten IV/X. asrın sonlarına kadarki ilmî birikimin, yarımada V/XI. yüzyılda yapılan çalışmalarda görülen gelişmelere sağlam bir temel hazırladığı görülmektedir. V/XI. asra gelindiğinde Endülüs'te "hafız" olmak Kur'ân'ı, Mâlikî fikhının temel kitaplarını, Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta*'ı veya Buhârî'nin *Sahîh*'i gibi meşhur hadis kitaplarını veya dil alanında yaygınlık kazanmış belli başlı eserleri ezberlemek şeklinde dört anlama gelebilmekteydi.

Geniş sınırlara sahip İslâm topraklarının batı ucunda bulunan Endülüs'ün, İslâm'ın doğduğu topraklar olan Hicaz'ın yanı sıra ilk fetihlerle yayıldığı Irak ve Mısır ile olan ilişkileri, İber Yarımadası'nın İslâm hakimiyetine girişinden itibaren başlamış olup V/XI. asırda da kesintisiz bir biçimde devam etmekteydi. Endülüslülerin fetihten itibaren Doğu İslâm dünyasıyla devam eden irtibatlarının V/XI. asırda ilmî açıdan sonuçlarından biri, Endülüs ulemâsının Mâlikî mezhebinin temel kitapları etrafında şekillenen anlayışında (ehl-i rey) bir dönüşümün görülmeye başlanmış olmasıdır.

Endülüs'te dinî ilimlerin gelişiminde Doğu'dan gelerek Endülüs'e yerleşen ilim adamlarının önemli katkıları olmuştur. Bu durumun örneklerine, Endülüs'ün ilmî çalışmalar için bir cazibe merkezi haline gelmeye başladığı IV/X. yüzyıldan itibaren rastlamak mümkündür. Söz konusu göçlerin bir kısmı İslâm dünyası içindeki mutad hareketlilik içerisinde değerlendirilebilir. Bununla birlikte, V/XI. yüzyılda Normanlar'ın eline geçen Sicilya ile Zîrîler'in parçalanma döneminde Kuzey Afrika'dan ayrılan bazı ilim adamları ve şairlerin örneğinde görüleceği üzere Endülüs, emniyetli bir mekân arayışında olan kişilerin yerleştiği bir vatan haline gelmişti.

Mülûkü't-tavâif döneminde emîrlerin ilim adamlarını himayesi, özellikle tecrübî ve müspet ilimler sahasında yapılan araştırmalardaki gelişmelerde pay sahibi olmuştur. Dinî ilimler alanında öne çıkan âlimlerin genellikle devlet ricalinden uzak durmayı tercih ettikleri görülmüştür. Yine de bu genel tavrın dışında idarecilerle yakın ilişkiler içinde olan âlimler de bulunmaktaydı. Bir ilim adamının idarecilerle iyi ilişkiler içinde olmasının en somut sonucu, karşısında geniş maddî imkânların açılmasıydı.

Ulemâ toplum içerisinde saygın bir yere sahipti ve devlet idaresinde bir takım görevlere de getirilmekteydi. Diğer bir deyişle ilim adamları, aynı zamanda bürokrasinin de mensubu olmaya aday kişilerdi. Bununla birlikte böyle bir görev almış olmada mutlak kriter bir ilim adamının sahip olduğu ilmî birikimin zenginliği değildi. İlim adamlarına bu vasfı kazandıran, sahip oldukları ilmî birikim, mensubu buldukları aile ve dolayısıyla sosyal çevre, önemli konularda isabetli karar verebilmek için elzem olan parlak bir zeka gibi vasıflardı. Herhangi bir resmî göreve getirilen bir kişinin, sayılan bu vasıflardan en az birine sahip olduğu görülür.

V/XI. asır için ulemâ arasındaki hoca-talebe münasebetlerinin çoğunlukla aile içerisinde başladığı ifade edilebilir. Zira Endülüs'te III/IX. asırdan itibaren çeşitli ilimlerde temayüz etmiş ulemâ aileleri mevcuttu. Meşhur fakih Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin oğlu da kendisi gibi bir fıkıh âlimiydi. Bakî b. Mahled'in oğlu da kendisi gibi hadiste derinleşmişti. V/XI. yüzyıla gelindiğinde bu gelenek artık Endülüs'te oldukça yerleşmişti, birkaç nesilden beri ilim adamı yetiştiren aileler ortaya çıkmıştı. Çoğunlukla Kurtuba dışında ve özellikle de küçük sayılabilecek şehirlerde yaşayan âlimlerin, çoğunlukla sadece babalarından yahut babaları ve birlikte birkaç hocadan ders aldıkları dikkat çeker. Bu durumun temel sebebi ulaşabilecekleri hoca sayısının sınırlı olmasıydı.

V/XI. yüzyılda Endülüs'ün birçok şehrinin özellikle Mağribli ilim adamlarının tahsillerini ilerletmek üzere geldikleri birer merkez olduğu tespit edilmiştir. Bunlar arasında Kurtuba, Mâleka, İşbîliye ve Belensiye öne çıkan şehirlerdir. V/XI. yüzyılda Endülüs'te öğrenim gördükten sonra memleketlerine dönen bu öğrencilerin ilmî açıdan bir tür bölgesel ağ oluşturdukları ve bunun kendilerinden sonra öğrencileri yoluyla da devam ettiği görülmektedir.

Dönemin ilim adamları gibi şair ve edebiyatçıları da hükümdar ve idareciler tarafından himaye edilen kişilerdi. Endülüs Emevî Devleti döneminde Hâcib el-Mansûr'un *Mecâlisü'l-üns* adıyla bilinen şiir ve edebiyat meclisleri ile mülûkü't-tavâif döneminde Abbâdiler'in merkezi İşbîliye'deki saraylarındaki benzeri toplantılar dönemin en meşhur edip ve şairleriyle dolmaktaydı. Tıpkı ilim adamları gibi edip ve şairler de üst düzey idarî görevlere getirilmekteydiler. Dolayısıyla her iki

zümre birçok açıdan benzerlik taşımaktaydı. Bu durumda, bu iki zümreden hangisinin himayeye daha fazla mazhar olduğunun bundan sonra yapılacak mukayeseli bir çalışmayla ortaya konması gerekmektedir. Böyle bir çalışma, V/XI. yüzyılda Endülüs'teki ilim hayatında görülen gelişmelerde hükümdar ve idarecilerin sahip oldukları payın tespitine ışık tutacaktır.

V/XI. yüzyılda Endülüs ilim hayatında görülen gelişmelerin, hem İslâm dünyası hem de Batı'daki çalışmalar üzerinde önemli etkilerde bulunduğu görülmüştür. Endülüs ile Mağrib bölgelerinin gittikçe artan ilişkileri ilmî açıdan da güçlü bir irtibatın doğmasını da beraberinde getirmiş ve çok sayıda Mağribli öğrencinin Endülüs'te tahsil gördükten sonra ya Endülüs'e yerleştikleri yahut da bu bölgenin ilmî birikim ve anlayışıyla Mağribe döndüğü görülmüştür. Söz konusu dönemde Endülüs'teki çalışmaların Doğu İslâm dünyasındaki etkilerinin Mağrib bölgesine kıyasla daha sınırlı kaldığı ifade edilebilir. Bununla birlikte Ebû Amr ed-Dânî, İbn Hazm, İbn Abdülber, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî gibi ilim adamlarının eser ve görüşlerinin ihtisas sahibi oldukları alanlara ilgilenen Doğu İslâm dünyasındaki bilginler tarafından dikkatle takip edildiği bilinmektedir. Dönemin bazı eserlerinin özellikle Osmanlı döneminde Anadolu'da takip edildiğine de işaret edilmelidir. Aynı zamanda bir matematik âlimi olan Hûdî hükümdarı Yûsuf el-Mü'temen'in matematik eserinin Osmanlılar tarafından ilk kurulan medrese olan İznik Medresesi'nde okunuyor oluşu bu bağlamda dikkate şayandır.

İncelenen dönemin ilmî mirasının etkisi asıl olarak Batı'da görülmüştür. 478/1085'te Tuleytula'nın düşmesinden sonra Kastilya Krallığı'nın şehirle birlikte özelde Endülüs genelde ise İslâm medeniyetine ait zengin bir mirasa da sahip olması, Endülüs'teki eserlerin tercüme yoluyla Batı'ya geçişinde bir dönüm noktası olmuştur. Şehirde 1151'de kurulan tercüme okulu (*Escuela de Traductores de Toledo*) Endülüs'ten devralınan eserlerin tercüme edildiği bir merkez olmanın yanı sıra, Batı'da kurulmaya başlanan benzeri kurumlar için de takip edilen bir örnek olma vasfına sahipti. Nitekim V/XI. asrın çok sayıda tıp, matematik, astronomi eserinin bu yolla Latince'ye ve bazı mahallî Batı dillerine tercüme edildiği

görülmüştür. Bu dönemde İslâm inanç ve düşüncesine ait eserlerin de tercüme edilmesiyle Batı'daki oryantalistik çalışmaların temelleri atılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdullah Bulukkîn: b. **Tibyân** (thk. Emin Tevfik Tîbî), Rabat, Mektebetü'l-Emân, 2011.
- Abdülvâhid el-Merrâküşî, Ebû Muhammed Muhyiddin (ö. 647/1250): el-**Mu'cib fî telhîsi ahbâri'l-Mağrib** (thk. Muhammed Saïd el-Iryân), Kahire, Lecnetü'l-İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1963.
- Âcurrî, Bekir Muhammed Hüseyin (ö. 360/970): Ebû **Ahlâku hameleti'l-Kur'ân** (thk. Muhammed Amr b. Abdüllatif), Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Adang, Camilla: “The Spread of Zâhirism in Post-Caliphal al-Andalus The Evidence from the Biographical Dictionaries”, **Ideas, Images and Methods of Portrayal Insights into Classical Arabic Literature and Islam** (ed. Sebastian Günther), Leiden, Brill, 2005, s. 297-346.
- “Shurayh al-Ru'aynî and the transmission of the works”, **Ibn Hazm of Cordoba the life and works a controversial thinker** (ed. Camilla Adang, Maribel Fierro, Sabine Schmidtke), Leiden, Brill, 2013.
- Aguiar Aguliar, Maravillas: “En Torno al Original Árabe Perdido del Liber de Crepusculis La Maqâlafî l-Faÿrwa l-şafaq (?) de Abû ‘AbdAllâhMuhammad b. Mu‘âd al-ÿaÿÿânî”, **Al-Andalus Maghreb**, sy. 3 (1995), s. 47-54.
- Aguirre de Cárcer, Luisa F.: “Sobre el Ejercicio de la Medicina en al-Andalus Una Fetua de Ibn Sahl”, **AEA**, sy. 2 (1991), s. 147-162.
- “Los Árabes y el Pensamiento Griego Las Traducciones del siglo VIII en Bagdad”, **Ciencia y Cultura en la Edad Media. Actas VIII y X**, Canarias, Fundación Canaria Orotava de Historia de la Ciencia, 2007.
- Ahmed Bâbâ, Ebü'l-Abbâs (ö. 1036/1627): **Kifâyetü'l-muhtâc li ma'rifeti men leyse fi'd-Dîbâc I-II** (thk. Muhammed Mutî'), Rabat, Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, 2000.

- Ahmed b. İsa el-Hâşimî (ö. 470/1077): **Kitâbü'l-Mecâlis fi't-tüb** (thk. Samir Kaddouri), Madrid, CSIC, 2005.
- Akiş, İbrahim Ali: **et-Terbiye ve't-ta'lim fi'l-Endelüs**, Amman, Dâru Ammâr, 1982.
- Akpınar, Cemil: "Ebü's-Salt ed-Dânî", **DİA**, C: X, s. 341.
"İbnü's-Saffâr, Ebü'l-Kâsım", **DİA**, C: XXI, s. 193-194.
- Akyüz, Vecdi: "Asîlî", **DİA**, C: III, s. 482.
"Abu 'Ubayd al-Bakrî, Polígrafo Cortesano del- Período Taifa", **Jábega**, sy. 97 (2008), s. 40-46.
- al-Hassan, Ahmad Y.-Hill, Donald R.: **Islamic technology an illustrated history**, Cambridge, Cambridge University Press, 1988.
- Alkan, Ercan: "İbn Arabî'nin Hal'u'n-Na'leyn Şerhi Tahkik ve Değerlendirme", **Yayımlanmamış doktora tezi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Alper, Ömer Mahir: "Mecrîtî", **DİA**, C: XVIII, s. 278-279.
- Altıkulaç, Tayyar: "Ebû Ali es-Sadefî", **DİA**, C: X, s. 93.
- Álvarez Morales, Camilo de: "La Medicina en el Toledo Musulmán", **Al-Andalus: Ocho Siglos de Historia. Actas de las Primeras Jornadas de Cultura Islamica. Organizadas por el Instituto Occidental de Cultura Islamica**, Madrid, Al-Fadila, 1989, s. 145-153.
- Alvarez Millán, Cristina: "Las traducciones latinas atribuidas a Abū l-'Alā' Zuhr", **AEA**, sy. 5 (1994), s. 11-17.
- Apaydın, Yunus H.: "İbn Ebû Zeyd", **DİA**, C: XIX, s. 451.
"İbn Hazm", **DİA**, C: XX, s. 41.
"Kurtubalı Zâhirî Fakih İbn Hazm'ın Şer'î Hükümleri Tasnifi Merâtibü'ş-Şerîa", **İSTEM**, sy. XIV (2009), s. 107-119.

- “el-Muhallâ”, **DİA**, C: XXX, s. 404-406.
- “İmlâ”, **DİA**, C: XXII, s. 225-226.
- “Semâ”, **DİA**, C: XXXVI, s. 457-458.
- Arvide Cambra, Luisa María: “Nota Sobre la Práctica y la Enseñanza de la Medicina en la España Musulmana de los siglos XI-XII. El Ms Árabe 887 de el Escorial”, **Dynamis**, sy. 3 (1983), s. 313-339.
- Aydınlı, Yaşar: “İbn Bâcce”, **DİA**, C: XIX, s. 348-353.
- Aykaç, Mehmet: “Arîb b. Sa’d”, **DİA**, C: III, s. 359-360.
- “Dabbî, Ahmed b. Yahyâ”, **DİA**, C: VIII, s. 395-396.
- el-Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef (ö. 474/1081): “Vasıyyetü'l-imâm el-hâfız Ebi'l-Velîd el-Bâcî li-veledeyhi rahimehümüllâh ecma'in” (thk. Celal Ali el-Cehânî) **Mefhûmü'l-âlimiyye** içinde, İskenderiye, Dârü's-Selâm, 2009.
- Baltacı, Ahmet: “İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir”, **DİA**, C: XX, s. 488-489.
- Bardakoğlu, Ali: “İbn Rüşd”, **DİA**, C: XX, s. 254-257.
- Benabûd, Muhammed: **et-Târîhu's-siyâsî ve'l-ictimâî li-İşbîliye**, Tıtvân, Matâbiu's-Şüyûh, 1983.
- “Socio-Political Role of Andalusian 'Ulama' During the Fifth/Eleventh Century”, **Islamic Studies**, C: XXIII, sy. 2 (1984), s. 103-141.
- Benhamâde, Saîd: “et-Türâsü'l-filâhiyyi'l-İslâmîbi'l-Mağribve'l-Endelüşhilâle'l-asri'l-vasît”, **el-Filâha ve't-teknîyyâtü'l-filâhiyye bi'l-âlemi'l-İslâmî fi'l-asri'l-vasît** (ed. Hasan Hâfızî Alevî), Rabat, Menşûrâtü Ukâz, 2011, s. 59-106.
- Bernabé Pons, Luis F.: “El Qâdi 'Iyâd en la literatura Aljamiado-Morisca”, **Sharq al-Andalus**, sy. XIV-XV (1997-1998), s. 201-218.
- el-Beşerî, Sa'd Abdullah: **el-Hayâtü'l-ilmîyye fî asri'l-hilâfe**, Mekke, Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1997.
- Bilge, Mustafa L.: “Himyerî, İbn Abdülmün'im”, **DİA**, C: XVIII, s. 60-61.

- Birişik, Abdülhamit: “İbn Atıyye el-Endelüsî”, **DİA**, C: XIX, s. 338-340.
- Bruce, Travis: “An Intercultural Dialogue between the Muslim Taifa of Denia and the Christian Country of Barcelona in the Eleventh Century”, **ME**, sy. 15 (2009), s. 1-34.
- el-Bûkîlî, Fâize: “et-Türâsü’l-filâhî bi’l-Endelüs fi ahdi küllin min mülûki’t-tavâif ve’l-Murâbitîn”, **el-Filâha ve’t-teknîyyâtü’l-filâhiyye bi’l-âlemi’l-İslâmî fi’l-asri’l-vasît** (ed. Hasan Hâfîzî Alevî), Rabat, Menşûrâtü Ukâz, 2011, s. 107-122.
- Burnett, Charles: “Arapçadan Latinceye Arapça Felsefe Geleneğinin Batı Avrupa’da Kabulü”, **İslam Felsefesine Giriş** (ed. Peter Adamson, Richard C. Taylor) (trc. M. Cüneyt Kaya), İstanbul, Küre Yayınları, 2007, s. 405-438.
- Calero Secall, Maria Isabel: “Un Personaje Clave en la conquista de la Málaga Hammudi por los Ziries”, **Baética**, C: VIII (1985), s. 535-548.
- Carmona, Alfonso: “The Introduction of Mâlik’s Teachings in al-Andalus”, **The Islamic School of Law Evolution, Devolution, and Progress**, Cambridge, Islamic Legal Studies Program Harvard Law School, 2005, s. 41-56.
- Chejne, Anwar: “The Role of al-Andalus in the Movement of Ideas Between Islam and the West”, **Islam and the Medieval West** (ed. Khalil I. Semaan), New York, State University of New York Press, 1980, s. 115-122.
- Chronicle of the Cid** (İng. trc. Robert Southey), Londra 1808.
- Comes, Mercè: “İbn Abî l-Salt al-Dânî”, **BA**, C: I, s. 722-728.
- Cruz Hernández, Miguel: “Islamic thought in the Iberian Peninsula”, **The Legacy of Muslim Spain**, ed. Salma Khadra Jayyusi, Leiden, Brill, 1992, s. 777-803.
- Çakan, İsmail L. : “Câmiu’s-Sahîh”, **DİA**, C: VII, s. 129-132.
- : “Câmi’u’l-usûl li-ehâdîsi’r-Resûl”, **DİA**, C: VII, s. 136.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan: “Irak Mâlikî Ekolü (III-V/IX-XI. yy.)”, **Yayımlanmamış doktora tezi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

“Endülüs’te Rey-Hadis Mücadelesi”, **İslâmiyât**, C: VII-3 (2004). s. 59-74.

“Şebtûn”, **DİA**, C: XXXVIII, s. 398-400.

“Tertîbü’l-medârik”, **DİA**, C: XL, s. 518-520.

“Utbî, Muhammed b. Ahmed”, **DİA**, C: XLII, s. 237-238.

Çeker, Orhan: “Âcurrî”, **DİA**, C: I, s. 329.

Çetin, Abdurrahman: **Endülüslü âlim Ebu Amr ed-Dani ve kıraat ilmindeki yeri**, İstanbul, Ensar, 2015.

Dabbî, Ahmed b. Yahyâ (ö. 599/1203): **Buğyetü’l-mültemis fî târîhi ricâli’l-Endelüs** I-II (thk. İbrahim el-Ebyârî), Kahire, Dârü’l-Kitâbi’l-Mısırî, 1989.

Dizer, Muammer: “İbn Muâz”, **DİA**, C: XX, s. 208-209.

Dowd, Matthew F.: “Astronomy and Compotus at Oxford University in the Early Thirteenth Century The Works of Robert Grosseteste”, **Yayımlanmamış doktora tezi**, Indiana, University of Notre Dame, 2003.

E. Provençal ve thk.): Levi haz. **Selâsü resâil Endelüsiyye fî âdâbi’l-hisbe ve’l-muhtesib** Kahire, Matba‘atü’l-Ma‘hedi’l-İlmiyyi’l-Fransî li’l-Âsâri’ş-Şarkıyye, 1955.

Ebû Bekir İbnü’l-Arabî, Muhammed b. Abdullah el-Meâfirî (ö. 543/1148): **Kânûnü’t-te’vîl**, (thk. Muhammed es-Süleymânî), Beyrut, Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1990.

Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Muğîs Tuleytulî, (ö. 459/1067): **el-Mukni‘ fî ilmi’ş-şurût**, (thk. Sahy el-Hatîb), Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000.

Ebû Mustafa, Kemal es-Seyyid: **Târîhu medîneti Belensiyeti’l-Endelüsiyye fi’l-asri’l-İslâmî**, İskenderiye, Merkezü’l-İskenderiyye li’l-Kitâb, ty.

- Ebû Ubeyd el-Bekrî, Abdullah b. Abdülazîz b. Muhammed (ö. 487/1094): **Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik** (thk. Adrian van Leeuwen-André Ferré) Kartaca, Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1992.
- Ebü'l-Alâ Zühr (ö. 525/1131): İbn **Kitâbü'l-Mücerrebât** (nşr. Cristina Álvarez Millán), Madrid, CSIC, 1994.
- el-Ehvânî, Abdülaziz: “Endülüs'teki Ulemâ Bernâmecleri'ne Dair Kitaplar” (trc. Mehmet Sait Toprak), **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 20 (2004), s. 201-236.
- el-Hattâbî, Muhammed el-Arabi: **et-Tıb ve'l-etıbba fi'l-Endelüsi'l-İslâmiyye**, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.
- El Hour, Rachid: “The Andalusian Qādî in the Almoravid Period Politicaland Judicial Authority”, **Studia Islamica**, sy. 90 (2000), s. 67-83.
- Elmalı, Hüseyin: “el-Emâlî”, **DİA**, C: XI, s. 72.
“Kâlî”, **DİA**, C: XXIV, s. 259-260.
- Ephrat, Daphna: “The Sunni ‘Ulama’ of 11th-century Baghdad and the Transmission of Knowledge A Social History”, **Yayımlanmamış doktora tezi**, Cambridge, Harvard University, 1992.
- Erturhan, Sabri: “Ebu'l-Velîd el-Bâcî ve ‘İhkâmu'l-fusûl’ü”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: VI/1 (2002), s. 235-248.
- Fazlıoğlu, İhsan: “Endülüs ve Mağrip Matematiğinin Osmanlı Matematiğinin Oluşumu ve Gelişimindeki Yeri”, IX. Mağrip Arap Matematik Tarihi Sempozyumu, Cezayir 2007. (Çevrimiçi) <http://www.ihsanfazlioglu.net/yayinlar/makaleler/1.php?id=154>, 10 Kasım 2015.
- Feth b. Hâkân, Ebû Nasr (ö. 529/1135): **Matmahu'l-enfüs ve mesrahu't-teennüs fi mülehi ehli'l-Endelüs** (thk. Muhammed Ali Şevâbıke), Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1983.
- Kalâidü'l-ikyân ve mehâsinü'l-a'yân I-II** (thk. Hüseyin Yûsuf Hiryûş), Zerkâ, Mektebetü'l-Menâr, 1989.
- Fierro, Maribel: “al-Asîlî, Abû Muhammad”, **BA**, C: I, s. 105-108.

- “al-Hāmmār, Abū ‘Utmān”, **BA**, C: I, s. 417-418.
- “Mu‘āwiya b. Sālih al-Hadramī al-Himsī: historia y leyenda” **EOBA I** (ed. Manuela Marín), Madrid, CSIC, 1988, s. 281-411.
- “Heresy in al-Andalus”, **The Legacy of Muslim Spain** (ed. Salma Khadra Jayyusi), Leiden, Brill, 1992, s. 895-908.
- “La Fährasa de Ibn Tallā, **EOBA II**, ed. María Luisa Ávila, Madrid, CSIC 1989, s. 277-297.
- “Ulemas en las ciudades Andalús Religión, Política y Prácticas Sociales”, **Escenarios Urbanos del Al-Andalus y el Occidente Musulmán**, Málaga, Ayuntamiento de Vélez Málaga, 2011, s. 135-165.
- “Hadis’in Endülüs’e Giriş” (trc. Murat Gökalp), **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: XLVII, sy. (2006), s. 237-258.
- Figueroa, A. “(Ibn) al-Bāyī, Abū ‘Umar”, **BA**, C: I, s. 231-233.
Rodríguez:
- Franco Sánchez, “La escuela médica Şarqī (ss. XI-XIV) sociedad y medicina en el
Francisco: Levante de al-Andalus”, **Dynamis**, C: XXI (2001), s. 27-54.
- García Sánchez, “Agricultura y Legislación Islámica El Prólogo del Kitāb Zuhrat
Expiración: al-Bustān de al-Tignarī”, **Ciencias de la Naturaleza en al-Andalus. Textos y Estudios I** (ed. E. García Sánchez), Granada, CSIC, 1990, s. 179-193.
- “Agriculture in Muslim Spain”, **The Legacy of Muslim Spain**, s. 987-999, ed. Salma Khadra Jayyusi, Leiden, Brill, 1992.
- “Traducciones Catalanas de Textos Científicos Andalús en la Corona de Aragón”, **Sharq al-Andalus**, sy. 10-11 (1993-1994), s. 385-401.
- García Sanjuán, **Till God Inherits the Earth Islamic Pious Endowments in al-Andalus (9-15th centuries)**, Leiden, Brill, 2007.
Alejandro:
- Garden, Al-Ghazālī’s Contested Revival Ihyā’ Ulum al-Dīn and Its Critics
Kenneth: in Khorasan and the Maghrib”, **Yayımlanmamış doktora tezi**, Chicago University, 2005.

- Garijo, Ildelfonso: “El Tratado de Ibn Ŷulŷul sobre los medicamentos que no mencionó Dioscórides”, **Ciencias de la Naturaleza en al-Andalus** (ed. E. García Sánchez), Granada 1990, s. 57-68.
- Garrido Clemente, Pilar: “¿Era Ibn Masarra de Córdoba un filósofo?”, **AEA**, sy. 21 (2010), s. 123-140.
- Gonzalez Palencia, Angel: **Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî**, (trc. Hüseyin Munis), Kahire, Mektebetü'n-Nehdati'l-Misriyye, 1955.
- Goodman, Lenn E.: “İbn Meserre”, **İslâm Felsefesi Tarihi** (trc. Şamil Öçal, Hasan Tuncay Başoğlu), İstanbul, Açılımkitap, 2007, C I, s. 327-346.
- Guichard, Pierre - Soravia, Bruna: **Los reinos de Taifas. Fragmentación política y esplendor cultural**, Málaga, Editorial Sarriá, 2005.
- Günel, Fuat: “İbnü'l-Kûtiyye”, **DİA**, C: XXI, s. 117-118.
- Hamarnéh, Sami K.: **Health Science in Early Islam** (ed. Munawar A. Anees), Texas 1984.
“al-Zahrāwī”, **Dictionary of Scientific Biography**, New York, Charles Scribner's Sons, 1981, C: XIV, s. 584-585.
- Hamarnéh, Sami Khalaf - Sonnedecker, Glenn: **A Pharmaceutical View of Abulcasis al-Zahrāwī in Moorish Spain**, Leiden, Brill, 1963.
- Hamed, Gânim Kaddûrî: **Fihristü tesânîfi'l-imâm Ebî Amr ed-Dânî el-Endelüsî**, Küveyt, Cem'iyetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1990.
- Haremska, Julia: “Al-A'lam al-Şantamarî, Abū l-Hayyây”, **BA**, C: I, s. 79-86.
- Herrûs, Mustafa: **el-Medresetü'l-Mâlikiyyetü'l-Endelüsiyye ilâ nihâyeti'l-karni's-sâlis el-hicrî**, Dârülbeyzâ, Vizâretü'l-Evkâf ve Şüûni'l-İslâmiyye, 1997.
- Himyerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed (ö. 727/1327): **er-Ravzu'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr** (thk. İhsan Abbas), Beyrut, Mektebetü Lübnân, 1975.
- el-Hintâtî, Necmeddin: **el-Mezhebü'l-Mâlikî bi'l-Mağribi'l-İslâmî**, Tunus, Tebrü'z-Zamân, 2004.

Historia de España- R. Menéndez Pidal, ed. María Jesús Viguera Molíns, “Historia Política”, Madrid, Espasa Calpe, 1994, VIII/I.

Hogendijk, Jan P.: “Al-Mu’taman ibn Hūd, 11th Century King of Saragossa and Brillant Mathematician”, **Historia Mathematica**, C: XXII, sy. 1 (1995), s. 1-18.

Hourani, George F.: “Endülüs’te Aklî Bilimlerin İlk Gelişimi” (trc. Mehmet Özdemir), **Dini Araştırmalar**, C: II sy. 6 (2000), s. 199-211.

Humeydî, Ebû Abdullah **Cezvetü’l-muktebis** (thk. İbrahim el-Ebyari), Kahire, Dârü’l-Kitâbi’l-Mısırî, 1989.

Muhammed b.
Fütûh b.
Abdullah el-
Meyurkiel-Ezdî
(ö. 488/1095):

Huşenî, Ebû Abdullah **Kudâtu Kurtuba** (thk. İbrahim el-Ebyârî), Kahire, Dârü’l-Kitâbi’l-Mısırî, 1989.

Muhammed b.
Hâris (ö.
361/962):

Hüseyin Mûnis: “Consideraciones Sobre la Época de los Reyes Taifas”, **AA**, C: XXXI, sy. 1 (1966), s. 305-328.

Irwing, Thomas B.: “İbnü’ d-Delâ”, **DİA**, C: XXI, s. 9-10.

“İbnü’l-Faradî”, **DİA**, C: XXI, s. 39-40.

Işık, Emin: “Antâkî”, **DİA**, C: III, s. 227.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Yûsuf **İhtilâfü akvâli Mâlik ve ashâbihî** (thk. Hamid Muhammed Lahmer, Miklos Muranyi), Beyrut, Dârü’l-Garbi’l-İslâmî,2003.

b. Abdullah en-
Nemerî, (ö.
463/1071):

Câmi’u beyâni’l-ilm ve fazlih I-II (thk. Ebü’l-Eşbâl ez-Züheyri), Demmâm, Dârü İbni’l-Cevzî, 1994.

İbn Bessâm, **ez-Zahîre fî mehâsini ehli'l-Cezîre** I-IV (thk. İhsan Abbas),
Ebü'l-Hasan Ali Beyrut Dârü's-Sekâfe, 1975-1979.
b. Bessâm eş-Şenterînî (ö.
542/1147):

İbn Cülcül, Ebû **Tabakâtü'l-etubbâ ve'l-hukemâ** (thk. Fuad Seyyid), Kahire,
Davud Süleyman Institut Français d'Archeologie Orientale, 1955.
b. Hassan el-Endelüsi (ö.
384/994):

İbn Ebî Zer', **el-Enîsü'l-mutrib bi-ravzi'l-kırtâs fî ahhâri mülûki'l-Mağrib**
Ebü'l-Hasan Ali **ve târîhi medîneti Fâs**, (nşr. C. J. Tornberg), Rabat, Dârü'l-
b. Abdullah el-Mansûr, 1973.
Fâsî (ö.
741/1340):

İbn Ebû **Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etubbâ** (thk. Nizâr Rızâ), Beyrut,
Usaybia, Ebü'l-Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1965.
Abbas
Muvaffakuddin
Ahmed b. Kâsım
(ö. 668/1269):

İbn Ferhûn, **ed-Dîbâcü'l-müzheb** (thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr),
Ebü'l-Vefâ Kahire, Dârü't-Tûras, 1972.
Burhaneddin
İbrâhim b. Ali b.
Muhammed (ö.
799/1397):

İbn Haccâc el-İşbîlî: **el-Mukni' fi'l-filâha** (thk. Salâh Cerrâr), Ürdün, Mecma'u'l-
Lugati'l-Arabîyyeti'l-Ürdünî, 1982.

İbn Haldûn, Ebû **Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-**
Zeyd **Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsârahum min zevi's-**
Veliyyüddin **sultânî'l-ekber**, I-VIII, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
Abdurrahman b.
Muhammed (ö.
808/1406):

Mukaddime I-II, (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul, Dergah
Yayımları, 1983.

- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed (ö.681/1282): **Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân mimma sebete bi'n-nakl evi's-semâ ev esbetehü'l-a'yân**, I-VIII, (thk. İhsan Abbas), Beyrut, Dâru Sadır, 1968-1978.
- İbn Hayr, Ebû Bekr Muhamemd (ö. 575/1179): **Fehrese** (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf-Mahmûd Beşşâr Avvâd), Tunus, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2009.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed (ö. 456/1064): **Cemheretü ensâbi'l-Arab** (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), Kahire, Dârü'l-Maârif, 1982.
- Güvercin Gerdanlığı** (trc. ve haz. Mahmut Kanık), İstanbul, İnsan Yayınları, 1985.
- İbn İzârî, Ebû Abdullah Muhammed el-Merraküşî (ö. 712/1312): **el-Beyânü'l-muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib** I-III (thk. G. S. Colin-E. Levi Provençal), Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1930; a.g.e., IV, (thk. İhsan Abbas), Beyrut, Dârü's-Sekâfe, 1983.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed (ö. 520/1126): **Mesâilü Ebi'l-Velîd İbn Rüşd** I-II (thk. Muhammed el-Habib et-Teckânî), Beyrut, Dârü'l-Cil, 1993.
- İbn Sa'îd el-Mağribî, Ebü'l-Hasan Nûrüddîn Ali b. Musa b. Sa'îd (ö. 685/1286): **el-Muğrib fî hule'l-Mağrib**, I-II, (thk. Şevki Dayf), Kahire, Dârü'l-Maârif, 1978.
- İbn Tufeyl, Ebû Bekir Muhammed b. Abdülmelik (ö. 581/1186): **Ruhun Uyanışı ya da Hay İbn Yakzan'ın Olağanüstü Serüveni**, (haz. N. Ahmet Özalp), İstanbul, İnsan Yayınları, 1985.

İbn Vâfid, **Kitâbü'l-Edviyeti'l-müfrede** (nşr. Luisa Fernanda-Aguirre de Abdurrahman b. Cárcer), Madrid, CSIC, 1995.
Muhammed (ö. 467/1075):

İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-târîh** I-X, (trc. Abdülkerim Özeydın ve ötekiler), Ebü'l-Hasen İstanbul, Bahar Yayınları, 1987.
İzzüddîn Ali b. Muhammed (ö. 630/1233):

İbnü'l-Hatîb, **el-İhâta fi ahbâri Gırnâta**, I-IV (thk. Muhammed Abdullah Ebû Abdullah İnân), Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1973-1977.
Lisanüddîn Muhammed b. Abdullah (ö. 776/1374):

Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye Kitâbu a'mâli'l-a'lâm fi men bûyi'a kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm ve mâ yete'alleku bizâlike mine'l-keîâm (thk. E. Levi Provençal), Beyrut, Dârü'l-Mekşûf, 1956.

İbnü'l-Kerdebûs: **Târîhu'l-Endelüs** (haz. Ahmed Muhtâr el-Abbâdî), Madrid, el-Ma'hedü'l-Mısrî li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye bi'l-Madrid 1971.

İbnü'l-Cezerî, **Gâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ** I-II (thk. G. Bergstraesser), Kahire, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1982.
Ebü'l-Hayr Şemsedîn Muhammed b. Muhammed (ö. 833/1429):

İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla** I-IV (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Ebû Abdullah Tunus, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2011.
Muhammed b. Abdullah (ö. 658/1260):

el-Hulletü's-siyerâ (thk. Hüseyin Mûnis), Kahire, Dârü'l-Maârif, 1985.

el-Mu'cem fi ashâbi'l-Kādî es-Sadefî (thk. İbrahim el-Ebyârî), Kahire, Dârü'l-Kitâbi'l-Mısrî, 1989.

İ'tâbü'l-küttâb (thk. Salih el-Eşter), Beyrut, Dârü'l-Evzâi, 1986.

- İbnü'l-Faradî,
Ebü'l-Velid
Abdullah b.
Muhammed (ö.
403/1013): **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, I-II (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf),
Tunus, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2008.
- İbnü'l-Kıftî, Ali b. Yusuf (ö.
646/1248): **İhbâru'l-ulemâ bi-ahbâri'l-hukemâ**, I-II (thk. Abdülmecid
Diyâb), Kuveyt, Mektebetü İbn Kuteybe, ty.
- İnân,
Muhammed
Abdullah: **Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs. el-Asru's-sânî Düvelü't-tavâif,
münzü kıyâmihâ hatta'l-fethi'l-Murâbitî**, Kahire, Mektebetü'l-
Hancî, 1997;
- İsa, Muhammed
Abdülhamid: **Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs**, Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1982.
- İzgi, Cevat: "Ebü'l-Hayr el-İşbîlî", **DİA**, C: X, s. 236.
- Kaddouri,
Samir: "al-Haşimî, Abû 'Ya'far", **EA**, C: I, 422-423.
- Kâdî İyâz,
Ebü'l-Fazl İyâz
b. Musa (ö.
544/1149): **el-Gunye** (thk. Mahir Züheyr Cerrâr), Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-
İslâmî, 1982.
- Kahya, Esin: **Tertîbü'l-medârik** I-VIII (thk. Muhammed Tavit et-Tancî ve
diğerleri) Rabat, Vizâretü'l-Evkâf ve Şüûni'l-İslâmiyye, 1983.
- Kalkaşendî,
Ebü'l-Abbâs
Şihâbüddîn
Ahmed b. Ali (ö.
821/1418): "Zehrâvî", **DİA**, C: XLIV, s. 189-191.
- Kallek, Cengiz: **Subhu'l-a'sâ fi sînâ'ati'l-inşâ**, I-XIII, Kahire, Dârü's-Sekâfeti'l-
İrşâdi'l-Kavmiyye, 1915.
- Kandemir, M.
Yaşar: "Emâlî", **DİA**, C: XI, s. 70-72.
- "Kâdîİyâz", **DİA**, C: XXIV, s. 116-117.
- "Ebû Zer el-Herevî", **DİA**, C: X, s. 269-270.

- “Gassânî, Ebû Ali”, **DİA**, C: XIII, s. 396.
- “Hadis”, **DİA**, C: XV, s. 27-64.
- “Kâdîlyâz”, **DİA**, C: XXIV, s. 116-117.
- Karaarslan,
Nasuhi Ünal: “İbn Galbûn, Ebü’t-Tayyib”, **DİA**, C: XIX, s. 500-501.
- Karaman,
Hayreddin: “Fıkıh”, **DİA**, C: XIII, s. 1-14.
- Karlığa,
Bekir: H. “İbn Cülcül”, **DİA**, C: XIX, s. 403-404.
- Kaya,
Said: Eyyüb “Mâlikî Mezhebi”, **DİA**, C: XXVII, s. 519-535.
- “Nevâzil”, **DİA**, C: XXXIII, s. 34-35.
- Kaya, Mahmut: “İbn Ebû Usaybia”, **DİA**, C: XIX, s. 445-446.
- “İbnü’l-Kıftî”, **DİA**, C: XXI, s. 112-114.
- “İbn Vahşiyye”, **DİA**, C: XX, s. 456-458.
- “İbn Vâfid”, **DİA**, C: XX, s. 436.
- “Sâid el-Endelüsî”, **DİA**, C: XXXV, s. 556-557.
- Kılıç,
Muharrem: “Turtûşî”, **DİA**, C: XLI, s. 430-431.
- Kırbıyık, Kasım: “Abbas b. Firnâs”, **DİA**, C: I, s. 24.
- Kızılkaya,
Necmeddin -
Yılmaz, Osman: “Venşerîsî”, **DİA**, C: XLIII, s. 47-49.
- Koçyiğit, Talat: “Abdülganî el-Ezdî”, **DİA**, C: I, s. 205.
- Köroğlu,
Burhan: “İbn Bâcce ve İbn Tufeyl Felsefe Endülüs’te”, **İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler** (ed. M. Cüneyt Kaya), İstanbul, İSAM, 2013.
- Küçüksipahioğlu
, Birsal: “Medînetüzzehrâ”, **DİA**, C: XXVIII, s. 320-322.

- Labarta, Ana: “Traducción del prólogo del Libro de medicamentos simples de Abû-l-Salt de Denia”, **Dynamis**, sy. XVIII (1998), s. 479-487.
- Lenker, Michael Karl: “The Importance of the Rihla for the Islamization of Spain”, **Yayımlanmamış doktora tezi**, Pennsylvania, Pennsylvania University, 1982.
- Lirola Delgado, Jorge: “al-Bakrî, Abû ‘Ubayd”, **BA**, C: I, s. 154-160.
 “al-Hawzanî, AbûHafs”, **BA**, C: I, 433-434.
- Lopez, Angel C.: “Vida y obra del famoso polígrafo cordobés del s. X ‘Arîb b. Sa‘îd”, **Ciencias de la Naturaleza en al-Andalus Textos y Estudios I**(ed. E. García Sánchez), Granada, CSIC, 1990, s. 333-334.
- Luisa María: Ávila, “Las Mujeres ‘Sabias’ en al-Andalus”, **La Mujer en al-Andalus. Reflejos Históricos de su Actividad y Categorías Sociales** (ed. María Jesús Viguera Molins), Madrid, CSIC 1989, s. 139-183.
- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö. 390/1000 civarı): **Ahsenü’t-tekāsîm fî ma‘rifeti’l-ekâlim** (thk. M. J. De Goeje), Leiden, Brill, 1906.
- Makdisi, George: “The Madrasa in Spain Some Remarks”, **Revue de l’Occident Musulman et de la Méditerranée**, C: XV-XVI, s. 2 (1973), s. 153-158.
İslâm’ın Klasik Çağında Din, Hukuk, Eğitim (trc. Hasan Tuncay Başoğlu), İstanbul, Klasik, 2007.
- Makkarî, Ebû’l-Abbas Ahmed b. Muhammed (ö. 1041/1632): **Nefhu’t-tîb min gusni’l-Endelüsi’r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisânidîn İbni’l-Hatîb**, I-VIII (thk. İhsan Abbas), Beyrut, Dâru Sadr, 1968.
- Marín, Manuela: “Biographical Dictionaries and Social History of al-Andalus”, **Scripta Mediterranea**, sy. 19-20 (1998-1999), s. 239-257.
- Martos Quesada, Juan: “Características del muftí en Al-Andalus Contribución al estudio de una institución jurídica hispanomusulmana”, **AEA**, sy. 7 (1996), s. 127-143.

“Los Estudio sobre el Desarrollo de las Matemáticas en al-Andalus Estado Actual de la Cuestión”, **Dynamis**, sy. 21 (2001), s. 269-293.

Maşalı, Mehmet Emin: “Sarakustî, İsmâil b. Halef”, **DİA**, C: XXXVI, s. 115.

Mekkî, Mahmud Ali: “Ensayo sobre las Aportaciones Orientales en la España Musulmana”, **Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islámicos**, sy. 11-12 (1963-1964), s. 7-140.

Mertoğlu, Mehmet Suat: “Üdfüvî, Muhammed b. Ali”, **DİA**, C: XLII, s. 281-282.

Mintevrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülmelik Kaysî (ö. 834/1431): **Fehresetü'l-Mintevrî** (thk. Muhammed Benşerîfe), Rabat, er-Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Ebhâs ve İhyâi't-Türâs, 2011.

Montada, Puig: “Endülüs'te Felsefe İbn Bâcce ve İbn Tufeyl”, **İslam Felsefesine Giriş** (ed. Peter Adamson, Richard C. Taylor) (trc. M. Cüneyt Kaya), İstanbul, Küre, 2007.

Muhammed Abdülvehhâb Hallâf: **Târîhu'l-kazâ fi'l-Endelüs mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ nihâyeti'l-karni'l-hâmis el-hicrî / el-hâdî aşer el-mîlâdî**, Kahire, el-Matbaatü'l-Arabiyyeti'l-Hadîse, 1992.

Muhammed Berekât el-Beylî: **ez-Zühhâd ve'l-mutasavvife fî bilâdi'l-Mağrib ve'l-Endelüs**, Kahire, Dârü'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1993.

Muhammed el-Adlûnî el-İdrîsî: **İbn Meserre ve medresetühû**, Dârülbeyzâ, Dârü's-Sekâfe, 2000.

Muhammed el-Hâdî Ebü'l-Ecfân: “Mücârî”, **DİA**, C: XXXI, s. 444.

Muhammed el-Mağrâvî: “Nazarât min târihi'l-mer'eti'l-Endelüsiyye”, **Kürrâsât Endelüsiyye**, sy. 2 (2006), s. 35-37.

Muhammed Hişâm en-Na'sân: “Tığnerî”, **DİA**, C: XLI, s. 90-91.

Mûnis, Hüseyin: **Târîhu'l-Cuğrâfiya ve'l-cuğrâfiyyîn**, Kahire, Mektebetu Medbuli, 1986.

Mücârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed (ö. 862/1458): **Bernâmeec** (thk. Muhammed Ebü'l-Ecfân), Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.

Müellifi meçhul: **Zikru bilâdi'l-Endelüs** I-II, (thk. Luis Molina), Madrid, CSIC, 1983.

Müellifi meçhul: **Mefâhiru'l-Berber** (thk. Abdülkadir Bûbâye), Rabat, Dâru Ebî Rakrâk, 2004.

Müellifi meçhul: **Târîhu'l-Endelüs** (thk. Abdülkadir Bûbâye), Beyrut, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.

Na'naî, Abdülmecid: **el-İslâm fî Tuleytula**, Beyrut, Dârü'n-Nahdati'l-Arabiyye, ts.

Nüveyrî, Ebü'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Abdülvehhâb (ö. 733/1333): **Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb** I-XXVII, (tkh. Ahmed Kemal Zeki), Kahire, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1980.

Öğüt, Salim: “Evzâî”, **DİA**, C: XI, s. 546-548.

Ökten, Sadettin: “İbnü's-Semh”, **DİA**, C: XXI, s. 204.

Özaydın, Abdülkerim: “İbn Hallikân”, **DİA**, C: XX, s. 17-19.

“Abdurrahman IV”, **DİA**, C: I, s. 155.

“Âmirîler”, **DİA**, C: III, s. 72-73.

“Selçuklular Döneminde Nakîbü'n-Nukabâların Siyâsî, İdârî ve İçtimâî Hayattaki Rollerini: Tırâd b. Muhammed ve Oğlu Ali b. Tırâd el-Kureşî el-Hâşimî el-Abbâsî ez-Zeynebî Örneği”, **TYB Akademi Dil, Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi**, sy. 12 (2014), s. 101-114.

Özdemir, Mehmet: “Ebû Ubeyd el-Bekrî”, **DİA**, C: V, s. 247-248.

“Feth b. Hâkân el-Kaysî”, **DİA**, C: XII, s. 453-455.

“Halef el-Husrî”, **DİA**, C: XV, s. 238.

“Hammûdîler”, **DİA**, C: XV, s. 496-497.

“İbn Hayyân”, **DİA**, C: XX, s. 37-38.

“İbnü'l-Ebbâr”, **DİA**, C: XXI, s. 19-21.

“Makkarî, Ahmed b. Muhammed”, **DİA**, C: XXVII, s. 445-446.

“Mansûr, İbn Ebû Âmir”, **DİA**, C: XXVIII, s. 6-8.

“Mülûkü't-Tavâif”, **DİA**, C: XXXI, s. 553-556.

“Sîd”, **DİA**, C: XXXVII, 146-147.

“Zellâka Savaşı”, **DİA**, C: XLIV, 223.

“IX. Yüzyıl Endülüs'ünde Zımdıklık Suçlamaları”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. XXXVIII (1998), s. 195-224.

“Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I) (Endülüslülere Ait Kaynaklar”, **İSTEM**, sy. 14 (2009), s. 11-40.

Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet), Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Endülüs, İstanbul, İSAM Yayınları, 2014.

“Endülüs'te Eğitimi Desteklemek İçin Kurulan Vakıflara Dair Bazı Notlar”, **Vakıf ve Toplum**, sy. 2 (2014), s. 44-49.

Özel, Ahmet: “İsa b. Sehl”, **DİA**, C: XXII, s. 485-486.

“Bâcî”, **DİA**, C: IV, s. 414-415.

Özer, Salih: **Endülüslü İbn Battal ve Buhârî Şerhi**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2007.

Özkuyumcu, Nadir: “İbn Beşküvâl”, **DİA**, C: XIX, s. 377-378.

- Parladır,
Selahattin: “Kâbisî”, **DİA**, C: XXIV, s. 41.
- Piniés, Mònica
Rius: “Ciéntificos en Nómina Mecenazgo Científico en el Occidente Islámico”, **AQ**, sy. XXIX/2 (2008), s. 383-388.
- Polat, Salahattin: “Kıraat”, **DİA**, C: XXV, s. 435.
“Münâvele”, **DİA**, C: XXXI, s. 572.
- Prieto y Vives,
Antonio: **Los reyes de Taifas estudio histórico-numismático de los musulmanes españoles en el siglo V de la Hégira (XI. de J.C.)**, Madrid, Centro de Estudios Históricos, 1926.
- Puig, Roser: “Zarqālī Abū Ishāq Ibrāhīm ibn Yahyā al-Naqqāsh al-Tujībī al-Zarqālī”, **The Biographical Encyclopedia of Astronomers** (ed. Thomas Hockey), New York, Springer, 2007, s. 1258-1260.
- Ribera, Julian: **et-Terbiyetü'l-İslâmiyye fi'l-Endelüs Usûlüha'l-Meşrikiyye ve te'sîruha'l-Endelüsiyye** (trc. Tahir Ahmed Mekkî), Kahire, Dârü'l-Maârif, ts.
- Richter-
Bernburg, Lutz: “Sā'id al-Andalusī Abū Ubayd Sā'id ibn abīal-Walīd Ahmad ibn 'Abd al-Rahmān ibn Muhammad ibn Sā'id al-Taghlibī al-Qurtubī”, **The Biographical Encyclopedia of Astronomers, Springer Reference**, (ed. Thomas Hockey ve öte.) New York, Springer 2007, s. 1005-1006.
- Rodríguez
Gómez, M. D.: “al-Gāssānī, Abū 'Alī”, **BA**, C: I, s. 400-401.
- Romano, David: “Hispanojudíos Traductores del Árabe”, **Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona**, sy. 43 (1991-1992), s. 211-232.
- Ruggles, D.
Fairchild: **Gardens, Landscape, and Vision in the Palaces of Islamic Spain**, Pennsylvania, Pennsylvania State University Press, 2003.
- Sâid el-Endelüsî
(ö. 462/1070): **Tabakātü'l-ümem** (thk. ve trc. Ramazan Şeşen), İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- Said İsmail Ali: **Me'âhidü't-terbiyyeti'l-İslâmiyye**, Kahire, y.y., 1986.
- Sakallı, Talat: “İbn Battâl el-Kurtubî”, **DİA**, C: XIX, s. 360-361.
- Sâlim, es-Seyyid
Abdülaziz: **Târîhu medîneti'l-Meriyeti'l-İslâmiyye Kâidetü ustûli'l-Endelüs**, İskenderiye, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1984.

- Samsó, Julio: “The Exact Sciences in al-Andalus”, **The Legacy of Muslim Spain**, (ed. Salma Khadra Jayyusi), Leiden, Brill, 1992, s. 952-973.
- “Traducciones Científicas Arabo-Romances en la Península Ibérica”, **Actas del VII Congr s de l’Associació Hisp nica de Literatura Medieval** (ed. Santiago Fortuño Llorens, Tom s Martínez Romero), Castell  de la Plana, Publicaciones de la UniversitatJaume I, 1999, C: I, s. 199-231.
- Las Ciencias de los Antiguos en al-Andalus**, Almería, Fundación Ibn Tufayl, 2011.
- Sarr Marroco, Bilal J. J.: **La Granada Ziri**, Granada, Alhulia, 2011.
- Serdar, Murat: ** bn Hazm’ın Kelami G r şleri**, Ankara, Gece Kitaplığı, 2014.
- Serrano, Delfina: “Ibn al-S id al-Batalyaws  (444/1052-521/1127) De losReinos de Taifas a la  poca Almor vide a través de la Biografía de un Ulema Polifac tico”, **AQ**, C: XXIII, sy. 1 (2002), s. 53-92.
- Sezgin, Fuat: ** slam’da Bilim ve Teknik I-V**, (trc. Hayri Kaplan, Abdurrahman Aliy), Ankara, Türkiye Bilimler Akademisi, 2008.
- Silef : **Ahb r ve ter cim  Endelüsiyye müstahrece min mu’cemi’s-sefer li’s-Silef ** (haz.  hsan Abbas), Beyrut, D r ’s-Sek fe, 1985.
- Sis lim, Asım Salim: **el-C z ru’l-Endel si’l-mensiyye**, Beyrut, D r ’l- lm li’l-Mel yin, 1984.
- S fi, Halid: **Los Banu Yahwar en Córdoba 1031-1070 d. J.C. 422-462 H**, Córdoba, Real Academia de Córdoba, 1968.
- Su d C sim, Leys: “ bn Abdülber en-Nemer ”, **DÍA**, C: XIX, s. 269-270.
-  bn Abdilber en-Nemer  ve c h duh  fi’t-t r h**, Mansura, D ru Vef , 1988.
- “Eb   mr n el-F s ”, **DÍA**, C: X, s. 168.

- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir (ö. 911/1505): **Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nühât** I-II (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim), Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1979.
- Şelebî, Ömer Râcih: "Devrü'l-ulemâi'l-Endelüs fî hayâti's-siyâsiyye hilâle'l-karni'l-hâmis el-hicrî", **Mecelletü'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye**, C: XVI, sy. 2 (2008), s. 261-285.
- Şentürk, Mustafa: "Endülüs'te Tefsir Kültürü", **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: XI, sy. 21 (2012/1), s. 53-72.
- Talas, M. Asad: **Nizamiye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim** (trc. Sadık Cihan), Samsun, Etüt Yayınları, 2000.
- Tığnerî, Ebû Abdullah el-Hâc Muhammed b. Mâlik (ö. 504/1110'dan sonar): **Kitâbü Zühreti'l-bustân** (thk. Expiración García Sánchez), Madrid, CSIC, 2006.
- Tîbî, Emin Tefvik: "Vak'atü'z-Zellâka'l-mecîde", **Dirâsât ve buhûs fî târihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs**, Libya, Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1984.
- Tolmacheva, Marina L.: "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", **DİA**, C: XXVII, s. 431-432.
- Torres Palomo, Maria-Paz: "İbn Hizrûn", **DİA**, C: XX, s. 62.
- Touati, Houari: **Ortaçağ'da Seyahat** (trc. Ali Berktay), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Turk, Afif: "Ibn 'Ammar Una figura típica del siglo XI", **Revista de historia Jerónimo Zurita**, sy. LXIII-LXIV (1991), s. 141-170.
- el Reino de Zaragoza en el siglo XI de Cristo (V de la hégira)**, Madrid, Instituto Egipcio de Estudios Islámicos, 1978.
- Urvoy, Dominique: **El Mundo de los Ulemas Andaluces del Siglo V/XI al VII/XIII** (trc. Francisco Panel), Madrid, Ediciones Pegaso, 1983.

- el-Uzrî, Ahmed b. Ömer (ö. 478/1085): **Nusûs ani'l-Endelüs min Kitâbi Tersî'i'l-ahbâr ve tenvî'i'l-âsâr ve'l-büstân fî garâibi'l-büldân ve'l-mesâlik ilâ cemî'i'l-memâlik** (thk. Abdülazîz el-Ehvânî), Madrid, el-Ma'hedü'l-Misrî li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye bi'l-Madrid, 1965.
- van Blummelen, Glen: "The Travels of Astronomical Tables within Medieval Islam A Summary", **Suhayl**, C XIII (2014), s. 11-21.
- Venşerîsî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ (ö. 914/1508): **el-Mi'yârü'l-mu'rib ve'l-câmi'i'l-Mağrib** I-XII (thk. Heyet) Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1981.
- Vernet, Juan: "Al-Bakrî, Abû 'Ubayd 'Abdallâh 'Abd al-'Azîz Ibn Muhammad", **Dictionary of Scientific Biography**, New York, Charles Scribner's Sons, 1981, C: I, s. 413-414.
- Vernet, Juan - A. Catalá, M.: "Las Obras Matematicas de Maslama de Madrid", **AA**, C: XXX, sy. 1 (1965), s. 16-22.
- "Natural and technical sciences in al-Andalus", **The Legacy of Muslim Spain**, ed. Salma Khadra Jayyusi, Leiden, Brill, 1992, s. 937-951.
- Vidal Castro, Francisco: "La Transmisión del Uso y Gestión del Agua de al-Andalus al Mundo Cristiano", **Las Huellas del Islam** (ed. Fátima Roldan Castro, María Mercedes Delgado Pérez), Huelva, Universidad de Huelva, 2008, s. 163-187
- Viguera Molíns, María Jesús: "Datos Sobre una 'Madrasa' en Málaga Anterior de la Nasrî de Granada", **AA**, C: 35, sy. 1 (1970), s. 223-226.
- "Las Cartas de al-Gazālî y al-Turtūsî al Soberano Almorávid Yūsuf b. Tāšufîn", **AA**, C: 42, sy. 2 (1977), s. 341-374.
- Los reinos de taifas y las invasiones Magrebíes**, Madrid, Editorial Mapfre, 1992.
- Wasserstein, D. J.: "Mulūk al-Tawāif", **EI²**, C: VII, s. 552-554.
- The rise and fall of the Party-Kings, politics and society in Islamic Spain, 1002-1086**, Princeton, Princeton University, 1985.
- Watson, Andrew M.: **Agricultural Innovation in the Early Islamic World**, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.

Wiegers, Gerard: **Islamic literature in Spanish and Aljamiado Yça of Segovia (fl. 1450), his antecedents and successors**, Leiden, Brill, 1994.

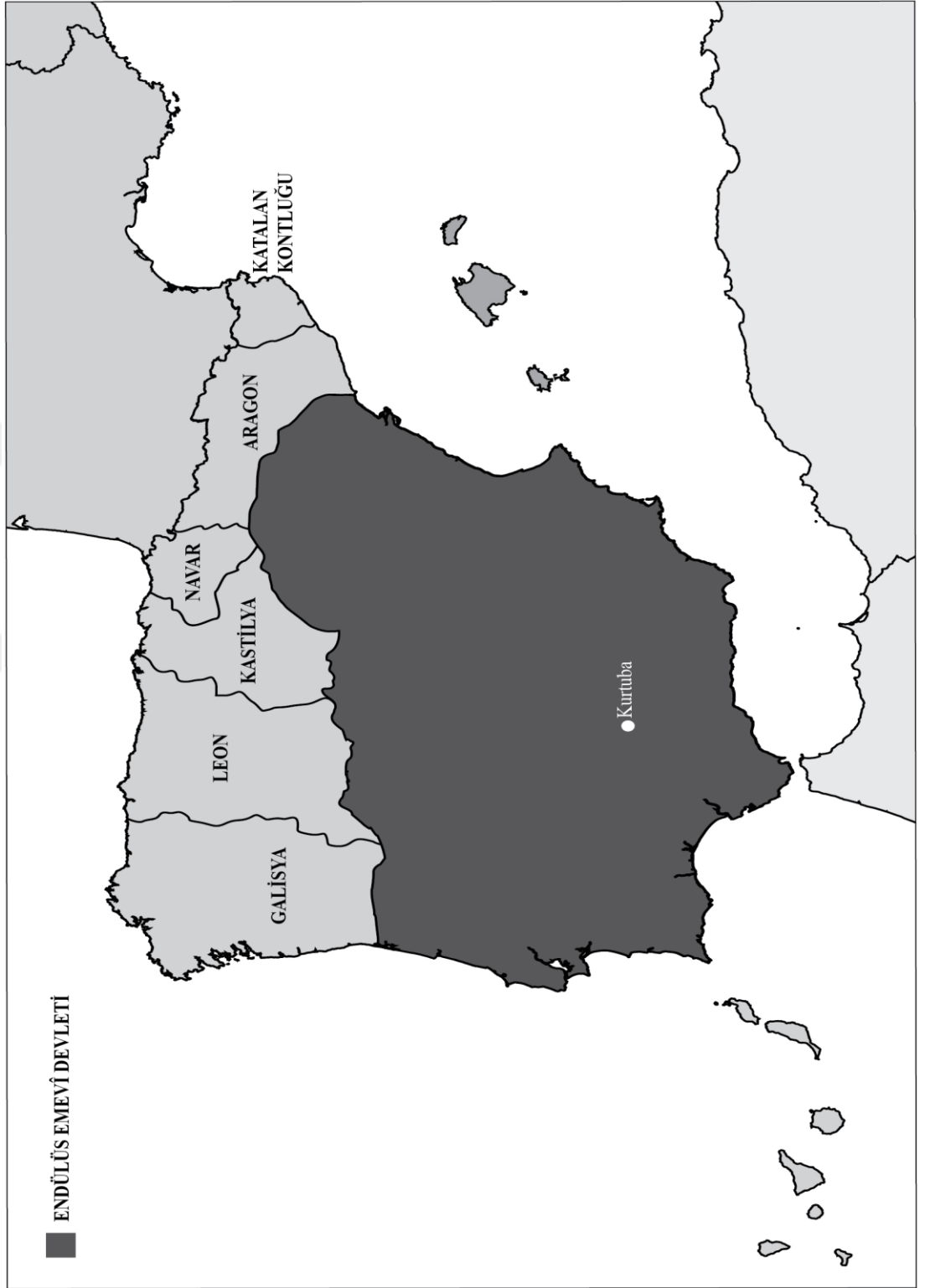
Yazıcı, Hüseyin: “İbn Bessâm eş-Şenterînî”, **DİA**, C: XIX, s. 376.

Yûsuf Eşbâh: **Târîhu'l-Endelüs fî asri'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn** (trc. Muhammed Abdullah İnân), Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1996.

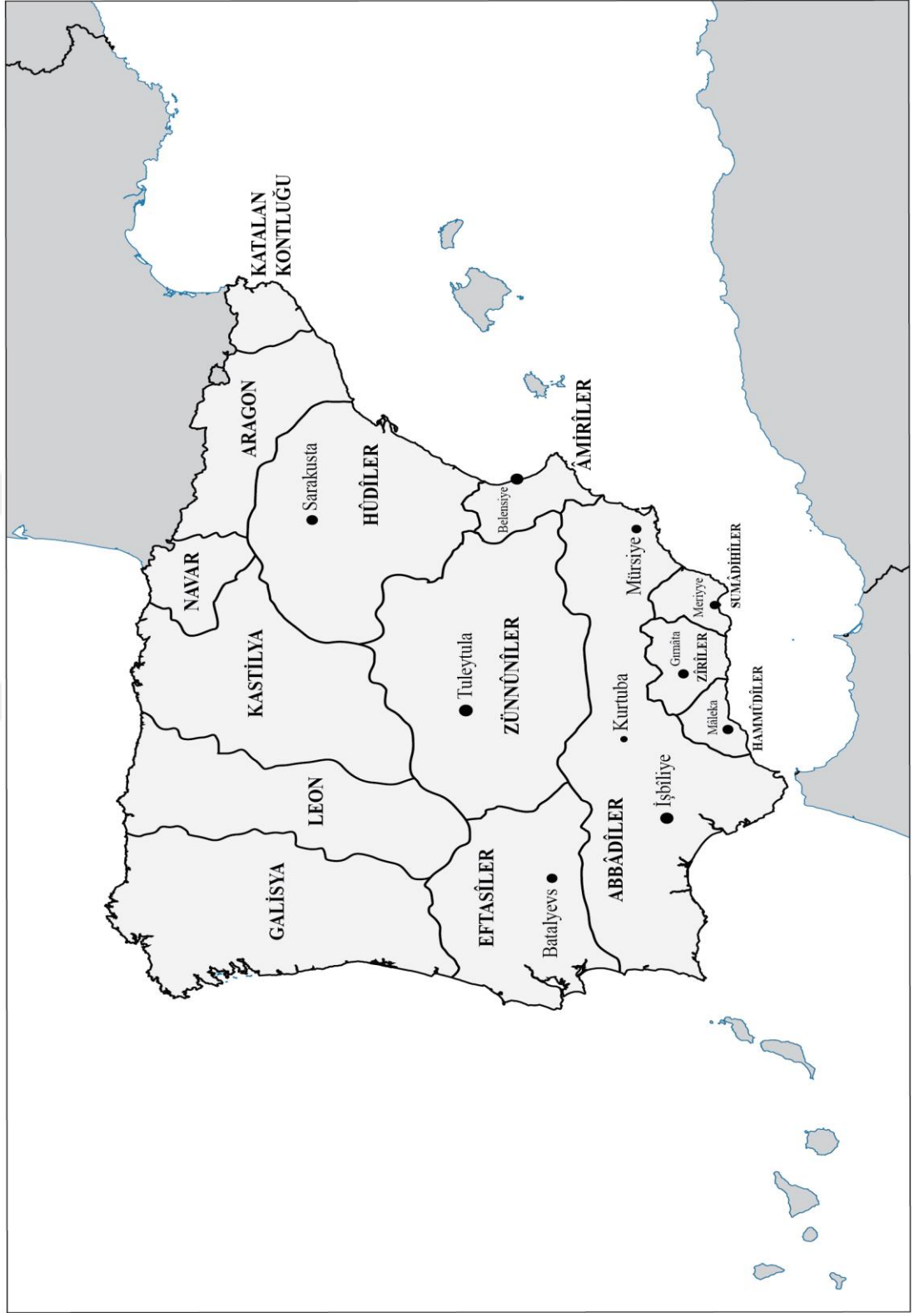
Zehebî,
Şemsüddin
Muhammed b.
Ahmed (ö.
748/1374):
Siyerü a'lâmi'n-nübelâ, I-XXX, (thk. Şuayb el-Arnaûd ve dğr.),
Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1981-1985.

Zevalsiz, Halit: “Zübeydî, Ebû Bekir”, **DİA**, C: XLIV, s. 519.

EKLER

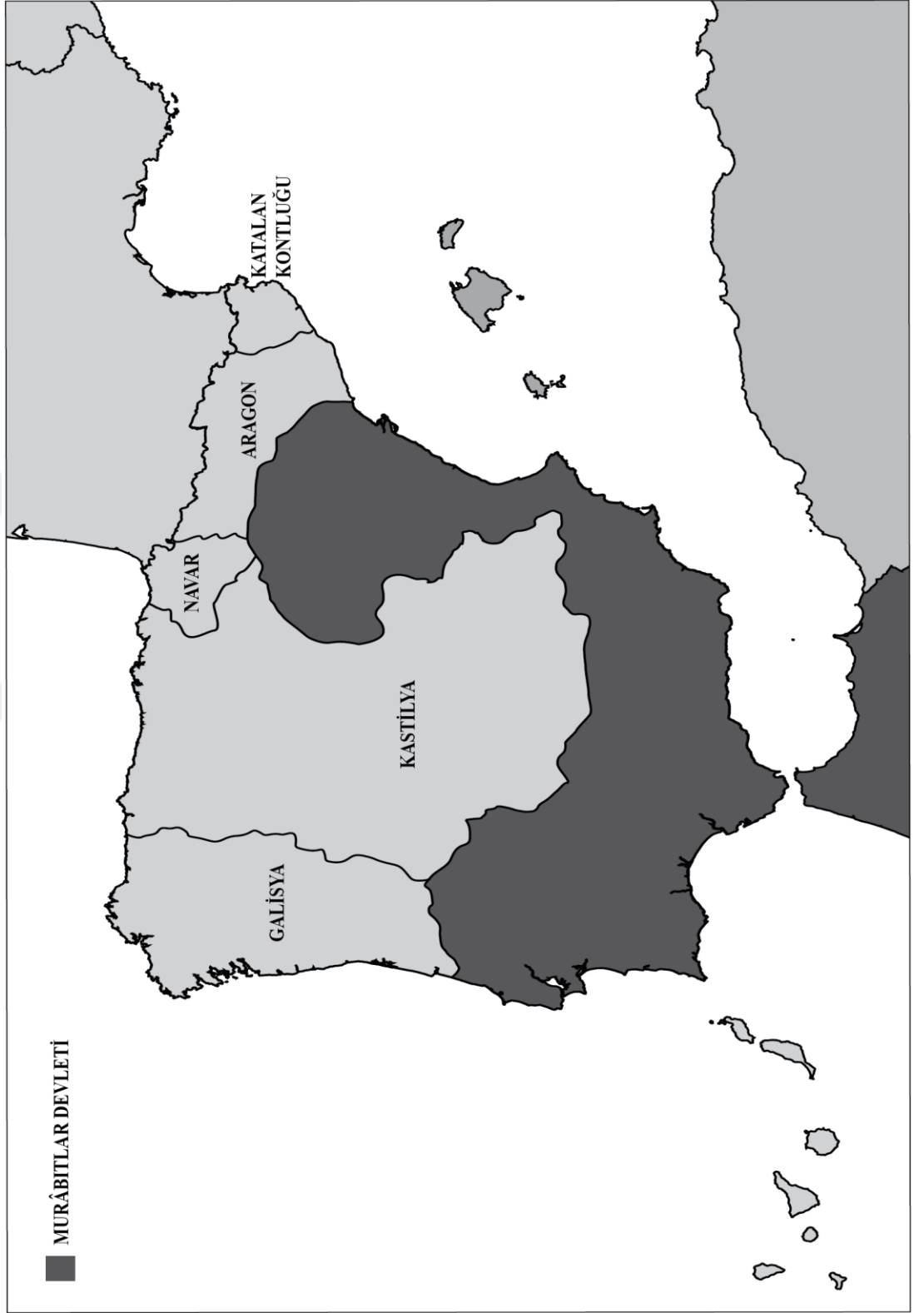

EK 1: V/XI. yüzyıl başında Endülüs siyasî haritası.

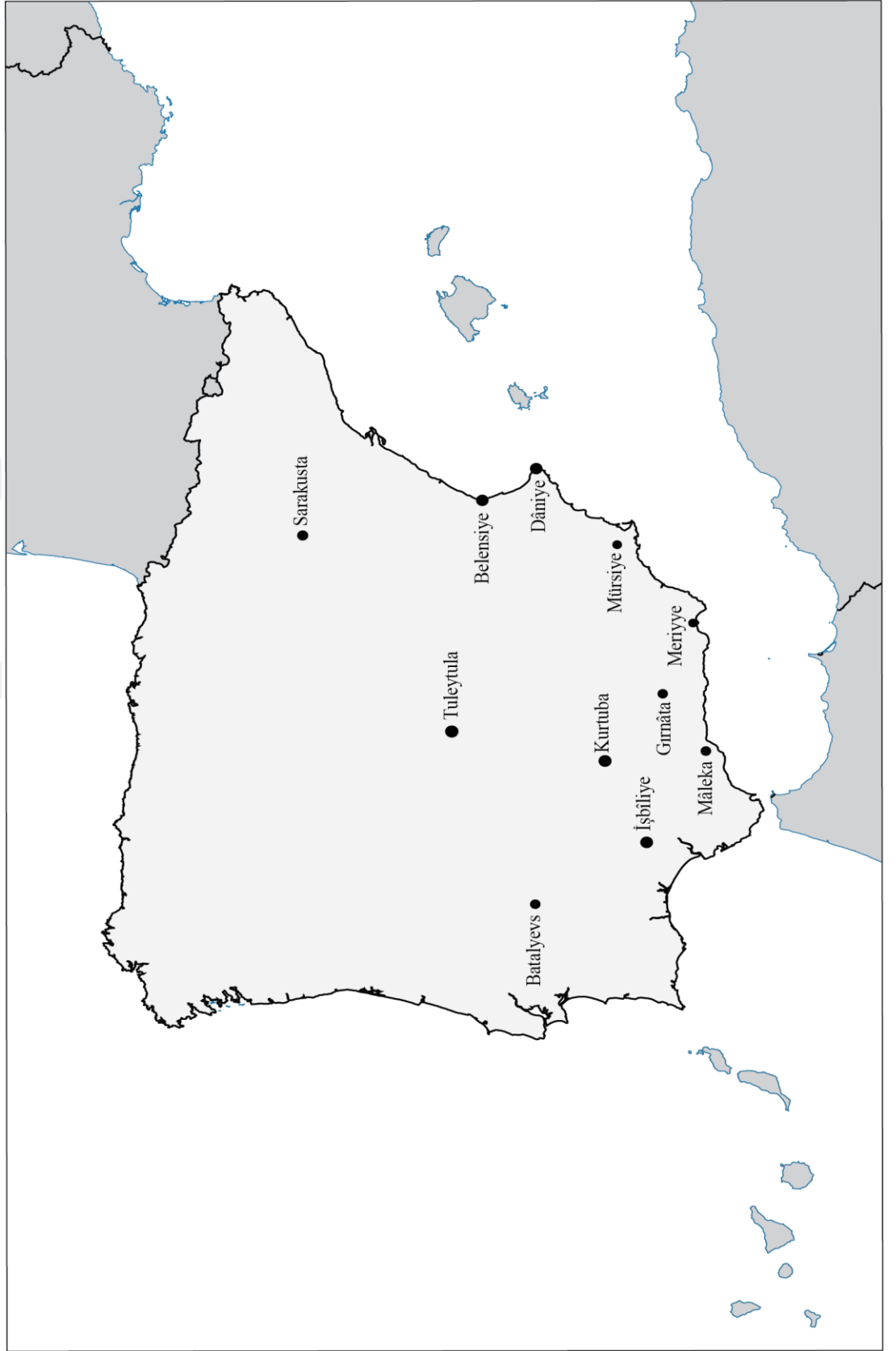

EK 2: V/XI. yüzyıl ortalarında Endülüs siyasi haritası.

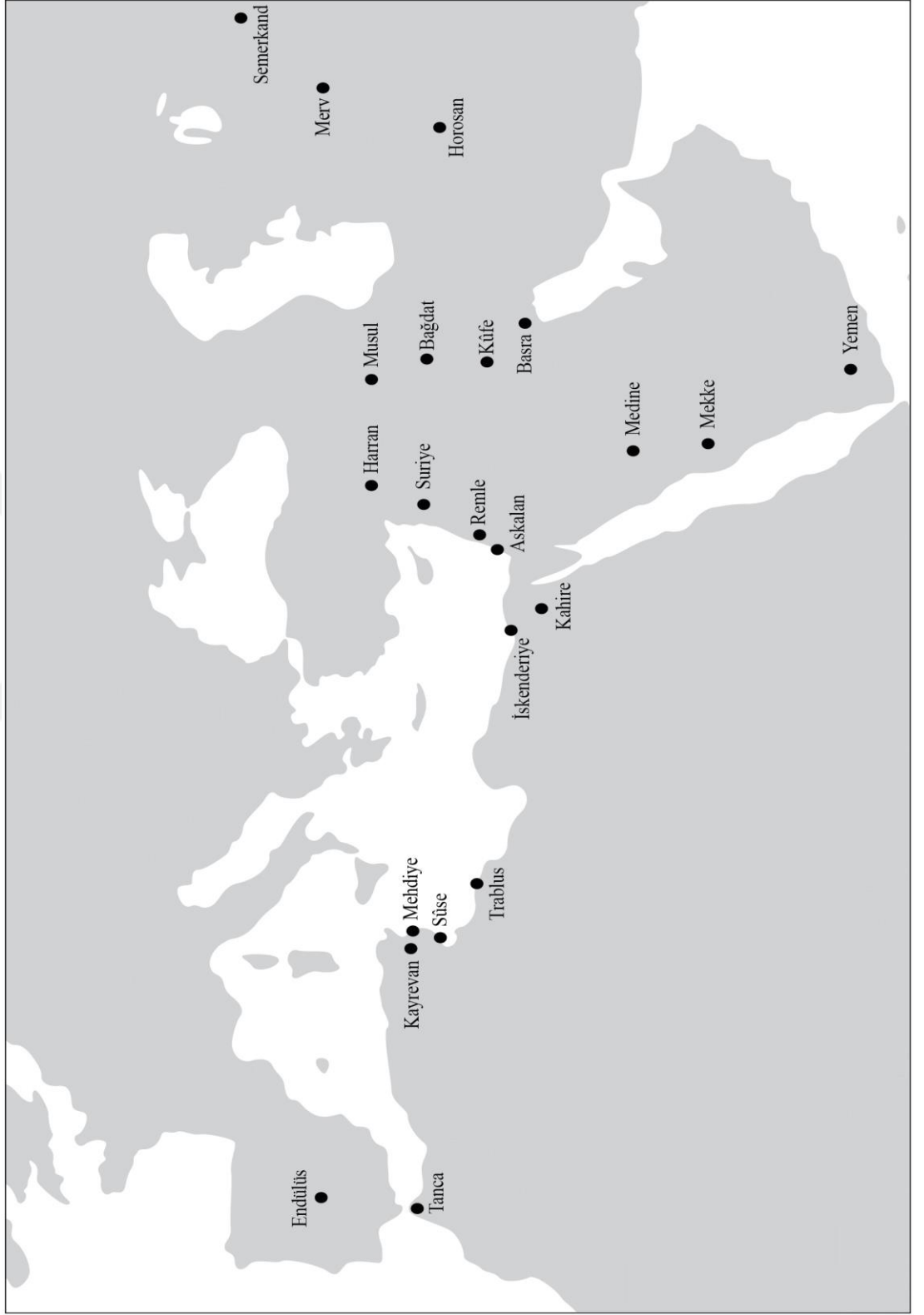

EK 3: V/XI. yüzyıl sonunda Endülüs siyasî haritası.

EK 4: V/XI. yüzyılda ilim merkezi olarak öne çıkan şehirler.

EK 5: Endülüs'ten Doğu'ya yapılan ilim yolculuklarında gidilen başlıca şehirler.

EK 6: Tuleytula'da ders mekânı olarak kullanılan Ulu Camii, karşıda görünen Toledo Katedral'inin yerinde bulunmaktaydı.

EK7: Tuleytula'da V/XI. yüzyıl başlarında inşa edilen Bâb Merdum Camii.

EK 8: Endülüs'ün önemli ders mekânlarından biri olan Kurtuba Ulu Camii.

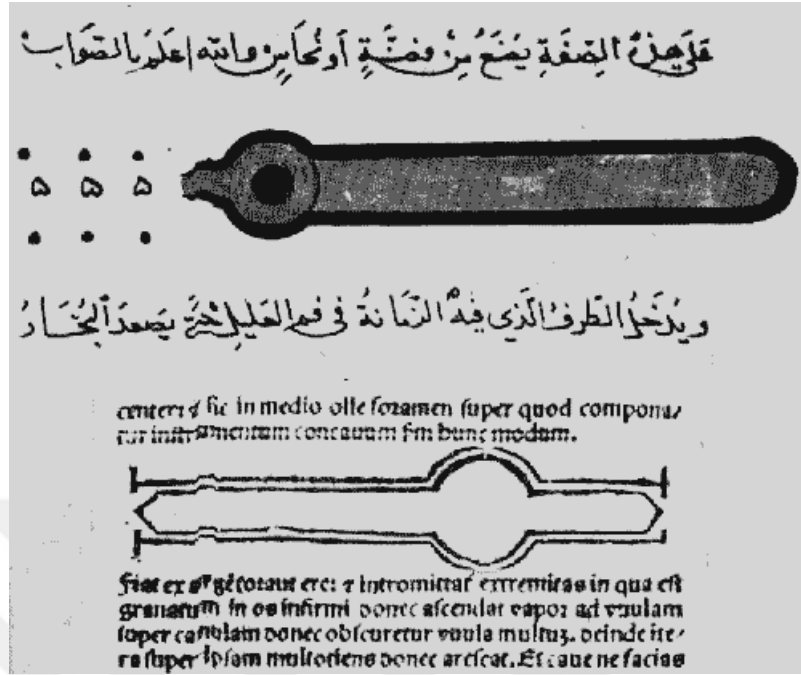
EK 9: Kurtuba Ulu Camii mihrabı.

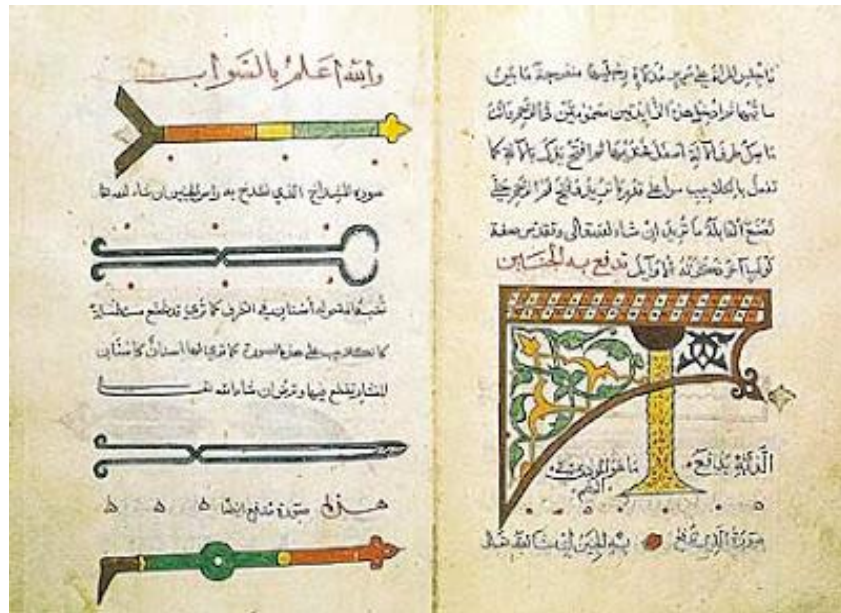
EK 10: Dâniyeli astronomi âlimi Ebü's-Salt'ın es-Safihası (Kaynak: Fuat Sezgin, **İslâm'da Bilim ve Teknik**, C: II, s. 185.)

EK 11: Mecrîfî'nin öğrencilerinden astronomi âlimi İbnü's-Semh'in ekvatoryumu (Kaynak: Fuat Sezgin, **İslâm'da Bilim ve Teknik**, II, 181.)

EK 12: Zehrâvî'nin diş tedavisinde kullandığı bir aletin Latince tercümesiyle birlikte açıklaması. (Kaynak: Çevrimiçi: <http://lostislamichistory.com/al-zahrawi/> 8 Nisan 2016)

EK 13: Zehrâvî'nin *et-Teysîr*'inde yer alan bazı cerrâhî aletleri. (Kaynak: Çevrimiçi: <http://www.islamyal-andalus.es/2/index.php/cultura/159-inventos> 8 Nisan 2016)

EK 14: Mülûkü't-tavâif döneminde bahçelerinin güzellikleriyle meşhur Zünnûnî ve Abbâdî sarayları günümüze ulaşamamış olsa da, Sarakusta merkezli Hûdî emîrliğinin sarayı olarak inşâ edilen ve halen ayakta olan Elcaferiye Sarayı'nın bahçesi, dönemin botanik çalışmaları hakkında fikir edinilebilecek bir örnektir. (Kaynak: Çevrimiçi: <http://theredlist.com/wiki-2-19-878-1077-view-moorish-architecture-profile-aljaferia-palace-11c-zaragoza-spain.html>. 8 Nisan 2016)

EK 15: V/XI. Asırda Endülüs'te Yaşamış İlim Adamları, Doğum Yeri ve Yılları, Vefat Yeri ve Yılları, Rihleleri, İhtisas Alanları ve Resmî Görevleri

Bu liste, çalışmanın herhangi bir bölümünde yer almış olsun yahut olmasın, incelenen dönemde Endülüs ilmî hayatında yer almış ilim adamlarını ihtiva etmektedir. Çok az sayıda olmakla birlikte, hangi dönemde yaşadığı tespit edilemeyen yahut ismi dışında neredeyse hakkında başka bilgi bulunmayan kişiler listede gösterilmemiştir. Doğu'dan Endülüs'e gelmiş olan kişilerden, Endülüs ilim hayatında önemli bir rol oynamış yahut burada uzun süre kalmış olanlar listeye dahil edilmiştir. Bir ilim adamının tanındığı bir lakabı varsa, isminin ardından lakabı virgül ile ayrılarak verilmiştir. Bir kişinin doğum yeri bilinmekte ancak vefat yeri belirtilmeden sadece vefat tarihi verilmiş ise, doğduğu yerde vefat etmiş olduğu düşünülebilir, ancak kaynaklarda açıkça ifade edilmediğinden ilgili kısma vefat yeri yazılmamıştır. Vefat yılı kaydedilmemiş olmakla birlikte, seyahat, icâzet yahut ders okutma gibi çeşitli hususlara dair verilmiş bir tarih bulunması durumunda, o yıl hayatta olduğu kaydedilmiştir. Kaynaklarda bir kişinin vefat yılı hakkında birden fazla rivayetin bulunması halinde “veya” bağlacı kullanılarak parantez içerisinde gösterilmiştir. Doğduğu şehirden ayrılıp başka bir şehre yerleştiği bilinen ve büyük bir ihtimalle sonradan yerleştiği bu şehirde vefat ettiği düşünülen kişiler için vefat yeri olarak gösterilen şehre “?” eklenmiştir. Endülüs'e çoğunlukla ticaret için dışarıdan gelen kişiler genellikle kısa bir süre sonra Endülüs'ten ayrıldıklarından, listede sadece burada uzun süre kalanlar dahil edilmiştir. Endülüs içerisinde yahut Endülüs dışına olsun, ilim adamlarının tahsillerini ilerletmek üzere yaptığı seyahatler hakkında kaynaklarda gidilen şehir zikredilmeksizin ders alınan hocaların isimleri verilmiş ise, hocaların yaşadıkları şehirler dikkate alınarak seyahatlerin yapıldığı şehirler kaydedilmiştir. Kaynakların gidilen şehir yahut ders alınan hoca ismi kaydetmeksizin “Doğu'ya seyahat yapmıştı” şeklinde ibare kullandığı durumlarda, Rihle hanesine “Meşrik” yazılarak o kişinin ilim tahsili için Doğu'ya gittiğine işaret edilmiştir. Bir ilim adamının birden fazla alanda öne çıkmış olmakla birlikte döneminde hangi alanda en fazla tanınmışsa, İhtisas Alanı hanesine o saha kaydedilmiştir. Birden fazla alanda meşhur olan kişiler “Çok yönlü âlim”, dinî ilimler tahsil ettiği anlaşılan ancak öne çıktığı saha net olmayan kişiler ise “Dinî

ilimler” şeklinde kaydedilmiştir. Kaynak kısmında eser isimleri baş harfiyle verilmiştir. “TUE” İbnü’l-Faradî’nin *Târihu ulemâi’l-Endelüs*’ünü, “CM” Humeydî’nin *Cezvetü’l-muktebis*’ini, “S” İbn Beşküvâl’in *es-Sıla*’sını, “BM” Dabbî’nin *Buğyetü’l-mültemis*’ini, “T” ise İbnü’l-Ebbâr’ın *et-Tekmile*’sini ifade etmektedir.

	İsim	Doğduğu/Yaşdığı Yer ve Yıl	Vefat Yeri ve Yılı	Rihle	İhtisas Alan(ları)	Resmî Görev	Kaynak
1	Abâdil b. Muhammed	Sarakusta	425 (1034)'te hayatta		Dinî ilimler, dil		T, III, 467
2	Abbas b. Amr es-Sıkillî				Hadis		CM, II, 504; BM, II, 561
3	Abbas b. Asbağ el-Hemedânî				Hadis		CM, II, 503
4	Abbâs b. Ğays, İbnü's-Sekkâ	İşbiliye, 335 (946)	İşbiliye, 414 (1023)	Kurtuba	Hadis, fıkıh		S, II, 644
5	Abbâs b. Yahya	İşbiliye, 351 (962)	426 (1035)	Kurtuba	Dinî ilimler, dil		S, II, 644
6	Abdullah b. Ahmed et-Talemenkî	Kurtuba			Kıraat		S, II, 413
7	Abdullah b. Abdullah	Kal'atü Eyyûb	487 (1094)			Kadı	T, III, 32
8	Abdullah b. Abdullah, el-Batrûrî	Kal'atü Eyyûb, 383 (993)	445 (1053)		Dinî ilimler	Kadı	T, III, 26
9	Abdullah b. Abdurrahman	Kurtuba, 330 (941)	403 (1013)	Kayrevan, Mısır	Hadis		S, II, 399
10	Abdullah b. Abdurrahman		Belensiye, 417 (1026)	Kurtuba	Fıkıh	Belensiye kadısı	S, II, 405
11	Abdullah b. Abdurrahman	Tuleytula		Kurtuba, Medînetülferec, Kayrevan, Mısır, Mekke	Zühd		S, II, 406; BM, II, 448
12	Abdullah b. Abdurrahman	Şâtibe, 395 (1005)	453 (1061) veya 454 (1062)	Mekke	Hadis		S, II, 422
13	Abdullah b. Abdurrahman	Belensiye	485 (1092)'te hayatta		Fıkıh	Red ve Mezalim Mahkemesi hakimi	T, III, 32
14	Abdullah b. Abdurrahman	Kurtuba	539 (1144)	Gırnâta	Fıkıh		T, III, 47
15	Abdullah b. Abdurrahman el-Meâfirî	Belensiye	400 (1010) civarı		Fıkıh, hadis		CM, II, 414; BM, II, 449

16	Abdullah b. Abdurrahman, İbn Hayrûn	Ünde	Murbeytar, 510 (1116) civarı	Belensiye, Sarakusta, Şâtibe	Dinî ilimler, dil	Kadı	T, III, 36
17	Abdullah b. Abdülaziz	Kurtuba	403 (1013)		Hadis		S, I, 391
18	Abdullah b. Abdülaziz	Şeltîş	Kurtuba, 487 (1094)	Meriyye	Çok yönlü âlim		S, II, 437
19	Abdullah b. Abdülaziz	Kurtuba	400 (1010)		Dinî ilimler	İlbîre kadısı	T, III, 19
20	Abdullah b. Ahmed	Sarakusta	394 (1004)	Mısır	Hadis		S, I, 381
21	Abdullah b. Ahmed	Kurtuba, 354 (965)	İlbîre, 405 (1014)		Dinî ilimler, dil	Şûrâ	S, II, 400; T, III, 21
22	Abdullah b. Ahmed	Tuleytula	443 (1051)		Fıkıh		S, II, 419
23	Abdullah b. Ahmed	Kurtuba	Şeltîş	Mısır, Mekke	Dinî ilimler		S, II, 430
24	Abdullah b. Ahmed	İşbîliye, 444 (1052)	Kurtuba, 522 (1128)	Kurtuba	Hadis		S, II, 444
25	Abdullah b. Ahmed	Kurtuba	393 (1003)'ten sonra		Dinî ilimler		T, III, 18
26	Abdullah b. Ahmed	Kurtuba			Dil		T, III, 18
27	Abdullah b. Ahmed		483 (1090)'te hayatta		Hadis		T, III, 32
28	Abdullah b. Ahmed	Belensiye			Hadis		T, III, 33
29	Abdullah b. Ahmed	Ceyyân	520 (1126)		Kıraat		T, III, 42
30	Abdullah b. Ahmed	Kurtuba, 450 (1058)	530 (1136)		Kıraat		T, III, 44
31	Abdullah b. Ahmed	Cezîretülhadrâ	503 (1110)'te hayatta	İşbîliye, Kurtuba	Hadis		T, III, 44
32	Abdullah b. Ahmed	Gırnâta	540 (1145)	Kurtuba	Fıkıh, hadis	Şûrâ, yargı	T, III, 50; BM, II, 440
33	Abdullah b. Ahmed, el-Bizilyânî	391 (1001)	İşbîliye, 445 (1053)		Dil, tarih		S, II, 420
34	Abdullah b. Ahmed, İbnü'l-Bercûleş	Sarakusta, 332 (943)	392 (1002)	Kurtuba, Mısır	Fıkıh	Sarakusta kadısı	TUE, I, 333
35	Abdullah b. Ahmed, İbnü'l-Bünnâhî	Mâleka			Dil		S, II, 431

36	Abdullah b. Ahmed, İbnü'l-Huffâz	Şükar		Sarakusta, Belensiye	Fıkıh		T, III, 30
37	Abdullah b. Ahmed, İbnü'l-Kuşşâvî	Tuleytula			Fıkıh	Tuleytula Ulu Camii imam ve hatibi	S, II, 404
38	Abdullah b. Ahmed, İbnü'l-Mükvî	Kurtuba	Kurtuba, 448 (1056)		Fıkıh	Kurtuba kadısı	S, II, 422
39	Abdullah b. Ahmed, Taytal	Kurtuba	400 (1010)		Fıkıh, hadis	Ahkam	S, I, 389
40	Abdullah b. Ahmed, Vahîdî	Mâleka, 456 (1064)	542 (1147)	Kurtuba	Fıkıh, hadis	Mâleka kadısı	S, II, 448; BM, II, 439
41	Abdullah b. Ali	Mürsiye	463 (1071)	Mekke	Hadis		S, II, 429
42	Abdullah b. Ali	İşbîliye	478 (1085)		Fıkıh		S, II, 434
43	Abdullah b. Ali	Sarakusta			Dinî ilimler	İmam, ahkam	T, III, 28
44	Abdullah b. Ali	Medînetülferec			Dinî ilimler, dil		T, III, 33
45	Abdullah b. Ali	Belensiye, 443 (1051)	Ağmât, 533 (1138)		Hadis		T, III, 45; BM, II, 452
46	Abdullah b. Ali	Kurtuba	541 (1146)		Fıkıh		S, II, 448; BM, II, 452
47	Abdullah b. Ali	Şenterîn	Selâ?		Dinî ilimler		T, III, 52
48	Abdullah b. Ali, İbn Semecûn	Gırnâta, 447 (1055)	Tilimsân, 524 (1130)		Fıkıh		T, III, 43; BM, II, 452
49	Abdullah b. Ali, Ruşâfî	Meriyye, 466 (1073)	542 (1147)	Kurtuba	Hadis, tarih		S, II, 448; BM, II, 452
50	Abdullah b. Bekr	Tuleytula	431 (1039)		Dinî ilimler		S, II, 411
51	Abdullah b. Bekr	Medîne, 337 (948)	416 (1025)'da İşbîliye'de	Mısır	Hadis		S, II, 450
52	Abdullah b. Bessâm	Tutîle		Mısır	Dinî ilimler		S, I, 382
53	Abdullah b. Bününân	Batalyevs	498 (1105)'de hayatta		Dil		T, III, 36
54	Abdullah b. Ebân	Kurtuba, 326 (937)	395 (1005)		Dinî ilimler		S, I, 382
55	Abdullah b. Ebû Abdullah		Meriyye, 515 (1121)		Hadis		T, III, 39

56	Abdullah b. Ebû Düleyim	Belensiye	436 (1044)'da hayatta	Turtûşe	Hadis, kıraat		T, III, 24
57	Abdullah b. Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah		Dâniye, 450 (1058)'den sonra		Dinî ilimler, dil		CM, II, 423
58	Abdullah b. Ebül-Kâsım	Şâtibe			Dinî ilimler	İmam	T, III, 34
59	Abdullah b. Ebül-Mutarriif, İbn Kubâl	Beccâne	481 (1088)	Mekke	Dinî ilimler		S, II, 436
60	Abdullah b. Eyyüb	Şâtibe	Şâtibe, 530 (1136)		Fıkıh		BM, II, 442
61	Abdullah b. Fazl, el-Büntî	Bünt	Meyûrka, 490 (1097)'dan sonra		Dil		T, III, 32
62	Abdullah b. Ferec	Sarakusta			Dil		T, III, 36
63	Abdullah b. Ferec, İbnü'l-Assâl	Tuleytula	487 (1094)	Kurtuba, Şâtibe	Hadis, tefsir, dil	Talebîre kadısı	S, II, 435
64	Abdullah b. Fiyerru	Turtûşe			Matematik, ferâiz		T, III, 30
65	Abdullah b. Fütûh	Bünt	462 (1070)		Fıkıh		S, II, 428
66	Abdullah b. Halef	Beyyâse	540 (1145)'tan sonra	Mürsiye, Şâtibe, İskenderiye, Mekke	Kıraat		T, III, 50
67	Abdullah b. Halef, ez-Zevâvî	Belensiye	516 (1122)'da hayatta		Kelâm		T, III, 39
68	Abdullah b. Halîfe		534 (1139)		Fıkıh	Kadı	BM, II, 445
69	Abdullah b. Halûf, İbn Ebül-İzâm	Beccâne	443 (1051)		Kıraat, fıkıh	Sâhibü's-salât	S, II, 418
70	Abdullah b. Hameys	Belensiye	476 (1083)'da hayatta		Fıkıh	Dâniye kadısı	T, III, 28
71	Abdullah b. Hamû	Mesîle	Meriyye, 473 (1080)		Fıkıh		S, II, 451
72	Abdullah b. Hamza	Gırnâta			Dinî ilimler		T, III, 35
73	Abdullah b. Harun	Lârîde			Fıkıh		S, II, 418
74	Abdullah b. Hasan	Merv, 348 (959)	424 (1032)'te İşbiliye'de	Irak	Dil		S, II, 450

75	Abdullah b. Hattâb	Batalyevs	484 (1091)'e doğru		Dil	Kâtip	T, III, 29
76	Abdullah b. Haydere	Şâtibe	501 (1108)'de hayatta	Kurtuba, Dâniye, Mürsiye	Dinî ilimler		T, III, 35
77	Abdullah b. Hayyân, el-Ürnîşî	409 (1018)	Belensiye?, 487 (1094)		Hadis, fıkıh		S, II, 437; BM, II, 445
78	Abdullah b. Hüseyin	Kurtuba	Kurtuba, 403 (1013)		Dil	Şurta	T, III, 20
79	Abdullah b. Hüseyin		505 (1111)		Fıkıh	Mâleka kadısı	BM, II, 460
80	Abdullah b. İbrahim	Kurtuba, 414 (1023)	Kurtuba, 498 (1105)		Fıkıh, hadis		S, II, 440
81	Abdullah b. İbrahim	Sebte	470 (1077)		Fıkıh, kelâm		S, II, 451
82	Abdullah b. İbrahim	Kurtuba	527 (1133)?		Dil		T, III, 43
83	Abdullah b. İbrahim, el-Asîlî	Asîle	Kurtuba, 392 (1002)	Kayrevan, Mısır, Mekke, Bağdat	Hadis, fıkıh	Kurtuba'da şûrâ, Sarakusta'da kadı	TUE, I, 334; CM, I, 400; BM, II, 440
84	Abdullah b. İbrahim, Hafidü Hâşim	Meriyye	500 (1107)		Fıkıh		T, III, 34
85	Abdullah b. İdris	Sarakusta	Sebte?, 515 (1121)		Hadis		S, II, 443
86	Abdullah b. İsa	Kalenne (Sarakusta'da)	Belensiye, 530 (1136)		Hadis, dil		S, II, 447
87	Abdullah b. İsa, İbnü'l-Esîr	Şâtibe	503 (1110)'te hayatta	Mürsiye	Dinî ilimler		T, III, 35
88	Abdullah b. İsmail	İşbiliye, 407 (1016)	İşbiliye, 478 (1085)	Kurtuba, Şâtibe	Fıkıh	Şûrâ	S, II, 433
89	Abdullah b. İsmail	İşbiliye	497 (1104)		Fıkıh	Ağmât ve Cezîretülhadrâ kadısı	S, II, 439
90	Abdullah b. Mâlik	Batalyevs, 427 (1035)	520 (1126) civarı		Hadis		S, II, 442
91	Abdullah b. Mervân	Sarakusta			Dinî ilimler		T, III, 41

92	Abdullah b. Mervân	Belensiye	535 (1140)	Mürsiye	Hadis	Belensiye kadısı	T, III, 46
93	Abdullah b. Mesûd	Kurtuba	513 (1119)'te hayatta		Fıkıh		T, III, 38
94	Abdullah b. Muhammed	Ünde		Bağdat	Dinî ilimler		S, II, 401
95	Abdullah b. Muhammed	Kurtuba	419 (1028)'da hayatta	Mekke, Kayrevan	Kıraat		S, II, 405
96	Abdullah b. Muhammed	Kurtuba	Kurtuba, 426 (1035)		Fıkıh	Kurtuba Ulu Camii imamı (SS)	S, II, 410
97	Abdullah b. Muhammed	Kurtuba, 360 (970)	Kurtuba, 435 (1043)		Dil		S, II, 414
98	Abdullah b. Muhammed	İşbiliye	442 (1050)	Mekke	Hadis		S, II, 418
99	Abdullah b. Muhammed	Tuleytula	463 (1071)	Mekke	Dinî ilimler		S, II, 428
100	Abdullah b. Muhammed	Kal'atü Rebâh	Mısır, 460 (1068) civarı	Mekke	Dinî ilimler		S, II, 429
101	Abdullah b. Muhammed	Kurtuba	469 (1076)	Mekke	Hadis		S, II, 431
102	Abdullah b. Muhammed	İşbiliye	476 (1083)		Fıkıh	Şûrâ	S, II, 432
103	Abdullah b. Muhammed	İşbiliye, 435 (1043)	Mısır, 493 (1100)	Hicaz Şam, Irak, Mısır	Hadis, fıkıh		S, II, 438; BM, II, 436
104	Abdullah b. Muhammed	Sarakusta, 424 (1032)	495 (1102)	Meriyye	Fıkıh, kıraat	Sarakusta kadısı	S, II, 439; BM, II, 437
105	Abdullah b. Muhammed	Kurtuba	469 (1076)		Fıkıh		S, III, 1000
106	Abdullah b. Muhammed	Vâdilhicâre			Dinî ilimler		T, III, 19
107	Abdullah b. Muhammed	Kurtuba	Sarakusta?, 436 (1044)'da hayatta		Dinî ilimler	Kadı	T, III, 24
108	Abdullah b. Muhammed		446 (1054)'da hayatta		Hadis		T, III, 26
109	Abdullah b. Muhammed	Sarakusta	500 (1107)'den önce	Belensiye	Hadis		T, III, 33
110	Abdullah b. Muhammed	Sarakusta	500 (1107) civarı		Dil		T, III, 34

111	Abdullah b. Muhammed	Şenterîn	İşbîliye?, 517 (1123)		Dil, hadis		T, III, 40; BM, II, 438
112	Abdullah b. Muhammed				Hadis		T, III, 42
113	Abdullah b. Muhammed	Kurtuba	527 (1133)	İskenderiye	Kıraat		T, III, 43
114	Abdullah b. Muhammed				Kıraat		T, III, 44
115	Abdullah b. Muhammed	Meriyye	Bicâye, 540 (1145)		Kıraat		T, III, 49
116	Abdullah b. Muhammed	İşbîliye	541 (1146)		Hadis		T, III, 51
117	Abdullah b. Muhammed	Gırnâta			Dinî ilimler		T, III, 52
118	Abdullah b. Muhammed	Sûs	Kurtuba, 403 (1013)		Tıp		T, III, 110
119	Abdullah b. Muhammed	Kurtuba, 310 (921)	Kurtuba, 395 (1005)	Mısır	Hadis, dil		TUE, I, 334; S, I, 383
120	Abdullah b. Muhammed	Kurtuba			Dinî ilimler		S, I, 387
121	Abdullah b. Muhammed	Kurtuba			Hadis		S, I, 390
122	Abdullah b. Muhammed	Kurtuba	Kurtuba, 402 (1012)		Fıkıh	Şûrâ	S, I, 390
123	Abdullah b. Muhammed	369 (979)	444 (1052)	Kayrevan		Meriyye Ulu Camii imam ve hatibi	S, II, 419
124	Abdullah b. Muhammed	Şâtibe	Şâtibe, 530 (1136)	Kurtuba	Hadis		S, II, 446
125	Abdullah b. Muhammed, el-Hımsî	Şâtibe	533 (1138)		Kıraat		T, III, 46
126	Abdullah b. Muhammed, Hadîsî	Kurtuba	395 (1005)		Dinî ilimler		S, I, 385
127	Abdullah b. Muhammed, Hafîdû Eşres		521 (1127)		Hadis		T, III, 37
128	Abdullah b. Muhammed, İbn Bîber	Medînetülferec			Hadis		T, III, 21
129	Abdullah b. Muhammed, İbn Ebû Cafer	Mürsiye, 447 (1055)	Mürsiye, 520 (1126)	Kurtuba, Meriyye, Tuleytula, Mekke	Hadis, fıkıh	Şûrâ	S, II, 445; BM, II, 436

130	Abdullah b. Muhammed, İbn Ebû Recâ	Kurtuba, 327 (938)			Dinî ilimler	İmam	S, I, 385
131	Abdullah b. Muhammed, İbn Kurkûb	Meriyye			Hadis		T, III, 45
132	Abdullah b. Muhammed, İbnü'd-Debbâğ	Kurtuba	463 (1071)		Fıkıh	Şûrâ	S, II, 428
133	Abdullah b. Muhammed, İbnü'd-Debbâğ	İlbîre			Dinî ilimler		T, III, 25
134	Abdullah b. Muhammed, İbnü'l-Ceyyâr	Kurtuba	Mâleka, 436 (1044)	İlbîre	Fıkıh		S, II, 415
135	Abdullah b. Muhammed, İbnü'l-Edîb	Tuleytula	480 (1087)		Fıkıh		S, II, 434
136	Abdullah b. Muhammed, İbnü'l-Eslemî	Medînetülferec		Mısır	Dil, hadis, kelam		S, II, 401
137	Abdullah b. Muhammed, İbnü'l-Esrem	Medînetülferec			Dil		T, III, 33
138	Abdullah b. Muhammed, İbnü'l-Faradî	Kurtuba, 351 (962)	Kurtuba, 403 (1013)	Kayrevan, Mısır, Mekke	Dinî ilimler, tarih	Belensiye kadısı	S, I, 391; BM, II, 433
139	Abdullah b. Muhammed, İbnü'l-Feres	Gırnâta			Kıraat		T, III, 51
140	Abdullah b. Muhammed, İbnü'-Sîd el-Batalyevsî	Batalyevs, 444 (1052). Belensiye'de ikamet	521 (1127)	Kurtuba	Dil		S, II, 443; BM, II, 436
141	Abdullah b. Muhammed, İbnü'-z-Zeyyât	Kurtuba, 314 (925)	Kurtuba, 390 (1000)	Mısır, İskenderiye, Bağdat	Hadis		TUE, I, 332
142	Abdullah b. Muhammed, Mürsî	Mürsiye, 453 (1061)	Kurtuba, 538 (1143)	Sebte	Hadis	Sebte'de hatip	S, II, 447; BM, II, 438
143	Abdullah b. Muhammed, Reklî	Şâtibe	513 (1119)	Sarakusta, Kurtuba	Fıkıh, hadis		S, II, 442; BM, II, 438
144	Abdullah b. Muhammed, Ruyûle	Kurtuba, 344 (955)			Kıraat	İmam	S, I, 387
145	Abdullah b. Musa	Kurtuba	526 (1132)		Hadis		S, II, 445

146	Abdullah b. Musa	Sarakusta	480 (1087)'de hayatta	Belensiye	Hadis		T, III, 29
147	Abdullah b. Musa, Şârikî	Tuleytula	Tuleytula, 456 (1064)	Kurtuba, Mekke	Dinî ilimler		S, II, 423
148	Abdullah b. Müferric	Mürsiye, 417 (1026)	Dımaşk?		Hadis		T, III, 28
149	Abdullah b. Müfevvez	Şâtibe	475 (1082)		Hadis		S, II, 432
150	Abdullah b. Mü'min	Turtûşe		Dâniye	Kıraat		T, III, 34
151	Abdullah b. Osman	Batalyevs	440 (1048) civarı		Dil, fıkıh		CM, II, 416; S, II, 420; BM, II, 450
152	Abdullah b. Ömer	Kurtuba	Sarakusta		Dini ilimler, dil		S, II, 406
153	Abdullah b. Ömer, İbnü'l-Harrâz	Batalyevs	487 (1094)	Kurtuba	Dinî ilimler		S, II, 436
154	Abdullah b. Rebî'	Kurtuba, 330 (941)	Kurtuba, 415 (1024)	Kayrevan, Mısır, Mekke	Fıkıh, hadis	Mâleka, Şezûne ve Cezîretülhadrâ kadısı	S, II, 402; BM, II, 446
155	Abdullah b. Sâbit	Sarakusta			Fıkıh	Şûrâ	T, III, 27
156	Abdullah b. Sâbit	Gırnâta			Kıraat		T, III, 35
157	Abdullah b. Sadaka	Gırnâta		İskenderiye	Dinî ilimler		T, III, 48
158	Abdullah b. Sa'dûn	Veşka	Belensiye?, 540 (1145)'tan önce		Kıraat, dil		T, III, 48
159	Abdullah b. Saîd	Mecrît	Meşrik, 391 (1001)	Kurtuba, Tuleytula	Hadis		S, I, 381
160	Abdullah b. Saîd	Kurtuba	403 (1013)	Mısır	Dinî ilimler		S, II, 400
161	Abdullah b. Saîd	İsticce	420 (1029)'den sonra	Kurtuba, meşrik	Fıkıh		S, II, 402; T, III, 23
162	Abdullah b. Saîd	Kal'atü Rebâh	Tuleytula, 432 (1040)	İlbîre, Kayrevan, Mekke	Zühd		S, II, 412
163	Abdullah b. Saîd	Mürsiye	461 (1069)		Kıraat	Mürsiye Ulu Camii hatibi	S, II, 426
164	Abdullah b. Saîd	Kurtuba	502 (1109)		Kıraat		S, II, 441

165	Abdullah b. Saîd	Sarakusta			Fıkıh	Şûrâ	T, III, 29
166	Abdullah b. Saîd	Vecde	Belensiye, 510 (1116)'dan önce		Fıkıh	Belensiye kadısı	T, III, 111
167	Abdullah b. Saîd, Büşkülârî	Kurtuba, 377 (987)	Kurtuba, 461 (1069)		Fıkıh, hadis	İmam	S, II, 427; BM, II, 447
168	Abdullah b. Saîd, eş-Şentecâlî		436 (1044)	Mekke	Hadis		S, II, 416
169	Abdullah b. Saîd, İbnü'l-Me'mûnî	İşbîliye	454 (1062)'te hayatta	Meşrik	Kıraat		S, II, 423
170	Abdullah b. Saîd, İbnü'ş-Şekkâk	Kurtuba, 346 (957)	Kurtuba, 426 (1035)		Fıkıh	Müftü, şûrâ, vezir	S, II, 409; BM, II, 447
171	Abdullah b. Sehl	Mürsiye	Runde, 480 (1087)	Kurtuba, Kayrevan	Kıraat		S, II, 435; BM, II, 448
172	Abdullah b. Sellâm	Kurtuba	Kurtuba, 402 (1012)		Hadis		S, I, 390
173	Abdullah b. Semhûn	Tanca	İşbîliye?, 397 (1007)'de hayatta		Dinî ilimler		T, III, 19
174	Abdullah b. Seyf	Belensiye	430 (1038) civarı		Dil		T, III, 24
175	Abdullah b. Seyyid, İbn Sirhân	Mürsiye			Fıkıh		S, II, 425
176	Abdullah b. Süfyân	Küvenke	513 (1119)		Hadis, dil		T, III, 37
177	Abdullah b. Süleyman	Kurtuba, 321 (932)			Dinî ilimler	İmam	S, I, 386
178	Abdullah b. Süleyman	Tuleytula	460 (1068)		Hadis, kıraat		S, II, 426
179	Abdullah b. Süleyman	İşbîliye	418 (1027)'de hayatta		Tarih		T, III, 22
180	Abdullah b. Süleyman, Derved				Dil		CM, II, 414; BM, II, 446
181	Abdullah b. Talha	Yâbüre	Mekke, 516 (1122)'da hayatta		Fıkıh, kelam		T, III, 39

182	Abdullah b. Temmâm	Mâleka			Dinî ilimler	Mâleka Ulu Camii imamı SS	T, III, 27
183	Abdullah b. Ubeydullah	Şekünde			Dinî ilimler		S, I, 387
184	Abdullah b. Ubeydullah, el-Mu'aytî	Kurtuba	Kütâme, 432 (1040)		Fıkıh		S, II, 412
185	Abdullah b. Velîd	Karmûne, 360 (970)	Suriye, 448 (1056)	Kayrevan, Mısır, Mekke	Fıkıh		S, II, 421
186	Abdullah b. Yahyâ	Sarakusta	(1135)	Mürsiye, Kurtuba	Dinî ilimler	Kadı	T, III, 44
187	Abdullah b. Yahyâ, İbn Dehhûn	Kurtuba	Kurtuba, 431 (1039)		Fıkıh		S, II, 411
188	Abdullah b. Yahyâ, İbnü'l-Vahşî	Üklîş	502 (1109)	Tuleytula	Fıkıh	Üklîş kadısı	S, II, 441
189	Abdullah b. Yûsuf		391 (1001)		Dinî ilimler		S, I, 380
190	Abdullah b. Yûsuf	Kurtuba, 348 (959)	435 (1043)		Kıraat, hadis		S, II, 414
191	Abdullah b. Yûsuf	Belensiye	458 (1066)		Hadis		S, II, 425
192	Abdullah b. Yûsuf	Vehrân	429 (1037)'da İşbiliye'de	Kayrevan	Fıkıh, matematik, tıp		S, II, 450
193	Abdullah b. Yûsuf	Derevka	Şâtibe?, 514 (1120)	Sarakusta	Kıraat, dil		T, III, 38
194	Abdullah b. Yûsuf, İbn Semecûn	Sarakusta	Belensiye?, 535 (1140)	Tanca	Kıraat	Şâtibe Ulu Camii imam ve hatibi	T, III, 47
195	Abdullah el-Ceyyânî	Ceyyân	Üklîş?, 460 (1068)		Dil		T, III, 27
196	Abdullah İbnü'l-Fakîh, el-İlşî	Gırnâta			Matematik, ferâiz		T, III, 42
197	Abdullah Muhammed b. Nasr	Tuleytula, 329 (940)	Kurtuba, 399 (1009)		Hadis		S, I, 388
198	Abdurrahim b. Ahmed, İbnü'l-Acûz	Sebte, 345 (956)	Kurtuba?, 521 (1127)	Kayrevan	Hadis		S, II, 561
199	Abdurrahim b. Ebû Abdurrahim	Mâleka	390 (1000)'da hayatta			Mevrûr kadısı	T, III, 192

200	Abdurrahim b. Hüseyin		510 (1116)		Fıkıh		BM, II, 486
201	Abdurrahim b. Muhammed, İbnü'l-Feres	Meriyye, 472 (1079)	Girnâta, 542 (1147)	Dâniye, Kurtuba	Kıraat		T, III, 193; BM, II, 485
202	Abdurrahman b. Abdullah	Mecrît	407 (1016)	Tuleytula, Kurtuba, İlbîre	Dinî ilimler		S, II, 471
203	Abdurrahman b. Abdullah	Belensiye, 384 (994)	472 (1079)	Bağdat	Fıkıh, hadis	Belensiye kadısı	S, II, 502
204	Abdurrahman b. Abdullah	Tuleytula	Tuleytula, 480 (1087)	Mekke	Fıkıh	Şûrâ	S, II, 505
205	Abdurrahman b. Abdullah	Sarakusta	442 (1050)		Dinî ilimler	Sarakusta kadısı	T, III, 139
206	Abdurrahman b. Abdullah	Belensiye	456 (1064)'da hayatta	Şâtibe	Matematik, geometri		T, III, 141
207	Abdurrahman b. Abdullah	Sarakusta			Kıraat, matematik		T, III, 144
208	Abdurrahman b. Abdullah	Belensiye	509 (1115)'da hayatta		Fıkıh		T, III, 147
209	Abdurrahman b. Abdullah	Şâtibe			Kıraat		T, III, 147
210	Abdurrahman b. Abdullah	Kurtuba	519 (1125)		Fıkıh		T, III, 149
211	Abdurrahman b. Abdullah	Tuleytula		Mısır	Dinî ilimler		S, II, 488
212	Abdurrahman b. Abdullah	Sarakusta	515 (1121)		Dinî ilimler	Hatip	S, II, 510
213	Abdurrahman b. Abdullah el-Meâfiirî			Bağdat	Fıkıh	Belensiye kadısı	CM, II, 436; BM, II, 477
214	Abdurrahman b. Abdullah el-Vehrânî			Irak	Hadis		CM, II, 435
215	Abdurrahman b. Abdullah, İbnü'l-Affif	Tuleytula, 387 (997) veya 388 (998)	Kurtuba, 521 (1127)		Dinî ilimler	Kurtuba Ulu Camii imamı	S, II, 514
216	Abdurrahman b. Abdullah, İbnü'l-Harrâz	Beccâne, 338 (949)	Meriyye, 411 (1020)	Kayrevan, Mısır	Hadis		S, II, 475
217	Abdurrahman b. Abdurrahman	Beccâne	454 (1062)		Hadis		S, II, 497
218	Abdurrahman b. Abdurrahman, Şümüntânî	Ceyyân	Meriyye, 486 (1093)		Dinî ilimler	Meriyye kadısı	S, II, 508

219	Abdurrahman b. Abdülaziz	446 (1054)	509 (1115)	Dâniye, Belensiye	Hadis	Şâtibe Ulu Camii hatibi	S, II, 509; BM, II, 479
220	Abdurrahman b. Abdülmelik	Sarakusta	Kurtuba, 541 (1146)		Hadis		S, II, 517; BM, II, 479
221	Abdurrahman b. Abdülmelik	İşbîliye	433 (1041)'te hayatta		Hadis		T, III, 139
222	Abdurrahman b. Abdülvâhid	İşbîliye	418 (1027)		Dinî ilimler		S, II, 485
223	Abdurrahman b. Ahmed	Kurtuba	396 (1006)'da hayatta		Hadis		S, II, 463
224	Abdurrahman b. Ahmed	Bâğa, 306 (917)	407 (1016)	Mekke	Hadis, fıkıh	Kurtuba kâdîlcemâası	S, II, 472; BM, II, 467
225	Abdurrahman b. Ahmed	Kurtuba	Kurtuba, 429 (1037)		Dinî ilimler		S, II, 487
226	Abdurrahman b. Ahmed	Gırnâta		İlbîre	Fıkıh	Şûrâ	S, II, 498
227	Abdurrahman b. Ahmed	Meriyye		Belensiye, Sarakusta	Dinî ilimler		T, III, 151
228	Abdurrahman b. Ahmed, el-Cilyânî	Cilyâne	Meriyye		Hadis		T, III, 146
229	Abdurrahman b. Ahmed, el-Veşkî	Veşka	Meriyye?, 527 (1133)'de hayatta	Kurtuba	Kıraat		T, III, 150
230	Abdurrahman b. Ahmed, İbn Acb	Kurtuba	404 (1014)		Fıkıh	Şûrâ	S, II, 471
231	Abdurrahman b. Ahmed, İbn Havbîl	Kurtuba, 329 (940)	Kurtuba, 409 (1018)		Fıkıh, hadis	Şûrâ	S, II, 473
232	Abdurrahman b. Ahmed, İbn Kübeş	Kurtuba	409 (1018)		Fıkıh	Kurtuba'da şûrâ, İşbîliye'de kadı	S, II, 475
233	Abdurrahman b. Ahmed, İbn Sabğûn	Kurtuba	Belensiye, 458 (1066)		Dil	Vezir	T, III, 141
234	Abdurrahman b. Ahmed, İbn Zâhâ	Tuleytula	449 (1057)		Hadis		S, II, 496
235	Abdurrahman b. Ahmed, İbnü'l-Cebbân	Kurtuba	Kurtuba, 522 (1128)		Dinî ilimler	Kurtuba Ulu Camii imamı	S, II, 516

236	Abdurrahman b. Ahmed, İbnü'l-Cennân	Kurtuba			Zühd		T, III, 145
237	Abdurrahman b. Ahmed, İbnü'l-Hassâr	Kurtuba, 364 (974)	Kurtuba, 422 (1031)		Fıkıh	Kurtuba kâdilecmâası	S, II, 485
238	Abdurrahman b. Ahmed, İbnü'l-Havvât	Tuleytula	Meriyeye, 445 (1053) veya 448 (1056)	Mekke	Hadis, fıkıh, kelim		CM, II, 427; S, II, 495; BM, II, 468
239	Abdurrahman b. Ahmed, İbnü'l-Meşşât	Tuleytula	Mâleka, 500 (1107)		Dil	İşbîliye kadısı	S, II, 508
240	Abdurrahman b. Ahmed, İbnü'l-Metûre	Kurtuba	444 (1052)		Fıkıh	Şûrâ	S, II, 493
241	Abdurrahman b. Ali	Gırnâta			Tıp		T, III, 150
242	Abdurrahman b. Ali	Kurtuba	538 (1143)'de hayatta		Kıraat		T, III, 152
243	Abdurrahman b. Ali, en-Nahrâl	İşbîliye	513 (1119)'te hayatta		Dinî ilimler		T, III, 148
244	Abdurrahman b. Ali, İbnü'l-Edîb	Lekant	Uriyûle, 540 (1145)'tan sonra	Mürsiye, Meriyeye, Mekke	Kıraat	İmam ve hatip	T, III, 154
245	Abdurrahman b. Amr, İbnü'l-Haddâ	İşbîliye	392 (1002)	Kurtuba	Fıkıh, hadis		TUE, I, 356
246	Abdurrahman b. Bâsim	Kurtuba	449 (1057)'da hayatta		Fıkıh		T, III, 140
247	Abdurrahman b. Ebân, İbnü's-Serrâc	Şezûne	Kurtuba		Dinî ilimler		T, III, 138
248	Abdurrahman b. Ebû Bekir	Tuleytula	469 (1076)'da hayatta	Belensiye	Fıkıh		T, III, 143
249	Abdurrahman b. Ebû Eyyûb, İbn Mehâ	Kurtuba	414 (1023)		Fıkıh		T, III, 137
250	Abdurrahman b. Ebü'l-Âsî	Belensiye	463 (1071)'te hayatta	Sarakusta	Fıkıh	Ahkam	T, III, 142
251	Abdurrahman b. Fertûn	Sarakusta			Kıraat		T, III, 140
252	Abdurrahman b. Feth		514 (1120)		Fıkıh, hadis		BM, II, 481

253	Abdurrahman b. Galbûn	Kurtuba	Belensiye, 443 (1051)		Dil, tarih		T, III, 139
254	Abdurrahman b. Gâlib	Gırnâta			Hadis		S, II, 499
255	Abdurrahman b. Halef	Şâtibe	475 (1082) veya 474 (1081)	Dâniye	Hadis		S, II, 504
256	Abdurrahman b. Halef	Üklîş	391 (1001)	Mekke	Hadis		TUE, I, 357; BM, II, 472
257	Abdurrahman b. Halef, İbnü'l-Bennâ	Kurtuba	Kurtuba, 454 (1062)		Kıraat		S, II, 497
258	Abdurrahman b. Halef, İbnü'z-Zeytûnî	Kurtuba	501 (1108)		Hadis		S, II, 509
259	Abdurrahman b. Hasan	Kurtuba	Kurtuba, 446 (1054)	Kayrevan, Mısır, Mekke, Kudüs, Rakka, Nusaybin	Kıraat, hadis	İmam	S, II, 493; BM, II, 471
260	Abdurrahman b. Hasan	Gırnâta	539 (1144)		Fıkıh	Gırnâta kadısı	T, III, 152
261	Abdurrahman b. Havbîl				Fıkıh		CM, II, 426
262	Abdurrahman b. Hişâm	Gırnâta	517 (1123)		Dinî ilimler	Gırnâta Ulu Camii imam ve hatibi	T, III, 148
263	Abdurrahman b. İbrahim	İşbiliye	434 (1042)	Mekke	Kıraat		S, II, 488
264	Abdurrahman b. İbrahim	Kurtuba	Kurtuba, 441 (1049)	Kayrevan, Mısır, Mekke	Kıraat	İmam	S, II, 492
265	Abdurrahman b. İbrahim, İbnü'ş-Şerefî	Kurtuba	Kurtuba, 438 (1046)		Fıkıh	Meyurka ve çeşitli yerlerde kadı	S, II, 491
266	Abdurrahman b. İdrîs	Üşbûne			Fıkıh	Üşbûne kadısı	T, III, 152
267	Abdurrahman b. İsa	Mürsiye	520 (1126)'den sonra	Mekke	Hadis, tefsir		T, III, 149
268	Abdurrahman b. İsa		486 (1093)		Dinî ilimler	Meriyye kadısı	BM, II, 478
269	Abdurrahman b. İsa, el-Mecrîfî	Kurtuba, 473 (1080)	541 (1146)		Dinî ilimler	Rûnde kadısı	T, III, 155
270	Abdurrahman b. İsmail	Tuleytula	450 (1058)'den sonra	Kurtuba	Dinî ilimler		S, II, 497

271	Abdurrahman b. İsmail, İbn Ebâye	İşbîliye			Fıkıh, kıraat	İmam	T, III, 147
272	Abdurrahman b. Kasım	Tuleytula	476 (1083)	Dâniye	Fıkıh		S, II, 504
273	Abdurrahman b. Kâsım	Mâleka, 402 (1012)	499 (1106)		Fıkıh	Şûrâ	S, II, 507; BM, II, 481
274	Abdurrahman b. Mahled	Kurtuba, 358 (968)	Kurtuba, 437 (1045)		Fıkıh, hadis	Tuleytula kadısı	S, II, 488
275	Abdurrahman b. Mervân, Kunâziî	Kurtuba, 341 (952)	Kurtuba, 413 (1022)	Kayrevan, Mısır, Mekke	Fıkıh, hadis, kıraat, tefsir		CM, II, 441; S, II, 481; BM, II, 482
276	Abdurrahman b. Mesleme	Mâleka, 369 (979)	İşbîliye?, 446 (1054)	Kurtuba	Çok yönlü âlim		S, II, 495
277	Abdurrahman b. Muğîre	Kurtuba	398 (1008)'de hayatta	Mısır	Kıraat, hadis		S, II, 465
278	Abdurrahman b. Muhammed	Kurtuba			Hadis	İmam	S, II, 465
279	Abdurrahman b. Muhammed	Kurtuba, 348 (959)	Kurtuba, 402 (1012)		Hadis	Kurtuba kâdilmecmâası	S, II, 466
280	Abdurrahman b. Muhammed	Kurtuba, 392 (1002)	472 (1079)		Kıraat		S, II, 501
281	Abdurrahman b. Muhammed	Tuleytula, 401 (1011)	Batalyevs, 478 (1085)		Fıkıh		S, II, 505
282	Abdurrahman b. Muhammed	Kurtuba	480 (1087) civarı		Dinî ilimler		S, II, 506
283	Abdurrahman b. Muhammed	Kurtuba, 433 (1041)	Kurtuba, 520 (1126)	Kurtuba, Dâniye, Batalyevs,	Hadis, fıkıh, kıraat, dil	Şûrâ	S, II, 512; BM, II, 464
284	Abdurrahman b. Muhammed	Kabre	Kurtuba?, 489 (1096)'da hayatta		Fıkıh	Gırnâta kadısı	T, III, 144
285	Abdurrahman b. Muhammed	İşbîliye	516 (1122)'da hayatta	Mekke	Dinî ilimler		T, III, 148
286	Abdurrahman b. Muhammed	Dâniye	531 (1136)'de hayatta		Hadis		T, III, 151
287	Abdurrahman b. Muhammed	Şâtibe	Mürsiye?, 540 (1145)	Kurtuba	Fıkıh, hadis	Şûrâ	T, III, 153

288	Abdurrahman b. Muhammed	Kurtuba	Kurtuba, 390 (1000)	Mısır, Mekke	Fıkıh	Kadı	TUE, I, 356
289	Abdurrahman b. Muhammed	Tuleytula	442 (1050)	Meşrik	Dinî ilimler		S, II, 492
290	Abdurrahman b. Muhammed	Kurtuba, 432 (1040)	Kurtuba, 515 (1121)	Tuleytula, Belensiye	Fıkıh, hadis	Kurtuba kadısı	S, II, 511; BM, II, 464
291	Abdurrahman b. Muhammed (veya Muhammed b. Abdurrahman)	Kurtuba	Doğu Adaları, 423 (1031)		Dil, tarih		S, II, 487; T, II, 46
292	Abdurrahman b. Muhammed, Beyyâsî	Kurtuba, 452 (1060)	Kurtuba, 525 (1131)		Fıkıh	Kurtuba ve çeşitli yerlerde kadı	S, II, 516
293	Abdurrahman b. Muhammed, İbn Kurrâş	Veşka	Sarakusta, 503 (1110)		Kıraat		T, III, 146
294	Abdurrahman b. Muhammed, İbn Vâfid	Tuleytula, 389 (999)	467 (1074)	Kurtuba	Tıp, botanik		T, III, 142
295	Abdurrahman b. Muhammed, İbnü'l-Bîrûle	Tuleytula	465 (1072)		Dinî ilimler	Vaiz	S, II, 499; BM, II, 463
296	Abdurrahman b. Muhammed, İbnü'l-Hassâr	Tuleytula, 351 (962)	438 (1046)	Kurtuba, Mekke	Hadis, fıkıh	Tuleytula Ulu Camii imam ve hatibi	S, II, 489; BM, II, 463
297	Abdurrahman b. Muhammed, İbnü'l-Haşşâ	Kurtuba	473 (1080)	Kayrevan, Mısır, Mekke	Fıkıh	Tuleytula, Turtûşe ve Dâniye'se kadı	S, II, 502
298	Abdurrahman b. Muhammed, İbnü'l-Meşşât	Kurtuba	Kurtuba, 397 (1007)		Fıkıh	Şûrâ, kadı, muhtesib	S, II, 464
299	Abdurrahman b. Muhammed, İbnü's-Sarrâf	Sarakusta		Kurtuba	Dinî ilimler		T, III, 138
300	Abdurrahman b. Muhammed, İbnü's-Sekkân	Mâleka		Kurtuba	Fıkıh, dil		TUE, I, 357
301	Abdurrahman b. Muhammed, İbnü't-Tûc	Şâtibe	507 (1113)		Hadis		S, II, 509; T, III, 146

302	Abdurrahman b. Muhammed, İbnü'z-Zeffât	Kurtuba		Kayrevan	Fıkıh		S, II, 478
303	Abdurrahman b. Muhammed, Kalık	Reyye	İşbiliye, 490 (1097)		Dil, tarih		S, II, 507
304	Abdurrahman b. Musa	Sarakusta	468 (1075)		Fıkıh		S, II, 500
305	Abdurrahman b. Musa	Kurtuba, 427 (1035)	458 (1066)		Fıkıh		T, III, 141
306	Abdurrahman b. Musa	Sarakusta			Hadis		T, III, 143
307	Abdurrahman b. Musa	Veşka	501 (1108)'de hayatta		Dinî ilimler	Veşka kadısı	T, III, 146
308	Abdurrahman b. Münhal	Tuleytula	418 (1027)'de hayatta	Mısır	Kıraat		S, II, 484
309	Abdurrahman b. Osman	Kurtuba, 324 (935)	Kurtuba, 395 (1005)	Mekke	Dinî ilimler		S, II, 462; BM, II, 479
310	Abdurrahman b. Osman	Tuleytula, 327 (938)	403 (1013)	Kayrevan, Mısır, Mekke	Hadis, zühd		S, II, 470
311	Abdurrahman b. Ömer	Sarakusta	468 (1075)		Fıkıh		S, II, 500
312	Abdurrahman b. Sa'dûn, er-Rekânî			Bağdat	Dinî ilimler		T, III, 144
313	Abdurrahman b. Saïd	İlbîre, 368 (978)	Kurtuba, 439 (1047)	Kayrevan, Mekke	Fıkıh	Şûrâ	S, II, 491; BM, II, 474
314	Abdurrahman b. Saïd	Tuleytula			Kıraat		T, III, 145
315	Abdurrahman b. Saïd, İbnü'l-Varrâk	Sarakusta, 442 (1050)	Kurtuba, 522 (1128)		Kıraat	Kurtuba Ulu Camii imamı	S, II, 515; BM, II, 474
316	Abdurrahman b. Sehl	Yukarı Sınır	450 (1058)'den sonra	Mekke	Hadis		S, II, 506
317	Abdurrahman b. Seleme	Kurtuba			Fıkıh		S, II, 477
318	Abdurrahman b. Selîm	Kurtuba			Fıkıh		T, III, 138
319	Abdurrahman b. Süleyman		400 (1010) civarı		Dinî ilimler		CM, II, 431
320	Abdurrahman b. Süvâr	Kurtuba, 412 (1021)	Kurtuba, 464 (1071)		Fıkıh	Kurtuba kâdilmecâası	S, II, 498
321	Abdurrahman b. Tahir	Mürsiye	469 (1076)	Mekke	Fıkıh	Şûrâ	S, II, 501

322	Abdurrahman b. Yahya			Meşrik	Hadis		CM, II, 443
323	Abdurrahman b. Yahya	Kurtuba, 327 (938)	Kurtuba, 396 (1006)	Mekke	Hadis		S, II, 462; BM, II, 484
324	Abdurrahman b. Yahyâ	Sarakusta		Mekke	Hadis		T, III, 144
325	Abdurrahman b. Yûsuf	Kurtuba			Hadis		S, II, 478
326	Abdurrahman b. Ziyâd	Cilyâne	481 (1088)	Meriyye	Fıkıh	Vâdiâş kadısı	S, II, 506
327	Abdurrahman b. Ziyâdetullah	Kurtuba, 377 (987)	401 (1011)		Hadis		S, II, 466
328	Abdurrahman el-İlbîrî	İlbîre	Dâniye		Zühd		T, III, 138
329	Abdurrahman, İbn Evreyâ		515 (1121)		Dinî ilimler	Dâniye kadısı	T, III, 148
330	Abdûs b. Muhammed	Tuleytula	Tuleytula, 390 (1000)	Mısır, Mekke, Şam	Fıkıh, hadis		TUE, I, 437; BM, II, 571
331	Abdussamed b. Ahmed	Ceyyân	535 (1140)'te hayatta	Gırnâta, Kurtuba	Hadis, fıkıh		T, III, 255; BM, II, 520
332	Abdussamed b. Ebü'l-Feth	Kurtuba, 427 (1035)	491 (1098)		Fıkıh	Şûrâ	S, II, 552
333	Abdussamed b. Muhammed	Sarakusta	425 (1034)'te hayatta		Fıkıh	Şûrâ	T, III, 255
334	Abdussamed b. Musa	Kurtuba, 433 (1041)	Kurtuba, 495 (1102)		Fıkıh	Şûrâ, ardından Kurtuba kâdilmâası	S, II, 550
335	Abdussamed b. Musa	Kurtuba	518 (1124)'de hayatta		Dinî ilimler		T, III, 255
336	Abdussamed b. Sa'dûn	Tuleytula	475 (1082)'ten sonra	Mısır, Mekke	Dinî ilimler		S, II, 551
337	Abdülazîm b. Saîd	Dâniye	520 (1126) civarı	Sarakusta, Tuleytula, İşbiliye	Kıraat	Kur'ân hocası	S, II, 565
338	Abdülaziz b. Abdullah	Şâtibe	Meriyye, 493 (1100)		Hadis		S, II, 543
339	Abdülaziz b. Abdullah	Kurtuba, 440 (1048)	508 (1114)		Fıkıh	Ulu Camii imamı	S, II, 543
340	Abdülaziz b. Abdullah	Şâtibe	Dımaşk, 465 (1072)	Irak	Hadis		T, III, 227

341	Abdülaziz b. Abdullah	Kal'atü Eyyüb	470 (1077)'te hayatta	Sarakusta	Fıkıh	Şûrâ	T, III, 228
342	Abdülaziz b. Abdullah	Şâtibe			Hadis		T, III, 230
343	Abdülaziz b. Abdurrahman		403 (1013)		Hadis		CM, II, 456; S, II, 537
344	Abdülaziz b. Abdülmelik	Meriyye, 430 (1038)'dan önce	Meriyye, 514 (1120)		Kıraat	Kur'ân hocası	S, II, 544
345	Abdülaziz b. Abdülmelik	İşbiliye			Hadis		T, III, 227
346	Abdülaziz b. Abdülvehhâb	Kayrevan	Gırnâta, 495 (1102)		Hadis, fıkıh		S, II, 548; BM, II, 500
347	Abdülaziz b. Ahmed	Endülüs	Mısır, 427 (1035)	Mağrib	Dinî ilimler, dil		CM, II, 455; S, II, 539; BM, II, 499
348	Abdülaziz b. Ahmed	Kurtuba	411 (1020)		Hadis		S, II, 539
349	Abdülaziz b. Ahmed, Ahfeş	Kurtuba	400 (1010) civarı		Hadis		S, II, 537
350	Abdülaziz b. Ali	İşbiliye	473 (1080)		Fıkıh	Huttatü'r-red	S, II, 541
351	Abdülaziz b. Ali	Turtûşe	Gırnâta, 523 (1129)		Fıkıh, matematik, ferâiz, tıp		T, III, 229
352	Abdülaziz b. Ali	Meyûrka		Kurtuba	Hadis		T, III, 231
353	Abdülaziz b. Ali, en-Neyyâr	İşbiliye			Hadis		T, III, 233
354	Abdülaziz b. Beşîr	Şekûre			Hadis		T, III, 230
355	Abdülaziz b. Cafer	Bağdat, 320 (931)	Ünde, 413 (1022)		Dinî ilimler		S, II, 547
356	Abdülaziz b. Cevşen	Sarakusta	425 (1034)'te hayatta		Dinî ilimler	Sarakusta Ulu Camii imamı	T, III, 225
357	Abdülaziz b. Halef	448 (1056)	502 (1109)'de hayatta	Dâniye	Kıraat, hadis		T, III, 228
358	Abdülaziz b. Halef	Şâtibe	Şâtibe, 541 (1146)		Fıkıh	Şûrâ	T, III, 232
359	Abdülaziz b. Hasan	Meyurka, 447 (1055)	Kurtuba?, 526 (1132)	Belensiye, Meriyye	Hadis, fıkıh		S, II, 545; BM, II, 500
360	Abdülaziz b. Hasan	Lûrka			Kıraat		T, III, 229

361	Abdülaziz b. Mesûd	Yâbire	Kurtuba, 446 (1054)		Dinî ilimler	Şûrâ	S, II, 540
362	Abdülaziz b. Muhammed	Kurtuba	Kurtuba, 448 (1056)		Dinî ilimler		S, II, 540
363	Abdülaziz b. Muhammed	Kurtuba, 440 (1048)	Kurtuba, 491 (1098)		Fıkıh	Şûrâ	S, II, 542
364	Abdülaziz b. Muhammed	Sarakusta	463 (1071)'te hayatta		Dinî ilimler	Ahkam	T, III, 226
365	Abdülaziz b. Muhammed	Dâniye	534 (1139)'te hayatta	Kurtuba	Fıkıh		T, III, 230
366	Abdülaziz b. Muhammed		508 (1114)		Dil	Hisbe	BM, II, 499
367	Abdülaziz b. Muhammed, Derevkî	Derevka	Kurtuba?, 524 (1130)		Hadis		S, II, 545
368	Abdülaziz b. Muhammed, el-Miknâsî	Şâtibe, 452 (1060)	Girnâta, 536 (1141)		Matematik, ferâiz, fıkıh, kıraat		T, III, 230
369	Abdülaziz b. Muhammed, İbnü'l-Feres	Girnâta		Mürsiye	Hadis		T, III, 231
370	Abdülaziz b. Muhammed, İbnü'l-Kudre	Belensiye	484 (1091)		Fıkıh, hadis	Şûrâ	S, II, 542; BM, II, 499
371	Abdülaziz b. Musa	Ceyyân	540 (1145)	Kurtuba	Fıkıh, dil	Şûrâ	T, III, 231
372	Abdülaziz b. Osman, İbnü's-Saykal	Meyûrka		Kurtuba	Fıkıh, hadis, kelâm		T, III, 229
373	Abdülaziz b. Sâbit	Şâtibe	453 (1061)'te hayatta		Hadis		T, III, 225
374	Abdülaziz b. Ziyâdetullah	Kurtuba	436 (1044)		Dinî ilimler		S, II, 540
375	Abdülbâkî b. Muhammed, İbn Bürrâl	Vâdilhicâre, 416 (1025)	Belensiye, 502 (1109)	Kurtuba, Meriyye	Kıraat, fıkıh, hadis		S, II, 561; BM, II, 519
376	Abdülcebbâr b. Abdullah	Meriyye	Mekke		Dinî ilimler		S, II, 553
377	Abdülcebbâr b. Abdullah	Kurtuba, 450 (1058)	516 (1122)		Tarih, dinî ilimler		S, II, 553
378	Abdülcebbâr b. Abdurrahman	Şentemeriyetü şşark	489 (1096)'da hayatta		Hadis		T, III, 243

379	Abdülcebbâr b. Halef	Lâride	Belensiye?, 467 (1074)'de hayatta	Dâniye	Hadis		T, III, 243
380	Abdülcebbâr b. Yûsuf	Belensiye	530 (1136) civarı		Fıkıh		T, III, 243
381	Abdülcelîl b. Abdülaziz	Kurtuba, 463 (1071)	Kurtuba, 526 (1132)	Meşrik	Kıraat, hadis	Kur'ân hocası	S, II, 564; BM, II, 504
382	Abdülcelîl b. Abdülmelik	Mürsiye	Dâniye, 530 (1136)'dan önce		Fıkıh		T, III, 274
383	Abdülğafûr b. Abdullah	Mürsiye	Kurtuba, 539 (1144)	Kurtuba, İşbiliye	Dinî ilimler		T, III, 273
384	Abdülğafûr el-Kayşâtî	Kurtuba	460 (1068)		Dil		T, III, 273
385	Abdülğâlib b. Yûsuf		Merâkeş, 516 (1122)		Kelâm	Sebte'de hatip	S, II, 566
386	Abdülhak b. Ahmed	Kurtuba, 452 (1060)	524 (1130)		Fıkıh, kıraat		S, II, 562; BM, II, 506
387	Abdülhak b. Ahmed	İşbiliye	521 (1127)		Hadis		T, III, 260
388	Abdülhak b. Gâlib	Girnâta, 481 (1088)	Lûrka, 542 (1147)	Kurtuba	Fıkıh, hadis	Meriyye kadısı	S, II, 563; BM, II, 506
389	Abdülhâlik b. Merzûk	Cezîretülhadrâ	448 (1056)	Kurtuba, Mâleka, Mekke	Fıkıh		S, II, 559
390	Abdülkâdir b. Muhammed, İbnü'l-Hannât	Kayrevan, 424 (1032)	Meriyye, 507 (1113)		Fıkıh, hadis		S, II, 572; BM, II, 513
391	Abdülkabhâr b. Saîd	Doğu Endülüs	423 (1031)'te hayatta		Kıraat		S, II, 565
392	Abdülkavî b. Muhammed	Cencâle	Mısır?, 499 (1106)'da hayatta		Dinî ilimler		T, III, 287
393	Abdülmelik b. Abdurrahman	Sarakusta	500 (1107)'den sonra	Mürsiye	Fıkıh	Ahkam	T, III, 209
394	Abdülmelik b. Abdülaziz	Mürsiye, 453 (1061)	524 (1130)	Bağdat, Dimaşk	Fıkıh		S, II, 533

395	Abdülmelik b. Abdülaziz, İbnü'l-Bâcî	İşbiliye, 476 (1083)	532 (1137)		Fıkıh	İşbiliye kadısı	S, II, 533; BM, II, 495
396	Abdülmelik b. Ahmed	Kurtuba	Kurtuba, 393 (1003)		Tarih		S, II, 521, TUE, ??
397	Abdülmelik b. Ahmed	İşbiliye	413 (1022)	Kurtuba	Dinî ilimler		S, II, 525
398	Abdülmelik b. Ahmed	Kürne?	450 (1058) civarı	Mekke	Dinî ilimler		S, II, 530
399	Abdülmelik b. Ahmed	Şentemeriyyetü şşark	490 (1097)'dan sonra	Medînetüssâlim	Fıkıh, hadis	Kadı	T, III, 209
400	Abdülmelik b. Ahmed, İbnü'l-Kasîr	Gırnâta	540 (1145)'tan önce		Fıkıh	Kadı	T, III, 213
401	Abdülmelik b. Ahmed, İbnü'l-Miş	Kurtuba	İşbiliye, 406 (1015)		Fıkıh, hadis		S, II, 527
402	Abdülmelik b. Esed	Şezûne, 330 (941)			Fıkıh	İmam	S, II, 523
403	Abdülmelik b. Eymen	Kurtuba	417 (1026)	Mısır, Mekke	Dinî ilimler		S, II, 524
404	Abdülmelik b. Ğusn	Vâdilhicâre	Gırnâta, 454 (1062)	Kurtuba	Fıkıh		T, III, 206
405	Abdülmelik b. Halef, es-Sâlimî	Medînetüssâlim	Gırnâta	Kurtuba, İşbiliye	Kıraat		T, III, 210
406	Abdülmelik b. İsmail	Sarakusta	437 (1045)		Dinî ilimler		T, III, 205
407	Abdülmelik b. Mervân	Kurtuba	Kurtuba, 408 (1017)		Hadis	Ahkâm	S, II, 522
408	Abdülmelik b. Mesûd		533 (1138)		Fıkıh		S, II, 534
409	Abdülmelik b. Muhammed	İşbiliye	Dâniye, 470 (1077)?	Kayrevan, Mısır	Tıp		T, III, 206
410	Abdülmelik b. Muhammed, İbn Verd	Meriyye	542 (1147)'de hayatta		Fıkıh		T, III, 214
411	Abdülmelik b. Muhammed, İbnü'l-Melîle	İşbiliye	535 (1140)		Dinî ilimler	İmam	T, III, 211
412	Abdülmelik b. Muhammed, İbnü'l-Mükvî	Kurtuba, 363 (973)	425 (1034)		Fıkıh		S, II, 526

413	Abdülmelik b. Musa	Mürsiye	Mürsiye, 485 (1092)		Kıraat		T, III, 208
414	Abdülmelik b. Ömer	Belensiye	474 (1081)'te hayatta		Kıraat		T, III, 207
415	Abdülmelik b. Saîd	Mâleka			Kıraat		T, III, 212
416	Abdülmelik b. Sirâc	Kurtuba, 400 (1010)	Kurtuba, 489 (1096)		Dil, hadis		S, II, 530; BM, II, 494
417	Abdülmelik b. Süleyman		Meyurka, 440 (1048) civarı	İfrikiyye, Mısır, Mekke	Hadis		CM, II, 450; S, II, 527; BM, II, 492
418	Abdülmelik b. Süleyman, İbnü'l-Kûtiyye	İşbîliye	429 (1037)	Kurtuba	Fıkıh, matematik, dil, tarih		S, II, 525
419	Abdülmelik b. Tarîf	Kurtuba	400 (1010) civarı		Dil		S, II, 523
420	Abdülmelik b. Velîd, İbn Ebû Cemre	Mürsiye			Fıkıh		T, III, 205
421	Abdülmelik b. Yezîd	Kurtuba	521 (1127)'de hayatta		Dil		T, III, 210
422	Abdülmelik b. Ziyâdetullah	396 (1006)	Kurtuba, 456 (1064) veya 457 (1065)	Kayrevan, Mısır, Mekke	Hadis, dil		CM, II, 449; S, II, 528; BM, II, 492
423	Abdülmü'tî b. Abdülkavî, İbnü'l-Kavî	Batalyevs	435 (1043)'te hayatta	Kurtuba	Fıkıh		S, II, 559
424	Abdülmüheymin b. Abdülmelik, İbnü'l-Miş	Kurtuba, 400 (1010)	Kurtuba, 457 (1065)		Dinî ilimler		S, II, 562
425	Abdülmün'im b. Abdullah	Tanca	Meriyye, 524 (1130)		Fıkıh	Endülüs'ün çeşitli yerlerinde kadı	S, II, 573
426	Abdülmün'im b. Mervân	Tanca	Meriyye, 524 (1130)	Gırnâta, Kurtuba	Fıkıh	İşbîliye ve Gırnâta'da kadı	T, III, 272
427	Abdülvâhid b. İsa	Gırnâta	504 (1110)		Fıkıh		S, II, 561
428	Abdülvâhid b. Muhammed	Kurtuba, 377 (987)	Şâtibe, 456 (1064)		Fıkıh, hadis	Belensiye Ulu Camii imam ve hatibi, kadı	S, II, 560; BM, II, 510

429	Abdülvâhid b. Muhammed	Turtûşe	540 (1145)'tan önce		Dinî ilimler	Turtûşe kadısı	T, III, 259
430	Abdülvâris b. Süfyân				Hadis		CM, II, 466; BM, II, 520
431	Abdülvâris b. Süfyân	Kurtuba, 317 (928)	Kurtuba, 395 (1005)		Hadis		S, II, 558
432	Abdülvehhâb b. Abdullah	Kurtuba	Kurtuba, 521 (1127)		Fıkıh		S, II, 557
433	Abdülvehhâb b. İshâk, İbnü'l-Hamrâ	Şâtibe	525 (1131)		Fıkıh		T, III, 248
434	Abdülvehhâb b. Muhammed	Üşûne, 403 (1013)	Kurtuba, 462 (1070)	Mısır, Mekke, Dımaşk, Harran, Meyyâfârikîn, Maarretünnuman	Kıraat	Kurtuba Ulu Camii hatibi	S, II, 556
435	Abdülvehhâb b. Muhammed	Sarakusta	Veşka, 489 (1096)		Kıraat		T, III, 246
436	Abdülvehhâb b. Muhammed	İşbiliye	517 (1123)'de hayatta	Mekke	Hadis		T, III, 247
437	Abdülvehhâb b. Muhammed	İşbiliye	Mağrib, 520 (1126)'den sonra		Dinî ilimler, dil		T, III, 248
438	Abdülvehhâb b. Muhammed, el-Yelbeşi	İşbiliye			Kıraat		T, III, 248
439	Abdülvehhâb b. Münzir	Kurtuba	436 (1044)		Dinî ilimler	İmam	S, II, 555
440	Abdüsselâm b. Abdurrahman	İşbiliye	Merâkeş, 536 (1141)		Tasavvuf, kıraat, hadis		T, III, 151
441	Ağleb b. Abdullah	Tuleytula			Kıraat		S, I, 192
442	Ahmed b. Abbâs, el-Hicârî	Kurtuba	Mekke, 419 (1028)'da hayatta		Dinî ilimler		S, I, 73
443	Ahmed b. Abdullah	Kurtuba	423 (1031)		Dil		S, I, 77
444	Ahmed b. Abdullah	Tuleytula	424 (1032)			Kur'ân hocası	S, I, 78
445	Ahmed b. Abdullah	Kurtuba		Kayrevan, Mekke	Dinî ilimler	İmam	S, I, 49
446	Ahmed b. Abdullah	Kurtuba			Dinî ilimler		S, I, 61

447	Ahmed b. Abdullah	342 (953)	Kurtuba, 413 (1022)		Fıkıh	kâdilmâası ve Ulu Camii hatibi	S, I, 67; BM, I, 232
448	Ahmed b. Abdullah	Tuleytula	Şâtibe		Fıkıh		T, I, 102
449	Ahmed b. Abdullah	Şâtibe	515 (1121)		Kıraat		T, I, 104
450	Ahmed b. Abdullah	Şâtibe		Sarakusta, Meşrik	Dinî ilimler		T, I, 111
451	Ahmed b. Abdullah	İşbiliye, 447 (1055)	535 (1140) veya 536 (1141)		Hadis, kıraat	İmam	T, I, 121
452	Ahmed b. Abdullah	Dâniye	540 (1145)		Dinî ilimler	Dâniye Ulu Camii imam ve hatibi	T, I, 126
453	Ahmed b. Abdullah	432 (1040)	Kurtuba, 519 (1125)		Fıkıh, hadis		BM, I, 234
454	Ahmed b. Abdullah	Kurtuba	392 (1002)		Fıkıh	Kadı	TUE, I, 109
455	Ahmed b. Abdullah b. Ahmed	Kurtuba, 432 (1040)	Kurtuba, 520 (1126)		Dinî ilimler, dil		S, I, 131
456	Ahmed b. Abdullah b. İsa	Sarakusta	482 (1089)		Fıkıh	Medînetüssâlim kadısı	S, I, 119
457	Ahmed b. Abdullah b. Müferric		450 (1058)	Kurtuba	Dinî ilimler		S, I, 104
458	Ahmed b. Abdullah b. Şâneç	Kurtuba	514 (1120)		Dil		S, I, 129
459	Ahmed b. Abdullah, el-Bübeyrûs	Kurtuba	495 (1102)		Çok yönlü âlim		S, I, 123
460	Ahmed b. Abdullah, el-Küvenkî	Kurtuba	518 (1124)	Mekke	Hadis		T, I, 106
461	Ahmed b. Abdullah, İbn Bâcî	İşbiliye	Kurtuba, 396 (1006)		Fıkıh, hadis		CM, I, 203; S, I, 38
462	Ahmed b. Abdullah, İbn Tâlib	Kurtuba	Kurtuba, 467 (1074)		Fıkıh, hadis		S, I, 112
463	Ahmed b. Abdullah, İbnü'l-Bâcî	İşbiliye, 332 (943)	Kurtuba, 396 (1006)	Mısır	Hadis	İşbiliye kadısı	S, I, 38; BM, I, 231

464	Ahmed b. Abdullah, İbnü'l-Meşşât	Tuleytula			Dinî ilimler		S, I, 92
465	Ahmed b. Abdullah, İbnü's-Saffâr	Kurtuba	426 (1035)		Matematik, astronomi		S, I, 80
466	Ahmed b. Abdurrahman	Kurtuba, 360 (970)	İşbiliye, 427 (1035)		Dinî ilimler		S, I, 80
467	Ahmed b. Abdurrahman	Kurtuba, 385 (995)	Tuleytula, 449 (1057)		Fıkıh	Tuleytula kadısı	S, I, 101
468	Ahmed b. Abdurrahman	Mürsiye		Mısır	Dinî ilimler		T, I, 95
469	Ahmed b. Abdurrahman	Sarakusta			Dinî ilimler		T, I, 109
470	Ahmed b. Abdurrahman	Meriyye			Dinî ilimler	Meriyye kadısı	T, I, 114
471	Ahmed b. Abdurrahman b. Cehder	Şâtibe	515 (1121)		Fıkıh	Şâtibe kadısı	S, I, 129
472	Ahmed b. Abdurrahman b. Mutâhir	Tuleytula	Tuleytula, 489 (1096)		Fıkıh		S, I, 121; BM, I, 236
473	Ahmed b. Abdurrahman el-Hazrecî	Kurtuba, 421 (1030)	511 (1117)		Kıraat		S, I, 127
474	Ahmed b. Abdurrahman, el-Bitrûhî		Kurtuba, 542 (1147)		Fıkıh, hadis		S, I, 138; BM, I, 236
475	Ahmed b. Abdurrahman, el-Kasabî	Meriyye	540 (1145)	Dâniye, Şâtibe, Mürsiye	Kıraat	Meriyye Ulu Camii imamı	T, I, 126
476	Ahmed b. Abdurrahman, İbn Müslimânî	Sarakusta	473 (1080)		İlm-i tabir		T, I, 91
477	Ahmed b. Abdülaziz	Kurtuba	Kurtuba, 400 (1010)		Dil, tarih		S, I, 50
478	Ahmed b. Abdülaziz				Hadis		T, I, 104
479	Ahmed b. Abdülaziz	Şentemeriyyetü lgarb	537 (1142)'de hayatta		Kıraat, dil		T, I, 122
480	Ahmed b. Abdülaziz, el-Mevrûrî	Sarakusta	Kurtuba?, 519 (1125)		Dinî ilimler		T, I, 107
481	Ahmed b. Abdülkâdir	İşbiliye	420 (1029)		Dil, kıraat		S, I, 76
482	Ahmed b. Abdülkavî	Batalyevs	469 (1076)'da hayatta		Hadis		T, I, 90

483	Ahmed b. Abdülmelik	İşbiliye			Dinî ilimler		T, I, 91
484	Ahmed b. Abdülmelik	Mürsiye	Mürsiye, 533 (1138)		Dinî ilimler		T, I, 120
485	Ahmed b. Abdülmelik, İbnü'l-Mükvî	İşbiliye	Kurtuba?		Fıkıh		CM, I, 208
486	Ahmed b. Abdülmelik, İbnü'l-Mükvî	İşbiliye, 324 (935)	Kurtuba, 401 (1011)		Fıkıh	Şûrâ	S, I, 53
487	Ahmed b. Abdülvâhid	Gırnâta	540 (1145)'da hayatta		Fıkıh	Vâdiâş kadısı	T, I, 125
488	Ahmed b. Afif	Kurtuba, 348 (959)	Lûrka, 420 (1029)		Fıkıh	Lûrka kadısı	S, I, 74
489	Ahmed b. Ahmed	Gırnâta	531 (1136)	Kurtuba	Fıkıh	Şûvire, üstükziye	S, I, 134
490	Ahmed b. Ali	Kurtuba		Mısır, Mekke	Kıraat		S, I, 62
491	Ahmed b. Ali	Tutîle			Dinî ilimler		T, I, 108
492	Ahmed b. Ali		Mürsiye?, 473 (1080)		Dil		BM, I, 246
493	Ahmed b. Ali b. Ahmed	Gırnâta	542 (1147)		Hadis	Hatip	S, I, 138; BM, I, 247
494	Ahmed b. Ali b. Gazlûn	Tutîle	520 (1126) civarı		Fıkıh, hadis		S, I, 131
495	Ahmed b. Ali el-Bâgâvî	Bâgâ, 345 (956)	Endülüs, 401 (1011)	Mısır	Kıraat		S, I, 142
496	Ahmed b. Ali, er-Ruşâtî	Uriyûle	Meriyeye?, 542 (1147)		Dinî ilimler		T, I, 129
497	Ahmed b. Ali, İbn Tırışmîl	Mürsiye	480 (1087) veya 503 (1110)		Dil		T, I, 97
498	Ahmed b. Ammâr	Mehdiye	430 (1038)'dan sonra		Kıraat		S, I, 144
499	Ahmed b. Asbağ, es-Süheyfî	Mâleka			Dinî ilimler	Mâleka kadısı	T, I, 111
500	Ahmed b. Beşîr	Gırnâta	477 (1084)'de hayatta		Matematik, ferâiz		T, I, 91

501	Ahmed b. Büreyl	Kurtuba	400 (1010)	Mısır, Mekke	Kıraat		S, I, 50
502	Ahmed b. Büşrâ	Tuleytula	Sarakusta, 485 (1092)		Dinî ilimler		S, I, 119
503	Ahmed b. Cafer, el-Kaycâfî	Kurtuba	535 (1140)		Hadis, kıraat		T, I, 121
504	Ahmed b. Cisir	Mâleka			Kıraat		S, I, 110
505	Ahmed b. Ebû Bekir	Tuleytula	Kurtuba		Dinî ilimler		T, I, 115
506	Ahmed b. Ebû Ömer, İbnü'l-Kasîrî	Gırnâta		Kurtuba	Fıkıh, hadis	Şûrâ	BM, I, 216
507	Ahmed b. Ebu'l-Hisâl	Şekûra	Kurtuba		Fıkıh	Huttatü'l-ahkâm	T, I, 112
508	Ahmed b. Ebü'r-Rebî'	Beccâne	Meriyye, 446 (1054)		Kıraat		S, I, 95
509	Ahmed b. Edhâ	İlbîre	410 (1019)'dan sonra		Dinî ilimler	Gırnâta kadısı	S, I, 66
510	Ahmed b. Edhem	Ceyyân, 357 (967)	Kurtuba, 429 (1037)		Hadis	Meriyye kadısı	S, I, 78; T, I, 81
511	Ahmed b. Eflah	Kurtuba		Meşrik	Fıkıh		S, I, 45
512	Ahmed b. Eyyûb	İlbîre, 360 (970) civarı	Kurtuba, 432 (1040)	Mekke	Dinî ilimler	Vâiz	S, I, 89
513	Ahmed b. Fazl	Meriyye	469 (1076)		Dinî ilimler		S, I, 113
514	Ahmed b. Feth, İbnü'r-Ressân	Kurtuba, 319 (930)	Kurtuba, 403 (1013)	Mısır, Kayrevan	Hadis, ferâiz	İmam	CM, I, 219; S, I, 57; BM, I, 246
515	Ahmed b. Hakem, İbnü'l-Lebbân	Kurtuba	390 (1000)		Dinî ilimler	Mevrûr ve Karmûne'de kadı, Kurtuba'da şûrâ, Tuleytula'da kadı	S, I, 45; T, I, 70
516	Ahmed b. Halef	Kurtuba, 381 (991)	Talyâte, 449 (1057)		Dil		S, I, 96
517	Ahmed b. Halef	Dâniye	Meriyye?, 522 (1128)		Fıkıh	Şûrâ	T, I, 108

518	Ahmed b. Halef	İşbîliye, 454 (1062)	531 (1136)		Kıraat, fıkıh		T, I, 116; BM, I, 222
519	Ahmed b. Halef el-Kuley'î	Gırnâta	498 (1105)		Fıkıh, hadis		S, I, 124
520	Ahmed b. Halef el-Ümevî	Kurtuba	Kurtuba, 499 (1106)		Dinî ilimler	Küttâb hocası	S, I, 125
521	Ahmed b. Halef, el-Attâr	Kurtuba	Kurtuba, 401 (1011)		Dinî ilimler		S, I, 56
522	Ahmed b. Halef, İbn Rızâ	Kurtuba	470 (1077)		Dinî ilimler		T, I, 90
523	Ahmed b. Halef, İbnü'l- Kalebâcce	Tuleytula			Dinî ilimler		S, I, 64
524	Ahmed b. Hâmid	Kurtuba		Mısır, Mekke	Kıraat		S, I, 64
525	Ahmed b. Hâmid	Meriyye		Dâniye	Kıraat		T, I, 96
526	Ahmed b. Hamîs, İbn Züminc	Tuleytula			Tıp, geometri		T, I, 94
527	Ahmed b. Hasan	Tuleytula		Mekke	Dinî ilimler	Tuleytula kadısı	T, I, 91
528	Ahmed b. Hasan, İbn Ebû Rüyâl	Beccâne	Dâniye			Dâniye kadısı	T, I, 83
529	Ahmed b. Hasîb	Kurtuba	Dâniye, 450 (1058)	Kayrevan	Dinî ilimler		S, I 105
530	Ahmed b. Hasîn	Beccâne	456 (1064)		Fıkıh		S, I, 105
531	Ahmed b. Hayye	Tuleytula	439 (1047)		Dinî ilimler		S, I, 92
532	Ahmed b. Hilâl	Meriyye		Dâniye	Kıraat		T, I, 96
533	Ahmed b. Hişâm		398 (1008)	Meşrik	Dinî ilimler		CM, I, 231; S, I, 41; BM, I, 257
534	Ahmed b. Hişâm	Kurtuba	398 (1008)	Meşrik	Dinî ilimler		S, I, 41
535	Ahmed b. Hişâm	Gırnâta			Dinî ilimler		T, I, 97
536	Ahmed b. Hişâm, ez- Zevzenâli	Kurtuba			Kıraat		T, I, 123
537	Ahmed b. Hüseyin	Kurtuba, 398 (1008)	Sarakusta, 459 (1067)	İşbîliye	Fıkıh		S, I, 107
538	Ahmed b. Hüseyin			İşbîliye, Mekke	Kıraat		T, I, 100

539	Ahmed b. Hüseyin b. Şükayr	Ceyyân	Ceyyân, 490 (1097)	Kurtuba	Fıkıh	Şûrâ başkanı	S, I, 123
540	Ahmed b. İbrahim	Tuleytula	Tuleytula, 430 (1038)		Dinî ilimler, tarih		S, I, 86
541	Ahmed b. İbrahim	Tuleytula			Dinî ilimler		S, I, 122
542	Ahmed b. İbrahim	Kurtuba	İlbîre, 410 (1019)		Fıkıh	Şûrâ	S, I, 63
543	Ahmed b. İbrahim	Mâleka	511 (1117)'de hayatta		Dinî ilimler		T, I, 103
544	Ahmed b. İbrahim	Mürsiye	423 (1031)'te hayatta	Mısır	Dinî ilimler		T, I, 79
545	Ahmed b. İbrahim b. Esved	Meriyye	459 (1067)	Mekke	Dinî ilimler	Ahkâm	S, I, 108; T, I, 85
546	Ahmed b. İbrahim, ed-Dekkâk	İşbîliye			Kıraat		T, I, 110
547	Ahmed b. İbrahim, İbn Ebû Leylâ	Mürsiye, 449 (1057)	Şilb, 514 (1120)		Fıkıh, hadis	Şilb kadısı	S, I, 128; BM, I, 214
548	Ahmed b. İbrahim, İbn Süfyân	Kurtuba, 446 (1054)	Kurtuba, 511 (1117)		Dinî ilimler	Kurtuba Ulu Camii İmamı, şûrâ üyesi	S, I, 128
549	Ahmed b. İbrahim, İbnü'd-Duhâ	Kurtuba	391 (1001)		Fıkıh		TUE, I, 108
550	Ahmed b. İbrahim, İbnü's-Sekkâ	Meriyye			Kıraat, fıkıh		T, I, 127; BM, I, 214
551	Ahmed b. İmrân	Tuleytula	Sebte?	Kurtuba	Dinî ilimler		T, I, 100
552	Ahmed b. İsa, İbn Ebû Hilâl	Beccâne, 333 (944) veya 335 (946)	400 (1010) civarı	Meşrik	Dinî ilimler		S, I, 48
553	Ahmed b. İsmail	Meyurka	440 (1048) civarı	Kurtuba	Fıkıh	Meyurka kadısı	S, I, 93; BM, I, 214
554	Ahmed b. İsmail	Tuleytula	Mısır, 467 (1074)				S, I, 145
555	Ahmed b. İsmail	Talemenke	467 (1074)				
556	Ahmed b. İsmail	Tuleytula	464 (1071)		Hadis		T, I, 89

557	Ahmed b. Kâsım	Beccâne	422 (1031)	Meşrik			S, I, 77
558	Ahmed b. Kâsım	Kurtuba	Meriyye, 442 (1050)		Dinî ilimler		S, I, 94
559	Ahmed b. Kâsım	Kurtuba			Hadis		T, I, 114
560	Ahmed b. Kâsım el-Beyyânî	Kurtuba?	430 (1038)		Hadis		CM, I, 221; S, I, 88
561	Ahmed b. Kâsım el-Mukrî	Uklîş, 363 (973)	Tuleytula, 410 (1019)	Kurtuba, Bağdat, Mısır	Kıraat		CM, I, 221; S, I, 65
562	Ahmed b. Kâsım et-Tâhertî	Tâhert, 309 (920)	Endülüş, 395 (1005)		Dinî ilimler		CM, I, 220; S, I, 140; BM, I, 248
563	Ahmed b. Kâsım, İbn Erfâ' Ra'sühû	Tuleytula	Tuleytula, 443 (1051)		Fıkıh, hadis		S, I, 94
564	Ahmed b. Kevser	Şenterîn?	440 (1048)'tan sonra		Dil		T, I, 84
565	Ahmed b. Leys	Kurtuba			Dinî ilimler		T, I, 77
566	Ahmed b. Mahled	Kurtuba			Hadis		S, I, 92
567	Ahmed b. Mervân	Belensiye, 459 (1067)	511 (1117)	Tuleytula	Dinî ilimler	Belensiye Ulu Camii hatibi	T, I, 102
568	Ahmed b. Mervân, el-Yümnâlüş	Meriyye, 413 (1022)	496 (1103)		Dinî ilimler, tasavvuf		S, I, 124
569	Ahmed b. Mervân, İbn Şâb	Meriyye		Kurtuba	Dinî ilimler		T, I, 113
570	Ahmed b. Mes'ade	Turtûşe	523 (1129)		Dinî ilimler	Turtûşe kadısı	T, I, 109
571	Ahmed b. Muğîs	Tuleytula, 406 (1015)	Tuleytula, 459 (1067)		Çok yönlü âlim		S, I, 106
572	Ahmed b. Muhammed	Kurtuba, 446 (1054)	Kurtuba, 532 (1137)		Fıkıh, hadis		S, I, 134; BM, I, 209
573	Ahmed b. Muhammed	Tuleytula	393 (1003) veya 394 (1004)		Dinî ilimler		S, I, 37
574	Ahmed b. Muhammed	Kurtuba, 332 (943)	398 (1008)'den sonra		Dinî ilimler		S, I, 40
575	Ahmed b. Muhammed	Kurtuba		Meşrik	Dinî ilimler		S, I, 44
576	Ahmed b. Muhammed	Tuleytula	401 (1011)		Fıkıh		S, I, 56

577	Ahmed b. Muhammed	Kurtuba	Kurtuba, 403 (1013)		Dinî ilimler	Ceyyân kadısı	S, I, 58
578	Ahmed b. Muhammed	Tuleytula	407 (1016)		Dinî ilimler		S, I, 60
579	Ahmed b. Muhammed			Mısır	Kıraat		S, I, 60
580	Ahmed b. Muhammed	Kurtuba	407 (1016)'de hayatta	Mekke	Fıkıh, hadis		S, I, 61
581	Ahmed b. Muhammed	Kurtuba	410 (1019) civarı		Fıkıh		S, I, 66
582	Ahmed b. Muhammed	Lûrka	412 (1021)'den sonra	Mekke	Dinî ilimler	Şûrâ	S, I, 67; T, I, 75
583	Ahmed b. Muhammed	İşbiliye	Fustât, 415 (1024)		Hadis		S, I, 70; BM, I, 198
584	Ahmed b. Muhammed	Kal'atü Rebâh	Mısır		Kıraat		S, I, 73
585	Ahmed b. Muhammed		401 (1011)'de hayatta		Dil		T, I, 73
586	Ahmed b. Muhammed	Sarakusta			Fıkıh		T, I, 82
587	Ahmed b. Muhammed	Kurtuba	440 (1048)		Fıkıh		T, I, 83
588	Ahmed b. Muhammed			Kayrevan, Mekke	Dinî ilimler		T, I, 85
589	Ahmed b. Muhammed	Şentemeriyyetü şşark	459 (1067)	Tuleytula, Sarakusta	Dinî ilimler		T, I, 86
590	Ahmed b. Muhammed	Belensiye	Belensiye, 464 (1071)		Kıraat		T, I, 88
591	Ahmed b. Muhammed	Şâtibe			Dinî ilimler		T, I, 95
592	Ahmed b. Muhammed	Şâtibe, 454 (1062)	504 (1110)'te hayatta	Dımaşk	Kıraat		T, I, 98
593	Ahmed b. Muhammed	Mürsiye			Hadis		T, I, 103
594	Ahmed b. Muhammed	Tuleytula	Kurtuba		Kıraat		T, I, 106
595	Ahmed b. Muhammed	Belensiye	539 (1144)'da hayatta	Mekke	Dil		T, I, 124
596	Ahmed b. Muhammed	Bâce	542 (1147)		Dil		T, I, 130
597	Ahmed b. Muhammed		535 (1140)		Fıkıh		BM, I, 210

598	Ahmed b. Muhammed		506 (1112)'da hayatta		Fıkıh		BM, I, 210
599	Ahmed b. Muhammed	Kurtuba	390 (1000)		Dil		TUE, I, 107
600	Ahmed b. Muhammed	Kurtuba	391 (1001)	Kayrevan, Mısır, Mekke	Dinî ilimler		TUE, I, 107
601	Ahmed b. Muhammed		409 (1018)'da hayatta	Kayrevan, Mısır, Irak	Fıkıh, hadis		CM, I, 175; BM, I, 199
602	Ahmed b. Muhammed	İşbîliye	428 (1036)		Hadis		S, I, 82
603	Ahmed b. Muhammed	İşbîliye	Sebte, 429 (1037)	Mekke, Kayrevan	Fıkıh		S, I, 85
604	Ahmed b. Muhammed	Kurtuba, 355 (966)			Tarih		S, I, 86
605	Ahmed b. Muhammed	Merşâne	Kurtuba, 430 (1038)	Mekke	Hadis, fıkıh		S, I, 87
606	Ahmed b. Muhammed	Belensiye	Belensiye, 459 (1067)		Fıkıh	Müftü	S, I, 106
607	Ahmed b. Muhammed	Tuleytula	Tuleytula, 459 (1067)	Mekke	Hadis		S, I, 108
608	Ahmed b. Muhammed	Beccâne	Beccâne, 405 (1014)		Kıraat		S, I, 60; BM, I, 204
609	Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahman		Doğu Endülüs, 500 (1107)	Irak, İran, Semerkand, Ehvâz, Mısır	Dinî ilimler	Vaiz	S, I, 125
610	Ahmed b. Muhammed b. Abdülazîz	İşbîliye, 458 (1066)	Kurtuba, 533 (1138)		Hadis, dil, tarih		S, I, 135; BM, I, 210
611	Ahmed b. Muhammed b. Ahmed	İşbîliye, 436 (1044)	520 (1126)		Fıkıh, hadis	İşbîliye kadısı	S, I, 132; BM, I, 211
612	Ahmed b. Muhammed b. Ali	Kurtuba, 472 (1079)	Kurtuba, 521 (1127)		Fıkıh	Kurtuba kâdîlcemâası	S, I, 133
613	Ahmed b. Muhammed b. Bedr es-Sadeî	Tuleytula	441 (1049)		Dinî ilimler		S, I, 93
614	Ahmed b. Muhammed b. Esved	Meriyye	469 (1076)		Fıkıh		S, I, 112

615	Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb	Tuleytula	478 (1085)		Dinî ilimler	İmam, hatip	S, I, 117
616	Ahmed b. Muhammed b. Mellâs	İşbîliye, 370 (980)	435 (1043)	Kurtuba, Kayrevan, Mekke	Fıkıh		S, I, 91
617	Ahmed b. Muhammed b. Rızk	Kurtuba, 427 (1035)	Kurtuba, 477 (1084)	Meşrik	Fıkıh, hadis	Şûrâ	S, I, 114; BM, I, 211
618	Ahmed b. Muhammed el-Belevî, İbnü'l-Meyrâsî	Kurtuba, 365 (975)	Kurtuba?, 428 (1036)	Mekke, Mısır	Hadis		S, I, 81
619	Ahmed b. Muhammed el-Bizilyânî	360 (970)	461 (1069)		Fıkıh		S, I, 109
620	Ahmed b. Muhammed el-Ensârî	Kurtuba	390 (1000) civarı		Kıraat		S, I, 35
621	Ahmed b. Muhammed el-Kelâfî	Kurtuba, 394 (1004)	Kurtuba, 432 (1040)		Kıraat	İmam	S, I, 88
622	Ahmed b. Muhammed el-Mehdevî	Mehdiye	430 (1038)'da hayatta		Kıraat		CM, I, 182; BM, I, 206
623	Ahmed b. Muhammed ez-Zübeydî	İşbîliye	İşbîliye		Fıkıh	Kadı	CM, I, 170
624	Ahmed b. Muhammed ez-Zübeydî	İşbîliye			Dinî ilimler	İşbîliye kadısı	S, I, 63
625	Ahmed b. Muhammed, el-Mesîlî		539 (1144)'da hayatta		Kıraat		T, I, 123
626	Ahmed b. Muhammed, eş-Şârikî	Belensiye	500 (1107) civarı	Mekke	Fıkıh	Vaiz	T, I, 96
627	Ahmed b. Muhammed, et-Talemenkî	Talemenke, 340 (951)	Talemenke, 429 (1037)	Kurtuba, Kayrevan, Mısır, Mekke, Medine, Dimyat	Hadis, kıraat	İmam	CM, I, 181; S, I, 83; BM, I, 205
628	Ahmed b. Muhammed, ez-Zenekî	Mürsiye	Uriyûle		Kelâm		T, I, 117
629	Ahmed b. Muhammed, İbn Aklebeyr	Sarakusta	Belensiye, 525 (1131)		Fıkıh	Şûrâ	T, I, 109
630	Ahmed b. Muhammed, İbn Ebû Cünâde	Tuleytula	Tuleytula, 450 (1058)	Mekke	Tasavvuf, hadis		S, I, 104

631	Ahmed b. Muhammed, İbn Mesleme	Kurtuba, 312 (923)	399 (1009) veya 400 (1010)		Dil, tarih		S, I, 44
632	Ahmed b. Muhammed, İbn Meymûn	Tuleytula, 353 (964)	Tuleytula, 400 (1010)	Kurtuba, Kayrevan, Tunus, Mısır, Mekke, Medine, Trablus	Hadis, fıkıh		S, I, 51
633	Ahmed b. Muhammed, İbn Nümâre	Belensiye	503 (1110)'te hayatta		Hadis		T, I, 97
634	Ahmed b. Muhammed, İbn Verd	Meriyye, 465 (1072)	Meriyye, 540 (1145)		Fıkıh, hadis		S, I, 137; BM, I, 210
635	Ahmed b. Muhammed, İbnü'l-Büllâl	Mürsiye	460 (1068) civarı		Dil		T, I, 87
636	Ahmed b. Muhammed, İbnü'l-Cebbâb	Kurtuba	Kurtuba, 403 (1013)		Dinî ilimler		S, I, 59
637	Ahmed b. Muhammed, İbnü'l-Cesûr	Kurtuba, 319 (930) veya 326 (937)	Kurtuba, 401 (1011)		Hadis		CM, I, 172; S, I, 54; BM, I, 197
638	Ahmed b. Muhammed, İbnü'l-Ferrâ	Kurtuba	Kudüs	İşbîliye, Mekke	Hadis		S, I, 85
639	Ahmed b. Muhammed, İbnü'l-Haddâd	Belensiye	479 (1086)'da hayatta	Mekke, Vâsıt, Horasan, Musul, Bağdat, Mısır	Dinî ilimler		T, I, 92
640	Ahmed b. Muhammed, İbnü'l-Hassâr	İşbîliye, 418 (1027)	508 (1114)		Kıraat		S, I, 126; BM, I, 208
641	Ahmed b. Muhammed, İbnü'l-Hazzâ	Kurtuba, 380 (990)	İşbîliye, 467 (1074)	Sarakusta, Meriyye, Tuleytula, Dâniye	Fıkıh, hadis	Kadı	S, I, 111; BM, I, 206
642	Ahmed b. Muhammed, İbnü'l-İmâm	Tufîle	503 (1110)		Dinî ilimler	Tufîle kadısı	T, I, 98
643	Ahmed b. Muhammed, İbnü'l-Kattân	Kurtuba, 390 (1000)	yakınları, 460 (1068)		Fıkıh	Şûrâ	S, I, 109
644	Ahmed b. Muhammed, İbnü'l-Milh	Şilb			Dinî ilimler	Şilb Ulu Camii imam ve hatibi	T, I, 128
645	Ahmed b. Muhammed, İbnü'l-Mûrû	Vâdilhicâre			Kıraat		T, I, 93

646	Ahmed b. Muhammed, İbnü'r-Rümeyle	Kurtuba	Zellâka, 479 (1086)		Dinî ilimler		S, I, 118
647	Ahmed b. Muhammed, İbnü's-Sıkillî	360 (970)	429 (1037)'dan sonra	Kayrevan, Endülüs	Fıkıh		S, I, 143
648	Ahmed b. Muhammed, İbnü't-Tuneyzî	Kurtuba	Meriyye, 417 (1026) veya 410 (1019)		Ferâiz		S, I, 68
649	Ahmed b. Muhriz	Batalyevs			Hadis		T, I, 101
650	Ahmed b. Muhtâr	Kurtuba	411 (1020)		Fıkıh		S, I, 67
651	Ahmed b. Musa		495 (1102)'te hayatta		Kıraat		T, I, 95
652	Ahmed b. Musa	Kurtuba	392 (1002)		Dinî ilimler		TUE, I, 109
653	Ahmed b. Musa, İbnü'l-Vetd	Kurtuba	424 (1032)		Fıkıh		S, I, 79
654	Ahmed b. Mutarrif	Kurtuba	400 (1010)		Kıraat		S, I, 47
655	Ahmed b. Mutarrif, İbnü'l-Hattâb	Kurtuba	Meyûrka, 410 (1019)	Mısır	Kıraat		S, I, 71
656	Ahmed b. Muvaffak	Kurtuba, 323 (934)	396 (1006)		Dinî ilimler	Medînetüzzehâ Ulu Camii imam ve hatibi	S, I, 39
657	Ahmed b. Mübârek, el-Kattân	Kurtuba	515 (1121)		Dinî ilimler	Kurtuba Ulu Camii imamı	T, I, 105
658	Ahmed b. Mübeşşir	İşbiliye	506 (1112)'da hayatta		Fıkıh		T, I, 99
659	Ahmed b. Müferric	(1010)	478 (1085)	İşbiliye	Fıkıh, hadis	Şilb kadısı	S, I, 117
660	Ahmed b. Mühelleb	İşbiliye, 353 (964)	449 (1057)	Kurtuba	Dinî ilimler		S, I, 95
661	Ahmed b. Nasr				Matematik, mesâha		CM, I, 229
662	Ahmed b. Osman	Kurtuba	Dâniye, 471 (1078)		Kıraat		S, I, 114
663	Ahmed b. Osman	Gırnâta	516 (1122)'da hayatta	Belensiye, İskenderiye, Mekke	Dinî ilimler		T, I, 105

664	Ahmed b. Osman		Meriyye, 513 (1119)	Batalyevs, Mekke	Hadis		S, I, 127
665	Ahmed b. Ömer				Fıkıh		CM, I, 213
666	Ahmed b. Ömer, İbn Kibelyel	Gırnâta, 460 (1068)	526 (1132)	Kurtuba	Fıkıh	Gırnâta Ulu Camii imamı, şûrâ	T, I, 110; BM, I, 244
667	Ahmed b. Ömer, İbn Usfür	338 (949)	410 (1019)		Dinî ilimler	İşbîliye Ulu Camii hatibi	S, I, 64
668	Ahmed b. Ömer, İbnü'd-Delâî	Meriyye, 393 (1003)	Meriyye, 478 (1085)	Mekke	Hadis, tarih		CM, I, 213; S, I, 115; BM, I, 242
669	Ahmed b. Reşîd	Beccâne			Fıkıh		S, I, 47
670	Ahmed b. Reşîk	Beccâne	446 (1054)		Fıkıh		S, I, 95
671	Ahmed b. Reşîk	Mürsiye	Kurtuba?, 446 (1054)		Resâil, fıkıh, hadis	Mücâhid el-Âmirî'nin kâtibi	CM, I, 195; BM, I, 224
672	Ahmed b. Rıza	Tuleytula	423 (1031)'te hayatta		Fıkıh		T, I, 80
673	Ahmed b. Sâbit		508 (1114)		Dinî ilimler	Vezir	T, I, 101
674	Ahmed b. Sâbit el-Vâsîtî		Kurtuba, 437 (1045)		Fıkıh	İmam	S, I, 91
675	Ahmed b. Sa'dî	İşbîliye	Mehdiyye, 410 (1019)'dan sonra	Kayrevan, Mehdiyye, Irak	Fıkıh		S, I, 69; T, I, 76
676	Ahmed b. Saîd	İşbîliye, 352 (963)	428 (1036)		Fıkıh		S, I, 80
677	Ahmed b. Saîd	Kurtuba	397 (1007)		Dinî ilimler		S, I, 49
678	Ahmed b. Saîd	Tuleytula	Şenterîn, 403 (1013)	Kurtuba	Fıkıh	Tuleytula kadısı	S, I, 72
679	Ahmed b. Saîd	Beccâne			Dinî ilimler		T, I, 78
680	Ahmed b. Saîd	Yâbüre	459 (1067)'da hayatta	Kurtuba	Kıraat		T, I, 86
681	Ahmed b. Saîd				Hadis, kıraat		T, I, 96
682	Ahmed b. Saîd	Şilb			Fıkıh		T, I, 128

683	Ahmed b. Saïd	Kurtuba	Kurtuba, 392 (1002)		Hadis, fıkıh		TUE, I, 109
684	Ahmed b. Saïd	İsticce	Meriyye, 459 (1067)		Fıkıh, tarih		S, I, 107
685	Ahmed b. Saïd b. Hâlid	Lûrke	516 (1122)		Hadis		S, I, 129
686	Ahmed b. Saïd b. Hazm		Kurtuba, 402 (1012)		Dil	Amirîler döneminde vezir	CM, I, 199; S, I, 57
687	Ahmed b. Saïd b. Züneyyil	Kurtuba, 347 (958)	Kurtuba, 435 (1043)	Mekke, Kayrevan	Fıkıh		S, I, 90
688	Ahmed b. Saïd, el-Hicârî	Medînetülferec	Sarakusta, 520 (1126)		Kıraat		T, I, 107
689	Ahmed b. Saïd, İbn Ebü'l-Haccâl	Kâdis, 368 (978)	İşbiliye, 428 (1036)	Kurtuba, Kayrevan	Fıkıh		S, I, 81
690	Ahmed b. Saïd, İbnü'l-Bellât	Kurtuba	441 (1049)		Hadis, fıkıh		T, I, 83
691	Ahmed b. Saïd, İbnü'l-Hadîdî	Tuleytula	446 (1054)	Mekke			S, I, 95
692	Ahmed b. Saïd, İbnü'l-Hindî	Kurtuba, 320 (931)	Kurtuba, 399 (1009)		Fıkıh, tarih		S, I, 42
693	Ahmed b. Saïd, İbnü'l-Levrânekî	Tuleytula	469 (1076)		Çok yönlü âlim		S, I, 113
694	Ahmed b. Saïd, İbnü's-Sabbâğ	Turtûşe	464 (1071)'te hayatta		Dinî ilimler	Turtûşe kadısı	T, I, 89
695	Ahmed b. Sârım				Dil		S, I, 91
696	Ahmed b. Sü'bân, el-Bekkî		İşbiliye?, 540 (1145)'tan sonra		Kıraat		T, I, 127
697	Ahmed b. Süleymân			Mekke	Fıkıh	Veşka kadısı	S, I, 79
698	Ahmed b. Süleymân	Tanca	Endülüs, 440 (1048)'tan önce	Mısır	Kıraat		S, I, 144
699	Ahmed b. Süleymân el-Bâcî	Kurtuba	Sarakusta, 493 (1100)	Mekke	Fıkıh		S, I, 122; BM, I, 226

700	Ahmed b. Şeref	Şükar	Belensiye, 460 (1068)'tan sonra		Dil		T, I, 88
701	Ahmed b. Tâhir	Dâniye, 467 (1074)	532 (1137)	Meriyye, Mürsiye, Uriyûle, Udve, Bicâye	Fıkıh, hadis	Şûrâ	S, I, 130; T, I, 117; BM, I, 226
702	Ahmed b. Tarîf	Kurtuba	Meyûrka, 416 (1025)		Fıkıh		BM, I, 226
703	Ahmed b. Umrûs	Şilb			Dinî ilimler		T, I, 112
704	Ahmed b. Velîd	Kurtuba	399 (1009)		Kıraat		S, I, 43
705	Ahmed b. Velîd, İbn Bahr	Üşûne	Üşûne, 486 (1093)		Fıkıh	Ceyyân kadısı	S, I, 120
706	Ahmed b. Yahyâ	Tuleytula			Hadis, tasavvuf		S, I, 78
707	Ahmed b. Yahyâ	Kurtuba, 372 (982)	Tuleytula, 450 (1058) veya 451 (1059)		Fıkıh, hadis	Talebîre kadısı	S, I, 102
708	Ahmed b. Yahyâ	Beccâne, 392 (1002)	Beccâne, 472 (1079)		Fıkıh	Müftü	S, I, 114
709	Ahmed b. Yahyâ	Turtûşe	408 (1017)	Mısır	Dinî ilimler		T, I, 74
710	Ahmed b. Yahyâ	Turtûşe	419 (1028)'da hayatta	Mekke	Hadis		T, I, 78
711	Ahmed b. Yahyâ	Şükar	461 (1069)		Dinî ilimler	Şükar kadısı	T, I, 88
712	Ahmed b. Yahyâ	İlbîre	Gırnâta, 429 (1037)		Kelâm		S, I, 83
713	Ahmed b. Ya'lâ	Cezîretülhadrâ			Kıraat, dil		T, I, 124
714	Ahmed b. Yusuf	Tuleytula	Kurtuba, 479 (1086) veya 480 (1087)	Mekke	Fıkıh, hadis	Tuleytula kadısı	S, I, 118
715	Ahmed b. Yusuf, İbnü'l- Avvâd	Tuleytula	449 (1057)		Kıraat, hadis		S, I, 101
716	Ahmed b. Yûsuf, İbnü'l- Kemmâd	İşbîliye			Astronomi		T, I, 101
717	Ahmed İbnü'l-Uceyfi	Yâbise		Kayrevan	Fıkıh		S, I, 120

718	Ahmet b. Hallûf	Mesîle	Kurtuba, 393 (1003)		Fıkıh		TUE, I, 113
719	Akîl b. Muhammed, İbnü'l-Akl	Şilb		Kurtuba, İşbiliye	Kıraat	İmam ve hatip	T, III, 456
720	Alâ b. Ebû Muğîre	Kurtuba, 421 (1030)	Meriyye, 454 (1062)	Bağdat	Hadis, dil		CM, II, 502; S, II, 647; BM, II, 559
721	Ali b. Abâdil	İşbiliye	452 (1060)'de hayatta	Mekke	Hadis		T, III, 324
722	Ali b. Abdullah	Meriyye, 441 (1049)	532 (1137)	Mekke	Hadis		S, II, 619; BM, II, 551
723	Ali b. Abdullah	Gırnâta	539 (1144)	Dâniye, Şâtibe, Mürsiye, Mekke	Kıraat	Gırnâta Ulu Camii imam ve hatibi	T, III, 341; BM, II, 552
724	Ali b. Abdullah	Mâleka			Hadis	İmam	T, III, 327
725	Ali b. Abdullah	Kurtuba			Kıraat		T, III, 342
726	Ali b. Abdullah, el-Bürcî	Sarakusta	Vâdiâş?, 536 (1141)		Kıraat, dil		T, III, 339
727	Ali b. Abdullah, el-Mâlitîf	Kayrevan	Meriyye, 537 (1142)		Hadis		T, III, 405
728	Ali b. Abdullah, İbn Mîgul	Mürsiye	450 (1058)'den önce	Mekke	Hadis		T, III, 324
729	Ali b. Abdullah, İbnü'l-İlbîrîf	Tuleytula, 410 (1019)	483 (1090)	Kurtuba, Batalyevs	Kıraat	Tuleytula Ulu Camii imam ve hatibi	S, II, 611
730	Ali b. Abdullah, İbnü'l-İsticcî	Kurtuba, 377 (987)	455 (1063)		Dinî ilimler		S, II, 604; BM, II, 551
731	Ali b. Abdurrahman	Turtûşe	495 (1102)	Sarakusta, Belensiye	Dinî ilimler		S, II, 613
732	Ali b. Abdurrahman	Şâtibe	Şâtibe, 496 (1103)	Dâniye	Kıraat, hadis		S, II, 613; BM, II, 553
733	Ali b. Abdurrahman	Mâleka	533 (1138)		Hadis		T, III, 338; BM, II, 552
734	Ali b. Abdurrahman	Şâtibe		Sarakusta	Dinî ilimler		T, III, 328

735	Ali b. Abdurrahman	Tuleytula	Kurtuba, 498 (1105) veya 499 (1106)		Fıkıh, tıp		T, III, 328
736	Ali b. Abdurrahman	Gırnâta	Gırnâta, 512 (1118)		Dinî ilimler	Gırnâta Ulu Camii imamı SS	T, III, 332
737	Ali b. Abdurrahman, İbnü'l-Ahdar	İşbiliye	514 (1120)		Dil		S, II, 617; BM, II, 553
738	Ali b. Abdülaziz	Sarakusta	501 (1108)'de hayatta	Kurtuba, Mürsiye	Fıkıh	Ahkam	T, III, 329
739	Ali b. Abdülaziz	Kurtuba	533 (1138)'te hayatta		Dinî ilimler		T, III, 338
740	Ali b. Ahmed	Dâniye		Kurtuba, Meriyye	Kıraat		S, II, 614
741	Ali b. Ahmed	Gırnâta	Gırnâta, 511 (1117)	Kurtuba	Dinî ilimler		S, II, 616
742	Ali b. Ahmed	Tuleytula	513 (1119)		Hadis		S, II, 617
743	Ali b. Ahmed	Gırnâta, 444 (1052)	528 (1134)	Kurtuba	Kıraat, hadis, dil		S, II, 618; BM, II, 546
744	Ali b. Ahmed	Übbeze, 431 (1039)	Übbeze, 509 (1115)	Kurtuba	Fıkıh, dil	Kadı	T, III, 330
745	Ali b. Ahmed	Kurtuba	Kurtuba, 390 (1000)		Hadis		TUE, I, 411
746	Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm	Kurtuba, 384 (994)	456 (1064)		Çok yönlü âlim	Vezir	S, II, 605; BM, II, 543
747	Ali b. Ahmed, İbn Nâfi'	Meriyye, 466 (1073)	532 (1137)	Kurtuba	Fıkıh, hadis	Şûrâ	S, II, 619; BM, II, 547
748	Ali b. Ahmed, İbn Tayr	Meyûrka	Bağdat, 477 (1084)	Dımaşk, Basra	Hadis		T, III, 325
749	Ali b. Ahmed, İbnü'l-Latîniyye	Batalyevs	Batalyevs, 466 (1073)		Dinî ilimler		S, II, 608
750	Ali b. Battâl	Ceyyân			Fıkıh		BM, II, 549
751	Ali b. Derrâc	Dâniye			Dil		T, III, 330
752	Ali b. Ebü'l-Kâsım	Sarakusta	Kurtuba, 472 (1079)		Kıraat		S, II, 608

753	Ali b. Ferecûn	Tuleytula			Dil		S, II, 600
754	Ali b. Gâlib	Veşka	Turtûşe, 510 (1116)	Mekke	Dinî ilimler	Turtûşe Ulu Camii hatibi	S, II, 616
755	Ali b. Gâlib	Veşka			Dinî ilimler		T, III, 337
756	Ali b. Ğazlûn	Belensiye	484 (1091)		Hadis, dil		T, III, 327
757	Ali b. Hâbil	Meriyye			Hadis		T, III, 331
758	Ali b. Halef	Kurtuba, 417 (1026)	Kurtuba, 498 (1105)	Şam, Kudüs, Mısır	Kıraat	Kur'ân hocası	S, II, 614; BM, II, 550
759	Ali b. Halef, İbnü'l-Lahhâm	Kurtuba	449 (1057)		Hadis, fıkıh	Lûrka kadısı	S, II, 603
760	Ali b. Halfûn, el-Karavî		Cezîretülhadrâ		Hadis, kıraat		T, III, 340
761	Ali b. Hamrâ	Gırnâta			Fıkıh, dil	Şûrâ	S, II, 608
762	Ali b. Hamza es-Sıkillî	Sicilya	Endülüs, 440 (1048) civarı?		Dinî ilimler		CM, II, 496; BM, II, 549
763	Ali b. Hasan	Medînetüssâlim	395 (1005)'te hayatta	Kurtuba	Dinî ilimler		T, III, 323
764	Ali b. Hiyere?	Kurtuba	448 (1056)	Mısır, Mekke	Kıraat		S, II, 603
765	Ali b. Huyey, er-Rahlî	Sarakusta	Sarakusta, 512 (1118)		Kıraat		T, III, 333
766	Ali b. Hüseyin, eş-Şekkâk	Dâniye			Dil		T, III, 333
767	Ali b. İbrahim	Vâdîaş	Mâleka, 539 (1144)'da hayatta	Meriyye, İskenderiye	Hadis		T, III, 343
768	Ali b. İbrahim eş-Şîrâzî				Hadis		CM, II, 494
769	Ali b. İbrahim, İbnü'l-İmâm	Medînetüssâlim	479 (1086)	Belensiye, Sarakusta	Dinî ilimler		S, II, 610
770	Ali b. İbrahim, İbnü'l-Levvân	Meriyye, 474 (1081)	Meriyye, 533 (1138)	Kurtuba	Hadis		S, II, 620; BM, II, 548
771	Ali b. İsmail, İbn Sîde	Mürsiye	458 (1066)	Dâniye	Dil		CM, II, 493; S, II, 606; BM, II, 545
772	Ali b. Mesûd		518 (1124)		Fıkıh	Meyûrka kadısı	T, III, 333
773	Ali b. Muâviye	Medînetülferec, 313 (924)	397 (1007)	Kurtuba, Tuleytula, Mekke, Medîne, Mısır, İskenderiye	Hadis		S, II, 599

774	Ali b. Muhammed	İşbîliye, 367 (977)	422 (1031)		Dil, fıkıh		S, II, 602
775	Ali b. Muhammed	İşbîliye, 385 (995)	456 (1064)	Kurtuba, Mısır, Mekke	Hadis		S, II, 604
776	Ali b. Muhammed	İşbîliye, 393 (1003)	İşbîliye, 462 (1070)		Dinî ilimler		S, II, 607
777	Ali b. Muhammed	Kurtuba, 413 (1022)	Kurtuba, 482 (1089)		Fıkıh	Şûrâ	S, II, 610
778	Ali b. Muhammed	Gâfık	503 (1110)		Fıkıh	Kadı	S, II, 615
779	Ali b. Muhammed	Tuleytula, 450 (1058)	Gırnâta, 520 (1126)	Kurtuba	Kıraat, hadis	Gırnâta Ulu Camii hatibi	S, II, 618; BM, II, 541
780	Ali b. Muhammed	Kurtuba	Mürsiye?, 450 (1058)		Dinî ilimler		T, III, 324
781	Ali b. Muhammed	Kurtuba	526 (1132)		Kıraat, dil		T, III, 335
782	Ali b. Muhammed		Mâleka		Dinî ilimler		T, III, 337
783	Ali b. Muhammed	Üşbûne	535 (1140)'te hayatta		Dil		T, III, 338
784	Ali b. Muhammed	Şentemeriyyetü şşark			Kıraat		T, III, 340
785	Ali b. Muhammed	İşbîliye	539 (1144)'da hayatta		Dil		T, III, 342
786	Ali b. Muhammed, el-Bâgî	Dâniye	İşbîliye, 535 (1140)'ten sonra		Kıraat, hadis	İmam	T, III, 339
787	Ali b. Muhammed, el-Bercî	Meriyye	Meriyye, 509 (1115)	Kurtuba, Mürsiye	Kıraat, fıkıh		T, III, 331
788	Ali b. Muhammed, Haytâl	Batalyevs	Kal'atü Rebâh, 480 (1087)		Dil		S, II, 612
789	Ali b. Muhammed, İbn Bellût	Tuleytula	Batı Endülüs, 512 (1118)		Fıkıh		T, III, 332
790	Ali b. Muhammed, İbn Ğammâd	Mâleka	Sebte		Kıraat		T, III, 336
791	Ali b. Musa	Talebîre	Sarakusta	Mekke	Hadis, zühd		S, II, 600

792	Ali b. Mübârek	Kurtuba	485 (1092)'te hayatta		Dinî ilimler		T, III, 330
793	Ali b. Mübârek, İbn Ebü'l-Besâtîn	Mürsiye	Mürsiye, 500 (1107)		Kıraat		T, III, 329
794	Ali b. Münzir	Medînetülferec	480 (1087) civarı	Kurtuba, Belensiye, Meriyye, Mekke	Hadis		S, II, 612
795	Ali b. Münzir	Turtûşe			Kıraat		T, III, 340
796	Ali b. Müreccâ	Meyûrka			Dinî ilimler		T, III, 327
797	Ali b. Ömer	Lûrka	458 (1066)'de hayatta	Dâniye, Sarakusta	Fıkıh, kıraat	Kadı	T, III, 325
798	Ali b. Ömer	Meriyye, 372 (982)	Gırnâta, 539 (1144)?		Fıkıh	Meriyye kadısı	T, III, 343
799	Ali b. Recâ		Cezîrerülhadrâ, 446-447 (1054-1055)		Fakih		CM, II, 496; S, II, 601
800	Ali b. Saîd	Tuleytula	474 (1081)		Fıkıh	Şûrâ	S, II, 609
801	Ali b. Saîd	Meyurka	491 (1098)'de hayatta	Bağdat, Mekke	Fıkıh		S, II, 614
802	Ali b. Saîd	Tuleytula			Hadis		T, III, 323
803	Ali b. Saîd	Şentemeriyye	Sarakusta		Kıraat		T, III, 337
804	Ali b. Saîd b. Hazm				Hadis		CM, II, 489
805	Ali b. Seyyid	Şâtibe	475 (1082)		Dinî ilimler		S, II, 609
806	Ali b. Süleyman	Medînetüzzehrâ	Gırnâta?	Mekke	Tefsir, kıraat, ferâiz, matematik	Gırnâta Ulu Camii imam ve hatibi	S, II, 601; T, III, 321; BM, II, 551
807	Ali b. Yûsuf, es-Sâlimî	Medînetüssâlim	Ceyyân		Kıraat		T, III, 334
808	Âmir b. Abdullah	Veşka	432 (1040)'de hayatta	Dâniye	Dinî ilimler		T, III, 450
809	Âmir b. Ahmed	Batalyevs	469 (1076)'da hayatta		Dinî ilimler	Batalyevs kadısı	T, III, 450
810	Âmir b. Halife	Dâniye	460 (1068) civarı		Fıkıh		S, II, 643

811	Âmir b. İbrahim	Kurtuba	Tuleytula?, 433 (1041)		Dinî ilimler	İmam	S, II, 642
812	Âmir b. Muhammed	Tuleytula	Kurtuba, 540 (1145)		Kıraat, fıkıh		T, III, 451
813	Âmir, es-Saffâr	Kurtuba			Matematik, ferâiz, mesâha		T, III, 451
814	Amr b. Muhammed	Gırnâta	536 (1141)'da hayatta	Kurtuba	Fıkıh		T, III, 448
815	Amr b. Osman, Abdürrâzık	Kurtuba, 312 (923)	Kuntîş, 400 (1010)	Tuleytula	Dinî ilimler	İmam	S, II, 650
816	Arîb b. Abdurrahman	Sarakusta	Mürsiye?, 512 (1118)	Belensiye	Hadis, dil		T, III, 460
817	Asbağ b. Abdullah	Kurtuba		Kayrevan	Fıkıh		S, I, 179
818	Asbağ b. Abdülaziz	Kurtuba	391 (1001)'den sonra		Hadis		S, I, 178
819	Asbağ b. Ali	Kurtuba	Tutîle, 394 (1004)	Mekke	Dinî ilimler		TUE, I, 134
820	Asbağ b. Ferec	Kurtuba	Kurtuba, 400 (1010) veya 397 (1007)	Kayrevan, Mısır, Mekke	Fıkıh		S, I, 179
821	Asbağ b. İbrahim	Kurtuba	395 (1005)		Dinî ilimler		S, I, 178
822	Asbağ b. İsa, el-Abderî	İşbiliye, 333 (944)	418 (1027)		Fıkıh		S, I, 180
823	Asbağ b. Muhammed	Kurtuba, 445 (1053)	505 (1111)		Fıkıh	Ulu Camii imamı	S, I, 182; BM, I, 297
824	Asbağ b. Muhammed, İbnü's- Semh	Kurtuba	Gırnâta, 426 (1035)		Matematik, geometri		T, I, 336
825	Asbağ b. Râşid	İşbiliye	Mekke, 440 (1048) civarı	Kayrevan, Mekke	Fıkıh, hadis		CM, I, 269; S, I, 181; BM, I, 296
826	Asbağ b. Said, İbn Mühennâ	Kurtuba	401 (1011)		Fıkıh		S, I, 181
827	Asım b. Abdülaziz, İbnü'l- Kudre	Belensiye			Hadis, fıkıh	Şûrâ	T, III, 458
828	Asım b. Eyyûb	Batalyevs	494 (1101)	Kurtuba	Dil, dinî ilimler		S, II, 656

829	Âsî b. Halef	İşbîliye	470 (1077)		Kıraat		S, II, 656
830	Atıyye b. Saîd	Endülüs	Mekke, 413 (1022) veya 417 (1026)	Mâverâünnehr, Suriye, Mısır, Bağdat	Hadis, tasavvuf		CM, II, 508; S, II, 651; BM, II, 566
831	Atîk b. Abdülcebbâr	Belensiye	Belensiye, 539 (1144)	Dâniye	Dinî ilimler		T, III, 439
832	Atîk b. Ahmed	Meriyye	465 (1072)'te hayatta		Dinî ilimler		T, III, 437
833	Atîk b. Esed	Yenaşte	Şâtibe, 538 (1143)	Mürsiye	Fıkıh, hadis	Şâtibe ve Dâniye'de kadı	T, III, 438
834	Atîk b. Gâlib	Dâniye	471 (1078)'de hayatta		Kıraat		T, III, 437
835	Atîk b. Muhammed	Dâniye		Kurtuba	Dinî ilimler	Dâniye Ulu Camii imam ve hatibi	S, II, 657
836	Avf b. Ahmed	İşbîliye	531 (1136)'de hayatta		Hadis		T, III, 464
837	Avn b. Muhammed	Kurtuba	515 (1121)		Fıkıh, hadis		T, III, 463
838	Avnullah b. Muhammed	Kurtuba	510 (1116)		Kıraat	Kur'ân hocası	S, II, 657
839	Ayyâş b. Ferec	Yâbüre	Kurtuba?, 540 (1145) civarı		Kıraat	İmam	T, III, 460
840	Ayyâş b. Halef	Batalyevs	İşbîliye?, 510 (1116)		Kıraat	Kur'ân hocası	S, II, 657
841	Bakî b. Kâsım	Uriyüle			Dinî ilimler		S, I, 195
842	Bedr, Ahmed b. Katn'ın azatlısı	Kurtuba	Kurtuba, 394 (1004)	Mekke	Hadis		TUE, I, 149
843	Bedr, Reydân es-Saklebi'nin azatlısı	Kurtuba	Kurtuba, 390 (1000)	Mekke	Dinî ilimler, dil		TUE, I, 148
844	Bekr b. Halef	İşbîliye	505 (1111)'te hayatta		Fıkıh		T, I, 348
845	Bekr b. İsa	Kurtuba	454 (1062)		Kıraat, fıkıh		S, I, 193
846	Bekr b. Muhammed		510 (1116)		Dinî ilimler		S, I, 194

847	Bekr b. Muhammed, İbnü'l-Meşşât	Kurtuba			Fıkıh	Ahkâm?	S, I, 193
848	Beşşâr el- A'mâ				Dil		CM, I, 281; T, I, 362; BM, I, 307
849	Beybeş b. Halef	Medinetüssâlim			Kıraat, hadis		S, I, 199
850	Câbir b. Ahmed	Kurtuba	Batalyevs, 480 (1087)		Fıkıh		S, I, 218
851	Câbir b. Gâlib	İşbiliye	529 (1135)'da hayatta	Kurtuba, Gırnâta	Hadis		T, I, 383
852	Câbir b. Muhammed	İşbiliye			Hadis		T, I, 382
853	Câbir b. Muhammed		505 (1111)'te hayatta		Hadis		T, I, 383
854	Cafer b. Abdullah	Kurtuba, 393 (1003)	Tuleytula, 475 (1082)		Hadis		S, I, 211
855	Cafer b. Abdullah	Belensiye	Belensiye 488 (1095)		Hadis	Belensiye kadısı	T, I, 375; BM, I, 315
856	Cafer b. Abdullah, İbnü'l-Gâlise	İşbiliye, 354 (965)	438 (1046)		Dil, tarih		S, I, 209
857	Cafer b. Ahmed	Kurtuba	533 (1138)'de hayatta		Hadis	İmam	T, I, 375
858	Cafer b. Hüseyin	Belensiye	Belensiye, 540 (1145)		Dinî ilimler	Belensiye Ulu Camii imam ve hatibi, sonra şehir kadısı	T, I, 376
859	Cafer b. İsa	Sarakusta	Küvenke?, 460 (1068) civarı	Kurtuba	Kıraat	Küvenke el-Kasaba Camii imamı	T, I, 374
860	Cafer b. Muhammed	Kurtuba		Meşrik	Fıkıh		S, I, 210
861	Cafer b. Muhammed		Berce?, 534 (1139)		Fıkıh		BM, I, 313
862	Cafer b. Muhammed b. Mekkî	Kurtuba	535 (1140)		Dil	Vezir	S, I, 212
863	Cafer b. Müferric	İşbiliye, 358 (968)			Tıp, matematik		S, I, 211

864	Cafer b. Saîd	Belensiye	438 (1046)'de hayatta	Dâniye	Kıraat		T, I, 374
865	Cafer b. Yahyâ, İbn Ğattâl	Dâniye	Şâtibe, 539 (1144)		Dinî ilimler, dil		T, I, 376
866	Cafer b. Yusuf	Kurtuba	Medînetüssâlim, 435 (1043)		Tarih		S, I, 210; T, I, 373
867	Cehver b. Avn	İşbîliye		Kurtuba	Dinî ilimler		S, I, 215
868	Cehver b. İbrahim	Mevrûr	Mevrûr, 526 (1132)	İşbîliye, Mekke	Dinî ilimler	İmam	S, I, 216
869	Cehver b. Muhammed	Kurtuba, 364 (974)	Kurtuba, 435 (1043)		Dinî ilimler	Cehverî emîri	S, I, 215; BM, I, 319
870	Cerrâh b. Musa	Kurtuba	507 (1113)		Dil		S, I, 219
871	Cümâhir b. Abdullah	Tuleytula	Tuleytula, 466 (1073)	Kurtuba, Mekke	Fıkıh, hadis		S, I, 217
872	Dahhâk b. Saîd		428 (1036)'de hayatta		Kıraat		S, I, 374
873	Davud b. İbrahim	İsfahan	425 (1034)'te Endülüs'te	İşbîliye	Fıkıh		S, I, 291
874	Derrâc el-Fetâ es-Sikillî	Kurtuba	Meşrik		Fıkıh		S, I, 292
875	Ebû Abdullah b. Avf	Meyûrka	430 (1038) civarı		Fıkıh		T, III, 109
876	Ebû Abdullah İbnü's-Saffâr	Sarakusta	420 (1029)'de hayatta		Dinî ilimler		T, III, 108
877	Ebû Abdullah Muhammed b. Velîd		460 (1068)		Dil		S, III, 1005
878	Ebû Abdurrahman İbnü'l-Halâs	Meriyye	403 (1013)'te hayatta		Dinî ilimler		T, III, 184
879	Ebû Ahmed el-Mukri	Tutîle	469 (1076)'da hayatta	Dâniye	Kıraat		T, I, 234
880	Ebû Bekr b. Abdülcebbâr	Şilb			Hadis		T, I, 350
881	Ebû Bekr b. Hazm	İşbîliye			Dil		T, I, 349
882	Ebû Bekr b. Hazmîn				Hadis		T, I, 350
883	Ebû Bekr b. Makyûs	Meriyye			Hadis, fıkıh	Şûrâ	T, I, 350

884	Ebû Bekr el-Merşânî	İşbîliye			Dil		T, I, 350
885	Ebû Bekr es-Selâlicî	Kurtuba?		Kayrevan	Dinî ilimler		T, I, 348
886	Ebû Eyyûb ez-Zâhid	Kurtuba			Dinî ilimler	İmam	T, I, 331
887	Ebû İshak el-Hevzenî	İşbîliye			Dinî ilimler		T, I, 320
888	Ebû İshak el-Müeddib	Kurtuba	391 (1001)'de hayatta		Dinî ilimler		T, I, 320
889	Ebû Mervân b. Ensârî	Sarakusta			Fıkıh		T, II, 420
890	Ebû Mervân b. Semmâd	Belensiye			Kıraat, hadis	Belensiye Ulu Camii imam ve hatibi	T, II, 420
891	Ebû Ömer el-Hassâr		424 (1032)		Zühd		S, II, 588
892	Ebû Ömer el-Karmûnî		395 (1005)'te hayatta		Dil		T, III, 308
893	Ebû Sehl İbn Süleym	Kal'atü Rebâh	Tuleytula, 475 (1082)'ten sonra		Kıraat	Kur'ân hocası	S, I, 364
894	Ebû Seleme ez-Zâhidî	Kurtuba	Kurtuba, 403 (1013)		Dinî ilimler	İmam	S, I, 364
895	Ebü'l-Abbâs el-Cezîrî		Dâniye		Dil, kıraat		T, III, 455
896	Ebü'l-Abbâs el-Mekfûf	Belensiye	486 (1093) veya 487 (1094)		Dil		T, III, 455
897	Ebü'l-Abbâs el-Mukrî	Mürsiye?		Kurtuba	Kıraat		T, III, 454
898	Ebü'l-Abbâs el-Mukrî	Şâtibe			Hadis		T, III, 455
899	Ebü'l-Abbâs İbnü'l-Beyyin	Batalyevs	450 (1058)'den sonra		Dil		T, III, 455
900	Ebü'l-Ferec İbnü'l-Attâr		440 (1048) civarında hayatta		Fıkıh		T, IV, 24
901	Ebü'l-Fevâris b. Muhammed	Veşka	451 (1059)'de hayatta		Dinî ilimler, dil		T, IV, 27
902	Ebü'l-Hasan İbnü'l-Cezzâr	Kurtuba			Kıraat		T, I, 409

903	Ebü'l-Hasan İbnü'l-İşbîlî	Kurtuba	İşbîliye?, 447 (1055)		Dinî ilimler		T, I, 409
904	Ebü'l-Hüseyin b. Ebû Habîb	Şilb			Dinî ilimler		T, I, 422
905	Ebü'l-Hüseyin b. Fendile	İşbîliye			Dil		T, I, 422
906	Ebü'l-Kâsım b. İbâye	İşbîliye			Kıraat, fıkıh	İşbîliye Ulu Camii imamı	T, IV, 38
907	Ebü'l-Kâsım b. Yasin	Meriyye			Fıkıh		T, IV, 39
908	Ebü'l-Kâsım el-Batalyevsî	Batalyevs	Kurtuba?, 441 (1049)		Dinî ilimler	İmam	T, IV, 38
909	Ebü'l-Kâsım el-İşbîlî	İşbîliye			Hadis		T, IV, 38
910	Ebü'l-Kâsım el-Kurtubî	Kurtuba		Mısır	Dinî ilimler	İmam	T, IV, 38
911	Ebü'l-Kâsım İbnü'l-Hadramî	Kurtuba	519 (1125)'da hayatta		Dinî ilimler, dil		T, IV, 40
912	Ebü'l-Velîd b. Bârile	Meyûrka	Meşrik?, 430 (1038)'dan sonra		Fıkıh		T, IV, 128
913	Ebü'l-Velîd b. Ebû Bekir	Kurtuba	535 (1140)		Dinî ilimler		T, IV, 129
914	Ebü'l-Velîd b. Hudeyc	Kurtuba	524 (1130)'te hayatta		Dinî ilimler		T, IV, 129
915	Ebü'l-Velîd b. Ma'mer	Kurtuba	430 (1038) civarı		Dil		BM, II, 710
916	Ebü'l-Velîd et-Tüdmîrî	Kurtuba	400 (1010)	Mısır	Kıraat		T, IV, 128
917	Edhem b. Ahmed	Ceyyân	Kurtuba, 429 (1037)		Fıkıh	Meriyye kadısı	S, I, 191
918	Eflah, İbrahim b. Yûsuf'un azatlısı	Kurtuba	Kurtuba, 394 (1004)	Mısır, Mekke	Hadis		TUE, I, 136
919	el-İzz b. Muhammed	Udve	488 (1095)	Kurtuba	Dil		S, II, 660
920	Enes b. Ahmed	Meriyye	478 (1085)'de hayatta		Hadis		T, I, 342
921	Eşbât b. Yezîd	Şezûne	Şerîş?, 392 (1002)		Dinî ilimler, dil	İmam	TUE, I, 142
922	Eymen b. Hâlid	Batalyevs, 395 (1005)	432 (1040)		Kıraat, hadis		S, I, 191

923	Eyyûb b. Ahmed	Kurtuba, 335 (946)		İşbîliye	Dinî ilimler		S, I, 189
924	Eyyûb b. Ömer		398 (1008)	Mekke	Fıkıh	Leble kadısı	S, I, 189
925	Fâris b. Muhammed	İşbîliye		Mekke	Hadis		S, II, 681
926	Fâtin el-Hikemî	Kurtuba	393 (1003)		Dil		T, IV, 26
927	Fazl b. Ali	Kurtuba	Zellâka, 477 (1084)	Belensiye	Dinî ilimler		S, II, 678
928	Fazlullah b. Muhammed, İbnü'l-Leccâm	Kurtuba, 454 (1062)	Kurtuba, 524 (1130)		Kıraat, fıkıh	Kur'ân hocası	S, II, 679; BM, II, 583
929	Ferec (veya Ferh) b. Hadîde	Batalyevs	İşbîliye, 480 (1087)		Kıraat, fıkıh	Kur'ân hocası	S, II, 674; T, IV, 25
930	Ferec b. Abdullah	Kurtuba			Kıraat		T, IV, 22
931	Ferec b. Abdülmelik	Ceyyân	Kurtuba?, 478 (1085)	Meriyye	Fıkıh, hadis		S, II, 674
932	Ferec b. Asbağ	Kurtuba	390 (1000)'da hayatta		Dinî ilimler		T, IV, 22
933	Ferec b. Ebü'l-Ferec	Tuleytula	470 (1077)		Fıkıh	Tuleytula kadısı	S, II, 674
934	Ferec b. Ebü'l-Hakem	Tuleytula	448 (1056)		Fıkıh		S, II, 672
935	Ferec b. Gazlûn, İbnü'l-Assâl	Tuleytula	424 (1032)'te hayatta		Hadis		T, IV, 22
936	Ferec, Mevlâ Seyyid b. Ahmed	Tuleytula	476 (1083)'dan sonra	Mekke	Hadis		S, II, 673
937	Feth b. Fazl				Dinî ilimler		T, IV, 18
938	Feth b. Halef	Belensiye		İskenderiye	Kıraat		T, IV, 18
939	Feth b. İbrahim, İbnü'l-Kuşârî	Tuleytula, 322 (933)	403 (1013)	Mısır, Mekke	Dinî ilimler		S, II, 670
940	Feth b. Muhammed	Cezîretülhadrâ	537 (1142)'de hayatta	İskenderiye	Kıraat		T, IV, 18
941	Feth b. Nasr	Meriyye			Hadis		T, IV, 17
942	Feth b. Yûsuf	Mürsiye			Kıraat		T, IV, 18

943	Feth b. Yûsuf, İbnü'r-Ruyûlî	Medînetülferec	408 (1017)'de hayatta		Dinî ilimler		S, II, 671
944	Fethûn b. Abdurrahman	Tuleytula	464 (1071)		Dinî ilimler		S, II, 676
945	Fethûn b. Muhammed	Tuleytula, 317 (928)	393 (1003)		Dinî ilimler		S, II, 676
946	Fîre b. Halef	Tuleytula			Kıraat	Tuleytula Ulu Camii imam ve hatibi	S, II, 681
947	Fütûh b. Abdullah	Kurtuba	Meyûrka, 425 (1034)'te hayatta		Dinî ilimler		T, IV, 21
948	Fütûh b. Abdullah	Ceyyân	538 (1143)'de hayatta		Kıraat		T, IV, 21
949	Fütûh b. Abdurrahman	Talebîre			Fıkıh		S, II, 680
950	Fütûh b. Musa	Bünt		Tuleytula	Dinî ilimler		S, II, 680
951	Gâlib b. Abdullah	Dâniye	Dâniye, 466 (1073)		Kıraat		S, II, 666
952	Gâlib b. Abdurrahman	Gırnâta, 441 (1049)	Gırnâta, 518 (1124)	Kurtuba, Mekke, Mısır, Mehdiye	Hadis		S, II, 667; BM, II, 577
953	Gâlib b. Abdülkâhir, İbnü'l-Kallâs	Batalyevs		Kayrevan, Mekke	Fıkıh, hadis		S, II, 666
954	Gâlib b. İsa		481 (1088)'de hayatta	Mekke	Dinî ilimler		T, IV, 7
955	Gâlib b. Muhammed	İşbiliye, 376 (986)	440 (1048)	Kurtuba	Matematik, dinî ilimler		S, II, 666
956	Gâlib b. Muhammed	Şentemeriyyetü lgarb	469 (1076)	Kurtuba	Kıraat	Ahkam	T, IV, 7
957	Gâlib b. Temmâm	Gırnâta	400 (1010)'den önce	İlbîre, Kurtuba, Meşrik	Fıkıh		S, II, 665
958	Gânim b. Velîd	Mâleka	470 (1077)		Fıkıh, dil		CM, II, 518; S, II, 669; BM, II, 579
959	Garîb b. Mutarrif	Kurtuba	Kurtuba, 409 (1018)	Mekke	Fıkıh	Reyye kadısı	S, II, 655

960	Ğayyâs b. Abdussamed	Levşe	531 (1136)'de hayatta	Kurtuba	Hadis		T, IV, 12
961	Habîb b. Ahmed	Kurtuba, 324 (935)	404 (1014)'te hayatta		Dinî ilimler, dil		S, I, 249
962	Hâbîl b. Muhammed	İlbîre	509 (1115)	Kurtuba	Kıraat		S, III, 947
963	Haccâc b. Kâsım, İbnü'l-Me'mûnî	Meriyye	480 (1087) veya 481 (1088)	Mekke	Hadis, fıkıh		S, I, 246; BM, I, 347
964	Haccâc b. Muhammed	İşbîliye	429 (1037)	Mısır	Dinî ilimler		S, I, 245
965	Haccâc b. Yusuf, İbnü'z-Zâhid	İşbîliye	429 (1037)	Kurtuba	Dinî ilimler, edeb		S, I, 245
966	Hadir b. Rıdvan	Gırnâta	Gırnâta, 523 (1129)		Dil		T, I, 465
967	Hakem b. Ahmed	İşbîliye, 355 (966)	426 (1035)		Kıraat		S, I, 240
968	Hakem b. Muhammed	Kurtuba, 313 (924)	400 (1010) civarı	Meşrik	Hadis, dil		S, I, 239
969	Hakem b. Muhammed	Sarakusta	399 (1009)			Sarakusta Ulu Camii imamı	S, I, 239
970	Hakem b. Muhammed, İbnü'l-İfrânek (İfrânik)	Kurtuba	447 (1055)		Hadis		S, I, 241
971	Hakem b. Münzir	Kurtuba	Medînetüssâlim, 420 (1029) civarı	Mekke	Dinî ilimler		S, I, 239
972	Halef b. Abbâs, ez-Zehrâvî	Medînetüzzehrâ	403 (1013)		Tıp		CM, I, 325; S, I, 264; BM, I, 357
973	Halef b. Abdullah	Üşbûne, 427 (1035)	Kurtuba, 495 (1102)	Dâniye, Belensiye, Sarakusta, Meriyye	Fıkıh, kıraat, hadis	Kurtuba Ulu Camii hatibi	S, I, 275; BM, I, 355
974	Halef b. Abdullah	Yâbüre				Yâbüre Ulu Camii imamı	T, I, 450
975	Halef b. Abdullah et-Tücbî ?	Veşka, 338 (949)	421 (1030)	Kurtuba, Kayrevan	Fıkıh	Veşka kadısı	S, I, 266

976	Halef b. Ahmed	Belensiye, 398 (1008)	454 (1062)	İşbîliye	Fıkıh, hadis	Belensiye'nin farklı bölgelerinde kadı	S, I, 271; BM, I, 352
977	Halef b. Ahmed	Belensiye	Belensiye, 486 (1093)		Dinî ilimler		T, I, 451
978	Halef b. Ahmed	Sarakusta		Meşrik	Fıkıh	Kadı	S, I, 263
979	Halef b. Ahmed	Meriyye	475 (1082)	Kayrevan, Mekke	Fıkıh	Meriyye'de hutbe	S, I, 272
980	Halef b. Ahmed, İbn Ebû Cafer	Kurtuba, 325 (936)	Kurtuba, 393 (1003)		Fıkıh, hadis		TUE, I, 198
981	Halef b. Ahmed, Rahevî	Tuleytula	420 (1029)'den sonra	Kayrevan	Fıkıh		S, I, 267
982	Halef b. Ali	İşbîliye		Meşrik	Dinî ilimler		S, I, 262
983	Halef b. Ali	Sebte	İlbîre, 400 (1010)	Kayrevan	Dinî ilimler		S, I, 281
984	Halef b. Bakî	Tuleytula			Dinî ilimler	Çarşı-Pazar ahkamı	S, I, 265
985	Halef b. Bennâ, el-Cebbâb		420 (1029)		Fıkıh		T, I, 448
986	Halef b. Eflah				Kıraat		T, I, 453
987	Halef b. Ferec	Kantaratusseyf	Batalyevs, 530 (1136)'da hayatta		Hadis		T, I, 456
988	Halef b. Feth	Kurtuba	434 (1042)		Dil		S, I, 269
989	Halef b. Feth, İbn Ebü'l-Mevtâ	Yâbüre	Kurtuba, 433 (1041)'te hayatta		Dil		T, I, 449
990	Halef b. Ğusn	Kurtuba	Meyurka, 418 (1027)	Mısır	Kıraat		S, I, 265
991	Halef b. Halef, İbnü'l-Enkar	Sarakusta, 434 (1042)	Belensiye?, 519 (1125) veya 520 (1126)		Fıkıh	Şûrâ	T, I, 454; BM, I, 353

992	Halef b. Hânî	Turtûşe	Turtûşe, 408 (1017)		Hadis, fıkıh		CM, I, 329; S, I, 268; T, I, 447
993	Halef b. Hişâm	Üşbûne	Şilb		Fıkıh	Şilb kadısı	T, I, 456
994	Halef b. Hüseyin	Kurtuba, 340 (951)	Kurtuba, 427 (1035)		Kıraat, matematik		T, I, 448
995	Halef b. İbrahim	Dâniye	477 (1084)		Kıraat, fıkıh		S, I, 272
996	Halef b. İbrahim, İbnü'l-Hassâr	Kurtuba, 427 (1035)	Kurtuba, 511 (1117)	Mısır, Mekke, Sicilya	Kıraat, hadis	Kurtuba Ulu Camii hatibi	S, I, 276; BM, I, 352
997	Halef b. İbrahim, İbnü'n-Nehhâs		511 (1117)		Kıraat	Hatip	BM, I, 359
998	Halef b. İsmail	Mâleka			Zühd		T, I, 450
999	Halef b. Kâsım, İbnü'l-Debbâğ	Kurtuba	Kurtuba, 393 (1003)	Mısır, Mekke, Şam	Hadis, kıraat		TUE, I, 197, CM, I, 326; BM, I, 357
1000	Halef b. Mervân	Kurtuba	440 (1048)	Mısır, Mekke	Dinî ilimler, edeb		S, I, 271
1001	Halef b. Mervân, Sahrî	Kurtuba	401 (1011)	Mekke	Dinî ilimler		S, I, 259
1002	Halef b. Mesleme	Ükliş			Fıkıh	Ükliş kadısı	S, I, 268
1003	Halef b. Mesûd	Ükliş		Kurtuba, İşbiliye	Fıkıh		S, I, 268
1004	Halef b. Mesûd, İbn Emîne	Melîle	Mâleka, 400 (1010)		Fıkıh		S, I, 281
1005	Halef b. Mesûd, İbnü'l-Cellâd	Veşka			Dinî ilimler		T, I, 450
1006	Halef b. Muhammed	İşbiliye	437 (1045)		Fıkıh		S, I, 270
1007	Halef b. Muhammed	Kurtuba, 424 (1032)	Kurtuba, 514 (1120)		Kıraat		S, I, 278
1008	Halef b. Muhammed	Medînetüssâlim	476 (1083)'da hayatta		Kıraat		T, I, 451
1009	Halef b. Muhammed	Gırnâta?		İskenderiye	Dinî ilimler		T, I, 453
1010	Halef b. Muhammed	Şâtibe	Fas, 520 (1126)'den sonra		Dinî ilimler		S, I, 279
1011	Halef b. Muhammed, İbnü'l-Arabî	Meriyye, 421 (1030)	508 (1114)	Kurtuba, Belensiye	Kıraat, edeb		S, I, 277

1012	Halef b. Muhammed, Kurevzî	Sarakusta	Sarakusta, 493 (1100)		Fıkıh	Sahibü'l-ahkâm	S, I, 274; T, I, 452
1013	Halef b. Muhammed, Serrâc	Kurtuba	500 (1107)		Dinî ilimler		S, I, 277; BM, I, 357
1014	Halef b. Musa	Şâtibe			Hadis		T, I, 447
1015	Halef b. Musa	Sarakusta		Mısır	Kıraat		T, I, 449
1016	Halef b. Müferric	Şâtibe			Fıkıh	Kadı	T, I, 454
1017	Halef b. Osman	Sarakusta	424 (1032)	Mekke	Fıkıh		S, I, 268
1018	Halef b. Osman	Sarakusta	424 (1032)	Mekke	Fıkıh	Şûrâ	S, III, 1002
1019	Halef b. Osman, İbnü'l-Leccâm	Kurtuba			Fıkıh		S, I, 262
1020	Halef b. Ömer	Sarakusta	500 (1107)'den sonra	Belensiye	Kıraat, fıkıh	Ağmât kadısı	S, I, 273; T, I, 454
1021	Halef b. Ömer	Kurtuba	524 (1130)		Fıkıh, hadis		S, I, 279; BM, I, 356
1022	Halef b. Ömer, el-Ahfeş	Şükar	Belensiye, 460 (1068)'den sonra		Dil		T, I, 451
1023	Halef b. Rızk	Kurtuba, 407 (1016)	485 (1092)	Mısır, Mekke	Kıraat	Kurtuba Ulu Camii imamı	S, I, 273; BM, I, 360
1024	Halef b. Saîd	Kurtuba	Kurtuba, 515 (1121)		Kıraat	Kurtuba Ulu Camii imamı (SS)	S, I, 278
1025	Halef b. Saîd	İşbiliye			Dinî ilimler	Çeşitli yerlerde kadı	T, I, 453
1026	Halef b. Saîd, el-Mârimî	Dâniye	444 (1052)'te hayatta		Dinî ilimler		T, I, 450
1027	Halef b. Saîd, İbnü'l-Berâfil	Kurtuba			Fıkıh, kıraat		S, I, 261
1028	Halef b. Saîd, İbnü'l-Menfûh	İşbiliye	403 (1013)	Meşrik	Fıkıh, hadis		CM, I, 323; S, I, 263; BM, I, 354
1029	Halef b. Saîd, İbnü'l-Murâbit	Kurtuba	400 (1010) civarı	Mısır, Mekke, Medine	Dinî ilimler		S, I, 258
1030	Halef b. Seleme	Kurtuba	403 (1013)		Hadis		S, I, 260

1031	Halef b. Süleyman	Uriyûle	Uriyûle, 505 (1111)		Fıkıh	Dâniye ve Şâtibe kadısı	S, I, 275; BM, I, 354
1032	Halef b. Süleyman, İbnü'l-Haccâm	Kurtuba	397 (1007)		Kıraat		S, I, 258
1033	Halef b. Şuayb	Yâbüre		Kurtuba	Kıraat		T, I, 453
1034	Halef b. Yahyâ	Tuleytula, 328 (939)	Kurtuba, 405 (1014)		Dinî ilimler	İmam	S, I, 261
1035	Halef b. Yûsuf	Berberşter	451 (1059)	Dâniye	Kıraat, hadis		S, I, 270
1036	Halef b. Yûsuf, İbnü'l-Ebreş	Şenterîn	Kurtuba, 532 (1137)		Dinî ilimler, dil		S, I, 280; BM, I, 360
1037	Halef b. Yûsuf, Meğîlî	Talebîre	396 (1006)		Fıkıh		S, I, 257
1038	Halef el-Mukrî	Talebîre	408 (1017)'den sonra	Kayrevan, Mısır, Mekke, Bağdat, Basra, Kûfe	Fıkıh, kıraat		S, I, 264
1039	Halef, el-Birbillî	Belensiye	443 (1051)		Fıkıh		S, I, 269
1040	Halef, İbnü'l-Caferî	Kurtuba	Turtûşe, 425 (1034) veya 429 (1037)	Kayrevan, Mısır, Mekke	Kıraat		S, I, 266
1041	Hâlid b. Ahmed		410 (1019)'da hayatta		Dinî ilimler	Medînetüssâlim kadısı	T, I, 443
1042	Hâlid b. Ahmed, İbn Ebû Zeyd	Kurtuba, 376 (986)	455 (1063)		Fıkıh	Kadı	S, I, 284
1043	Hâlid b. Eymen	Batalyevs, 361 (971)	434 (1042)'te hayatta	Tuleytula, Kurtuba	Tarih, edeb		S, I, 284
1044	Hâlid b. İsmail		455 (1063)'te hayatta		Hadis		S, I, 285
1045	Hâlid b. Muhammed	İşbîliye	Batalyevs, 436 (1044)		Dil, matematik		S, I, 284
1046	Halife b. Ebû Bekir	Kayrevan?	Dâniye, 514 (1120)		Fıkıh		T, I, 464
1047	Halil b. Ahmed			Meşrik	Fıkıh		CM, I, 330
1048	Hamdûn b. Muhammed, İbnü'l-Muallim	Belensiye	490 (1097)'da hayatta		Dinî ilimler	İmam ve hatip	T, I, 439

1049	Hamdûn b. Ömer	Kurtuba	430 (1038)'dan sonra		Fıkıh		BM, I, 342
1050	Hâmid b. Ferec	Kurtuba	405 (1014) civarı		Dinî ilimler	Kurtuba Ulu Camii imamı	S, I, 243
1051	Hamîd b. Hamdûn	Kurtuba	430 (1038)'dan sonra		Fıkıh		CM, I, 312; S, I, 251
1052	Hâmid b. Muhammed		406 (1015)		Kıraat, hadis	Kurtuba Ulu Camii imam ve hatibi	S, I, 243
1053	Hâmid b. Nâhid	Batalyevs	492 (1099)		Fıkıh		S, I, 244
1054	Hammâd b. Ammâr	Kurtuba	Tuleytula, 431 (1039) veya 432 (1040)	Kayrevan, Mekke	Fıkıh		S, I, 251
1055	Hammâd b. Velîd		447 (1055)'de hayatta	İskenderiye	Dinî ilimler		T, I, 438
1056	Hamza b. Saîd	Gırnâta	463 (1071)		Fıkıh, hadis		S, I, 252
1057	Hânî b. Abdurrahman	Gırnâta	516 (1122)'da hayatta	Mekke, İskenderiye	Dinî ilimler	Gırnâta kadısı	T, IV, 118
1058	Hannûn b. İbrahim	Ceyyân	500 (1107) civarı		Matematik, ferâiz		T, I, 436
1059	Harîz b. Seleme	Tuleytula	Batalyevs		Fıkıh	Şûrâ	T, I, 439
1060	Harun b. Musa	Kurtuba	401 (1011)		Dil		S, III, 942
1061	Harun b. Musa	Veşka	Dâniye?, 484 (1091)	Batalyevs	Dinî ilimler	Dâniye Ulu Camii hatibi ve şehir kadısı	S, III, 944
1062	Harun b. Saîd	Mürsiye		Kurtuba	Dinî ilimler	Mürsiye Ulu Camii imam ve hatibi	S, III, 943
1063	Hasan b. Abdullah, İbnü'l-Ferrâ	Meriyye			Kıraat		T, I, 396
1064	Hasan b. Abdülazim	Mâleka			Kıraat	Mâleka Ulu Camii hatibi	T, I, 397
1065	Hasan b. Ahmed	Meyurka		Irak	Dinî ilimler		S, I, 227

1066	Hasan b. Ahmed	Kurtuba	393 (1003)	Mekke	Hadis		TUE, I, 168
1067	Hasan b. Ali				Kıraat		S, I, 220
1068	Hasan b. Ali	Mürsiye, 412 (1021)	498 (1105)		Fıkıh		S, I, 226
1069	Hasan b. Bekr	İşbiliye, 354 (965)	Kurtuba, 435 (1043)		Hadis		S, I, 222
1070	Hasan b. Cafer	Batalyevs	Kurtuba		Dinî ilimler	İmam	T, I, 396
1071	Hasan b. Eyyûb, el-Haddâd	Kurtuba, 338 (949)	425 (1034)		Fıkıh		S, I, 222; BM, I, 325
1072	Hasan b. Halef, İbn Berüncâl	Dâniye	500 (1107) civarı	Kudüs, Mekke, Askalan	Fıkıh	Ahkam	T, I, 396
1073	Hasan b. İbrahim	Mâleka	515 (1121)'te hayatta	Kurtuba, Mürsiye, İskenderiye	Hadis		T, I, 397
1074	Hasan b. İsmail, İbn Hayzürân	Mürsiye			Dinî ilimler		S, I, 221
1075	Hasan b. Mâlik	Beccâne	406 (1015)		Dil	Vezir?	CM, I, 303; S, I, 224
1076	Hasan b. Muhammed	Batalyevs			Dil		S, I, 225
1077	Hasan b. Muhammed	Sarakusta	425 (1034)'te hayatta		Kıraat		T, I, 395
1078	Hasan b. Muhammed	Belensiye	513 (1119)'te hayatta	Meriyye	Hadis		T, I, 397
1079	Hasan b. Muhammed	Ceyyân	390 (1000)	Kurtuba, Tuleytula	Dinî ilimler, edeb		S, I, 220
1080	Hasan b. Muhammed	Mâleka	472 (1079)		Fıkıh		S, I, 225
1081	Hasan b. Muhammed b. Zekvân	Kurtuba	451 (1059)		Fıkıh	Kurtuba kâdilmecâası	S, I, 224
1082	Hasan b. Muhammed, el-Kubbeşî	Kurtuba, 348 (959)	430 (1038)'dan sonra		Hadis		S, I, 223
1083	Hasan b. Ömer	İşbiliye, 435 (1043)	512 (1118)	Mısır, Mekke	Fıkıh, tarih		S, I, 227; BM, I, 325
1084	Hasan b. Ubeydullah	Kurtuba	486 (1093)		Kıraat	Gırnâta kadısı, Kur'ân öğretimi	S, I, 225
1085	Hâşim b. Saîd	Veşka?	430 (1038)'dan sonra	Kayrevan, Mısır, Mekke	Hadis		CM, II, 582

1086	Hâtem b. Muhammed, İbnü't-Trablusî	Kurtuba, 378 (988)	469 (1076)	Kayrevan, Mekke, Tuleytula, Beccâne	Fıkıh, hadis		S, I, 253; BM, I, 332
1087	Haфіce b. Abdullah	Batalyevs		Mekke	Hadis		S, III, 996
1088	Haфіce b. Cafer		394 (1004)'te hayatta		Hadis		S, III, 993
1089	Hattâb b. Yûsuf	Kurtuba	Batalyevs, 450 (1058)'den sonra		Dil		T, I, 444
1090	Haydere b. Müfevvez	Şâtibe			Dinî ilimler		T, I, 438
1091	Hayyân b. Halef, İbn Hayyân	Kurtuba, 377 (987)	Kurtuba, 469 (1076)		Tarih		CM, I, 312; S, I, 247; BM, I, 342
1092	Hayyûn b. Hattâb	Tutîle		Kurtuba, Tuleytula, Kayrevan, Mekke	Hadis		S, I, 249
1093	Hâzim b. Muhammed	Kurtuba, 410 (1019)	496 (1103)		Hadis, fıkıh		S, I, 286; BM, I, 365
1094	Hıdır b. Abdurrahman	Meriyye, 473 (1080)	540 (1145)	Kurtuba	Kıraat		S, I, 287
1095	Hişâm b. Abdurrahman, İbnü's-Sâbûnî	Kurtuba	Kurtuba, 423 (1031)		Hadis		S, III, 934
1096	Hişâm b. Abdülaziz		Beste, 438 (1046)		Tarih		S, III, 938
1097	Hişâm b. Ahmed	Kurtuba	403 (1013)		Hadis		S, III, 930
1098	Hişâm b. Ahmed	Mürsiye	469 (1076)		Hadis		S, III, 938
1099	Hişâm b. Ahmed, el-Vakşî	Tuleytula, 408 (1017)	Dâniye, 489 (1096)	Batalyevs, Kurtuba	Çok yönlü âlim		S, III, 938; BM, 653
1100	Hişâm b. Ahmed, İbnü'l-Avvâd	Kurtuba, 452 (1060)	Kurtuba, 509 (1115)		Fıkıh	Vali	S, III, 940
1101	Hişâm b. Ahmed, İbnü'l-Bekvâ	Girnâta, 444 (1052)	Girnâta, 530 (1136)	Meriyye, Belensiye, Kurtuba	Hadis, fıkıh, tefsir		S, III, 941; BM, II, 653
1102	Hişâm b. Cafer	Kurtuba			Dinî ilimler		T, IV, 115
1103	Hişâm b. Ebû Osman				Dinî ilimler		T, IV, 115
1104	Hişâm b. Gâlib	Kurtuba, 357 (967)	İşbiliye, 438 (1046)		Fıkıh		S, III, 937

1105	Hişâm b. Hayyân	Belensiye	Belensiye, 486 (1093)		Hadis		T, IV, 116
1106	Hişâm b. İbrahim	Tuleytula	419 (1028)		Fıkıh	Şûrâ	S, III, 931
1107	Hişâm b. Kâsım	Tuleytula			Fıkıh		S, III, 936
1108	Hişâm b. Muhammed	Kurtuba		Mekke	Hadis		S, III, 930
1109	Hişâm b. Muhammed	Tuleytula	420 (1029)		Dinî ilimler		S, III, 933
1110	Hişâm b. Muhammed	Tuleytula	434 (1042)		Fıkıh		S, III, 936
1111	Hişâm b. Muhammed	Tuleytula	469 (1076)	Mısır	Fıkıh	Şûrâ	S, III, 937
1112	Hişâm b. Muhammed	İlbîre		Kurtuba	Dinî ilimler		T, IV, 115
1113	Hişâm b. Muhammed, İbnü'l-Mushafî	Kurtuba, 360 (970)	440 (1048)		Dil		S, III, 932
1114	Hişâm b. Muhammed, İbnü's-Şerâbî	Tuleytula	Tuleytula		Fıkıh		S, III, 934
1115	Hişâm b. Ömer	Ceyyân		İlbîre, Kurtuba, Kayrevan	Hadis	Kadı	S, III, 939
1116	Hişâm b. Saîd	Kurtuba		Mekke	Hadis		S, III, 935
1117	Hişâm b. Saîd	Veşka	430 (1038)'dan sonra	Tuleytula, Kayrevan, Mekke	Hadis		S, III, 935; BM, II, 654
1118	Hişâm b. Süleyman	Üklîş			Kıraat		S, III, 932
1119	Hizbullah b. Halef	Belensiye	539 (1144)'da hayatta	İskenderiye, Mekke	Matematik, ferâiz		T, I, 434
1120	Hulays b. Abdullah	Belensiye	513 (1119)		Hadis, fıkıh		S, I, 286; BM, I, 365
1121	Hümâm b. Ahmed	Kurtuba, 357 (967)	Kurtuba, 421 (1030)		Fıkıh	Yâbire, Şenterîn ve Üşbûne'de kadı	S, I, 250
1122	Hüseyin b. Abdullah	Beccâne, 326 (937)	421 (1030)		Dinî ilimler		CM, I, 299; S, I, 231; BM, I, 328
1123	Hüseyin b. Abdurrahman	Leble, 440 (1048)	515 (1121)		Hadis		T, I, 416
1124	Hüseyin b. Ahmed	Kurtuba	Yemen, 456 (1064)		Matematik, geometri		T, I, 415

1125	Hüseyin b. Ahmed	Murbeytar	537 (1142)'den sonra		Dinî ilimler	Kadı	T, I, 417
1126	Hüseyin b. Ali el-Fâsî				Dinî ilimler	Muhtesib	CM, I, 299; BM, I, 328
1127	Hüseyin b. Âsım				Tarih?		CM, I, 300; S, I, 230
1128	Hüseyin b. Ebû Bekr, İbnü'l-Hannât	Dâniye	500 (1107)		Fıkıh		T, I, 415
1129	Hüseyin b. Hay, el-Hüzükka	Kurtuba, 336 (947)	Kurtuba, 401 (1011)	Mekke	Fıkıh	Resmî yazışma	S, I, 229
1130	Hüseyin b. İbrahim	Kurtuba			Dinî ilimler		T, I, 416
1131	Hüseyin b. İsa, Hassûn	Mâleka	453 (1061)		Fıkıh		S, I, 232
1132	Hüseyin b. İsmail	Mürsiye	412 (1021)	Kayrevan, Mısır	Fıkıh, tarih, dil		S, I, 230
1133	Hüseyin b. İsmail	Sarakusta	425 (1034)'te hayatta		Fıkıh		T, I, 415
1134	Hüseyin b. Muhammed	İlbîre	435 (1043)		Fıkıh		S, I, 231
1135	Hüseyin b. Muhammed	Udve	Kurtuba, 431 (1039)		Fıkıh	Şûrâ	S, I, 238
1136	Hüseyin b. Muhammed, el-Gassânî	Kurtuba, 427 (1035)	Kurtuba, 498 (1105)		Hadis		S, I, 233; BM, I, 327
1137	Hüseyin b. Muhammed, İbn Sükkere	Sarakusta	Kütende, 514 (1120)	Mekke, Basra, Bağdat, Vâsıt, Mısır, İskenderiye	Hadis	Mürsiye kadısı	S, I, 235; BM, I, 331
1138	Hüseyin b. Muhammed, İbnü'l-İmâm	Sarakusta	473 (1080)	Mekke	Kıraat		S, I, 232
1139	Hüseyin b. Ubeydullah, İbn Hassûn	Mâleka	Mâleka, 521 (1127)		Dinî ilimler	Mâleka kadısı	T, I, 416
1140	Hüseyin b. Velîd, İbnü'l-Arif	Kurtuba	Tuleytula, 390 (1000)	Mısır	Dil		TUE, I, 171, CM, I, 300; BM, I, 329
1141	Hüseyin b. Yakub	Beccâne			Dinî ilimler		CM, I, 302; BM, I, 330
1142	Hüzeyl b. Muhammed	Şenterîn	Kurtuba, 400 (1010) civarı	Mekke	Dinî ilimler	Medînetüzzehâ Ulu Camii imam ve hatibi	S, III, 948; T, IV, 119
1143	İbrahim b. Abdullah	İşbiliye, 351 (962)	413 (1022)	Mekke	Dinî ilimler	İmam	S, I, 152

1144	İbrahim b. Abdullah	İşbîliye	415 (1024)		Kıraat	İşbîliye Ulu Camii imamı	S, I, 154
1145	İbrahim b. Abdullah	Endülüs	Dimaşk, 404 (1014)	Bağdat, Remle, Trablus, Dînever	Dinî ilimler		T, I, 243
1146	İbrahim b. Abdurrahman	Dâniye			Dinî ilimler		T, I, 252
1147	İbrahim b. Abdülaziz	Gırnâta	503 (1110)'te hayatta		Hadis, dil		T, I, 255
1148	İbrahim b. Abdülmelik	Şilb	Batalyevs		Hadis		T, I, 249
1149	İbrahim b. Abdürabbih	Talebîre			Dinî ilimler		T, I, 252
1150	İbrahim b. Ahmed	Tuleytula	460 (1068)		Fıkıh		T, I, 248
1151	İbrahim b. Ahmed	Meriyye	500 (1107) civarı		Dinî ilimler		T, I, 250
1152	İbrahim b. Ahmed	Şâtibe	523 (1129)'te hayatta		Hadis, fıkıh		T, I, 254
1153	İbrahim b. Ahmed	Belensiye	533 (1138)'de hayatta		Dil		T, I, 258
1154	İbrahim b. Ahmed	Tuleytula	Vâdîâş, 540 (1145) civarı		Hadis	Vâdîâş Ulu Camii imam ve hatibi	T, I, 259
1155	İbrahim b. Ahmed	Dâniye, 463 (1071)	Dâniye, 542 (1147)		Dinî ilimler	Dâniye ve Şâtibe'de kadı	T, I, 259
1156	İbrahim b. Ahmed	Beccâne	467 (1074)		Dinî ilimler		S, I, 159
1157	İbrahim b. Cafer, İbnü'l-Eşîrî	Sarakusta, 371 (981)	435 (1043)	Meşrik	Fıkıh		S, I, 158
1158	İbrahim b. Dehnîl	Veşka	Sarakusta, 470 (1077)		Kıraat		S, I, 160
1159	İbrahim b. Ebü'l-Fazl	Şâtibe	Miknâs, 506 (1112)'da hayatta		Dil, tıp		T, I, 252
1160	İbrahim b. Eymen	İşbîliye	470 (1077)'den sonra				S, I, 161
1161	İbrahim b. Feth		412 (1021)	Mekke	Dinî ilimler		S, I, 152
1162	İbrahim b. Habîb	340 (951)			Hadis		S, I, 150

1163	İbrahim b. Hafs	Medînetülferec			Dil		T, I, 246
1164	İbrahim b. Halef	Kurtuba	Meyûrka?		Fıkıh		T, I, 249
1165	İbrahim b. Halef, eş-Şelûnî		Mâleka, 463 (1071)		Kıraat		S, I, 163
1166	İbrahim b. Halef, İbnü'l-Hâc	Kurtuba	491 (1098)'de hayatta		Dinî ilimler		T, I, 249
1167	İbrahim b. Halef, İbnü'l- Kasîr		455 (1063)		Dinî ilimler		S, I, 158
1168	İbrahim b. Halife	Belensiye	540 (1145)'tan önce		Hadis		T, I, 258
1169	İbrahim b. Hâris	Kurtuba	391 (1001)	Mekke, Mısır, Kudüs	Kıraat		TUE, I, 57
1170	İbrahim b. İsa	Sarakusta			Fıkıh	Müftü	T, I, 245
1171	İbrahim b. İsam		516 (1122)		Fıkıh	Mürsiye kadısı	BM, I, 271
1172	İbrahim b. İsmail	Meriyye	514 (1120)'te hayatta		Hadis		T, I, 253
1173	İbrahim b. Kâsım	Meriyye	411 (1020)'de hayatta		Hadis		T, I, 244
1174	İbrahim b. Lüb, el-Kuveydis	Kal'atü Eyyûb	Tuleytula, 454 (1062)		Matematik, geometri, dil		T, I, 246
1175	İbrahim b. Meserre	Medînetülferec			Dil		T, I, 245
1176	İbrahim b. Mesûd, el-İlbîrî	Gırnâta	460 (1068) civarı		Zühd		T, I, 247
1177	İbrahim b. Muâz	Lârîde			Dinî ilimler	Lârîde kadısı	T, I, 245
1178	İbrahim b. Muhammed	Tuleytula			Dinî ilimler		S, I, 154
1179	İbrahim b. Muhammed	Tuleytula	451 (1059)		Dinî ilimler		S, I, 157
1180	İbrahim b. Muhammed	İşbîliye	Mısır, 420 (1029)				T, I, 245
1181	İbrahim b. Muhammed	İşbîliye			Hadis		T, I, 249
1182	İbrahim b. Muhammed	Mâleka	508 (1114)'de hayatta		Dinî ilimler		T, I, 253

1183	İbrahim b. Muhammed	Sarakusta	Meriyye, 531 (1136)'de hayatta		Fıkıh	Kadı	T, I, 256
1184	İbrahim b. Muhammed	Veşka	436 (1044)'da hayatta		Dinî ilimler		T, I, 246
1185	İbrahim b. Muhammed b. Eşec	Tuleytula	448 (1056)		Dil, matematik	şûrâ üyesi	S, I, 156
1186	İbrahim b. Muhammed b. Hîre	Küvenke	Kurtuba, 517 (1123)		Hadis		S, I, 164
1187	İbrahim b. Muhammed b. Hüseyin b. Şinzîr	Tuleytula, 352 (963)	402 (1012) veya 401 (1011)	Meşrik	Hadis		S, I, 150
1188	İbrahim b. Muhammed b. Sâbit	Mârîde	Kurtuba, 541 (1146)		Fıkıh		S, I, 165
1189	İbrahim b. Muhammed b. Süleyman	Uklîş		Mekke, Mısır	Fıkıh, hadis	Uklîş kadısı	S, I, 162
1190	İbrahim b. Muhammed el-Ezdî	Kurtuba	462 (1070)		Kıraat		S, I, 159
1191	İbrahim b. Muhammed el-İffilî	Kurtuba, 352 (963)	Kurtuba, 441 (1049)		Dil	Müstekfî zamanında vezir	CM, I, 234; S, I, 155; BM, I, 260
1192	İbrahim b. Muhammed eş-Şerefî	İşbîliye	396 (1006)		Fıkıh	Sâhibü'ş-şurta, İmam, Hatip	CM, I, 233, S, I, 148
1193	İbrahim b. Muhammed, el-Karmûnî	İşbîliye	503 (1110)'te hayatta		Fıkıh		T, I, 251
1194	İbrahim b. Muhammed, el-Mecnekûnî	Tuleytula	Kurtuba, 517 (1123)		Kıraat, hadis	İmam	S, I, 163
1195	İbrahim b. Muhammed, el-Uzğâzî	Kurtuba	515 (1121)'te hayatta		Hadis		T, I, 254
1196	İbrahim b. Muhammed, İbn Ebü'l-Karâmîd	Kurtuba	396 (1006)				S, I, 149
1197	İbrahim b. Muhammed, İbn Mentenâl	Mürsiye	Mürsiye, 516 (1122)		Hadis	Mürsiye kadısı	T, I, 254
1198	İbrahim b. Muhammed, İbnü'l-Attâr	Kurtuba	410 (1019)'da hayatta		Dinî ilimler	Uriyûle kadısı	T, I, 244

1199	İbrahim b. Muhammed, İbnü'l-İmâm	Gırnâta?			Dinî ilimler		T, I, 258
1200	İbrahim b. Musa, İbnü'l-Ceyyâb	Medînetüssâlim	448 (1056)'de hayatta	Sarakusta	Dinî ilimler		T, I, 246
1201	İbrahim b. Mübeşşir		395 (1005)		Kıraat		S, I, 147
1202	İbrahim b. Sâbit	Uklîş	Mısır, 432 (1040)		Kıraat		S, I, 153
1203	İbrahim b. Sadaka	Gırnâta	403 (1013)'te hayatta	Kayrevan	Dinî ilimler, dil		T, I, 243
1204	İbrahim b. Saîd	Kal'atü Abdüsselâm	390 (1000)				S, I, 147
1205	İbrahim b. Saîd en-Nümeyrî	Meriyye	470 (1077)		Fıkıh	Meriyye kadısı	S, I, 160
1206	İbrahim b. Süleyman	İşbîliye			Hadis		S, I, 154
1207	İbrahim b. Süleyman	Mâleka	Kurtuba, 448 (1056)		Dinî ilimler		S, I, 157
1208	İbrahim b. Süleyman	Mâleka	İşbîliye, 510 (1116)		Fıkıh		BM, I, 278
1209	İbrahim b. Şâkir	Kurtuba	Sarakusta		Hadis		S, I, 149
1210	İbrahim b. Tufeyl				Fıkıh	Cilyâne kadısı	T, I, 251
1211	İbrahim b. Ümâre	Beccâne	443 (1051)	Meşrik	Fıkıh	Beccâne kadısı	S, I, 156
1212	İbrahim b. Yahya, İbnü'l-Attâr	Kurtuba	471 (1078)'den sonra	Mekke, Mısır, Tunus	Hadis		S, I, 162
1213	İbrahim b. Yahya, İbnü't-Tubnî	Kurtuba, 396 (1006)	461 (1069)		Tıp		S, I, 158
1214	İbrahim b. Yahyâ, İbnü'z-Zerkâle	Tuleytula	Kurtuba, 493 (1100)		Astronomi		T, I, 250
1215	İdris b. Yahyâ	İşbîliye	531 (1136)'de hayatta		Dinî ilimler	Vaiz	T, I, 323
1216	İmrân b. Abdirabbih	Kurtuba	421 (1030)		Fıkıh		S, II, 654
1217	İmrân b. Yahyâ	Şilb	512 (1118)'de hayatta	Kurtuba, Mürsiye	Kıraat, hadis		T, III, 453

1218	İsa b. Abdırabbih, İbnü'd-Decâc	Kurtuba	430 (1038) civarı		Dinî ilimler	Kadı İbn Zerb'in bazı işlerini yürüttü	S, II, 631
1219	İsa b. Abdurrahman	Medînetüssâlim	Mürsiye, 498 (1105)		Dinî ilimler		S, II, 636
1220	İsa b. Abdurrahman	Kurtuba	498 (1105)		Kıraat		T, III, 426; BM, II, 526
1221	İsa b. Abdurrahman, İbn Kerâdis	Lârîde			Dinî ilimler		T, III, 424
1222	İsa b. Abdülvâhid, İbn Uhtî'l-Lemâî				Hadis		T, III, 421
1223	İsa b. Ahmed	İşbîliye	419 (1028)'da hayatta	Mısır	Dinî ilimler		S, II, 630
1224	İsa b. Ali	Tuleytula	435 (1043)	Meşrik	Dinî ilimler		S, II, 632
1225	İsa b. Asbağ	Kurtuba			Fıkıh	Şûrâ	T, III, 426
1226	İsa b. Ebû Yunus	Medînetüssâlim	Medînetüssâlim, 482 (1089)		Dinî ilimler		S, II, 634
1227	İsa b. Ebû'l-Alâ	Tüdmir	391 (1001)	Mısır	Fıkıh	Müftü	TUE, I, 434
1228	İsa b. Ferec	Tuleytula	454 (1062)		Kıraat		S, II, 633
1229	İsa b. Feth	Şâtibe	504 (1110)		Hadis, fıkıh, kıraat, dil, tarih	Kadı	T, III, 424
1230	İsa b. Haccâc	Tuleytula, 318 (929)	Kurtuba, 420 (1029)	Meşrik	Dinî ilimler		S, II, 629
1231	İsa b. Halef, İbn Ebû Dirhem	Veşka			Fıkıh	Veşka kadısı	S, II, 632
1232	İsa b. Hazm	Besta	Meriyye, 525 (1131)'te hayatta	Kurtuba, Belensiye	Kıraat		T, III, 425; BM, II, 524
1233	İsa b. Hıyere?, İbnü'l-Ahmer	Kurtuba, 411 (1020)	487 (1094)		Dinî ilimler	Kurtuba Ulu Camii imamı	S, II, 636
1234	İsa b. İbrahim	Sarakusta	483 (1090)	Meriyye	Dinî ilimler		S, II, 635
1235	İsa b. İbrahim	Talebîre	İşbîliye, 527 (1133)	Kurtuba, Bağdat	Fıkıh, dil		S, II, 637; BM, II, 524
1236	İsa b. Mesûd	Sarakusta	534 (1139)		Fıkıh	Kadı	T, III, 427

1237	İsa b. Muhammed	İşbilye, 333 (944)	420 (1029)	Kurtuba	Hadis, tarih		S, II, 630
1238	İsa b. Muhammed	Tâkerünne, 393 (1003)		Kurtuba	Dinî ilimler		S, II, 632
1239	İsa b. Muhammed	Kurtuba	437 (1045)		Dinî ilimler		S, II, 633
1240	İsa b. Muhammed	Şenterîn	530 (1136) civarı	Sarakusta, Mekke	Dinî ilimler		S, II, 638
1241	İsa b. Muhammed	Kurtuba			Dinî ilimler	Müktib	T, III, 422
1242	İsa b. Muhammed	Medinetülferec			Dinî ilimler		T, III, 422
1243	İsa b. Muhammed	Meriyye		Mekke	Kıraat, hadis		T, III, 423
1244	İsa b. Muhammed, Haşşâ	Kurtuba	Kurtuba, 402 (1012)	Meşrik	Fıkıh	Şûrâ	S, II, 629
1245	İsa b. Muhammed, İbn Sâhibü'l-Ahbâs	Meriyye, 395 (1005)	469 (1076) veya 470 (1077)		Fıkıh, hadis	Meriyye kadısı	S, II, 634
1246	İsa b. Musa, el-Menzilî	Belensiye	523 (1129)		Fıkıh	Şûrâ	T, III, 424
1247	İsa b. Nümâre	Kurtuba?	422 (1031)'de hayatta	Mekke	Hadis		T, III, 422
1248	İsa b. Râfi'	Belensiye			Kıraat		T, III, 426
1249	İsa b. Saîd	Kurtuba, 342 (953)	Kurtuba, 390 (1000)	Irak, Mısır	Kıraat		TUE, I, 432; CM, II, 472; T, III, 422
1250	İsa b. Salih	İşbilye	420 (1029) civarı		Dinî ilimler		S, II, 631
1251	İsa b. Salih	Kurtuba			Kıraat		T, III, 423
1252	İsa b. Sehl	Ceyyân	486 (1093)	Kurtuba, Batalyevs	Fıkıh	Çeşitli yerlerde katip, şûrâ üyesi ve kadı	S, II, 635
1253	İsa b. Yahlef	Reyyu	392 (1002) (1002)'de hayatta		Hadis		T, III, 421
1254	İsa b. Yûsuf	Şentemeriyyetü lgarb	İşbilye		Fıkıh		T, III, 423

1255	İshak b. Ahmed	Kurtuba	Sarakusta?, 448 (1056)'de hayatta		Dil		T, I, 319
1256	İshak b. Ebû İbrahim	Sarakusta	440 (1048) civarı				S, I, 186
1257	İshak b. Lüb	Şâtibe			Dinî ilimler		T, I, 319
1258	İshak b. Muhammed	Tuleytula	469 (1076)	Meşrik	Dinî ilimler	Şûrâ	S, I, 186
1259	İshak b. Seleme				Tarih		CM, I, 259
1260	İsmail b. Abdullah	Sarakusta	Mürsiye, 540 (1145)		Dinî ilimler		T, I, 309
1261	İsmail b. Abdullah	Mısır, 351 (962)		Irak, Yemen, Horasan	Dil, hadis		S, I, 177
1262	İsmail b. Abdurrahman	Mısır, 333 (944)	İşbiliye, 421 (1030)		Dinî ilimler		CM, I, 251; S, I, 176
1263	İsmail b. Ahmed	Vâdilhicâre		Kayrevan	Dinî ilimler		S, I, 173
1264	İsmail b. Ahmed	Sarakusta	425 (1034)'te hayatta		Fıkıh		T, I, 303
1265	İsmail b. Ahmed		433 (1041)'te hayatta		Hadis		T, I, 303
1266	İsmail b. Ahmed	İlş			Hadis		T, I, 306
1267	İsmail b. Ahmed		526 (1132)		Hadis		T, I, 307
1268	İsmail b. Ahmed, İbnü'l- Cebbâb	Şentemeriyyetü şşark	Mürsiye?, 533 (1138)'de hayatta		Dinî ilimler	İmam	T, I, 307
1269	İsmail b. Bedr, İbnü'l- Ğannâm	Kurtuba	İşbiliye, 418 (1027)		Hadis, fıkıh		S, I, 170
1270	İsmail b. Ebû Zeyd	Mürsiye			Dinî ilimler		T, I, 304
1271	İsmail b. Ebü'l-Feth	Kal'atü Eyyüb	500 (1107) civarı		Fıkıh		S, I, 174
1272	İsmail b. Gâlib	Leble			Kıraat		T, I, 305
1273	İsmail b. Halef	Endülüs	Mısır, 453 (1061)'ten sonra		Kıraat, hadis		S, I, 174

1274	İsmail b. Halef	Sarakusta	419 (1028)'da hayatta	Mekke	Hadis		T, I, 303
1275	İsmail b. Hamza	Sebte	Mâleka	Kurtuba	Dinî ilimler		S, I, 172
1276	İsmail b. Harun	Batalyevs			Hadis		T, I, 304
1277	İsmail b. Hüseyin	Mâleka			Matematik, astronomi		T, I, 307
1278	İsmail b. İbrahim	Tuleytula	444 (1052)		Dinî ilimler		S, I, 172
1279	İsmail b. İsa	Mürsiye	500 (1107)'de hayatta		Dinî ilimler		T, I, 306
1280	İsmail b. İsa	Medînetülferec	Kurtuba?, 524 (1130)		Hadis		T, I, 306
1281	İsmail b. İsa	İşbîliye, 447 (1055)	534 (1139)		Dinî ilimler		T, I, 308
1282	İsmail b. Muhammed	İşbîliye	İşbîliye, 410 (1019)	Kurtuba	Fıkıh	İşbîliye kadısı	S, I, 169
1283	İsmail b. Muhammed	İşbîliye, 377 (987)	421 (1030)	Kurtuba, Mekke	Hadis		S, I, 170
1284	İsmail b. Muhammed	Kurtuba			Dinî ilimler		S, I, 174
1285	İsmail b. Muhammed	Dâniye			Kıraat		T, I, 305
1286	İsmail b. Muhammed	Sarakusta	Mısır, 412 (1021)		Fıkıh		BM, I, 279
1287	İsmail b. Muhammed b. Mü'min	İşbîliye	429 (1037)	Kurtuba, Mekke	Hadis, fıkıh		S, I, 171
1288	İsmail b. Muhammed, el-Vahşî	Kurtuba			Fıkıh, hadis		T, I, 302
1289	İsmail b. Mühelhil	Belensiye	496 (1103)'da hayatta		Dinî ilimler	Belensiye Ulu Camii imam ve hatibi	T, I, 305
1290	İsmail b. Ömer	Doğu	475 (1082) civarı	Kurtuba, Meriyye	Dinî ilimler		S, I, 177
1291	İsmail b. Sîde	Mürsiye	400 (1010)'den sonra	Kurtuba	Dil		S, I, 173

1292	İsmail b. Yahyâ, İbn Fürtiş	Sarakusta	500 (1107) civarı	Mekke	Dinî ilimler		T, I, 305
1293	İsmail b. Yûsuf	Sarakusta	463 (1071)'te hayatta		Dinî ilimler	Sarakusta Ulu Camii imamı	T, I, 304
1294	Kâmil b. Ahmed, İbnü'l- Eftas	Kâdis	İşbiliye, 430 (1038)	Kayrevan	Dinî ilimler		S, II, 695
1295	Kâsım b. Abdullah	Tuleytula	Kurtuba, 498 (1105)		Dinî ilimler		S, II, 692
1296	Kâsım b. Ahmed	Kurtuba, 314 (925)	Kurtuba, 393 (1003)		Fıkıh, hadis	Tuleytula ve Batalyevs'te kadı	TUE, I, 474; CM, II, 526
1297	Kâsım b. Feth, İbnü'r-Ruyûlî	Medînetülferec , 388 (998)	Medînetülferec , 451 (1059)	Belensiye, Batalyevs, Kayrevan, Mekke	Çok yönlü âlim		S, II, 688
1298	Kâsım b. İbrahim, İbnü's- Sâbûnî	Kurtuba, 383 (993)	Leble, 446 (1054)		Kıraat, hadis, zühd		S, II, 686
1299	Kâsım b. Mesûd	Beccâne			Kıraat		T, IV, 30
1300	Kâsım b. Muhammed	Kurtuba	Kurtuba, 430 (1038)		Dil		S, II, 686
1301	Kâsım b. Muhammed	Beccâne	457 (1065)	Mekke	Dinî ilimler	Kur'ân hocası	S, II, 691
1302	Kâsım b. Muhammed	Tuleytula	458 (1066)	Kurtuba, Belensiye, Mekke	Dinî ilimler		S, II, 691
1303	Kâsım b. Muhammed			Mekke, Sûse	Hadis, kıraat		T, IV, 30
1304	Kâsım b. Muhammed, İbn Aslûn	Kurtuba, 314 (925)	Kurtuba, 395 (1005) (veya sonra)		Hadis		CM, II, 525; S, II, 684
1305	Kâsım b. Muhammed, İbn Tâleyleyle	Tuleytula	407 (1016)	Kayrevan, Mısır	Dinî ilimler		S, II, 686
1306	Kâsım b. Muhammed, İbnü'l- Me'mûnî	Sebte	Meriyye?, 448 (1056)	Kayrevan, Mısır	Hadis		S, II, 688
1307	Kâsım b. Musa	Kurtuba	392 (1002)		Fıkıh		TUE, I, 474
1308	Kâsım b. Ni'melhalef	Turtûşe			Hadis		T, IV, 30
1309	Kenân b. Ferhûn	Üşûne	460 (1068) civarı		Matematik		S, II, 696

1310	Lâvî b. İsmail	Turtûşe	491 (1098)'de hayatta	Dâniye	Kıraat		T, I, 510
1311	Lebîb el-Fetâ		460 (1068) civarı	Mekke	Dinî ilimler		S, II, 698
1312	Leys b. Ahmed	Kurtuba, 350 (961)	Meriyye, 428 (1036)		Fıkıh, hadis	Kurtuba'da şûrâ, Meriyye Ulu Camii imam ve hatibi	S, II, 697; BM, II, 601
1313	Leys b. Rebî'	Mâleka, 350 (961)	420 (1029)'de hayatta	Mekke	Dinî ilimler		S, II, 697
1314	Lübb b. Hûd	Veşka		Bağdat	Hadis		S, II, 698
1315	Mahbûb b. Mahbûb	Tuleytula	446 (1054)		Dil, hadis		S, III, 905
1316	Mahfûz b. Saîd	Ercâliş	393 (1003)	Mısır, Mekke	Fıkıh		TUE, II, 156
1317	Mahled b. Abdurrahman	Kurtuba, 332 (943)	Kurtuba, 408 (1017)		Fıkıh, hadis		S, III, 900
1318	Mahmûd b. Hakem	Beccâne	394 (1004)	Mısır, İskenderiye	Fıkıh, hadis		TUE, II, 157
1319	Mâlik b. Abdullah, Sehlî	Kurtuba, 437 (1045)	Kurtuba, 507 (1113)		Dil		S, III, 896
1320	Mâlik b. Yahyâ	İşbîliye, 453 (1061)	Merrâküş, 525 (1131)	Kurtuba	Fıkıh, hadis		S, III, 897
1321	Ma'n b. Muhammed	Meriyye	Meriyye, 443 (1051)		Tefsir	Vali	T, II, 446
1322	Mansûr b. Hayr	Mâleka	Mâleka, 526 (1132)	İşbîliye, Mekke	Kıraat, hadis		S, III, 895; BM, II, 636
1323	Mekki b. Ebû Tâlib	Kayrevan	Kurtuba	Mısır	Kıraat		CM, II, 561
1324	Mekki b. Ebû Tâlib	Kayrevan, 355 (966)	Kurtuba, 437 (1045)	Mısır, Mekke	Kıraat		S, III, 910; BM, II, 627
1325	Mekki b. Eyyûb	Şâtbe			Kıraat		T, II, 452
1326	Mervân b. Abdullah, İbnü'l-Bâliye	Tuleytula		Meşrik	Dinî ilimler		S, III, 890
1327	Mervân b. Abdülmelik		Meriyye, 512 (1118)		Dinî ilimler	Meriyye kadısı	T, II, 417
1328	Mervân b. Ahmed	Kurtuba	401 (1011)		Dil		S, III, 888

1329	Mervan b. Esedî, el-Bûnî	Kurtuba	Bûne, 440 (1048)'tan önce	Kayrevan	Fıkıh, hadis		S, III, 888
1330	Mervân b. Hakem	İşbiliye, 386 (996)	462 (1070)		Matematik		S, III, 890
1331	Mervân b. Halef, İbnü'l-Ca'dîle		Bâce		Dil		T, II, 418
1332	Mervân b. Muhammed	Belensiye	490 (1097)'dan sonra		Dinî ilimler		T, II, 417
1333	Mervân b. Süleyman	İşbiliye, 345 (956)	418 (1027)		Hadis		S, III, 888
1334	Merzûk b. Feth	Talebîre	482 (1089)	Batalyevs, Mısır, Mekke	Hadis		S, III, 908
1335	Mesleme b. Ahmed, el-Mecrîfî	Mecrît	395 (1005) veya 399 (1009)		Matematik		S, III, 899
1336	Mesleme b. Muhammed	Kurtuba	Kurtuba, 391 (1001)	Mekke	Hadis, fıkıh		TUE, II, 165; CM, II, 551
1337	Mesûd b. Ali		512 (1118)'de hayatta		Dil		T, II, 435
1338	Mesûd b. Muhammed, İbnü'n-Nâbiğa	Belensiye	530 (1136)		Dinî ilimler, dil	Kadı	T, II, 435
1339	Mesûd b. Müferric, el-Kantarî	Şilb	Şilb, 437 (1045)	Kurtuba	Fıkıh	Şilb kadısı	T, II, 434
1340	Mesûd b. Osman	Şentemeriyye	Mürsiye, 502 (1109)	Mısır	Dinî ilimler		S, III, 891
1341	Mesûd b. Süleyman	Kurtuba	426 (1035)		Dinî ilimler		S, III, 891
1342	Mevsil b. Ahmed	Belensiye	480 (1087) civarı	Tuleytula, Şâtbe	Hadis		S, III, 909
1343	Meymûn b. Yasin	Mağrib	İşbiliye, 530 (1136)	Mekke	Hadis		T, II, 436
1344	Muâviye b. Muhammed	Kurtuba	469 (1076)		Kıraat	Kurtuba Ulu Camii imamı SS	S, III, 886
1345	Mu'avviz b. Dâvud	Runde	431 (1039)		Hadis		S, III, 901

1346	Muâz b. Abdullah	İşbîliye, 342 (953)	418 (1027)		Dil		S, III, 902
1347	Muğâvir b. Hakem	Şâtibe	Şâtibe, 509 (1115)		Kıraat		T, II, 451
1348	Muğîs b. Muhammed	Kurtuba, 392 (1002)	İşbîliye, 469 (1076)		Dinî ilimler	Vezir	S, III, 907
1349	Muhâcir b. Muhammed	İşbîliye	Kurtuba, 454 (1062)		Hadis		S, III, 906
1350	Muhammed b. Abbâd	İşbîliye	İşbîliye, 430 (1038) civarı		Fıkıh	Kadı	CM, I, 134; BM, I, 154
1351	Muhammed b. Abdullah	Kurtuba, 320 (931) veya 326 (937)	403 (1013)		Hadis		S, II, 721
1352	Muhammed b. Abdullah	Kurtuba, 330 (941)	Kurtuba, 409 (1018)		Dinî ilimler		S, II, 731
1353	Muhammed b. Abdullah	327 (938)			Dinî ilimler		S, II, 734
1354	Muhammed b. Abdullah	Kurtuba, 328 (939)	Kurtuba, 410 (1019)	Mekke	Fıkıh, hadis		S, II, 736
1355	Muhammed b. Abdullah	Kurtuba? Şâtibe?	411 (1020)	İfrikiye, Mekke	Fıkıh		S, II, 737; T, II, 40
1356	Muhammed b. Abdullah	İşbîliye	413 (1022)'te hayatta	Kurtuba	Dinî ilimler		S, II, 737
1357	Muhammed b. Abdullah	Kurtuba, 344 (955)	Kurtuba, 414 (1023)		Fıkıh		S, II, 738
1358	Muhammed b. Abdullah	Tuleytula		Mekke	Hadis, zühd		S, II, 752
1359	Muhammed b. Abdullah	Kurtuba, 350 (961)	İşbîliye, 434 (1042)		Hadis, fıkıh		S, II, 767
1360	Muhammed b. Abdullah	Mevrûr	Kurtuba?, 438 (1046)		Dinî ilimler	Çeşitli yerlerde kadı	S, II, 772
1361	Muhammed b. Abdullah	Kurtuba, 358 (968)	Kurtuba, 439 (1047)	Kayrevan, Mısır, Mekke	Fıkıh		S, III, 779
1362	Muhammed b. Abdullah		Mürsiye, 484 (1091)		Fıkıh	Müftü	S, III, 814

1363	Muhammed b. Abdullah	Leble	İşbîliye?, 515 (1121)		Dil, dinî ilimler	Müftü	S, III, 837
1364	Muhammed b. Abdullah	Sicilya	Gırnâta, 508 (1114)		Fıkıh		S, III, 874
1365	Muhammed b. Abdullah	İlbîre			Dinî ilimler	Kadı	T, II, 36
1366	Muhammed b. Abdullah	Kurtuba, 356 (966)	448 (1056)		Matematik, geometri, ast.		T, II, 54
1367	Muhammed b. Abdullah	Kurtuba			Dinî ilimler		T, II, 67
1368	Muhammed b. Abdullah		497 (1104)'de hayatta		Dinî ilimler		T, II, 76
1369	Muhammed b. Abdullah	Cezîretülhadrâ	500 (1107) civarı		Dil		T, II, 79
1370	Muhammed b. Abdullah	Sarakusta	503 (1110)		Fıkıh	Kadı	T, II, 83
1371	Muhammed b. Abdullah	Beccâne			Dinî ilimler	Beccâne Ulu Camii imam ve hatibi	T, II, 93
1372	Muhammed b. Abdullah	Belensiye	Şâtibe, 520 (1126)'den önce	Dâniye	Kıraat		T, II, 103
1373	Muhammed b. Abdullah		416 (1025)		Fıkıh		BM, I, 125
1374	Muhammed b. Abdullah		439 (1047)		Fıkıh, hadis		BM, I, 125
1375	Muhammed b. Abdullah		503 (1110)		Fıkıh, hadis	Kadı	BM, I, 131
1376	Muhammed b. Abdullah		Mâleka, 519 (1125)		Dinî ilimler	Gırnâta kadısı	BM, I, 132
1377	Muhammed b. Abdullah	Kurtuba	414 (1023)		Dinî ilimler		S, II, 743
1378	Muhammed b. Abdullah	Kurtuba, 367 (977)			Dinî ilimler		S, II, 745
1379	Muhammed b. Abdullah	Belensiye	440 (1048)?		Fıkıh	Müftü	S, II, 766
1380	Muhammed b. Abdullah	Mürsiye	Mürsiye, 494 (1101)	İşbîliye	Fıkıh	Müftü	S, III, 822; BM, I, 131
1381	Muhammed b. Abdullah	Beccâne, 326 (937)	Beccâne, 390 (1000)	Kurtuba	Fıkıh, hadis		TUE, II, 136

1382	Muhammed b. Abdullah b. Ebû Zemenîn	İlbîre, 324 (935)	Kurtuba, 399 (1009)	Beccâne, Kurtuba	Fıkıh, hadis		CM, I, 100
1383	Muhammed b. Abdullah, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî	İşbîliye, 468 (1075)	Fâs, 543 (1148)		Çok yönlü âlim	İşbîliye kadısı	S, III, 855; BM, I, 125
1384	Muhammed b. Abdullah, el-Beyyâsî		487 (1094)		Fıkıh		S, III, 817
1385	Muhammed b. Abdullah, el-Büşkülârî	Beccâne			Dinî ilimler		T, II, 94
1386	Muhammed b. Abdullah, el-Havlânî	Kurtuba	İşbîliye, 448 (1056)		Hadis		S, III, 787
1387	Muhammed b. Abdullah, el-Kabrîrî	Kal'atü Eyyûb			Fıkıh		T, II, 107
1388	Muhammed b. Abdullah, İbn Ebû Zemenîn	İlbîre, 324 (935)	İlbîre, 399 (1009)	Beccâne, Kurtuba	Fıkıh, zühd		S, II, 707
1389	Muhammed b. Abdullah, İbn Mîkel	Mürsiye, 362 (972)	Mürsiye, 436 (1044)		Fıkıh		S, II, 770
1390	Muhammed b. Abdullah, İbnü'l-Ahdeb	İşbîliye, 357 (967)	437 (1045)		Dinî ilimler		S, II, 771
1391	Muhammed b. Abdullah, İbnü'l-Bakrî	Kurtuba		Meşrik	Hadis		S, II, 723
1392	Muhammed b. Abdullah, İbnü'l-Ensârî	Sarakusta			Dinî ilimler	Ahkam	T, II, 42
1393	Muhammed b. Abdullah, İbnü's-Sannâ'	Kurtuba, 357 (967)	Kurtuba, 448 (1056)		Kıraat		S, III, 785
1394	Muhammed b. Abdullah, İbnü's-Sarrâf	Sarakusta	500 (1107) veya 502 (1109)		Dinî ilimler		S, III, 825
1395	Muhammed b. Abdullah, Sürûrî	Kurtuba, 371 (981)	419 (1028)'da hayatta	Irak, Suriye	Kıraat, matematik		S, II, 750
1396	Muhammed b. Abdûn	İşbîliye		İskenderiye	Dinî ilimler		T, II, 126
1397	Muhammed b. Abdurrahman	Kurtuba	434 (1042)		Fıkıh		CM, I, 116; S, II, 766; BM, I, 133
1398	Muhammed b. Abdurrahman	Kurtuba	409 (1018)		Hadis		S, II, 733

1399	Muhammed b. Abdurrahman	Kurtuba	Tuleytula?, 443 (1051)		Dil		S, III, 780
1400	Muhammed b. Abdurrahman	Yukarı Sınır			Dinî ilimler		S, III, 798
1401	Muhammed b. Abdurrahman	Sarakusta	500 (1107)'den sonra	İşbîliye	Kıraat	Kur'ân hocası	S, III, 821
1402	Muhammed b. Abdurrahman	Mâleka	537 (1142)		Fıkıh, hadis, kıraat		S, III, 852; BM, I, 134
1403	Muhammed b. Abdurrahman	Belensiye	520 (1126) civarı		Hadis		T, II, 100
1404	Muhammed b. Abdurrahman	Belensiye	Meriyye, 521 (1127)		Dil		T, II, 104
1405	Muhammed b. Abdurrahman	Gırnâta	Gırnâta, 540 (1145)'tan önce	Kurtuba	Fıkıh	Şûrâ	T, II, 128
1406	Muhammed b. Abdurrahman	Kurtuba	543 (1148)		Fıkıh, hadis		BM, I, 133
1407	Muhammed b. Abdurrahman, Avvâd	Kurtuba	Askalân, 410 (1019)'dan sonra	Meşrik	Hadis		S, II, 739
1408	Muhammed b. Abdurrahman, el-Mentîşî	Şâtibe	Şâtibe, 519 (1125)		Kıraat, hadis		T, II, 96
1409	Muhammed b. Abdurrahman, er-Reyyî	Mâleka	408 (1017)'de hayatta		Dinî ilimler		T, II, 39
1410	Muhammed b. Abdurrahman, İbn Azîme	İşbîliye	543 (1148)	Kurtuba			T, II, 130
1411	Muhammed b. Abdurrahman, İbn Havbîl	Kurtuba, 391 (1001)	435 (1043)		Fıkıh, tarih		S, II, 768
1412	Muhammed b. Abdurrahman, İbnü'l-Kayyim	Kurtuba	İşbîliye, 436 (1044)		Dil, hadis		S, II, 770
1413	Muhammed b. Abdurrahman, İbnü'l-Muhtesib	Kurtuba	503 (1110)	Sarakusta	Dil	İşbîliye kadısı	S, III, 829

1414	Muhammed b. Abdurrahman, İbnü'l-Varrâk		Kurtuba, 543 (1148)		Hadis	Kurtuba Ulu Camii imamı SS	S, III, 857
1415	Muhammed b. Abdurrahman, İbnü't-Tirablusî	Kurtuba	Mürsiye, 417 (1026)		Hadis		S, II, 743
1416	Muhammed b. Abdülaziz	Sarakusta	Kurtuba, 518 (1124)	Meriyye, Belensiye	Kıraat, fıkıh, hadis		S, III, 836; BM, I, 138
1417	Muhammed b. Abdülaziz	Kurtuba, 453 (1061)	Kurtuba, 518 (1124)		Dinî ilimler		S, III, 837
1418	Muhammed b. Abdülaziz	Meriyye, 450 (1058)	528 (1134)	Belensiye, Kurtuba	Fıkıh		S, III, 843; BM, I, 139
1419	Muhammed b. Abdülaziz	Bünt	520 (1126)'den önce		Dinî ilimler	Kadı	T, II, 103
1420	Muhammed b. Abdülaziz	Kurtuba	520 (1126)'den önce	İşbiliye, Meriyye	Hadis		T, II, 104
1421	Muhammed b. Abdülaziz	Kurtuba	531 (1136)		Dinî ilimler		T, II, 116
1422	Muhammed b. Abdülaziz, el-Bâğî	Gırnâta			Fıkıh	Şûrâ	T, II, 95
1423	Muhammed b. Abdülganî		533 (1138)		Dil		BM, I, 143
1424	Muhammed b. Abdülganî		424 (1032)	Meşrik	Dinî ilimler	İsticce Ulu Camii imamı	S, II, 722
1425	Muhammed b. Abdülmelik	Beccâne, 391 (1001)	448 (1056)		Fıkıh	Hatip, şûrâ	S, III, 784
1426	Muhammed b. Abdülmelik	Kurtuba	Kurtuba, 508 (1114)		Dinî ilimler		S, III, 831
1427	Muhammed b. Abdülmelik	İşbiliye	Kurtuba?, 536 (1141)		Dil		S, III, 851
1428	Muhammed b. Abdülmelik	Kurtuba, 302 (913)	Kurtuba, 394 (1004)	Kayrevan, Mısır, Mekke, Trablus, Bâce	Hadis		TUE, II, 142
1429	Muhammed b. Abdülmelik	Kurtuba			Kıraat	İmam	T, II, 43
1430	Muhammed b. Abdülmelik	İşbiliye			Dinî ilimler		T, II, 75

1431	Muhammed b. Abdülmelik	Mürsiye	496 (1103)'da hayatta	Kurtuba, İşbiliye	Hadis		T, II, 76
1432	Muhammed b. Abdülmelik	Meriyeye	511 (1117)		Fıkıh	Meriyeye kadısı	T, II, 87
1433	Muhammed b. Abdülmelik	Sarakusta			Kıraat		T, II, 91
1434	Muhammed b. Abdülmelik	Mürsiye	530 (1136)'da hayatta		Hadis		T, II, 111
1435	Muhammed b. Abdülmelik	Şâtibe			Kıraat		T, II, 113
1436	Muhammed b. Abdülvâhid	Mekke, 357 (967)	434 (1042)'te hayatta	Bağdat, Şam, Mısır	Dinî ilimler		CM, I, 120; S, III, 862
1437	Muhammed b. Abdülvâhid et-Temîmî	Bağdat, 388 (998)	Tuleytula, 454 (1062)		Dil		CM, I, 124; S, III, 865; BM, I, 142
1438	Muhammed b. Abdülvâhid, İbnü't-Teyyân	İlş	Mürsiye	Kurtuba	Fıkıh		T, II, 114
1439	Muhammed b. Abdüsselâm, Tüdmîrî	Tüdmir	Kurtuba, 400 (1010)?		Dinî ilimler		S, II, 714
1440	Muhammed b. Adl	Tuleytula	459 (1067)		Dinî ilimler		S, III, 795
1441	Muhammed b. Adl				Dinî ilimler		T, II, 41
1442	Muhammed b. Ağleb	Mürsiye	Merâkeş, 511 (1117)		Dil		T, II, 86
1443	Muhammed b. Ahmed	Kurtuba	Kurtuba, 400 (1010)		Dil		S, II, 711
1444	Muhammed b. Ahmed	Kurtuba, 336 (947)		Mısır	Hadis	İmam	S, II, 722
1445	Muhammed b. Ahmed	Kurtuba, 322 (933)	Kurtuba, 406 (1015)	Mısır, Mekke	Hadis		S, II, 727
1446	Muhammed b. Ahmed	Kurtuba			Hadis		S, II, 733
1447	Muhammed b. Ahmed			Kayrevan	Dinî ilimler		S, II, 744
1448	Muhammed b. Ahmed	Tuleytula	422 (1031)	Kurtuba	Dinî ilimler		S, II, 754
1449	Muhammed b. Ahmed	Kurtuba	423 (1031)		Dil		S, II, 754
1450	Muhammed b. Ahmed	İşbiliye, 356 (966)	433 (1041)	Meşrik	Hadis, fıkıh		S, II, 764

1451	Muhammed b. Ahmed	Kurtuba, 395 (1005)	Kurtuba, 435 (1043)		Fıkıh, hadis	Kurtuba kadısı	S, II, 767
1452	Muhammed b. Ahmed	Tuleytula	440 (1048)		Fıkıh		S, III, 781
1453	Muhammed b. Ahmed	Tuleytula	447 (1055)		Fıkıh		S, III, 784
1454	Muhammed b. Ahmed	İşbîliye	Kurtuba, 464 (1071)		Dinî ilimler	Kurtuba kadısı	S, III, 801
1455	Muhammed b. Ahmed	İşbîliye	İşbîliye, 469 (1076)	Mekke	Hadis	İşbîliye kadısı	S, III, 803; BM, I, 75
1456	Muhammed b. Ahmed	Kurtuba, 397 (1007)	İşbîliye, 470 (1077)		Dinî ilimler	Kurtuba kadısı	S, III, 805; BM, I, 75
1457	Muhammed b. Ahmed	Tuleytula	478 (1085)	Meşrik	Dinî ilimler	Talebîre kadısı	S, III, 810
1458	Muhammed b. Ahmed	Beyyâse	480 (1087)	Meriyye, Kurtuba, Kayrevan	Fıkıh	Beyyâse kadısı	S, III, 813
1459	Muhammed b. Ahmed	Meriyye	490 (1097) civarı	Mekke	Dil		S, III, 822
1460	Muhammed b. Ahmed	Şilb, 440 (1048)	Şilb, 501 (1108)	İşbîliye, Kurtuba	Fıkıh		S, III, 826
1461	Muhammed b. Ahmed	Mürsiye	Belensiye, 508 (1114)		Hadis		S, III, 832
1462	Muhammed b. Ahmed	Kurtuba, 440 (1048)	Kurtuba, 512 (1118)		Hadis, fıkıh		S, III, 833
1463	Muhammed b. Ahmed	Tutîle	Meriyye, 521 (1127)	Sarakusta, Dâniye	Kıraat		S, III, 841
1464	Muhammed b. Ahmed	Tuleytula, 456 (1064)	Kurtuba, 523 (1129)		Hadis		S, III, 841
1465	Muhammed b. Ahmed	Meriyye	539 (1144)	Belensiye	Hadis	Hatip	S, III, 854
1466	Muhammed b. Ahmed	İşbîliye, 449 (1057)	542 (1147)	Meriyye, Kurtuba	Hadis		S, III, 855
1467	Muhammed b. Ahmed	Kurtuba	444 (1052)'ten sonra		Tarih		S, III, 1006
1468	Muhammed b. Ahmed	Sarakusta	419 (1028)'da hayatta		Dinî ilimler	Vali	T, II, 43

1469	Muhammed b. Ahmed	367 (977)	430 (1038)'dan önce		Dinî ilimler		T, II, 48
1470	Muhammed b. Ahmed	Kurtuba	Meriyye, 445 (1053)		Dinî ilimler		T, II, 52
1471	Muhammed b. Ahmed		Belensiye, 455 (1063)		Matematik, geometri		T, II, 57
1472	Muhammed b. Ahmed	Dâniye	470 (1077) civarı		Kıraat		T, II, 61
1473	Muhammed b. Ahmed	Sarakusta	Dimaşk?, 479 (1086)	Belensiye, Dâniye	Hadis		T, II, 64
1474	Muhammed b. Ahmed	Endülüs	Dimaşk, 479 (1086)		Fıkıh		T, II, 65
1475	Muhammed b. Ahmed	Tuleytula		Mekke	Dinî ilimler		T, II, 70
1476	Muhammed b. Ahmed	Tuleytula	Fâs, 512 (1118)'de hayatta		Kıraat		T, II, 88
1477	Muhammed b. Ahmed	Kurtuba	513 (1119)'te hayatta		Fıkıh	Cezîretülhadrâ kadısı	T, II, 90
1478	Muhammed b. Ahmed	Gırnâta	Meriyye, 517 (1123)		Dinî ilimler		T, II, 93
1479	Muhammed b. Ahmed	Lârîde, 477 (1084)	Uriyûle?, 519 (1125)	Belensiye	Dinî ilimler	Uriyûle hatibi	T, II, 98
1480	Muhammed b. Ahmed	Belensiye	Murbeytar?, 520 (1126)'den önce		Dinî ilimler		T, II, 101
1481	Muhammed b. Ahmed	Mürsiye			Hadis		T, II, 102
1482	Muhammed b. Ahmed	Sarakusta	Belensiye, 533 (1138)		Fıkıh		T, II, 117
1483	Muhammed b. Ahmed	Gırnâta	540 (1145)'tan önce		Dinî ilimler	Gırnâta Ulu Camii imam ve hatibi	T, II, 128
1484	Muhammed b. Ahmed	Gırnâta			Fıkıh		T, II, 129
1485	Muhammed b. Ahmed	Ünde	Belensiye, 541 (1146)		Fıkıh	Şûrâ	T, II, 138

1486	Muhammed b. Ahmed				Fıkıh, hadis		BM, I, 72
1487	Muhammed b. Ahmed	Tuleytula			Hadis		BM, I, 73
1488	Muhammed b. Ahmed	Beccâne	400 (1010) civarı	Kurtuba	Dinî ilimler		BM, I, 73
1489	Muhammed b. Ahmed	Meriyye	Meriyye, 439 (1047)		Fıkıh		BM, I, 77
1490	Muhammed b. Ahmed	Tüdmir	Meriyye, 537 (1142)		Fıkıh, hadis		BM, I, 77
1491	Muhammed b. Ahmed	Kurtuba	Kurtuba, 393 (1003)		Fıkıh		TUE, II, 139
1492	Muhammed b. Ahmed, el- Bekassânî	Belensiye	530 (1136) civarı		Matematik, ferâiz, tıp		T, II, 111
1493	Muhammed b. Ahmed, el- Beyrâkî	Kal'atü Eyyûb	Fâs?, 540 (1145)'tan sonra		Dinî ilimler		T, II, 137
1494	Muhammed b. Ahmed, el- Kattân	Kurtuba	Kurtuba, 515 (1121)	İşbîliye, Meriyye	Hadis, kıraat		S, III, 835
1495	Muhammed b. Ahmed, el- Kuley'î	Gırnâta	510 (1116)		Fıkıh	Gırnâta kadısı	T, II, 85
1496	Muhammed b. Ahmed, el- Merşânî	İşbîliye	496 (1103)'da hayatta	Mısır	Dinî ilimler		T, II, 76
1497	Muhammed b. Ahmed, er- Rundî	Rûnde	Ağmât, 514 (1120)		Hadis		T, II, 90
1498	Muhammed b. Ahmed, es- Sâbûnî	Kurtuba			Kıraat, fıkıh		T, II, 37
1499	Muhammed b. Ahmed, et- Tarefî	Kurtuba, 387 (997)	454 (1062)		Kıraat		S, III, 789
1500	Muhammed b. Ahmed, İbn Merrûye	Ceyyân			Fıkıh	Ceyyân kadısı	T, II, 95
1501	Muhammed b. Ahmed, İbn Rüşd	Kurtuba, 450 (1058)	Kurtuba, 520 (1126)		Fıkıh	kâdîlcemâası ve Ulu Camii imamı	S, III, 839; BM, I, 74
1502	Muhammed b. Ahmed, İbnü'l-Attâr	Kurtuba, 330 (941)	Kurtuba, 399 (1009)	Kayrevan, Mekke	Fıkıh		S, II, 709

1503	Muhammed b. Ahmed, İbnü'l-Ensârî	Sarakusta		Kurtuba	Hadis, fıkıh	Sarakusta kadısı	S, II, 745
1504	Muhammed b. Ahmed, İbnü'l-Fassâl	Kurtuba	400 (1010)		Dil, tarih		S, II, 715
1505	Muhammed b. Ahmed, İbnü'l-Ferrâ	Ceyyân	Mekke, 469 (1076)		Kıraat	Kur'ân hocası	S, III, 802
1506	Muhammed b. Ahmed, İbnü'l-Fırânk	Kurtuba	Meriyye?, 444 (1052)	Sarakusta	Dinî ilimler		S, III, 787
1507	Muhammed b. Ahmed, İbnü'l-Hâc	458 (1066)	Kurtuba, 529 (1135)		Fıkıh	Kurtuba kâdilemâası	S, III, 844; BM, I, 75
1508	Muhammed b. Ahmed, İbnü'l-Hâc	Kal'atü Eyyûb		Mekke	Dinî ilimler		T, II, 39
1509	Muhammed b. Ahmed, İbnü'l-Hallâs	Beccâne	394 (1004)	Mısır, Mekke, Şam	Hadis		TUE, II, 141
1510	Muhammed b. Ahmed, İbnü'l-Meşşât	Kurtuba	400 (1010)		Dinî ilimler		T, II, 36
1511	Muhammed b. Ahmed, İbnü'l-Mevrû		465 (1072)'te hayatta		Hadis		T, II, 60
1512	Muhammed b. Ahmed, İbnü'n-Nakkâş	Tuleytula	Mısır, 530 (1136)'da hayatta		Kıraat		T, II, 112
1513	Muhammed b. Ahmed, İbnü's-Saffâr	Uriyûle			Dinî ilimler	Vakıf	T, II, 106
1514	Muhammed b. A'lâ, İbnü'l-Ğalîz	Kurtuba			Dinî ilimler, dil	Mâleka kadısı	S, III, 790
1515	Muhammed b. Ali	Kurtuba	Kurtuba, 424 (1032)		Dinî ilimler	Mezâlim Mahkemesi reisi	S, II, 755
1516	Muhammed b. Ali	Tuleytula	Sebte, 503 (1110)	Sarakusta	Dinî ilimler	Sebte hatibi	S, III, 827
1517	Muhammed b. Ali	Kurtuba, 439 (1047)	Kurtuba, 508 (1114)		Fıkıh	Kurtuba kâdilemâası	S, III, 831
1518	Muhammed b. Ali	Tutîle			Dinî ilimler	Ahkam	T, II, 41

1519	Muhammed b. Ali	Dâniye	513 (1119)'te hayatta	Bağdat	Hadis		T, II, 90
1520	Muhammed b. Ali	Mürsiye			Dinî ilimler, dil		T, II, 110
1521	Muhammed b. Ali	Şâtibe, 460 (1068) civarı	538 (1143)		Kıraat		T, II, 124
1522	Muhammed b. Ali		456 (1064)		Fıkıh		BM, I, 149
1523	Muhammed b. Ali	İşbiliye	442 (1050)		Dinî ilimler		S, III, 781
1524	Muhammed b. Ali			Mekke	Hadis		S, III, 785
1525	Muhammed b. Ali	Mürsiye, 415 (1024)	Mürsiye, 473 (1080) veya 480 (1087)		Dil		T, II, 63
1526	Muhammed b. Ali	Ceyyân		Kurtuba	Fıkıh	Şûrâ	T, II, 127
1527	Muhammed b. Ali	Gırnâta	540 (1145)	Mürsiye, Kurtuba, Kayrevan	Dinî ilimler	Ahkam	T, II, 134
1528	Muhammed b. Ali, en-Nevâliş	Gırnâta	532 (1137)'de hayatta	Dâniye, Şâtibe, Mürsiye, Kurtuba	Kıraat		T, II, 117
1529	Muhammed b. Ali, İbn Allûş	İşbiliye			Hadis		T, II, 102
1530	Muhammed b. Ali, İbn Kardiyâl?	Tuleytula	479 (1086) veya 480 (1087)		Hadis		S, III, 811
1531	Muhammed b. Ali, İbn Zâbit	Meriyye	Batalyevs	Kurtuba	Dinî ilimler, dil		T, II, 77
1532	Muhammed b. Ali, İbnü'l-Hâc	Ceyyân	536 (1141)		Fıkıh	Gırnâta kadısı	T, II, 122
1533	Muhammed b. Ali, İbnü'l-Hînî	Kurtuba	410 (1019)		Fıkıh	Şûrâ	T, II, 40
1534	Muhammed b. Ali, İbnü'l-Kazzâz	Meriyye			Fıkıh		T, II, 57
1535	Muhammed b. Ali, İbnü'l-Lâyüh	Şâtibe		Dâniye	Kıraat		T, II, 136

1536	Muhammed b. Ali, İbnü's-Saykal	Şâtibe	Fâs, 500 (1107)'den sonra	Sicilmâse	Hadis		T, II, 79
1537	Muhammed b. Ali, İbnü's-Şeyh	Sebte	400 (1010) civarı	Kurtuba	Hadis		S, III, 861
1538	Muhammed b. Amrûs	Kurtuba	Kurtuba, 400 (1010)	Kayrevan, Mısır, Bağdat, Basra, Mekke	Fıkıh, hadis	Vakıf	S, II, 713
1539	Muhammed b. Arabî	Yukarı Sınır		Kurtuba	Dinî ilimler		S, III, 791
1540	Muhammed b. Asbağ	Kurtuba		Mısır	Dinî ilimler		S, II, 735
1541	Muhammed b. Asbağ, İbnü'l-Mesânif	Kurtuba	Kurtuba, 536 (1141)		Dinî ilimler	kâdilmâse ve Ulu Camii imamı	S, III, 850; BM, I, 87
1542	Muhammed b. Atâullah	Kurtuba	394 (1004) civarı		Dil		S, II, 703
1543	Muhammed b. Atîk	Meriyye		İşbîliye, Kurtuba	Fıkıh		T, II, 136
1544	Muhammed b. Attâb	Kurtuba, 383 (993)	Kurtuba, 462 (1070)		Fıkıh	Müftü	S, III, 798; BM, I, 152
1545	Muhammed b. Avdî	İşbîliye	476 (1083)'da hayatta		Hadis		T, II, 63
1546	Muhammed b. Bâsse	Ünde, 456 (1064)	İşbîliye, 515 (1121)	Belensiye	Kıraat		S, III, 835; BM, I, 90
1547	Muhammed b. Bedr	Şezûne, 316 (927)			Dinî ilimler	İmam	S, II, 733
1548	Muhammed b. Behlûl	Batalyevs	460 (1068)'da hayatta		Dil		T, II, 58
1549	Muhammed b. Bekir, İbnü'l-Harrâr	Kurtuba, 324 (935)			Hadis		S, II, 704
1550	Muhammed b. Bullînuh, el-Gâzî	Batalyevs	Kurtuba		Kıraat		T, II, 45
1551	Muhammed b. Cafer, eş-Şarkî	Doğu Endülüs	513 (1119)		Kıraat		T, II, 89
1552	Muhammed b. Cehver	Kurtuba, 391 (1001)	Şeltîş, 462 (1070)		Dinî ilimler		S, III, 800

1553	Muhammed b. Cümâhir	Tuleytula	Tuleytula, 424 (1032)	Meşrik	Dinî ilimler	Şûrâ	S, II, 754
1554	Muhammed b. Ebân				Dinî ilimler		CM, I, 79
1555	Muhammed b. Ebân, İbnü's-Serrâc	Şezûne	440 (1048)		Kelâm		S, III, 781
1556	Muhammed b. Ebû Âmir	Cezîretülhadrâ	Medînetüssâlim, 392 (1002)	Kurtuba	Hadis, dil	Hâcib	CM, I, 131; BM, I, 152
1557	Muhammed b. Ebû Saîd	Kayrevan	Meriyye		Dinî ilimler, dil		S, III, 871
1558	Muhammed b. Ebû Saîd	Sarakusta	İskenderiye	Bağdat	Dinî ilimler		T, II, 114
1559	Muhammed b. Ebû Sufra	Meriyye	420 (1029)'den önce		Fıkıh		CM, I, 108; S, II, 751; BM, I, 114
1560	Muhammed b. Ebû'l-Âfiye		509 (1115)		Dil, kıraat	İşbîliye Ulu Camii imamı	S, III, 832
1561	Muhammed b. Ebû'l-Hiyâr	Kurtuba	Kurtuba, 529 (1135)		Fıkıh		T, II, 109
1562	Muhammed b. Ebû'l-Misk	Dâniye	491 (1098)'de hayatta		Kıraat		T, II, 74
1563	Muhammed b. Edhem	Ceyyân, 360 (970)?	427 (1035)		Dil, tarih		S, II, 758
1564	Muhammed b. Eymen	Kurtuba		Şâtibe	Dinî ilimler		T, II, 68
1565	Muhammed b. Eymen	Gırnâta			Kıraat, dil		T, II, 138
1566	Muhammed b. Eyyûb	Şâtibe	483 (1090)'te hayatta		Hadis		T, II, 69
1567	Muhammed b. Fazlullah	Kurtuba			Dil		T, II, 38
1568	Muhammed b. Ferec	Tuleytula	Fustât, 450 (1058)'den sonra	Kayrevan, Mısır, Mekke	Fıkıh, hadis		CM, I, 141; S, III, 791; BM, I, 159
1569	Muhammed b. Ferec	Bünt	540 (1145)'ta hayatta		Dinî ilimler	Kadı	T, II, 135
1570	Muhammed b. Ferec, İbn Semüre	Doğu Sınır	Gırnâta?, 535 (1140)'te hayatta	Gırnâta, Kurtuba	Kıraat		T, II, 119

1571	Muhammed b. Ferec, İbnü't-Tallâ'	Kurtuba, 404 (1014)	Kurtuba, 497 (1104)		Fıkıh	Şûrâ	S, III, 823; BM, I, 160
1572	Muhammed b. Fethûn	Sarakusta	Kurtuba		Dil		S, II, 758
1573	Muhammed b. Fütûh	Talebîre	Mâleka, 498 (1105)		Fıkıh	Gırnâta kadısı	S, III, 824
1574	Muhammed b. Fütûh	Meyûrka	Bağdat, 488 (1095)	İfrîkiye, Mısır, Suriye, Mekke, Irak	Hadis		S, III, 818; BM, I, 161
1575	Muhammed b. Gâlib				Kıraat		T, II, 70
1576	Muhammed b. Habîb	Gâfik	Gâfik, 459 (1067)	Kurtuba, Mısır, Mekke	Dinî ilimler	Gâfik kadısı	S, III, 794
1577	Muhammed b. Habîb	Şâtibe	Şâtibe, 528 (1134)	Meriyye	Hadis		S, III, 843
1578	Muhammed b. Habîb	Ceyyân	Kurtuba?		Kıraat		T, II, 80
1579	Muhammed b. Habîb	Mâleka		İşbîliye	Dinî ilimler	Mâleka Ulu Camii hatibi	T, II, 127
1580	Muhammed b. Hafs, İbnü'l-Ureyha	Kurtuba	Kurtuba, 429 (1037)		Fıkıh	Şûrâ	T, II, 48
1581	Muhammed b. Hakem				Dinî ilimler		CM, I, 113
1582	Muhammed b. Hakem	Sarakusta	Tilimsân, 538 (1143) civarı	Gırnâta	Dinî ilimler		T, II, 124
1583	Muhammed b. Halasa	Şezûne	Dâniye, 468 (1075)'de hayatta		Dil		T, II, 60
1584	Muhammed b. Halasa eş-Şezûnî	Şezûne?	400 (1010)'den sonra	Dâniye	Dil		CM, I, 97
1585	Muhammed b. Halef	Uriyûle	Mürsiye, 520 (1126)	Şâtibe	Hadis		S, III, 840; BM, I, 102
1586	Muhammed b. Halef	İşbîliye	494 (1101)'te hayatta		Hadis		T, II, 75
1587	Muhammed b. Halef	Belensiye, 428 (1036)	509 (1115)		Tarih		T, II, 85
1588	Muhammed b. Halef	Şâtibe			Kıraat		T, II, 91

1589	Muhammed b. Halef, el-İlbîrî	İlbîre, 457 (1065)	Kurtuba, 537 (1142)		Kelâm		T, II, 122
1590	Muhammed b. Halef, İbnü'l-Muhtesib	Ceyyân	532 (1137)'de hayatta	Kurtuba	Dinî ilimler		T, II, 116
1591	Muhammed b. Halef, İbnü'l-Mukrî	Kurtuba, 476 (1083)	Kurtuba, 533 (1138)		Kıraat	Ahkâm	S, III, 847
1592	Muhammed b. Halef, İbnü'l-Murâbit	Meriyye	Meriyye, 485 (1092)		Hadis	Meriyye kadısı	S, III, 815; BM, I, 101
1593	Muhammed b. Halef, İbnü's-Sekkât	Kurtuba, 395 (1005)	Dâniye, 485 (1092)		Hadis	Küvenke ve Kurtuba'da kadı	S, III, 816; BM, I, 102
1594	Muhammed b. Halef, İbnü's-Sevvele?	Medînetülferec, 336 (947)	400 (1010)	Tuleytula, Mısır	Dinî ilimler		S, II, 711
1595	Muhammed b. Halife	Kurtuba	Kurtuba, 392 (1002)	Mekke	Dinî ilimler		TUE, II, 137; CM, I, 96
1596	Muhammed b. Halîfe				Kıraat		T, II, 92
1597	Muhammed b. Hamîs		İşbîliye, 503 (1110)		Tasavvuf		BM, I, 104
1598	Muhammed b. Hasan			Mısır	Kıraat		T, II, 57
1599	Muhammed b. Hasan	Gırnâta			Dinî ilimler		T, II, 77
1600	Muhammed b. Hasan	Dâniye	536 (1141)		Fıkıh		BM, I, 98
1601	Muhammed b. Hasan el-Vâris er-Râzî	Rey?	Endülüs, 450 (1058)	Mısır, İsfahan, Endülüs	Dinî ilimler		CM, I, 90
1602	Muhammed b. Hasan, el-Beleğî	Meriyye	515 (1121)	Suriye	Dinî ilimler		S, III, 834
1603	Muhammed b. Hasan, İbnü'l-Kettânî	Kurtuba	Sarakusta?, 420 (1029) civarı		Tıp, mantık		CM, I, 88; T, I, 44
1604	Muhammed b. Hasan, İbnü'l-Mu'allâ	332 (943)		Meşrik	Hadis	Meriyye Ulu Camii imamı SS	S, II, 739
1605	Muhammed b. Haşhâş	Kurtuba			Dil, fıkıh	Şurta	T, II, 42
1606	Muhammed b. Hâşim		Kurtuba, 401 (1011)		Dinî ilimler	Batalyevs kadısı	S, III, 1005

1607	Muhammed b. Hattâb	İşbîliye	419 (1028)'da hayatta		Hadis		S, II, 749
1608	Muhammed b. Hattâb	Kurtuba			Dil		T, II, 36
1609	Muhammed b. Haydere	Şâtibe, 463 (1071)	Kurtuba, 505 (1111)		Hadis		S, III, 828; BM, I, 100
1610	Muhammed b. Hazrec	işbîliye	419 (1028)		Dinî ilimler		S, II, 749
1611	Muhammed b. Hîre	Tuleytula	460 (1068)'da hayatta		Matematik		T, II, 59
1612	Muhammed b. Hîre, İbn Ebû'l-Âfiye	Meriyye	Kurtuba?, 478 (1085)		Fıkıh	Şûrâ	S, III, 811
1613	Muhammed b. Hişâm	Mâleka			Dinî ilimler		T, II, 136
1614	Muhammed b. Hişâm	393 (1003)	481 (1088)		Fıkıh, dil		BM, I, 181
1615	Muhammed b. Hişâm, İbn Ebû Cemre	Mürsiye	Mürsiye, 536 (1141)?	Kurtuba	Fıkıh	Gırnâta kadısı	S, III, 845; BM, I, 181
1616	Muhammed b. Hüseyin	Turtûşe	Sarakusta?, 508 (1114)'de hayatta		İlm-i tabir		T, II, 84
1617	Muhammed b. Hüseyin	Ünde	Ünde, 535 (1140)	İşbîliye, Gırnâta, Tilimsân	Fıkıh	Ahkam, kadı, imam ve hatip	T, II, 119
1618	Muhammed b. Hüseyin		529 (1135)		Fıkıh		BM, I, 98
1619	Muhammed b. Hüseyin	Mağrib, 300 (911)	Kurtuba, 394 (1004)		Tarih	Şurta	TUE, II, 153
1620	Muhammed b. Hüseyin, İbn Rullân	Belensiye	470 (1077)		Dil, kıraat		T, II, 59
1621	Muhammed b. Hüseyin, İbnü'l-Hannât	Dâniye	514 (1120)		Fıkıh		T, II, 91
1622	Muhammed b. Hüseyin, İhdâ Aşrete	Meriyye, 456 (1064)	Meriyye, 532 (1137)	Kurtuba	Hadis		S, III, 845; BM, I, 97
1623	Muhammed b. İbrahim	Tuleytula	400 (1010) civarı	Meşrik	Dinî ilimler		S, II, 720; T, I, 35
1624	Muhammed b. İbrahim	Beccâne		Kurtuba, Mısır	Dinî ilimler		S, II, 742
1625	Muhammed b. İbrahim	Tuleytula	453 (1061)	Mekke	Dinî ilimler		S, III, 789
1626	Muhammed b. İbrahim	Ceyyân	485 (1092)		Dinî ilimler	Ceyyân kadısı	S, III, 816; BM, I, 81

1627	Muhammed b. İbrahim	Tuleytula	Bâce, 481 (1088)'de hayatta	Mısır, İskenderiye, Mekke	Hadis		S, III, 820
1628	Muhammed b. İbrahim	Tutûle, 443 (1051)	Uriyûle, 507 (1113)	Sarakusta, İskenderiye, Mekke	Dinî ilimler		S, III, 830
1629	Muhammed b. İbrahim	(1054)	532 (1137)	İşbîliye	Dinî ilimler	Hatip	S, III, 846
1630	Muhammed b. İbrahim	Meriyye	Merrâkûş, 536 (1141)	Kurtuba	Dinî ilimler	Şûrâ, Mürsiye kadısı	S, III, 849
1631	Muhammed b. İbrahim		536 (1141)		Fıkıh, hadis		BM, I, 82
1632	Muhammed b. İbrahim	Kurtuba	Kurtuba, 391 (1001)		Hadis	Vakıf	TUE, II, 136
1633	Muhammed b. İbrahim		399 (1009)	Meşrik	Dinî ilimler		S, II, 711
1634	Muhammed b. İbrahim	Ceyyân	435 (1043)	Meriyye	Dinî ilimler	Ceyyân kadısı	S, III, 1003
1635	Muhammed b. İbrahim	Veşka	Sarakusta?, 490 (1097)'dan sonra		Dil		T, II, 74
1636	Muhammed b. İbrahim	Dâniye	529 (1135)'da hayatta		Fıkıh		T, II, 110
1637	Muhammed b. İbrahim	Kurtuba	538 (1143)'de hayatta		Dinî ilimler		T, II, 125
1638	Muhammed b. İbrahim, el-İlbîrî	İlbîre	390 (1000)'dan sonra	Mısır	Kıraat	Tuleytula Ulu Camii imamı	T, II, 32
1639	Muhammed b. İbrahim, İbn Ebû Habbe	Kurtuba	444 (1052)		Dinî ilimler, tarih		S, III, 782
1640	Muhammed b. İbrahim, İbn Ebû Karâmid				Hadis		CM, I, 78; BM, I, 81
1641	Muhammed b. İbrahim, İbn Ebû Mukni'	İşbîliye	426 (1035)		Dinî ilimler		S, II, 757
1642	Muhammed b. İbrahim, İbn Şuayb	Meriyye	481 (1088)'de hayatta	Kurtuba	Kıraat		T, II, 67
1643	Muhammed b. İbrahim, İbn Şukkalleyl	Tuleytula, 380 (990)	Talebîre, 455 (1063)	Mısır, Mekke	Hadis, fıkıh		S, III, 792; BM, I, 82

1644	Muhammed b. İbrahim, İbn Ziryâb	Derevka	Belensiye, 522 (1128)		Dinî ilimler		T, II, 105
1645	Muhammed b. İbrahim, İbnü'l-Emîn	Tuleytula	Kurtuba?, 539 (1144)		Matematik, mesâha, ferâiz		T, II, 126
1646	Muhammed b. İbrahim, İbnü'l-Meşküyâlî?	Tuleytula, 312 (923)	Tuleytula, 400 (1010)	Kurtuba, Kayrevan, İskenderiye, Mısır, Mekke	Fıkıh		S, II, 712
1647	Muhammed b. İbrahim, İbnü's-Sannâ'	Belensiye	508 (1114)		Kıraat		T, II, 84
1648	Muhammed b. İdris	Gırnâta	529 (1135)		Fıkıh, hadis		T, II, 108
1649	Muhammed b. İsa	Besta, 317 (928)	Kurtuba, 396 (1006)		Hadis		S, II, 704
1650	Muhammed b. İsa	Tutîle	400 (1010)	Mısır, Mekke	Fıkıh	Kadı	S, II, 715
1651	Muhammed b. İsa	Tuleytula, 334 (945)		Meşrik	Zühd		S, II, 759
1652	Muhammed b. İsa	Kurtuba			Dil		S, II, 762
1653	Muhammed b. İsa	Kurtuba, 349 (960)	İşbîliye?, 445 (1053)		Dinî ilimler		S, III, 783
1654	Muhammed b. İsa	Tuleytula	448 (1056)		Fıkıh		S, III, 786
1655	Muhammed b. İsa	Tuleytula, 422 (1031)	İşbîliye, 485 (1092)		Kıraat		S, III, 815; BM, I, 145
1656	Muhammed b. İsa	Yukarı Sınır, 454 (1062)	Dımaşk?, 512 (1118)		Kıraat		T, II, 87
1657	Muhammed b. İsa	Tutîle	Fâs?, 529 (1135)		Fıkıh		T, II, 109
1658	Muhammed b. İsa	Mürsiye	İşbîliye?, 529 (1135)'da hayatta	Kurtuba	Dinî ilimler		T, II, 110
1659	Muhammed b. İsa	Kurtuba			Dinî ilimler	Şûrâ	T, II, 111
1660	Muhammed b. İsa, Enderâşî	(931)			Dinî ilimler		S, II, 706
1661	Muhammed b. İshâk				Tasavvuf		CM, I, 82
1662	Muhammed b. İshâk el-Mühellebî						

1663	Muhammed b. İsmail		İşbîliye, 433 (1041)		Fıkıh	İşbîliye kadısı	S, II, 765
1664	Muhammed b. İsmail	Sarakusta, 381 (991)	453 (1061)	Kayrevan, Mekke	Hadis		S, III, 788
1665	Muhammed b. İsmail	Sarakusta		Kayrevan	Dinî ilimler	Sarakusta kadısı	T, II, 43
1666	Muhammed b. İsmail	Dâniye	543 (1148)		Dinî ilimler		T, II, 140
1667	Muhammed b. İsmail	Reyyu	394 (1004)	Mısır	Hadis	İmam	TUE, II, 142
1668	Muhammed b. İsmail, İbn Fürtiş	Sarakusta	Gırnâta?, 530 (1136)'dan sonra		Dinî ilimler	Ahkam	T, II, 112
1669	Muhammed b. İsmail, Zincânî	İşbîliye	Merrâküş, 529 (1135)	Kurtuba	Fıkıh	Müftü	S, III, 843
1670	Muhammed b. İyâz	Ünde			Fıkıh		T, II, 41
1671	Muhammed b. Kâsım	Beccâne	442 (1050)	Kurtuba, Meşrik	Kıraat		S, III, 782; BM, I, 163
1672	Muhammed b. Kâsım	Tuleytula	466 (1073)		Fıkıh	Şûrâ	S, III, 802
1673	Muhammed b. Kâsım	Tuleytula	472 (1079)		Fıkıh		S, III, 807
1674	Muhammed b. Kâsım	Batalyevs			Fıkıh	Batalyevs kadısı	S, III, 824
1675	Muhammed b. Kâsım	Kayrevan	Meriyeye, 428 (1036)	Mısır	Kıraat, hadis		S, III, 864
1676	Muhammed b. Kâsım, el-Câletî	Kurtuba, 336 (947)	Medînetüzzehrâ, 403 (1013)	Kayrevan, Mekke	Dinî ilimler	Şûrâ, Medînetüzzehrâ Ulu Camii imam ve hatibi	S, II, 718; BM, I, 162
1677	Muhammed b. Kaysar	Kurtuba	536 (1141)		Dinî ilimler		T, II, 121
1678	Muhammed b. Mahbûb	Tuleytula	480 (1087)'den sonra		Dil		T, II, 67
1679	Muhammed b. Ma'n		484 (1091)		Dinî ilimler		T, II, 69
1680	Muhammed b. Mekkî	Kurtuba, 414 (1023)	474 (1081)		Dinî ilimler	Şurta, Çarşı-Pazar ahkâmı, Vakıf	S, III, 808

1681	Muhammed b. Mervân	İşbîliye	Talebîre, 422 (1031)	Kurtuba	Fıkıh, hadis	Şûrâ	S, II, 752
1682	Muhammed b. Mervân, İbnü'ş-Şekkâk	Kurtuba	432 (1040)		Dil, matematik		S, II, 764
1683	Muhammed b. Mesûd	Meriyye	510 (1116)'dan sonra		Hadis		T, II, 86
1684	Muhammed b. Mesûd	Şentemeriyetü şşark	Mürsiye		Hadis		T, II, 103
1685	Muhammed b. Mesûd, İbn Ebû'l-Hisâl	Şekûre, 465 (1072)	Kurtuba, 540 (1145)		Dinî ilimler, dil		S, III, 854; BM, I, 170
1686	Muhammed b. Mevhib, el-Kabrî	Kurtuba	400 (1010) civarı	Kayrevan	Fıkıh		CM, I, 150; S, II, 728; BM, I, 169
1687	Muhammed b. Meymûn	Sarakusta			Dil		T, II, 62
1688	Muhammed b. Meysûr, Nehhâs	Kurtuba, 324 (935)	404 (1014)	Meşrik	Dinî ilimler		S, II, 720
1689	Muhammed b. Muâfî	Ceyyân	Sarakusta, 410 (1019)	Kurtuba, Mısır, Mekke	Kıraat		S, II, 736
1690	Muhammed b. Muğâvir	Şâtibe	536 (1141)	İşbîliye, Mürsiye	Fıkıh	Şûrâ	T, II, 121
1691	Muhammed b. Muğîre	Kurtuba, 349 (960)	İşbîliye, 425 (1034)	Kayrevan, Mekke	Hadis, fıkıh		S, II, 755
1692	Muhammed b. Muğîs	Tuleytula	444 (1052)	Kurtuba	Fıkıh		S, III, 783
1693	Muhammed b. Muğîs	Kurtuba, 424 (1032)	Kurtuba, 451 (1059)		Fıkıh		S, III, 786
1694	Muhammed b. Muhammed	Kurtuba	406 (1015)		Dinî ilimler		S, II, 729
1695	Muhammed b. Muhammed	Kurtuba, 320 (931)	390 (1000)		Hadis		S, II, 730
1696	Muhammed b. Muhammed	İşbîliye	Meriyye?, 440 (1048)'tan sonra		Dinî ilimler	Meriyye kadısı	S, III, 791; BM, I, 67
1697	Muhammed b. Muhammed	Kurtuba	477 (1084)		Dinî ilimler	Kurtuba Ulu Camii imamı SS	S, III, 810
1698	Muhammed b. Muhammed	Kurtuba	481 (1088)	Mısır, Mekke	Hadis, kıraat		S, III, 812

1699	Muhammed b. Muhammed	İşbiliye	484 (1091)'te hayatta		Fıkıh	Şûrâ	S, III, 815
1700	Muhammed b. Muhammed	Tuleytula	Tuleytula, 488 (1095)	Mısır, İskenderiye, Mekke	Hadis		S, III, 820
1701	Muhammed b. Muhammed	Kurtuba, 433 (1041)	Kurtuba, 511 (1117)		Dinî ilimler, dil		S, III, 833
1702	Muhammed b. Muhammed				Hadis		BM, I, 69
1703	Muhammed b. Muhammed		Kurtuba, 536 (1141)		Fıkıh		BM, I, 69
1704	Muhammed b. Muhammed, el-Ahmer		Kabre, 542 (1147)	Kurtuba	Fıkıh		S, III, 855
1705	Muhammed b. Muhammed, el-Kurkûbî	Meriyye	Meşrik, 512 (1118)		Dinî ilimler		T, II, 87
1706	Muhammed b. Muhammed, er-Rusâfî	Kurtuba	434 (1042)		Fıkıh		T, II, 50
1707	Muhammed b. Muhammed, Hazzâ	Kurtuba, 311 (922)	391 (1001)		Dinî ilimler		S, II, 702
1708	Muhammed b. Muhammed, İbn Ebü'l-Karâmîd	Kurtuba, 355 (966)	433 (1041)		Dinî ilimler	Medînetüssâlim kadısı, Kurtuda'da şurta	S, II, 763
1709	Muhammed b. Muhammed, İbn Münkerâl	Şâtibe	Şâtibe, 541 (1146)	Mürsiye	Dinî ilimler, dil, tarih		T, II, 138
1710	Muhammed b. Musa	Tuleytula		Kurtuba	Fıkıh		S, II, 744
1711	Muhammed b. Musa	Mürsiye	539 (1144)	İskenderiye, Mekke	Dinî ilimler	Şûrâ	S, III, 853
1712	Muhammed b. Musa			Dâniye	Dil, matematik, ferâiz		T, II, 76
1713	Muhammed b. Musa	Medînetüssâlim			Kıraat		T, II, 101
1714	Muhammed b. Musa	Veşka	İlş?, 530 (1136)'dan önce			İlş Ulu Camii imam ve hatibi	T, II, 111
1715	Muhammed b. Musa, İbnü'l-Garrâb	Batalyevs	Batalyevs, 460 (1068)	Kurtuba	Dinî ilimler, dil, tarih		S, III, 795

1716	Muhammed b. Mübârek, el-Kallâs	Meriyye		Belensiye, Sarakusta, İşbiliye	Dinî ilimler		T, II, 77
1717	Muhammed b. Mübârek, İbnü'l-Habbâz	Sarakusta	483 (1090)		Dil, tarih		T, II, 69
1718	Muhammed b. Mübârek, İbnü's-Sâîğ	Dâniye	476 (1083)		Fıkıh		S, III, 810
1719	Muhammed b. Müferric	Batalyevs	Meriyye, 494 (1101)	Meşrik	Kıraat		S, III, 822
1720	Muhammed b. Müferric	Tanca	Endülüs, 536 (1141)	Sarakusta, Gırnâta	Dinî ilimler		T, II, 120
1721	Muhammed b. Mühâsır				Kıraat		T, II, 75
1722	Muhammed b. Mühelleb	İşbiliye			Kıraat		T, II, 56
1723	Muhammed b. Münahhel, el-Haddâd	Şâtibe			Hadis		T, II, 102
1724	Muhammed b. Nasr			Kayrevan	Dinî ilimler		T, II, 38
1725	Muhammed b. Necâh	Kurtuba, 455 (1063)	Kurtuba, 532 (1137)		Fıkıh	Ahkâm	S, III, 846; BM, I, 172
1726	Muhammed b. Ni'me	Kayrevan	Meriyye, 481 (1088) veya 482 (1089)		Dinî ilimler		S, III, 871
1727	Muhammed b. Numan, İbn Ebû Saîd	Kurtuba	Mâleka		Kıraat	İmam	S, II, 734
1728	Muhammed b. Osman	Sarakusta	425 (1034)'te hayatta		Fıkıh	Sarakusta kadısı	T, II, 47
1729	Muhammed b. Osman	Vâdilhicâre	519 (1125)'da hayatta		Hadis		T, II, 99
1730	Muhammed b. Ömer	Kurtuba	Kurtuba, 425 (1034)		Kıraat	Kur'ân hocası	S, II, 757
1731	Muhammed b. Ömer	Tuleytula	471 (1078)		Zühd		S, III, 806
1732	Muhammed b. Ömer	Beccâne	471 (1078) veya 472 (1079)		Dinî ilimler	Beccâne kadısı	S, III, 807

1733	Muhammed b. Ömer	İşbîliye	Sebte, 501 (1108)	Meşrik	Dil		S, III, 827
1734	Muhammed b. Ömer		472 (1079)'de hayatta		Dinî ilimler		T, II, 60
1735	Muhammed b. Ömer	İşbîliye	Sebte, 501 (1108)	Kurtuba, Bağdat, Sur, Mekke	Dil		T, II, 81
1736	Muhammed b. Ömer	Cezîretülhadrâ			Kıraat		T, II, 118
1737	Muhammed b. Ömer	Üşbûne		İşbîliye	Dinî ilimler		T, II, 129
1738	Muhammed b. Ömer, İbn Bürğûs		444 (1052)		Matematik		T, II, 52
1739	Muhammed b. Ömer, İbn Ebû Hafs	İşbîliye, 375 (985)	459 (1067)		Dinî ilimler, dil, tarih		S, III, 795
1740	Muhammed b. Ömer, İbn Ebü'l-Asâfir	Ceyyân, 410 (1019)	504 (1110)	Kurtuba, Mısır	Fıkıh	Şûrâ	S, III, 827
1741	Muhammed b. Ömer, İbnü'l-Fahhâr	Kurtuba	Belensiye, 419 (1028)	Mekke, Medine	Fıkıh		S, II, 746
1742	Muhammed b. Ömer, İbnü'l-Kabbâb	Belensiye	530 (1136)'dan sonra	Kurtuba	Dinî ilimler		T, II, 113
1743	Muhammed b. Rebî'a	Belensiye	487 (1094)		Fıkıh	Şûrâ	S, III, 818
1744	Muhammed b. Reşîk, Serrâc	Kurtuba		Mısır	Hadis, kıraat		S, II, 729
1745	Muhammed b. Rıza	Tuleytula	423 (1031)'te hayatta		Fıkıh		T, II, 46
1746	Muhammed b. Rızk	Meriyye			Dinî ilimler		T, II, 108
1747	Muhammed b. Saâde, İbn Kadîm	Belensiye	531 (1136) civarı		Dinî ilimler		T, II, 116
1748	Muhammed b. Sâbık	Tuleytula	396 (1006)		Fıkıh		S, II, 705
1749	Muhammed b. Sâbit	İşbîliye	435 (1043)		Fıkıh		S, II, 769
1750	Muhammed b. Sa'd	Dâniye	516 (1122)'da hayatta		Tıp		T, II, 92
1751	Muhammed b. Sa'd, İbnü'l-Kudra	Belensiye			Dinî ilimler		T, II, 52
1752	Muhammed b. Sa'dûn	Meyûrka		Bağdat	Hadis		S, III, 823

1753	Muhammed b. Sa'dûn	Bâce, 322 (933)	Batalyevs, 392 (1002)	Kurtuba, Mısır, Mekke	Hadis, tefsir		TUE, II, 138
1754	Muhammed b. Saïd				Hadis		CM, I, 105
1755	Muhammed b. Saïd	Kurtuba	403 (1013)		Dinî ilimler		S, II, 717
1756	Muhammed b. Saïd	Leble	418 (1027)'de Endülüs'ten ayrılmış	İşbiliye, Kurtuba, Kayrevan, Mısır, Hicaz	Dinî ilimler		S, II, 751
1757	Muhammed b. Saïd	Kurtuba, 335 (946)	Kurtuba, 429 (1037)		Hadis, kıraat		S, II, 760
1758	Muhammed b. Saïd	Kurtuba	454 (1062)		Fıkıh	Müftü	S, III, 789
1759	Muhammed b. Saïd	Gırnâta		Kurtuba	Dinî ilimler	Kadı	T, II, 51
1760	Muhammed b. Saïd	Meyûrka	452 (1060)'de hayatta	Kayrevan, Mekke	Fıkıh		T, II, 56
1761	Muhammed b. Saïd	Sarakusta		Mısır	Matematik		T, II, 57
1762	Muhammed b. Saïd	Gırnâta	524 (1130)'te hayatta		Dinî ilimler	Ahkam, kadı	T, II, 107
1763	Muhammed b. Saïd		400 (1010)'den sonra		Hadis		BM, I, 110
1764	Muhammed b. Saïd et-Takarünnî				Dil		CM, I, 105
1765	Muhammed b. Saïd, İbnü'n-Nâsır	Kurtuba		Meşrik	Dinî ilimler	İmam	S, II, 704
1766	Muhammed b. Saïd, İbnü't-Tahhân	Kurtuba		Meşrik	Dinî ilimler		S, II, 735
1767	Muhammed b. Süleyman	Sarakusta	Meriyye?		Kıraat, matematik, ferâiz		T, II, 136
1768	Muhammed b. Süleyman	İşbiliye	419 (1028)	Kurtuba	Dinî ilimler		S, II, 750
1769	Muhammed b. Süleyman	Mâleka, 417 (1026)	Mâleka, 500 (1107)	Kurtuba	Fıkıh, hadis	Mâleka kadısı	S, III, 825; BM, I, 108
1770	Muhammed b. Süleyman, el-Büntî	Belensiye	Meriyye, 536 (1141)	Kurtuba	Hadis		S, III, 848; BM, I, 109
1771	Muhammed b. Süleyman, İbn Uhti Gânim	Mâleka, 473 (1080)	525 (1131)		Dinî ilimler, dil		S, III, 842; BM, I, 108

1772	Muhammed b. Süleyman, İbnü'l-Hannât					Dil		CM, I, 101
1773	Muhammed b. Süleyman, Miknâsî		501 (1108)			Kıraat		S, III, 826
1774	Muhammed b. Şücâ	Meşrik	Endülüs, 430 (1038)'da hayatta	Mısır		Tasavvuf		S, III, 863; BM, I, 113
1775	Muhammed b. Şücâ'					Tasavvuf		CM, I, 106
1776	Muhammed b. Şüreyh	İşbiliye, 392 (1002)	476 (1083)	Mısır, Mekke		Hadis, kıraat		S, III, 809; BM, I, 112
1777	Muhammed b. Tâhir	Dâniye	Bağdat, 519 (1125)			Dinî ilimler		T, II, 95
1778	Muhammed b. Taif		400 (1010) civarı			Dil		CM, I, 108
1779	Muhammed b. Temmâm	Tuleytula	400 (1010)	Meşrik		Fıkıh		S, II, 716
1780	Muhammed b. Ubeydullah	İşbiliye, 330 (941)	424 (1032)	Kurtuba		Dinî ilimler		S, II, 756
1781	Muhammed b. Ubeydullah	Yâbüre		Mekke		Dinî ilimler		T, II, 68
1782	Muhammed b. Ubeydullah	Şükar	Belensiye, 487 (1094)			Fıkıh		T, II, 73
1783	Muhammed b. Ubeydullah	Belensiye	539 (1144)'da hayatta	İskenderiye		Fıkıh	Şûrâ	T, II, 126
1784	Muhammed b. Ubeydullah, İbnü'l-Hassûn	Mâleka	519 (1125)			Dinî ilimler	Mâleka ve Gırnâta'da kadı	T, II, 97
1785	Muhammed b. Vâcib	Belensiye, 446 (1054)	519 (1125)	Sarakusta		Hadis, fıkıh	Belensiye kadısı	S, III, 838; BM, I, 179
1786	Muhammed b. Vehb	Kal'atü Rebâh	Tuleytula, 461 (1069)	Tuleytula		Fıkıh	Kal'atü Rebâh kadısı	S, III, 797
1787	Muhammed b. Vehb	Tuleytula				Hadis, fıkıh		S, III, 797
1788	Muhammed b. Vehb	Meriyye				Dil		T, II, 44
1789	Muhammed b. Vehb	Şentemeriyyetü şşark	433 (1041)			Dinî ilimler		T, II, 49
1790	Muhammed b. Vehb, Nüh	Sarakusta	458 (1066)			Fıkıh		T, II, 58

1791	Muhammed b. Vehb, Nüh	Sarakusta	Şükar, 518 (1124)		Fıkıh		T, II, 94
1792	Muhammed b. Velîd	Mâleka	Mekke, 452 (1060)'den önce	Mekke	Dinî ilimler		S, III, 788
1793	Muhammed b. Velîd	Kurtuba	460 (1068)		Dil		S, III, 796
1794	Muhammed b. Velîd, İbn Ebû Rendeka	Turtûşe	İskenderiye, 520 (1126)	Mekke, Bağdat, Basra, Suriye, İskenderiye	Fıkıh, hadis		S, III, 838; BM, I, 175
1795	Muhammed b. Yahya				Dinî ilimler		CM, I, 161
1796	Muhammed b. Yahyâ	Kurtuba	Kurtuba, 414 (1023)		Dinî ilimler	Şurta	S, II, 738
1797	Muhammed b. Yahyâ	Kurtuba	Mekke, 450 (1058)'den sonra		Hadis		S, III, 793
1798	Muhammed b. Yahyâ	Sarakusta, 390 (1000)	480 (1087)		Dinî ilimler	Sarakusta kadısı	S, III, 804
1799	Muhammed b. Yahyâ	Sarakusta		Mısır	Hadis		S, III, 808
1800	Muhammed b. Yahyâ	Üşbûne	Tuleytula?, 501 (1108) veya 502 (1109)	Mısır	Kıraat, dil		S, III, 821
1801	Muhammed b. Yahyâ	Mürsiye	Mürsiye, 511 (1117)	Meriyye	Fıkıh	Şûrâ	S, III, 832
1802	Muhammed b. Yahyâ	Medînetülferec	398 (1008)		Hadis		T, II, 34
1803	Muhammed b. Yahyâ	Sarakusta			Fıkıh	Şûrâ	T, II, 49
1804	Muhammed b. Yahyâ	Mürsiye	536 (1141)		Fıkıh	Ahkam	T, II, 120
1805	Muhammed b. Yahyâ	İşbiliye	543 (1148)		Dil		T, II, 140
1806	Muhammed b. Yahyâ	Kurtuba, 299 (910)	Kurtuba, 394 (1004)	Mısır, Mekke, Kudüs, Remle	Hadis	kâdîlcemâası ve Ulu Camii imamı	TUE, II, 139

1807	Muhammed b. Yahyâ, İbn Belc	Tuleytula	429 (1037)		Fıkıh		S, II, 762
1808	Muhammed b. Yahyâ, İbn Semâ'a	Sarakusta	472 (1079)		Dinî ilimler	Hatip	S, III, 806
1809	Muhammed b. Yahyâ, İbnü'l-Ferrâ	Meriyye	Kütende, 514 (1120)	Belensiye	Fıkıh	Meriyye kadısı	S, III, 834; BM, I, 188
1810	Muhammed b. Yahyâ, İbnü'l-Haffâriye		411 (1020)		Dinî ilimler	Kurtuba'da şurta, çeşitli yerlerde kadı	S, II, 740
1811	Muhammed b. Yahyâ, İbnü'l-Hazzâ	Kurtuba, 347 (958)	Sarakusta, 416 (1025)	Kayrevan, Mısır, Mekke, Medine, Dimyat	Fıkıh, hadis	Kurtuba'da şûrâ, İşbiliye ve Beccâne'de kadı	S, II, 740; BM, I, 188
1812	Muhammed b. Yahyâ, İbnü'l-Mellâh	Kurtuba, 313 (924)	391 (1001)	Tuleytula	Dinî ilimler		S, II, 702
1813	Muhammed b. Yahyâ, İbnü'r-Rekanye	Meriyye			Fıkıh		T, II, 70
1814	Muhammed b. Yebkâ	Tuleytula	Meriyye, 402 (1012)'de hayatta	Meşrik	Eczacılık		S, II, 719
1815	Muhammed b. Yebkâ	Meriyye	481 (1088)		Fıkıh		S, III, 812
1816	Muhammed b. Ye'îş	Tuleytula, 322 (933)	391 (1001)		Fıkıh		TUE, II, 137
1817	Muhammed b. Yezîd	Mürsiye			Fıkıh		T, II, 128
1818	Muhammed b. Yezîd	Batalyevs	390 (1000)		Dinî ilimler	Batalyevs Ulu Camii imam ve hatibi	TUE, II, 136
1819	Muhammed b. Yunus	Kurtuba, 367 (977)	418 (1027)		Dinî ilimler	Şurta	S, II, 744
1820	Muhammed b. Yûnus	Vâdilhicâre	Batalyevs, 462 (1070) veya 463 (1071)		Dil		S, III, 801
1821	Muhammed b. Yûsuf	Kurtuba, 379 (989)		Mısır	Kıraat		S, II, 730

1822	Muhammed b. Yûsuf	Kurtuba		Mekke	Dinî ilimler		S, II, 759
1823	Muhammed b. Yûsuf	Kurtuba, 350 (961)'den sonra	Kurtuba, 429 (1037)	Mısır	Kıraat	Kur'ân hocası	S, II, 761
1824	Muhammed b. Yûsuf	Sarakusta	Kurtuba, 538 (1143)	İşbîliye	Dil		S, III, 853
1825	Muhammed b. Yûsuf	Şâtibe	490 (1097) civarı	Mekke	Dinî ilimler		T, II, 73
1826	Muhammed b. Yûsuf	Tuleytula	Meriyye, 500 (1107)'den önce		Dinî ilimler		T, II, 78
1827	Muhammed b. Yûsuf	Şentemeriyyetü lgarb	500 (1107)'den sonra		Dil		T, II, 80
1828	Muhammed b. Yûsuf	Meriyye	Meriyye, 502 (1109)		Fıkıh	Meriyye kadısı	T, II, 82
1829	Muhammed b. Yûsuf	Lârîde	Uriyûle?, 525 (1131)'te hayatta		Kıraat		T, II, 107
1830	Muhammed b. Yûsuf, İbn Mervencûlûş	Sarakusta	519 (1125)		Hadis, fıkıh		T, II, 98; BM, I, 183
1831	Muhammed b. Yümn	Mekkâde	406 (1015)'dan sonra	Kayrevan, Mısır	Dinî ilimler	Mekkâde Camii hatibi	S, II, 727
1832	Muhammed b. Zekeriya, İbnü'l-İffîlî?	Kurtuba			Hadis		S, II, 721
1833	Muhammed b. Ahmed	Meriyye		Mürsiye, İşbîliye	Dinî ilimler	Meriyye Ulu Camii imam ve hatibi	T, II, 135
1834	Muhammed İbnü'd-Debbâğ	Vâdilhicâre			Dil		T, II, 64
1835	Muhammed İbnü'l-Attâr				Fıkıh	Şûrâ	CM, I, 133
1836	Muhammed Ömer b. Abdülvâris, Hâlû's-şerefi	Kurtuba, 317 (928)	409 (1018)		Dinî ilimler		S, II, 732
1837	Muhtâr b. Abdurrahman	Kurtuba, 393 (1003)	Kurtuba, 435 (1043)		Dinî ilimler	Meriyye kadısı	S, III, 901

1838	Musa b. Abdurrahman	Şâtibe, 444 (1052)	519 (1125)		Fıkıh, hadis	Müftü	S, III, 880; BM, II, 606
1839	Musa b. Abdurrahman, İbn Cevşen	Tuleytula	448 (1056)		Dinî ilimler		S, III, 879
1840	Musa b. Abdussamed	Kurtuba, 466 (1073)	Kurtuba, 518 (1124)		Fıkıh	Ahkam ve şûrâ	S, III, 880; T, II, 405
1841	Musa b. Abdülmelik	Mürsiye		Kurtuba	Dinî ilimler		T, II, 399
1842	Musa b. Ahmed	Mürsiye	Meriyye, 448 (1056)		Dinî ilimler	Meriyye kadısı	T, II, 400
1843	Musa b. Ahmed, İbn Kuntüle	Mercîk	Mercîk, 507 (1113)	Kurtuba	Dinî ilimler	Hatip	T, II, 404
1844	Musa b. Halef	Veşka	445 (1053)'te hayatta	Kayrevan, Mekke	Dinî ilimler	Veşka kadısı	T, II, 400
1845	Musa b. Hâmid	Mısır?	Kurtuba, 397 (1007)'de hayatta		Dinî ilimler		S, III, 883
1846	Musa b. Hamis	Sarakusta	Belensiye?, 520 (1126)'den önce		Kıraat		T, II, 406
1847	Musa b. Hammâd		535 (1140)		Fıkıh, hadis	Kadı	BM, II, 605
1848	Musa b. Harun	Veşka	490 (1097)'da hayatta	Dımaşk, Bağdat	Dinî ilimler		T, II, 402
1849	Musa b. Hüzeyl, İbn Ebû Abdussamed	Kurtuba, 394 (1004)	Kurtuba, 462 (1070)		Dinî ilimler		S, III, 879
1850	Musa b. İbrahim	Kurtuba	499 (1106)'da hayatta		Kıraat		T, II, 404
1851	Musa b. İsa, el-Menzilî	Belensiye	463 (1071)'te hayatta	Sarakusta	Hadis	Kadı	T, II, 402
1852	Musa b. Kâsım	Tuleytula	443 (1051)?		Dinî ilimler		S, III, 878
1853	Musa b. Muhammed	Mürsiye	512 (1118)'de hayatta	İskenderiye	Hadis		T, II, 407
1854	Musa b. Muhammed	Belensiye			Fıkıh	Kadı	T, II, 408
1855	Musa b. Muhammed	Kurtuba			Hadis		T, II, 408

1856	Musa b. Muhammed, İbnü'l-Vekkâb	İşbîliye, 391 (1001)	Meriyeye, 430 (1038)'dan sonra	Meşrik	İlm-i tabir		S, III, 878
1857	Musa b. Nâm	Leble			Fıkıh	Kadı	T, II, 408
1858	Musa b. Ömer	Kurtuba			Dinî ilimler		T, II, 409
1859	Musa b. Saâde	Mürsiye	522 (1128)'de hayatta	İskenderiye	Hadis		T, II, 406
1860	Musa b. Seyyid	Cezîretülhadrâ	534 (1139)'te hayatta	Mekke	Hadis	Cezîretülhadrâ Ulu Camii imam ve hatibi	T, II, 408
1861	Musa b. Süleyman	Udve	Meriyeye, 494 (1101)		Kıraat, hadis		S, III, 884; BM, II, 605
1862	Musa b. Velîd	İşbîliye	427 (1035)'de hayatta	Mekke	Hadis		T, II, 400
1863	Musa b. Yahyâ	Cezîretülhadrâ	524 (1130)'te hayatta	Mekke	Hadis		T, II, 407
1864	Mus'ab b. Abdullah	Kurtuba	440 (1048) civarı		Hadis, fıkıh, tarih	Cezîretülhadrâ idaresi	CM, II, 563
1865	Mus'ab b. Abdullah	Kurtuba	440 (1048) civarı		Hadis, tarih	Cezîretülhadrâ kadısı	S, III, 904; BM, II, 631
1866	Mutarraf b. Abdurrahman	Kurtuba	440 (1048)		Dinî ilimler		S, III, 1003
1867	Mutarraf b. İsa	Gırnâta	İlbîre, 399 (1009)	Mekke	Hadis		S, III, 898
1868	Mutarraf b. Yasin	Şâtibe	481 (1088)		Dinî ilimler		S, III, 898
1869	Muvaffak b. Seyyid	Mağrib	İşbîliye?, 426 (1035)		Fıkıh		S, III, 913; BM, II, 634
1870	Muvaffak, Mevlâ Yûsuf b. İbrahim	Meriyeye	506 (1112)'da hayatta		Matematik, nücüm		T, II, 453
1871	Mübârek, Muhammed b. Amr'ın azatlısı	İşbîliye	429 (1037)	Mekke	Dinî ilimler		S, III, 913; BM, II, 633
1872	Mücâhid b. Ebû İzze	Gırnâta			Hadis		S, III, 909

1873	Müferric b. Abdullah	Kurtuba	Mekke, 452 (1060)'de hayatta	Mekke	Hadis		S, III, 893
1874	Müferric b. Abdullah	İşbiliye			Tıp		T, II, 439
1875	Müferric b. Fiyerru	Şenticâle	480 (1087) civarı		Dil, tarih		T, II, 439
1876	Müferric b. Halef, İbnü'l-Hassâr	Tuleytula			Fıkıh		S, III, 893
1877	Müferric b. Harrâz	Tuleytula	470 (1077)		Fıkıh		S, III, 894
1878	Müferric b. Muhammed	Kurtuba	438 (1046)'de hayatta		Hadis		S, III, 892
1879	Müferric b. Muhammed	Sarakusta	Sarakusta, 440 (1048)	Mısır	Hadis		S, III, 893
1880	Müferric b. Muhammed, el-Kubbeşî	Kurtuba	Kurtuba, 406 (1015)		Hadis		S, III, 892
1881	Müferric b. Ömer	Kurtuba	453 (1061)'te hayatta		Dinî ilimler		T, II, 438
1882	Müferric b. Yûnus	Vâdilhicâre	Kurtuba		Dinî ilimler	Müktib	S, III, 892
1883	Mühelleb b. Ahmed	Meriyye	436 (1044) veya 435 (1043)	Kurtuba, Kayrevan, Mekke	Dinî ilimler	Meriyye ve Mâleka'da kadı	S, III, 903
1884	Mühelleb b. Ahmed		420 (1029)'den sonra		Fıkıh, hadis		CM, II, 563; BM, II, 631
1885	Münzir b. Münzir	Medînetülferec , 340 (951)	423 (1032)	Kayrevan, Mısır, Mekke	Dinî ilimler		S, III, 900
1886	Müslim b. Ahmed	Kurtuba, 376 (986)	Kurtuba, 433 (1041)		Dil, dinî ilimler	İmam	S, III, 903
1887	Müzâhim b. İsa	Sarakusta	394 (1004)		Hadis		S, III, 899
1888	Müzeyn b. Cafer	Kurtuba, 358 (968)	441 (1049)		Hadis		S, III, 905; BM, II, 629
1889	Nâhid b. Arîb	Doğu Sınır	397 (1007)'de hayatta		Fıkıh		T, II, 466

1890	Nasr b. Abdullah, el-Medelînî	Kurtuba	407 (1016)		Dinî ilimler	Çeşitli yerlerde kadı	S, III, 914
1891	Nasr b. Abdülmelik	Endülüs		Nisabur, Cürcân			CM, II, 569; BM, II, 637
1892	Nasr b. Enes	Talebîre	416 (1025)	Tuleytula	Hadis		S, III, 914
1893	Nasr b. Hasan et-Tünküfî	Semerkand, 406 (1015)	Endülüs	Bağdat	Hadis		CM, II, 568; BM, II, 637
1894	Nasr b. Seyyid	Tuleytula	466 (1073)'da hayatta	Dâniye	Dinî ilimler		T, II, 459
1895	Necde b. Süleym	Kal'atü Rebâh	Tuleytula?, 475 (1082)'ten sonra	Dâniye	Kıraat		T, II, 467
1896	Ni'melhalef b. Abdullah	Turtûşe	422 (1031)'de hayatta	Mekke	Dinî ilimler		T, II, 467
1897	Nimelhalef b. Yûsuf	Tuleytula	393 (1003) veya 394 (1004)		Hadis		S, III, 921
1898	Osman b. Ahmed	Kurtuba	İşbîliye, 431 (1039)		Hadis		S, II, 590
1899	Osman b. Ali	Meyurka, 365 (975)	437 (1045)'de hayatta	İşbîliye, Irak	Hadis		S, II, 591
1900	Osman b. Düleym	Beccâne	434 (1042) civarı		Fıkıh		CM, II, 483; BM, II, 537
1901	Osman b. Düleym	Şezûne?	434 (1042)		Fıkıh		S, II, 591
1902	Osman b. Ebû Bekir, İbnü'z-Zâbit	Sefâkus	440 (1048) civarı	Irak, İfrikiye	Hadis		CM, II, 481; S, II, 595
1903	Osman b. Halef	Sarakusta	425 (1034)	Kurtuba, Mekke	Dinî ilimler		S, II, 590
1904	Osman b. İsa, İbn Erfa' Re'suhû	Tuleytula			Fıkıh	Talebîre kadısı	S, II, 591
1905	Osman b. Muhammed, İbnü'l-Hût	Tuleytula, 387 (997)	449 (1057)		Dinî ilimler		S, II, 594
1906	Osman b. Saîd, İbnü's-Sayrafî	Kurtuba, 371 (981)	Dâniye, 444 (1052)	İsticce, İlbîre, Beccâne, Sarakusta, Kayrevan, Mısır, Mekke	Kıraat, tefsir, hadis		CM, II, 483; S, II, 592; BM, II, 537

1907	Osman b. Yûsuf	Tuleytula	462 (1070)'de hayatta		Dinî ilimler		S, II, 594
1908	Ömer b. Abdullah	Medînetüzzehrâ			Dinî ilimler		BM, II, 533
1909	Ömer b. Ahmed	İşbiliye	449 (1057)	Kurtuba	Matematik, geometri, tıp		T, III, 296
1910	Ömer b. Ahmed, İbnü'l-Fasîh	Meriyye	507 (1113)	Dâniye	Hadis		S, II, 587
1911	Ömer b. Ali	Vâdilhicâre	397 (1007)'de hayatta	Mısır	Hadis		S, II, 576
1912	Ömer b. Ali	Gırnâta			Kıraat		T, III, 297
1913	Ömer b. Ebü'l-Feth	Dâniye	496 (1103)'da hayatta		Kıraat		T, III, 297
1914	Ömer b. Hasan	İşbiliye, 392 (1002)	460 (1068)	Mekke	Dinî ilimler		S, II, 585
1915	Ömer b. Hattâb	Batalyevs	Şerîş, 501 (1108)		Dil, hadis		T, III, 298
1916	Ömer b. Hayyân	Kurtuba	Müdevver, 474 (1081)		Dil, tarih, fıkıh, hadis		S, II, 586; BM, II, 531
1917	Ömer b. Hazm	İşbiliye, 360 (970)	447 (1055)	Kurtuba, Meşrik	Hadis		S, II, 579
1918	Ömer b. Hüseyin				Hadis		CM, II, 475
1919	Ömer b. Hüseyin	Kurtuba	401 (1011)		Hadis		S, II, 576
1920	Ömer b. İbrahim, et-Tâhertî		446 (1054)'da hayatta		Kıraat		T, III, 296
1921	Ömer b. İbrahim, İbn Ebû Hureyre	İşbiliye, 396 (1006)	456 (1064)		Matematik		S, II, 584
1922	Ömer b. İsmail	Şentemeriyyetülgarb	536 (1141)'da hayatta	Mekke	Kıraat		T, III, 298
1923	Ömer b. Lüb, İbnü'l-Hassâr	Batalyevs	420 (1029) civarı	Mısır	Hadis		T, III, 295
1924	Ömer b. Muhammed	Meriyye	Meriyye, 409 (1018)	Mekke	Dinî ilimler		S, II, 578

1925	Ömer b. Muhammed	Kurtuba	435 (1043)		Hadis		S, II, 579
1926	Ömer b. Muhammed	Tuleytula	449 (1057)		Fıkıh	Müftü	S, II, 581
1927	Ömer b. Muhammed	Belensiye	470 (1077) civarı	Mekke	Fıkıh, hadis	Belensiye kadısı	S, II, 586
1928	Ömer b. Muhammed	Kurtuba	454 (1062)		Fıkıh		T, III, 296
1929	Ömer b. Nümâre				Fıkıh		CM, II, 479; BM, II, 534
1930	Ömer b. Nümâre	Kurtuba	400 (1010) civarı		Dinî ilimler		S, II, 577
1931	Ömer b. Ömer	Tuleytula	Tuleytula, 476 (1083)	Kurtuba, İşbîliye	Dinî ilimler		S, II, 585
1932	Ömer b. Sehl	Tuleytula	442 (1050)'den sonra	Kurtuba, Mısır	Kıraat		S, II, 581
1933	Ömer b. Ubeydullah, Zehrâvî	Kurtuba, 370 (980)	Kurtuba, 454 (1062)	İşbîliye, İlbîre	Hadis		S, II, 582
1934	Râfî' b. Nasr	Sarakusta	435 (1043)		Fıkıh		S, I, 296
1935	Râşid b. İbrahim	Kurtuba	404 (1014)	Mekke	Fıkıh	Huttatü'r-red	S, I, 295
1936	Râziye, III. Abdurrahman'ın azatlısı		423 (1031)		Dinî ilimler		S, III, 994
1937	Rebî' b. Muhammed	Kurtuba	400 (1010)'den sonra		Hadis		S, I, 296
1938	Reyhâne	Meriyye?			Kıraat		BM, II, 732
1939	Rezîn b. Muâviye	Sarakusta	524 (1130)	Mekke	Hadis		S, I, 296; BM, I, 369
1940	Rifâa b. Ferec, İbnü's- Sadîni?	Kurtuba	413 (1022)		Hadis		S, I, 295
1941	Sâbit b. Abdullah	Sarakusta	Kurtuba, 514 (1120)		Fıkıh	Sarakusta kadısı	S, I, 205
1942	Sâbit b. Muhammed	İşbîliye, 338 (949)	426 (1035)	Kurtuba	Tarih		S, I, 204
1943	Sâbit b. Muhammed el- Cürcânî	Cürcân, 350 (961)	431 (1039)	Bağdat	Dil, mantık		CM, I, 284; S, I, 206
1944	Sa'd b. Halef	Kurtuba	Kurtuba, 542 (1147)		Kıraat	Kur'ân hocası	S, I, 361; T, IV, 71

1945	Sa'd b. Yûnus		440 (1048)		Dinî ilimler	Şâtibe kadısı	S, III, 1000
1946	Sâdık b. Halef	Tuleytula	470 (1077)'ten sonra	Mekke, Kudûs	Hadis		S, I, 373
1947	Sa'dûn b. Mesûd	Leble	Mâleka?, 520 (1126) civarı		Dil, fıkıh	Leble kadısı	T, IV, 99
1948	Sa'dûn b. Muhammed	İşbîliye	Mekke, 435 (1043)	Mekke	Fıkıh, hadis		S, I, 359
1949	Sâf b. Halef	Uriyûle			Kıraat	Ahkam	T, II, 475
1950	Sahr b. Saîd	Merşâne, 314 (925)	399 (1009)'da hayatta	Kurtuba, Mısır, Mekke	Hadis		TUE, I, 276
1951	Saîd b. Abdullah	Kurtuba	407 (1016) veya 408 (1017)		Dinî ilimler	Kur'ân hocası	S, I, 336
1952	Saîd b. Abdullah	İşbîliye	429 (1037)		Dil		S, I, 344
1953	Saîd b. Abdullah	Kurtuba			Dinî ilimler		T, IV, 78
1954	Saîd b. Abdûlmelik, İbnü's-Saffâr	Turtûşe	540 (1145)'tan önce		Kıraat	Turtûşe Ulu Camii imam ve hatibi	T, IV, 85
1955	Saîd b. Ahmed	Tuleytula	400 (1010) civarı	Kurtuba	Fıkıh	Fütyâ tedûru aleyh	S, I, 335
1956	Saîd b. Ahmed	İşbîliye	425 (1034)		Tarih		S, I, 341
1957	Saîd b. Ahmed		426 (1035)		Kıraat	İşbîliye Ulu Camii imamı	S, I, 342
1958	Saîd b. Ahmed	Tuleytula	428 (1036)	Kayrevan, Mısır, Mekke	Dinî ilimler		S, I, 342
1959	Saîd b. Ahmed		496 (1103)'da hayatta	Kudûs?	Hadis		T, IV, 83
1960	Saîd b. Ahmed	Kurtuba	Kurtuba, 391 (1001)		Fıkıh	Şurta	TUE, I, 246
1961	Sâid b. Ahmed	Meriyye, 420 (1029)	Tuleytula, 462 (1070)	Kurtuba	Çok yönlü âlim	Tuleytula kadısı	S, I, 370
1962	Saîd b. Ahmed, İbn Zerkûn	Batalyevs	İşbîliye, 520 (1126) civarı		Dinî ilimler, dil	Kâtip	T, IV, 85

1963	Saïd b. Ahmed, İbnü'r-Rebîbe	İşbîliye, 352 (963)	434 (1042)	Kurtuba	Hadis, fıkıh		S, I, 345
1964	Saïd b. Ahmed, İbnü't-Türkî	Kurtuba	İşbîliye, 404 (1014)		Fıkıh, hadis		S, I, 334; BM, II, 391
1965	Saïd b. Ayyâş	İşbîliye	453 (1061)'te hayatta	Mısır, Mekke	Dinî ilimler		S, I, 346
1966	Saïd b. Dürrî	Kurtuba		Mısır	Hadis		T, IV, 77
1967	Saïd b. Feth	Kal'atü Eyyüb	Kurtuba, 515 (1121) veya 516 (1122)	Kurtuba, İşbîliye, Mürsiye, Şâtibe, Belensiye	Kıraat		T, IV, 84
1968	Saïd b. Fethûn	Sarakusta			Mantık		CM, I, 362
1969	Saïd b. Hâlid, İbn Beşteğîr	Lûrka			Hadis, kıraat		T, IV, 81
1970	Saïd b. Hamdûn	Kurtuba			Hadis		T, IV, 76
1971	Saïd b. Harun, İbn Sâhibü's-Salât	Mürsiye	430 (1038)		Kıraat		S, I, 344
1972	Saïd b. Hasan	Musul	Sicilya, 417 (1026)	Endülüs	Dil		CM, I, 373; S, I, 371; BM, II, 413
1973	Saïd b. İdris	Kurtuba, 349 (960)	İşbîliye, 429 (1037) veya 428 (1036)	Mısır, Mekke	Kıraat	Hişam el-Müeyyed'in imamı	S, I, 343; BM, II, 393
1974	Saïd b. İsa	Kurtuba, 352 (963)	422 (1031)		Dinî ilimler		S, I, 339
1975	Saïd b. İsa, el-Asfar	Tuleytula	462 (1070)	Kurtuba, Mâleka	Dil		S, I, 347; T, IV, 82
1976	Saïd b. Meserre	Vâdilhicâre			Hadis		T, IV, 77
1977	Saïd b. Muâviye	İşbîliye	421 (1030)		Dil		S, I, 339
1978	Saïd b. Muhammed	Reyye, 328 (939)	397 (1007)'de hayatta	Kayrevan, Mısır, Mekke	Fıkıh, hadis		S, I, 331
1979	Saïd b. Muhammed	Sarakusta	Sarakusta, 404 (1014)	Mısır, Mekke	Kıraat		S, I, 333
1980	Saïd b. Muhammed	İşbîliye, 317 (928)	398 (1008)'de hayatta	Kurtuba	Tasavvuf		S, I, 335
1981	Saïd b. Muhammed	Tuleytula	438 (1046)		Dinî ilimler		S, I, 346

1982	Saïd b. Muhammed	Medînetülferec	508 (1114) veya 509 (1115)		Kıraat		S, I, 349
1983	Saïd b. Muhammed	Sarakusta	425 (1034)'te hayatta		Fıkıh	Şûrâ	T, IV, 79
1984	Saïd b. Muhammed				Hadis		T, IV, 80
1985	Saïd b. Muhammed	Sarakusta	463 (1071)'te hayatta		Hadis		T, IV, 82
1986	Saïd b. Muhammed	Kapsevr Adası	420 (1029)	Kurtuba	Kıraat, dil		S, I, 338
1987	Saïd b. Muhammed, el- Hassâr	Kurtuba	441 (1049)		Dinî ilimler	Kurtuba Ulu Camii imamı	T, IV, 80
1988	Saïd b. Muhammed, İbn Beğûneş	Tuleytula	444 (1052)	Kurtuba	Matematik, geometri, tıp		T, IV, 80
1989	Saïd b. Muhammed, İbnü'l- Haddâd	Kurtuba	400 (1010)'den sonra		Dil		S, I, 334
1990	Saïd b. Muhammed, İbnü'l- Levşî	Dâniye	514 (1120)'te hayatta		Hadis		T, IV, 84
1991	Saïd b. Musa	Batalyevs			Hadis		T, IV, 79
1992	Saïd b. Musa	İlbîre	393 (1003)	Bağdat	Fıkıh		TUE, I, 247
1993	Saïd b. Münzir	Kurtuba	Kurtuba, 403 (1013)		Dinî ilimler, dil		S, I, 333
1994	Saïd b. Nasr	Kurtuba, 315 (926)	395 (1005)		Hadis		CM, I, 365; S, I, 330
1995	Saïd b. Nümâre		422 (1031)'de hayatta	Mekke	Hadis		T, IV, 79
1996	Saïd b. Osman				Dil		CM, I, 361
1997	Saïd b. Osman	Mekkâde	421 (1030)'de hayatta		Hadis		S, I, 340
1998	Saïd b. Osman			Kurtuba, Mekke	Dinî ilimler		S, I, 345
1999	Saïd b. Osman	Kurtuba	393 (1003)		Hadis		T, IV, 77
2000	Saïd b. Osman	Cezîretülhadrâ	390 (1000) civarı	Kurtuba	Fıkıh		TUE, I, 247

2001	Saïd b. Osman, İbnü'l-Kazzâz	Kurtuba, 315 (926)	394 (1004)		Dinî ilimler, dil	Katip	S, I, 327
2002	Saïd b. Ömer, el-Mevrûfî	Kurtuba	458 (1066)		Dinî ilimler	İmam	T, IV, 81
2003	Saïd b. Reşîk	Kurtuba	Kurtuba, 410 (1019)		Dinî ilimler		S, I, 336
2004	Saïd b. Saïd	Ünde	482 (1089)'de hayatta		Fıkıh		T, IV, 83
2005	Saïd b. Seleme	Kurtuba, 335 (946)	Kurtuba, 413 (1022)		Dinî ilimler	Kurtuba Ulu Camii imamı	S, I, 337
2006	Saïd b. Seyyid	İşbiliye			Hadis		CM, I, 358; S, I, 332
2007	Saïd b. Süleyman, en-Nâfi'	Kurtuba	Dâniye, 421 (1030)		Kıraat, dil		S, I, 338; T, IV, 78
2008	Saïd b. Ubeyd	İşbiliye, 365 (975)	459 (1067)	Mekke	Dil		S, I, 347
2009	Saïd b. Yahya	Tuleytula	472 (1079)		Fıkıh	Tuleytula kadısı	S, I, 347
2010	Saïd b. Yahyâ	Dâniye	423 (1031)'te hayatta		Kıraat		T, IV, 79
2011	Saïd b. Yûnus	İbn Ğattîl	440 (1048)		Hadis	Şâtıbe kadısı	T, IV, 78
2012	Saïd b. Yûsuf	Kal'atü Eyyûb	397 (1007)	Mısır	Dinî ilimler		S, I, 330
2013	Saïd, en-Nâkûrî	Kurtuba	392 (1002)'de hayatta		Dinî ilimler	ez-Zâhire Camii imam ve hatibi	T, IV, 76
2014	Sâlih b. Ali	Veşka		Mekke	Dinî ilimler		S, I, 369
2015	Sâlih b. Ömer	Kurtuba	397 (1007)	Kayrevan, Mısır, Mekke	Dinî ilimler		S, I, 368; T, II, 471
2016	Sâlim b. Abdurrahman	Sarakusta	468 (1075)'de hayatta		Dinî ilimler		T, IV, 90
2017	Sâlim b. Ahmed	Kurtuba, 397 (1007)	Kurtuba, 461 (1069)		Hadis, fıkıh		T, IV, 89
2018	Sâlim b. Ali		509 (1115)'da hayatta		Dinî ilimler		T, IV, 91
2019	Sâlim b. İbrahim, Ibn Harrekallüş	Sarakusta	Meşrik		Fıkıh, hadis		T, IV, 90

2020	Sehl b. Ahmed	Kurtuba	400 (1010) civarı		Fıkıh		T, IV, 93
2021	Sehl b. Ahmed, İbnü'd-Derrâc	Kurtuba	401 (1011)	Mekke	Hadis		S, I, 358
2022	Seleme b. Barbat	Doğu Sınır	397 (1007)'de hayatta		Fıkıh		T, IV, 89
2023	Seleme b. Saîd	İsticce, 327 (938)	İşbiliye, 406 (1015)	Mısır, Mekke	Hadis		CM, I, 368; S, I, 350
2024	Seleme b. Ümeyye	Şentere, 365 (975)	İşbiliye, 442 (1050)		Fıkıh, kıraat		S, I, 351
2025	Seyyid b. Ahmed	Şâtibe	454 (1062)		Dinî ilimler, dil		S, I, 356
2026	Seyyid b. Ebân	İşbiliye	440 (1048)		Hadis		S, I, 356
2027	Seyyid b. Hamza	Mâleka	420 (1029)'de hayatta		Hadis		S, I, 357
2028	Simâk b. Ahmed	İşbiliye, 370 (980)	443 (1051)	İlbîre		Vaiz	S, I, 359
2029	Sirâc b. Abdullah	Kurtuba	456 (1064)		Fıkıh	Kurtuba kâdilmâası	S, I, 353; BM, II, 388
2030	Sirâc b. Abdülmelik	Kurtuba, 434 (1042)	Kurtuba, 508 (1114)		Dil	Vezir (muhtemelen Mu'temid'in)	S, I, 354; BM, II, 388
2031	Sirâc b. Sirâc	Kurtuba, 364 (974)	422 (1031)		Fıkıh		S, I, 353
2032	Sirvâs b. Hammûd	Tuleytula	391 (1001)		Kıraat	Kur'ân hocası	S, I, 363
2033	Sivâr b. Ahmed	Kurtuba, 369 (979)	444 (1052)		Dinî ilimler, tarih		S, I, 358
2034	Sivâr b. Muhammed	Tuleytula			Dinî ilimler		T, IV, 100
2035	Süfyân İbnü'l-Âsî	Murbeytar, 440 (1048)	Kurtuba, 520 (1126)		Hadis		S, I, 360; BM, II, 389
2036	Süleyman b. Abdullah	Sarakusta	512 (1118)'de hayatta		Fıkıh		T, IV, 52
2037	Süleyman b. Abdülgâfir	Kurtuba, 301 (912)	Kurtuba, 400 (1010)		Tasavvuf		S, I, 311; T, IV, 48

2038	Süleyman b. Ahmed	Kurtuba, 321 (932)	Kurtuba, 396 (1006)		Fıkıh		S, I, 309
2039	Süleyman b. Ahmed	Sarakusta		Bağdat	Hadis		S, I, 317
2040	Süleyman b. Ahmed	Tanca	Meriyye, 440 (1048)'tan önce	Mısır	Kıraat		CM, I, 347; S, I, 324; BM, II, 381
2041	Süleyman b. Beyetayr	Kurtuba, 336 (947)	Mâleka, 404 (1014)		Fıkıh	İmam	S, I, 312
2042	Süleyman b. Cafer	İşbiliye	526 (1132)'da hayatta		Dil, fıkıh	İşbiliye kadısı	T, IV, 53
2043	Süleyman b. Feth	Vâdilhicâre		Mekke	Hadis		T, IV, 49
2044	Süleyman b. Halef	Uriyûle		Mürsiye	Hadis, fıkıh		T, IV, 50
2045	Süleyman b. Halef, Ebü'l-Velîd el-Bâcî	Batalyevs, 403 (1013)	Meriyye, 474 (1081)	Mekke, Bağdat, Musul	Fıkıh	Kadı	S, I, 317; BM, II, 385
2046	Süleyman b. Halef, et-Tahhân	Medînetülferec	465 (1072)'te hayatta		Hadis		T, IV, 49
2047	Süleyman b. Halef, İbn Amrûn	Kurtuba, 334 (945)	Kurtuba, 408 (1017)			Çeşitli yerlerde kadı, İsticce'de muhtesib	S, I, 313
2048	Süleyman b. Halife	Mâleka			Hadis		T, IV, 50
2049	Süleyman b. Hâris	Sarakusta	İskenderiye, 482 (1089)	Mekke	Hadis		S, I, 320; BM, II, 382
2050	Süleyman b. Hazm		420 (1029)'de hayatta		Fıkıh		T, IV, 49
2051	Süleyman b. Hazm	Meriyye	496 (1103)'da hayatta		Hadis		T, IV, 51
2052	Süleyman b. Hişâm, İbnü'l-Ğammâz	Kurtuba		Mısır, Mekke	Kıraat		S, I, 309
2053	Süleyman b. Hüseyin	Lârîde	508 (1114)		Fıkıh	Kadı	T, IV, 51
2054	Süleyman b. İbrahim	Tuleytula	431 (1039)		Kıraat		S, I, 314
2055	Süleyman b. İbrahim	Tuleytula			Dinî ilimler, tasavvuf		S, I, 316

2056	Süleyman b. İbrahim	Mâleka	Kurtuba, 435 (1043)		Kıraat		S, I, 316
2057	Süleyman b. Muhammed	Batalyevs	İlbîre, 400 (1010)	Kurtuba	Fıkıh		CM, I, 344; S, I, 313; BM, II, 379
2058	Süleyman b. Muhammed	Mâleka	528 (1134)	İşbîliye, Kurtuba	Dil		T, IV, 54; BM, II, 387
2059	Süleyman b. Muhammed	Batalyevs			Fıkıh		CM, I, 344
2060	Süleyman b. Muhammed, İbnü'l-Ğammâd	Mâleka			Hadis		T, IV, 50
2061	Süleyman b. Muhammed, İbnü'ş-Şeyh	Kurtuba, 347 (958)	Tuleytula, 441 (1049)		Dinî ilimler		S, I, 315
2062	Süleyman b. Musa	Mürsiye	539 (1144)'da hayatta		Dinî ilimler	Mürsiye kadısı	T, IV, 56
2063	Süleyman b. Münahhil?	Şâtibe	456 (1064)		Fıkıh		S, I, 317
2064	Süleyman b. Necâh	Dâniye ve Belensiye, 413 (1022)	Belensiye, 496 (1103)	Meriyye	Kıraat		S, I, 321; BM, II, 386
2065	Süleyman b. Ömer, İbn Suheybe	Tuleytula	440 (1048)	Mısır	Kıraat	Kadı	S, I, 315
2066	Süleyman b. Rebî'	Gırnâta			Fıkıh	Gırnâta müftü	S, I, 320
2067	Süleyman b. Tâhir				Kıraat		T, IV, 50
2068	Süleyman b. Yahyâ	Kurtuba	478 (1085)'de hayatta	Mekke, Mısır	Fıkıh		S, I, 320
2069	Süleyman b. Yahyâ	Kurtuba	540 (1145)'tan sonra		Kıraat		T, IV, 56
2070	Süleyman el-Beyğî	Şâtibe	Sebte?, 520 (1126) civarı		Hadis, fıkıh		T, IV, 52
2071	Süleyman, el-Harâsânî	Tuleytula	İşbîliye?, 501 (1108)		Dil, hadis, kelâm		T, IV, 51
2072	Şâkir b. Hiyere	Şâtibe	470 (1077)'ten sonra		Kıraat		S, I, 365
2073	Şâkir b. Muhammed	Tuleytula			Dinî ilimler		S, I, 366
2074	Şihâb b. Muhammed	İşbîliye			Tıp		T, IV, 109

2075	Şu'ayb b. İsa	Yâbüre	İşbîliye?, 530 (1136)'da hayatta		Kıraat		T, IV, 107
2076	Şu'ayb b. Saîd	Turtûşe	İskenderiye		Hadis, fıkıh		S, I, 365
2077	Şu'ayb b. Yûsuf	Şenterîn			Kıraat	İmam ve hatip	T, IV, 107
2078	Şüreyh b. Muhammed	İşbîliye, 451 (1059)	İşbîliye, 539 (1144)	Kurtuba, Tuleytula	Kıraat, hadis	İşbîliye kadısı	S, I, 366; BM, II, 411
2079	Tâhir b. Abdullah	İşbîliye	450 (1058)		Hadis, kıraat, tasavvuf		S, I, 375
2080	Tâhir b. Abdurrahman, İbn Sübeyta	Dâniye	Dâniye, 540 (1145)		Dil		T, I, 495
2081	Tâhir b. Ahmed	Vâdilhicâre	539 (1144)'da hayatta		Dinî ilimler		T, I, 495
2082	Tâhir b. Halef	Şûkar	492 (1099)'de hayatta	Sarakusta, Dâniye, Belensiye	Dinî ilimler		T, I, 495
2083	Tâhir b. Hişâm	Meriyye	407 (1016)	Mekke	Fıkıh	Müftü	S, I, 375
2084	Tâhir b. Muhammed, İbn Nâhid	Sarakusta		Mekke	Hadis		T, I, 494
2085	Tâhir b. Müfevvez	Şâtibe, 427 (1035)	484 (1091)	Kurtuba, Meriyye	Fıkıh, hadis		S, I, 376; BM, II, 422
2086	Tâhir el-Endelüsî	Mâleka	450 (1058)'de hayatta	Kurtuba	Kıraat		T, I, 494
2087	Talha b. Ahmed	Gırnâta		Kurtuba, Mürsiye	Dinî ilimler		T, I, 491
2088	Tayyib b. Muhammed	Şâtibe		Kurtuba	Dinî ilimler		T, I, 493
2089	Temâm b. Afif	Tuleytula	451 (1059)		Dinî ilimler	Vaiz	S, I, 201
2090	Temâm b. Gâlib	Kurtuba	Meriyye, 436 (1044)		Dil		CM, I, 283, S, I, 200
2091	Tüne b. Abdülaziz	Belensiye?, 437 (1045)	Belensiye?, 506 (1112)		Hadis		S, III, 996
2092	Ubeyd b. Ali	Sûs	Şâtibe?, 460 (1068)	Kayrevan, Meriyye	Hadis		S, II, 646

2093	Ubeyd b. Muhammed, İbn Humeyd	Kurtuba, 310 (921)	392 (1002)	Mısır, Kudüs, Remle, İskenderiye, Trablus, Kayrevan	Hadis, tasavvuf		TUE, I, 438; CM, II, 468
2094	Ubeydullah b. Abdülber				Fıkıh		T, III, 123
2095	Ubeydullah b. Ahmed	Kurtuba, 365 (975)	Kurtuba, 444 (1052)		Fıkıh		S, II, 456
2096	Ubeydullah b. Ahmed	Şükar	445 (1053)'te hayatta		Dinî ilimler	Kadı	T, III, 122
2097	Ubeydullah b. Halef	Turtûşe			Dinî ilimler	Turtûşe kadısı	T, III, 123
2098	Ubeydullah b. Hâşim	Sarakusta	463 (1071)'te hayatta		Hadis		T, III, 122
2099	Ubeydullah b. Hüseyin	Mâleka	505 (1111)		Dinî ilimler	Mâleka kadısı	T, III, 123
2100	Ubeydullah b. Kâsım		469 (1076)'da hayatta		Fıkıh	Turtûşe kadısı	S, II, 459
2101	Ubeydullah b. Muhammed	Kurtuba, 400 (1010)	460 (1068)		Fıkıh, hadis		S, II, 457
2102	Ubeydullah b. Muhammed	Kurtuba	Kurtuba, 486 (1093)		Fıkıh	Kurtuba kâdilmecâası	S, II, 459
2103	Ubeydullah b. Muhammed	Kurtuba	Kurtuba, 401 (1011)		Fıkıh		S, II, 455
2104	Ubeydullah b. Necâh	Şâtibe	514 (1120)'te hayatta		Kıraat, hadis		T, III, 124
2105	Ubeydullah b. Osman	İşbîliye		Kurtuba	Kıraat, dil		S, II, 457
2106	Ubeydullah b. Seleme	Kurtuba	Kuzey sınır, 405 (1014)	Mekke	Kıraat		S, II, 455
2107	Ubeydullah b. Yûsuf	Şâtibe	430 (1038)		Fıkıh	Şâtibe kadısı	S, II, 457
2108	Utbe b. Abdülmelik		445 (1053)	Mısır, Bağdat	Kıraat, hadis		S, II, 655; BM, II, 570
2109	Utbe b. Osman	Endülüs	Bağdat? 445 (1053)	Bağdat	Kıraat		CM, II, 512
2110	Ümeyye b. Abdullah	Meyurka, 331 (942)	Meyurka, 413 (1022)	Mekke, Mısır	Dinî ilimler		S, I, 183
2111	Ümeyye b. Ğatîl	Dâniye			Dinî ilimler	Dâniye kadısı	T, I, 332
2112	Ümeyye b. Yusuf	Kurtuba			Dinî ilimler		S, I, 184

2113	Vâcib b. Ömer	Belensiye	490 (1097)'dan önce		Hadis	Ahkam	T, IV, 133
2114	Vaddâh b. Muhammed	Sarakusta, 381 (991)		Kurtuba, Kayrevan, Mısır	Kıraat		S, III, 929
2115	Vehb b. İbrahim	Tuleytula	453 (1061)	Mekke	Dinî ilimler		S, III, 928
2116	Vehb b. Muhammed	Şezûne	Kurtuba, 391 (1001)		Fıkıh, hadis	Şûrâ	TUE, II, 208; CM, II, 574; BM, II, 643
2117	Vehb b. Muhammed	Sarakusta	Sarakusta, 486 (1093)		Fıkıh		T, IV, 130
2118	Velîd b. Abdullah, İbnü'l-Arabî	Kurtuba	Kurtuba, 449 (1057)		Kıraat	Kurtuba Ulu Camii imam ve hatibi	S, III, 927
2119	Velîd b. Abdurrahman, ez-Zeyyât	Kurtuba, 320 (931)	393 (1003)		Dinî ilimler		TUE, II, 204
2120	Velîd b. Abdülmelik	Tüdmir	393 (1003)		Dinî ilimler	Tüdmir ve Tuleytula'da kadı	TUE, II, 204
2121	Velîd b. Abdülvâris	Mürsiye			Kıraat		T, IV, 126
2122	Velîd b. Bekr	Sarakusta	Dînever, 392 (1002)	İfrikiyye, Mısır, Şam, Irak, Horasan, Mâverâünnehr	Dinî ilimler		CM, II, 576; S, III, 924; BM, II, 645
2123	Velîd b. Hattâb	Tutîle		Kurtuba, Meşrik	Hadis		S, III, 926
2124	Velîd b. Muhammed		400 (1010) civarı			Kâtib	CM, II, 576; BM, II, 645
2125	Velîd b. Muhammed	Talebîre		Tuleytula	Fıkıh		S, III, 926
2126	Velîd b. Münzir	İsticce, 335 (946)	Kurtuba		Hadis		S, III, 925
2127	Velîd b. Saîd	İşbiliye	419 (1028)	Kayrevan, Mısır, Mekke	Dinî ilimler		S, III, 926; BM, II, 646
2128	Velîd el-Üklîfî		Mâleka	Mısır	Kıraat		T, IV, 126
2129	Vesîm b. Ahmed	Kurtuba, 345 (956)	Kurtuba, 404 (1014)		Hadis, fıkıh, kıraat		S, III, 928

2130	Yahyâ b. Abdullah		430 (1038) veya 431 (1039)		Hadis		S, III, 957
2131	Yahyâ b. Abdullah	Tuleytula	436 (1044)		Fıkıh, dil		S, III, 958
2132	Yahyâ b. Abdullah	Leble	İşbîliye?, 507 (1113)		Hadis, fıkıh	Şûrâ	S, III, 965; BM, II, 676
2133	Yahyâ b. Abdullah, er- Riştânî	Kurtuba	484 (1091)	İşbîliye, Mısır	Hadis		S, III, 962
2134	Yahyâ b. Abdurrahman	Kurtuba	Kurtuba, 404 (1014)	Kayrevan, Mekke	Fıkıh	Kurtuba kâdilmâası	S, III, 953
2135	Yahyâ b. Abdurrahman, İbn Vechülcenne	Kurtuba, 304 (915)	402 (1012)		Hadis		S, III, 953
2136	Yahyâ b. Abdülcebbâr	Şilb		İşbîliye	Kıraat		T, IV, 141
2137	Yahyâ b. Abdülmelik	Kurtuba, 339 (950)	Kurtuba, 424 (1032)		Kıraat	Kurtuba Ulu Camii imamı SS	S, III, 956
2138	Yahyâ b. Abdülmelik	Kurtuba	436 (1044)		Kelâm		S, III, 958; BM, II, 678
2139	Yahyâ b. Ahmed	Beccâne	393 (1003)'te hayatta		Hadis		S, III, 950
2140	Yahyâ b. Ahmed	Şükar			Dinî ilimler		T, IV, 142
2141	Yahyâ b. Amr, Mercûnî	457 (1065)	Kurtuba, 521 (1127)	Batalyevs	Fıkıh		S, III, 966
2142	Yahyâ b. Ebû Muhammed	Leble	475 (1082)'te hayatta		Tefsir		T, IV, 141
2143	Yahyâ b. Eyyûb	Şâtibe	475 (1082)'te hayatta	Mekke	Dinî ilimler		S, III, 963
2144	Yahyâ b. Ferec	Sarakusta	425 (1034)'ten sonra	Meşrik	Dinî ilimler		S, III, 961
2145	Yahyâ b. Feth, İbnü's-Şeyh	Vâdilhicâre	Kurtuba?, 526 (1132)		Ulûmü'l-evâil		T, IV, 144
2146	Yahyâ b. Halef	Veşka	Sarakusta?, 445 (1053)'te hayatta		Fıkıh	Ahkam	T, IV, 139

2147	Yahyâ b. Halef	Medînetüssâlim			Kıraat	İmam ve hatip	T, IV, 140
2148	Yahyâ b. Halef	Kurtuba			Kıraat		T, IV, 142
2149	Yahyâ b. Halef, İbnü'l-Halûf	Girnâta, 466 (1073)	Girnâta, 541 (1146)	Kurtuba, Iskenderiye, Mekke	Kıraat, hadis		T, IV, 145; BM, II, 674
2150	Yahyâ b. Harun	Veşka			Dinî ilimler		T, IV, 141
2151	Yahyâ b. Hişâm, İbnü'l-Eftas	390 (1000)	Batalyevs, 437 (1045)		Dil		S, III, 958
2152	Yahyâ b. İbrahim	Sarakusta	414 (1023)	Tuleytula, Mekke	Hadis		S, III, 955
2153	Yahyâ b. İbrahim, İbnü'l-Beyyâz	Mürsiye, 406 (1015)	Mürsiye, 496 (1103)	Kurtuba, Dâniye, Mısır, Mekke	Kıraat	Kur'ân hocası	S, III, 963; BM, II, 670
2154	Yahyâ b. İbrahim, İbnü'l-Emîn	Kurtuba	521 (1127)		Dil, hadis		T, IV, 144
2155	Yahyâ b. İsa	Veşka	XI. yüzyılın ikinci yarısı		Dinî ilimler	Veşka kadısı	S, III, 962
2156	Yahyâ b. Muhammed	Medînetülferec, 334 (945)	394 (1004)	Mısır	Dinî ilimler		S, III, 949
2157	Yahyâ b. Muhammed	Kurtuba	404 (1014)	Meşrik	Hadis		S, III, 954
2158	Yahyâ b. Muhammed	Kurtuba, 360 (970)	438 (1046)		Dinî ilimler	Şûrâ	S, III, 959
2159	Yahyâ b. Muhammed	Kurtuba, 382 (992)	Kurtuba, 447 (1055)		Dinî ilimler	Yargı	S, III, 960
2160	Yahyâ b. Muhammed	Kurtuba	526 (1132)		Dil		S, III, 966; BM, II, 669
2161	Yahyâ b. Muhammed	Kal'atü Eyyûb	512 (1118)	Mehdiye	Kıraat		T, IV, 143
2162	Yahyâ b. Muhammed, el-Katîni	Dâniye	491 (1098)'de hayatta		Dil		T, IV, 143
2163	Yahyâ b. Muhammed, el-Kuley'î	Girnâta	442 (1050)	İlbîre, Mısır	Dinî ilimler		S, III, 959
2164	Yahyâ b. Muhammed, el-Lübbânî	Sarakusta	Mürsiye?, 520 (1126)		Dil		T, IV, 143
2165	Yahyâ b. Muhammed, İbn Kabrûn	Lârîde	Şâtibe, 508 (1114)		Fıkıh, hadis	Şâtibe'de kadı, Belensiye'de şûrâ üyesi	T, IV, 142

2166	Yahyâ b. Muhammed, İbnü'l-Ceyyânî	Kurtuba	Kurtuba, 390 (1000)	Mısır, Mekke	Hadis		TUE, II, 244
2167	Yahyâ b. Muhammed, İbnü'l-Fassâl	Kurtuba	543 (1148)	Mekke	Hadis		T, IV, 146
2168	Yahyâ b. Muhammed, İbnü'l-Hâc	Mecrît	Kurtuba, 515 (1121)		Dil		S, III, 965
2169	Yahyâ b. Musa	Kurtuba	Kurtuba, 541 (1146)		Dinî ilimler		S, III, 966; BM, II, 681
2170	Yahyâ b. Necâh, İbnü'l-Kallâs	Kurtuba	Mısır, 422 (1031)	Mısır, Mekke	Zühd		S, III, 955
2171	Yahyâ b. Ömer	Kurtuba	322 (933)		Hadis		S, III, 951
2172	Yahyâ b. Ömer	Kurtuba	Kurtuba, 401 (1011)	Mekke	Fıkıh, hadis		S, III, 951
2173	Yahyâ b. Saîd	Tuleytula	468 (1075)		Dinî ilimler	Şûrâ	S, III, 961
2174	Yahyâ b. Saîd	Ceyyân	Ceyyân, 500 (1107)	Kurtuba	Kıraat	Kurtuba'da Kur'ân hocası, Beccâne'de kadı ve hatip	S, III, 964
2175	Yahyâ b. Saîd, İbnü't-Tavvâk	Kurtuba, 355 (966)	Tutîle, 433 (1041)	Mısır	Dinî ilimler		S, III, 957
2176	Yahyâ b. Süleyman	Kurtuba, 322 (933)	400 (1010)'den önce		Hadis		S, III, 951
2177	Yahyâ b. Süleyman	Batalyevs			Dinî ilimler		T, IV, 140
2178	Yahyâ b. Vüheyb	İşbîliye			Kıraat, dil		T, IV, 140
2179	Yahyâ b. Yahyâ	Kurtuba			Dinî ilimler		S, III, 957
2180	Yahya İbnü'l-Kinânî	İşbîliye			Fıkıh	Şûrâ	T, IV, 141
2181	Yakub b. Ali	Kurtuba, 400 (1010)	503 (1110)	Belensiye	Hadis		S, III, 988
2182	Yakub b. Musa	Mürsiye	461 (1069)	Kurtuba	Fıkıh	Müftü	S, III, 987
2183	Ye'îş b. Muhammed	Yukarı Sınır		Mısır, Mekke	Hadis		S, III, 987

2184	Ye'îş b. Muhammed	Tuleytula	Kal'atü Eyyûb, 418 (1027) veya 419 (1028)	Kayrevan	Fıkıh	Kadı	S, III, 987
2185	Ye'îş b. Müferric, el-Yâbüri	Yâbüre	İşbiliye, 530 (1136)'da hayatta	İskenderiye	Hadis		T, IV, 215
2186	Ye'îş b. Saîd, İbnü'l-Haccâm	Kurtuba	394 (1004)		Hadis		TUE, II, 247; BM, II, 691
2187	Ye'îş b. Zağlel	Kurtuba			Hadis		T, IV, 215
2188	Yes' b. Abdurrahman	360 (970)	434 (1042)	Kurtuba	Dinî ilimler	Abbâdî sarayı imamı	S, III, 989
2189	Yezîd, Muhammed b. Ma'n'ın azatlısı	Meriyye	497 (1104)	Belensiye	Hadis		S, III, 990
2190	Yûnus b. Abdullah, İbnü's-Saffâr	338 (949)	Kurtuba, 429 (1037)		Fıkıh	Kurtuba kâdilmâası	CM, II, 613; S, III, 981; BM, II, 688
2191	Yûnus b. Ahmed	Kurtuba	442 (1050)		Dil		S, III, 983
2192	Yûnus b. Ahmed, İbn Şevke	Tuleytula	Mecrît, 474 (1081)		Hadis		S, III, 984
2193	Yûnus b. Ebû Sühûle, eş-Şentecâlî	Şentecâle	Dâniye, 514 (1120)	Tuleytula	Fıkıh	Şûrâ	T, IV, 209
2194	Yûnus b. Eyyûb	Lâride			Kıraat, hadis		T, IV, 208
2195	Yûnus b. İsa	Medînetüssâlim	508 (1114)		Dinî ilimler		S, III, 985
2196	Yûnus b. Muhammed	Kurtuba	Tuleytula		Dinî ilimler		S, III, 983
2197	Yûnus b. Muhammed	Tuleytula, 409 (1018)	478 (1085)		Fıkıh	Müftü	S, III, 984
2198	Yûnus b. Muhammed	Kurtuba, 447 (1055)	Kurtuba, 532 (1137)		Çok yönlü âlim		S, III, 985; BM, II, 689
2199	Yûnus b. Yûsuf	Sarakusta	425 (1034)'te hayatta		Fıkıh	Şûrâ	T, IV, 208
2200	Yûsuf b. Abbâd	Ceyyân		Kurtuba	Kıraat, dil		T, IV, 180
2201	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber en-Nemerî	Kurtuba, 368 (978)	Şâtibe, 463 (1071)		Hadis, fıkıh, kıraat		CM, II, 586; S, III, 973; BM, II, 659

2202	Yûsuf b. Abdurrahman	Mecrît, 395 (1005)	Mecrît, 473 (1080)	Tuleytula, Sarakusta, Bataleyevs, Trablus, Mekke	Hadis		S, III, 974
2203	Yûsuf b. Abdurrahman	Belensiye	508 (1114)'de hayatta		Dinî ilimler		T, IV, 179
2204	Yûsuf b. Abdülaziz	Belensiye	Udve, 505 (1111)	Şâtibe, Tuleytula	Fıkıh		S, III, 977; BM, II, 662
2205	Yûsuf b. Abdülaziz, İbn Nâdir	Meyûrka	İskenderiye?, 523 (1129)	Mekke, Bağdat	Hadis, fıkıh		T, IV, 181
2206	Yûsuf b. Abdülkâhir, İbnü'l-Kallâs	Bataleyevs			Dinî ilimler		T, IV, 182
2207	Yûsuf b. Ali			Mısır	Kıraat		S, III, 975
2208	Yûsuf b. Ali, el-Kaffâl	Ünde	Meriyye, 542 (1147)	Irak	Hadis		T, IV, 183; BM, II, 663
2209	Yûsuf b. Asbağ	Tuleytula	431 (1039)		Hadis		S, III, 971
2210	Yûsuf b. Eflah	Beccâne	398 (1008)'de hayatta		Hadis		T, IV, 175
2211	Yûsuf b. Eyyûb	Şâtibe	Dâniye?, 512 (1118)	Belensiye	Hadis		T, IV, 179
2212	Yûsuf b. Ferec	Tuleytula		Kurtuba	Kıraat		T, IV, 175
2213	Yûsuf b. Ferec			Sarakusta	Dinî ilimler		T, IV, 178
2214	Yûsuf b. Halef	Kurtuba, 327 (938)	400 (1010)'den sonra		Dinî ilimler	Kur'ân hocası	S, III, 969
2215	Yûsuf b. Halef, İbn Sürlîs	Şâtibe	513 (1119)'te hayatta		Hadis		T, IV, 180
2216	Yûsuf b. İbrahim, el-Meyrânî	Ünde	Gırnâta		Dil		T, IV, 179
2217	Yûsuf b. İsa, el-A'lem	Şentemeriyyetü lgarb, 410 (1019)	İşbiliye, 476 (1083)	Kurtuba	Dil		S, III, 976
2218	Yûsuf b. İsmail	Uriyûle			Kıraat		T, IV, 178
2219	Yûsuf b. İsmail, İbn Fûrtiş	Sarakusta	446 (1054)		Dinî ilimler		T, IV, 176
2220	Yûsuf b. Kâsım	Şâtibe			Hadis		S, III, 977

2221	Yûsuf b. Mesrûr	Yukarı Sınır		Kayrevan	Fıkıh		T, IV, 177
2222	Yûsuf b. Muhammed	İsticce	Kurtuba		Dinî ilimler		CM, II, 585
2223	Yûsuf b. Muhammed	326 (937)	400 (1010) civarı		Dinî ilimler	Kurtuba Ulu Camii müezzini	S, III, 968
2224	Yûsuf b. Muhammed	Tuleytula	475 (1082)		Fıkıh	Kal'atü Rebâh kadısı	S, III, 976
2225	Yûsuf b. Muhammed	Cezîretülhadrâ	482 (1089)'de hayatta		Dinî ilimler		T, IV, 178
2226	Yûsuf b. Muhammed				Dinî ilimler		T, IV, 182
2227	Yûsuf b. Muhammed	Turtûşe			Kıraat		T, IV, 182
2228	Yûsuf b. Muhammed	Kurtuba			Hadis		T, IV, 183
2229	Yûsuf b. Muhammed	İsticce, 320 (931)	İsticce, 393 (1003)	Kurtuba	Fıkıh, hadis		TUE, II, 257
2230	Yûsuf b. Musa	Sarakusta	Udve, 520 (1126)		Kelâm		S, III, 978; BM, II, 663
2231	Yûsuf b. Musa, İbnü'l-Bâbeş	Tuleytula	Velmeş, 475 (1082)		Fıkıh	Şûrâ	S, III, 975
2232	Yûsuf b. Müferric, İbn Şerkûliye	Üşbûne			Hadis, fıkıh	Üşbûne kadısı	T, IV, 181
2233	Yûsuf b. Ömer, İbn Ebû Tille	Tuleytula	435 (1043)		Ferâiz, astroloji		S, III, 971
2234	Yûsuf b. Ömer, İbnü'l- Fahhâr	Kal'atü Abdüsselâm			Hadis		S, III, 970
2235	Yûsuf b. Süleyman, er- Rebâhî	Kal'atü Rebâh, 369 (979)	Mürsiye, 448 (1056)	İşbiliye	Fıkıh		S, III, 972
2236	Yûsuf b. Vermüz	Batalyevs	424 (1032)	Kurtuba	Dil		S, III, 970
2237	Yûsuf b. Yebkâ, eş-Şineşî	Meriyye	542 (1147)'de hayatta	Kurtuba	Fıkıh, dil		T, IV, 184
2238	Yûsuf b. Yûnus, Mevrî	Kal'atü Eyyûb		Mısır	Hadis		S, III, 968
2239	Yûsuf el-Keffîf	Ceyyân		Kurtuba	Dil		T, IV, 182
2240	Yümn b. Ahmed	Tuleytula	390 (1000)	Kurtuba	Dinî ilimler		S, III, 989

2241	Yüsr b. Muhammed		494 (1101)'te hayatta	Dâniye	Kıraat, hadis		T, IV, 218
2242	Zâvî b. Menâd	Dâniye	Dâniye, 539 (1144)	Mürsiye, Kurtuba	Hadis, kıraat		T, I, 489
2243	Zekeriya b. Bekr	Tâhert	Kurtuba, 393 (1003)	Mısır	Fıkıh		TUE, I, 214
2244	Zekeriya b. Gâlib	Tuleytula	466 (1073)	Mekke	Fıkıh, hadis	Kadı	S, I, 303
2245	Zekeriya b. Hâlid, İbnü Sâhibü's-Salât	Meriyye, 317 (928)	405 (1014)	Kurtuba	Hadis		S, I, 302
2246	Zekeriya b. Muhammed			Dâniye	Kıraat		T, I, 481
2247	Zekeriya b. Yahyâ, İbnü'l-Annân	Kurtuba	415 (1024)		Hadis		S, I, 302
2248	Zekvân b. Muhammed	Kurtuba			Dinî ilimler		T, I, 473
2249	Zeyyâl b. Abdurrahman	Belensiye	463 (1071)'te hayatta	Sarakusta	Dinî ilimler		T, I, 473
2250	Ziyâd b. Abdullah	Kurtuba, 347 (958)	430 (1038)	İşbiliye	Fıkıh	Endülüs'ün çeşitli yerlerinde kadı	S, I, 298
2251	Ziyâd b. Abdullah	Kurtuba, 392 (1002)	Kurtuba, 478 (1085)	İşbiliye, Mekke	Dinî ilimler	Kurtuba Ulu Camii imamı (SS)	S, I, 299
2252	Ziyâd b. Abdullah	Meriyye		Mekke	Hadis		S, I, 300
2253	Ziyâd b. Abdülaziz		430 (1038)		Dinî ilimler, edeb		S, I, 299
2254	Ziyâd b. Muhammed	Uriyûle	Uriyûle, 526 (1132)	Kurtuba, meşrik	Hadis		S, I, 301
2255	Ziyâdetullah b. Abdülmelik	Kurtuba			Hadis		T, I, 486
2256	Ziyâdetullah b. Ali	Kurtuba, 336 (947)	415 (1024)		Dinî ilimler, edeb		S, I, 304
2257	Zünnûn b. Halef	Kurtuba			Dinî ilimler		T, I, 473

EK 16: V/XI. Asırda Endülüs'te Telif Edilmiş Eserler				
	Eser Adı	Müellif	Konu	Kaynak
1	Âdâbü'l-mu'allimîn	Ahmed b. Afif	Eğitim	S, I, 75
2	Ahbâru eimmeti'l-emsâr	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber	Tarih	CM, II, 587
3	Bahrü'd-dürrer ve ravzü'l-fiker	Abdülmelik b. Yezîd	Dil	T, III, 210
4	Behcetü'l-mecâlis ve ünsü'l-mücâlis bimâ yecrî fi'l-müzâkerât min ğureri'l-ebîât ve nevâdiri'l-hikâyât	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber		CM, II, 588
5	Bernâmeç	Ebü'l-Hasan b. Eflah	Tarih/Biyografi	T, I, 130
6	Birrü'l-vâlideyn	Yümn b. Ahmed		S, III, 989
7	Câmiu vâzıhu'd-delâil	Muhammed b. Saîd		S, II, 717
8	Câmi'u'l-beyân	Osman b. Saîd	Kıraat	T, II, 99
9	Câmi'u'l-beyâni'l-ilm ve fazlihî ve mâ yenbeĝi fi rivâyetihî ve hamlihî	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber	Hadis	CM, II, 587
10	Cevâmi'u ahbâri'l-ümem mine'l-Arab ve'l-Acem	Sâid b. Ahmed	Tarih	
11	Duâü's-sâlihîn	Yûnus b. Abdullah		TM, VIII, 19
12	ed-Delâil alâ ümmehâti'l-mesâil	Abdullah b. İbrahim	Fıkıh	TUE, I, 335
13	ed-Delîl ilâ ma'rifeti'l-celîl	Ahmed b. Muhammed		TM, VIII, 33
14	ed-Delîl ilâ tâ'ati'l-celîl	Süleyman b. Muhammed	Tasavvuf	TM, VIII, 30
15	ed-Dürrer fi ihtisâri'l-megâzî ve's-siyer	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber	Tarih	CM, II, 587
16	Edebü'l-İslâm	İbn Ebû Zemenîn		T, III, 323
17	Edebü'l-mehmûm	Süleyman b. Muhammed	Tasavvuf	TM, VIII, 30
18	Edebü'n-nikâh	Muhammed b. Ebü'l-Hiyâr		T, II, 109

19	el-Akl ve'l-ukalâ ve mâ câe fî evsâfihim ani'l-hukemâ ve'l-ulemâ	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber		CM, II, 588
20	el-Âlem fî'l-luğa	Ali b. İsmail, İbn Sîde	Dil	SAN, XVIII, 146
21	el-Bedî'	Ebû Abdullah b. Mutarrif	Kıraat	T, III, 296
22	el-Beyân an hakîkati'l-îmân	Muhammed b. Halef	Kelâm	T, II, 122
23	el-Beyân an tilâveti'l-Kur'ân	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber	Kıraat	CM, II, 587
24	el-Beyân fî i'râbi'l-Kur'ân	Ahmed b. Muhammed		TM, VIII, 33
25	el-Beyân fî ulûmi'l-Kur'ân	Süleyman b. Necâh	Kıraat	SAN, XIX, 169
26	el-Beyânü'l-vâzih fî mülemmi'l-fâdih	Muhammed b. Halef	Tarih	T, II, 85
27	el-Buğye	Abdullah b. Muhammed	Dil	S, II, 414
28	el-Burhân	İsmail b. Hüseyin	Matematik/Astronomi	T, I, 307
29	el-Büstân fî'l-ihvân	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber		TM, VIII, 130
30	el-Ecvibetü'l-mev'ibe fî'l-es'ileti'l-müstağribe	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber		TM, VIII, 130
31	el-Ferîdetü'l-hımsiyye fî şerhi'l-kasîdeti'l-husriyye	Muhammed b. Abdurrahman	Kıraat	T, II, 131
32	el-Fiten ve'l-eşrât	Ebû Amr el-Mukrî		T, I, 450
33	el-Hidâye fî't-tefsîr	Mekkî b. Ebû Tâlib	Tefsir	TM, VIII, 14
34	el-Hikâyât	Yûnus b. Abdullah		TM, VIII, 19
35	el-Hulel (fî şerhi Kitâbi'l-Cümel)	Saîd b. İsa	Dil	T, IV, 82
36	el-İbtihâc bi-mehabbetillâh	Yûnus b. Abdullah	Zühd	S, III, 982
37	el-Îcâz	Mekkî b. Ebû Tâlib	Tefsir	TM, VIII, 14

38	el-İcâze fî nakli'l-hadîs	Kâsım b. İbrahim	Hadis	S, II, 688
39	el-İhtidâ bi-mesâbîhi's-semâ	Muvaffak, Mevlâ Yûsuf b. İbrahim	Nücûm	T, II, 454
40	el-İhtifâl fî ulemâi'l-Endelûs	Ahmed b. Afîf	Tarih/Biyografi	TM, VIII, 9
41	el-İhtilâf beyne'n-Nâfi' min rivâyeti Kâlûn ve beyne'l-Kisâi min rivâyeti'd-Dûrî	Muhammed b. Ahmed	Kıraat	T, II, 61
42	el-İklîd fî beyâni'l-esânîd	Abdullah b. Ahmed	Hadis	S, II, 445
43	el-İktifâ fî kirâati Nâfi' ve Ebî Amr b. Alâ bi tevcîhi mâ ihtelefnâ fîhi	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber	Kıraat	CM, II, 587
44	el-İ'lâm	Muhammed b. Musa	Kelâm	TM, VIII, 159
45	el-İ'lâm bi-nevâzili'l-ahkâm	İsa b. Sehl	Fıkıh	TM, VIII, 183
46	el-İmâ'	Süleyman b. Halef, Ebü'l-Velîd el-Bâcî	Fıkıh	TM, VIII, 124
47	el-İnbâh alâ kabâili'r-ravâh	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber		TM, VIII, 129
48	el-İnbâh fî vücûbi ücreti'l-kudât	Muhammed b. Hasan el-Murâdî	Fıkıh	T, I, 252
49	el-İnsâf fimâ fî Bismillahirrahmanirrahim mine'l-hilâf	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber		TM, VIII, 130
50	el-İntikâ	İsmail b. Muhammed	Hadis/Biyografi	S, I, 170
51	el-İntikâ' fî fezâili's-selâseti'l-fukahâ Mâlik ve's-Şâfî ve Ebû Hanîfe	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber		TM, VIII, 129
52	el-İntisâr	Abdullah b. İbrahim		TM, VII, 141
53	el-İntisâr alâ mezâhibi'l-eimmeti'l-ahyâr	Muhammed b. Halef	Kelâm	T, II, 122
54	el-İntisâr li'bni'l-Attâr fî mâ raddehû aleyhi Ebû Abdullah İbnü'l-Fahhâr	Muhammed b. Abdullah	Fıkıh	T, II, 107
55	el-İrşâd ilâ isâbeti's-savâb fî'l-eşribe	Abdullah b. Muhammed	Fıkıh	S, II, 402

56	el-İstî'âb	Kâsım b. Feth	Hadis	S, II, 689
57	el-İstî'âb	Ahmed b. Abdülmelik	Fıkıh	S, I, 54
58	el-İstîfâ'	Süleyman b. Halef, Ebü'l- Velîd el-Bâcî	Fıkıh	TM, VIII, 124
59	el-İstiğnâ	Halef b. Meslema	Fıkıh	S, I, 268
60	el-İstinbât li me'âni's-sünen ve'l-ahkâm min ehâdîsi'l-Muvatta'	Muhammed b. Yahya	Hadis	TM, VIII, 7
61	el-İstizkâr li-mezâhibi ulemâi'l-emsâr	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber		TM, VIII, 129
62	el-İstizkâr li-mezâhibi'l-kurrâi's-seb'ati'l-meşhûrîn fi'l-emsâr	Ebü'l-Hasan İbnü'l-İlbîrî	Kıraat	T, III, 145
63	el-İşâre fi'usûl	Süleyman b. Halef, Ebü'l- Velîd el-Bâcî	Kelâm	TM, VIII, 125
64	el-İşrâf fi'l-ferâiz	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber		TM, VIII, 130
65	el-İ'timâd	Süleyman b. Necâh	Kıraat	SAN, XIX, 170
66	el-Îzâh fî nâsiha ve mensûhihî	Mekkî b. Ebû Tâlib	Kıraat	TM, VIII, 14
67	el-Kâfi fi'l-fıkh alâ mezhebi ehli'l-Medîne	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber	Fıkıh	CM, II, 588
68	el-Kâmil	Yûsuf b. Ali	Kıraat	S, III, 975
69	el-Keşf fî vücûhi'l-kırâat	Mekkî b. Ebû Tâlib	Kıraat	TM, VIII, 14
70	el-Kısas	Abdurrahman b. Muhammed		SAN, XVII, 211
71	el-Kitâbü'l-müstev'ib fî ehâdîsi Muvattai Mâlik b. Enes	Abdussamed b. Ahmed	Hadis	T, III, 255
72	el-Lâmi' fi'l-i'râb	Mekkî b. Ebû Tâlib	Kıraat	TM, VIII, 14
73	el-Me'ârif	Mutarrif b. İsa	Tarih	S, III, 898

74	el-Medhal ile'l-hendese	Asbağ b. Muhammed	Geometri	T, I, 336
75	el-Me'sûr an Mâlik fi'l-ahkâm ve't-tefsîr	Mekkî b. Ebû Tâlib	Tefsir	TM, VIII, 14
76	el-Miftâh fi'n-nahv	Ebü'l-Hasan b. Eflah	Dil	T, I, 130
77	el-Minhâc fi ricâli Müslim b. Haccâc	Abdullah b. Ahmed	Hadis	S, II, 445
78	el-Misbâh fi şerhi ebyâti'l-îzâh	Yûsuf b. Yebkâ	Dil	T, IV, 185
79	el-Mûciz	Mekkî b. Ebû Tâlib	Kıraat	TM, VIII, 14
80	el-Mûcizü'l-kâfi	Yûnus b. Abdullah		TM, VIII, 19
81	el-Muhtevâ	Ahmed b. Abdülkâdir	Vesâik	S, I, 76
82	el-Mukaddimât alâ Kitâbi Sîbeveyh	Süleyman b. Muhammed	Dil	T, IV, 54
83	el-Mukarrib	Muhammed b. Abdullah	Fıkıh	S, II, 709
84	el-Mûkiz	Süleyman b. Muhammed	Tasavvuf	TM, VIII, 30
85	el-Mukni'	Ahmed b. Muğîs	Şürût	S, I, 106
86	el-Mukni'(İbn Cinnî şerhi)	Hasan b. Ali	Dil	S, I, 226
87	el-Muktebes fi ilmi Mâlik b. Enes	Süleyman b. Halef, Ebü'l-Velîd el-Bâcî	Fıkıh	TM, VIII, 124
88	el-Müfid	Abdullah b. Seyyid	Fıkıh	S, II, 426
89	el-Mühezzib fi ihtisârî'l-Müdevvene	Süleyman b. Halef, Ebü'l-Velîd el-Bâcî	Fıkıh	TM, VIII, 124
90	el-Mü'nis fi'l-vahde	Muhammed b. Ubeydullah	Zühd	T, II, 98
91	el-Münkati'în ilallah	Yûnus b. Abdullah	Tasavvuf	TM, VIII, 18
92	el-Müntekâ fi şerhi'l-Muvatta'	Süleyman b. Halef, Ebü'l-Velîd el-Bâcî	Hadis	TM, VIII, 124
93	el-Müntekâ min kelâmi ehli't-tükâ	Muhammed b. Hamîs	Zühd	T, II, 102
94	el-Müstasrîhîn billâhi teâlâ inde nüzûli'l-belâ	Yûnus b. Abdullah	Zühd	S, III, 982
95	el-Müvâfik ve'l-muhâzır	Yûnus b. Abdullah		TM, VIII, 19

96	el-Unvân	Ömer b. Ebü'l-Feth	Kıraat	T, III, 297
97	el-Vâ'î fi'l-ferâiz	Mekkî b. Ebû Tâlib	Fıkıh	TM, VIII, 14
98	el-Vesâiku'l-mecmû'a	Abdullah b. Fütûh	Vesâik	TM, VIII, 166
99	el-Vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl	Ahmed b. Muhammed	Fıkıh	T, III, 295
100	en-Nâsîh ve'l-mensûh	Süleyman b. Halef, Ebü'l-Velîd el-Bâcî	Tefsir	TM, VIII, 125
101	en-Nüket ve'l-emâlî fi'n-nakzi ale'l-Gazzâlî	Muhammed b. Halef	Kelâm	T, II, 122
102	er-Red alâ İbn Meserre	Ahmed b. Muhammed		TM, VIII, 33
103	er-Risâletü'l-Vâ'iyye	Osman b. Saîd	Kıraat	T, II, 97
104	Eser Adı	Müellif	Konu	Kaynak
105	Esmâü'l-ma'rûfîn bi'l-künâ	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber		TM, VIII, 129
106	es-Salâtü'l-vustâ	Süleyman b. Necâh	Kıraat	SAN, XIX, 170
107	es-Sicn ve'l-mescûn ve'l-hüzn ve'l-mahzûn	Abdülmelik b. Ğusn		T, III, 206
108	es-Sirâc fî amedi'l-hicâc	Süleyman b. Halef, Ebü'l-Velîd el-Bâcî	Fıkıh	TM, VIII, 124
109	eş-Şâfî min elemi'z-zünûb	Yûnus b. Abdullah		TM, VIII, 19
110	eş-Şâhid fi'r-rekâik	Abdülğafûr b. Abdullah		T, III, 274
111	eş-Şevâhid fî isbâti haberi'l-vâhid	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber	Fıkıh	CM, II, 587
112	eş-Şicâc	Muhammed b. Ebü'l-Hiyâr		T, II, 109
113	et-Ta'dîl ve't-tecrîh li-men harrece anhü'l-Buhârî fi's-Sahîh	Süleyman b. Halef, Ebü'l-Velîd el-Bâcî	Hadis	TM, VIII, 124
114	et-Tahkîk	Ahmed b. Abdülkâdir	Kıraat	S, I, 76
115	et-Takrîb	Ahmed b. Muhammed	Kıraat	T, I, 124

116	et-Tashîh fî ihtisâri's-Sahîh	Mühelleb b. Ebû Sufre	Hadis	TM, VIII, 36
117	et-Tebettül fî'l-ibâdât	Abdûlgafûr b. Abdullah		T, III, 274
118	et-Tebsira	Mekkî b. Ebû Tâlib		TM, VIII, 14
119	et-Tebsira	Muhammed b. Ömer	Fıkıh	TM, VII, 288
120	et-Tebyîn li-hecâi't-tenzîl	Süleyman b. Necâh	Kıraat	SAN, XIX, 170
121	et-Tecvîd ve'l-medhal ile'l-ilm bi't-tahdîd	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber	Kıraat	CM, II, 587
122	et-Tekassî limâ fî'l-Muvatta' min hadîsi Rasûlillâh	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber	Hadis	CM, II, 587
123	et-Telhîs	Osman b. Saîd	Kıraat	T, II, 68
124	et-Tesbîb ve't-teysîr	Yûnus b. Abdullah	Zühd	S, III, 982
125	et-Tesdîd ilâ ma'rifeti turuki't-tevhîd	Süleyman b. Halef, Ebû'l-Velîd el-Bâcî	Kelâm	TM, VIII, 124
126	et-Tesellî ani'd-dünyâ bi-te'mîli hayri'l-âhira	Yûnus b. Abdullah	Zühd	S, III, 982
127	et-Tevbe	Yümn b. Ahmed		S, III, 989
128	et-Teysîr	Osman b. Saîd	Kıraat	T, II, 68
129	et-Tezkire	el-Âsî b. Halef	Kıraat	S, II, 656
130	et-Tezkire	Muhammed b. Sa'd	Tıp	T, II, 92
131	Fazlu'l-âşûrâ	Kâsım b. İbrahim	Hadis?	S, II, 687
132	Fazlu'l-âzân	Kâsım b. İbrahim	Hadis?	S, II, 687
133	Fazlu'l-ilm	Kâsım b. İbrahim	Hadis?	S, II, 687
134	Fevâidü'l-ifsâh an şevâhidi'l-îzâh	Ahmed b. Abdülaziz	Dil	T, I, 122
135	Fezâilü'l-müteheccidîn	Yûnus b. Abdullah	Zühd	S, III, 982
136	Fezâilü Mâlik ve ricâli'l-Muvatta'	Ahmed b. Muhammed		TM, VIII, 33
137	Fezâilü Mekke	Rezîn b. Muâviye		T, IV, 147
138	Fezâilü'l-ensâr	Yûnus b. Abdullah		TM, VIII, 19

139	Fezâilü'l-İlbîrî ez-Zâhid	Yûnus b. Abdullah	Tasavvuf	TM, VIII, 19
140	Fezâiü'l-munkatî'n ilallâh	Yûnus b. Abdullah	Zühd	S, III, 982
141	Firaku'l-fukahâ	Süleyman b. Halef, Ebü'l-Velîd el-Bâcî	Fıkıh	TM, VIII, 125
142	Hayâtü'l-kulûb	Muhammed b. Abdullah	Zühd	S, II, 709
143	Îcâzü'l-beyân	Osman b. Saîd	Kıraat	T, II, 99
144	İhkâmü'l-fusûl fî ahkâmi'l-usûl	Süleyman b. Halef, Ebü'l-Velîd el-Bâcî	Kelâm	TM, VIII, 125
145	İhtilâfu ashâbi Mâlik b. Enes ve ihtilâfu rivâyâtihim anhu	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber	Fıkıh	CM, II, 588
146	İhtilâfu'l-Muvatta'ât	Süleyman b. Halef, Ebü'l-Velîd el-Bâcî	Hadis	TM, VIII, 124
147	İhtisâru ahkâmil'l-Kur'ân	Mekkî b. Ebû Tâlib	Tefsir	TM, VIII, 14
148	İhtisâru müşkilü'l-âsâr	Muhammed b. Ahmed	Fıkıh	S, III, 840
149	İhtisâru târihi Ahmed b. Saîd	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber		TM, VIII, 130
150	İhtisâru'l-hücce	Muhammed b. Şüreyh		S, III, 809
151	İhtisâru'l-mebsûta	Muhammed b. Ahmed	Fıkıh	S, III, 840
152	İhtisâru't-Temyîz	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber		TM, VIII, 130
153	İktibâsü'l-envâr ve iltimâsü'l-ezhâr fî ensâbi's-sahâbeti ve ruvâti'l-âsâr	Abdullah b. Ali er-Ruşâtî	Hadis/Tarih/Biyografi	S, II, 449
154	İ'râbü'l-Kur'ân	Mekkî b. Ebû Tâlib	Kıraat	TM, VIII, 14
155	İrşâdü'l-hâir	Musa b. Ahmed	Fıkıh	T, II, 405
156	Kam'u'l-hırs ve kısarü'l-emel ve'l-has ale'l-amel	Hammâd b. Velîd		T, I, 438
157	Kenzü ma'rifeti'l-usûl	Abdülmelik b. Ahmed	Fıkıh	TM, VIII, 20

158	Kitâb fi'l-münâvele	Kâsım b. İbrahim	Hadis	S, II, 687
159	Kitâbu aşereti'n-nisâ	Abdurrahman b. Osman		S, II, 470
160	Kitâbu ihtiyâri'l-celis ve's-sâhib	Kâsım b. İbrahim	Zühd	S, II, 687
161	Kitâbu'l-emrâz	Abdurrahman b. Osman	Fıkıh	S, II, 470
162	Kitâbu'l-enîk fi şerhi'l-hamâse	Ali b. İsmail, İbn Sîde	Dil	S, II, 607
163	Kitâbu'l-menâsik	Abdurrahman b. Osman	Fıkıh	S, II, 470
164	Kitâbu'l-muhassas	Ali b. İsmail, İbn Sîde	Dil	S, II, 607
165	Kitâbu'l-muhkem fi'l-luğa	Ali b. İsmail, İbn Sîde	Dil	S, II, 607
166	Kitâbun fi'r-red ale'l-Kabrî	Yûsuf b. Süleyman		S, 972
167	Kitâbü ahkâmi'n-Nebî sallallahu aleyhi ve sellem	Muhammed b. Ferec	Fıkıh	TM, VIII, 181
168	Kitâbü a'lâmi'n-nübüvve	Abdurrahman b. Muhammed		SAN, XVII, 212
169	Kitâbü ameli'l-mer'i fi'l-yevm ve'l-leyle	Muhammed b. Saîd	Fıkıh	S, II, 717
170	Kitâbü en-nâsîh ve'l-mensûh	Abdurrahman b. Muhammed		SAN, XVII, 211
171	Kitâbü esbâbi'n-nüzûl	Abdurrahman b. Muhammed		SAN, XVII, 211
172	Kitâbü fezâili's-sahâbe	Abdurrahman b. Muhammed		SAN, XVII, 211
173	Kitâbü fezâili't-tâbiîn	Abdurrahman b. Muhammed		SAN, XVII, 211
174	Kitâbü mehabbetillâh	Yûnus b. Abdullah		SAN, XVII, 570
175	Kitâbü ravzâti'l-ahbâr	Muhammed b. Saîd		S, II, 717
176	Kitâbü'l-beyân ve't-tahsîl limâ fi'l-Müstahrecc mine't-tevcîh ve't-ta'dîl	Muhammed b. Ahmed	Fıkıh	S, III, 840
177	Kitâbü'l-burhân alâ enne evvele'l-vâcibâti'l-îmân	Ahmed b. Süleyman	Kelâm	TM, VIII, 185

178	Kitâbü'l-büşrâ fi te'vîli'r-rü'yâ	Muhammed b. Yahya	Rüya tabiri	S, II, 741
179	Kitâbü'l-cenâiz	Ahmed b. Afif	Fıkıh	TM, VIII, 9
180	Kitâbü'l-edviyeti'l-müfrede	Abdurrahman b. Muhammed	Tıp	T, III, 142
181	Kitâbü'l-hâdî	Ebü Abdullah b. Süfyân	Kıraat	T, I, 93
182	Kitâbü'l-hudûd	Süleyman b. Halef, Ebü'l-Velîd el-Bâcî	Fıkıh	TM, VIII, 125
183	Kitâbü'l-humûl ve't-tevâzu'	Kâsim b. İbrahim	Zühd	S, II, 687
184	Kitâbü'l-hutab ve siyerü'l-hutabâ	Muhammed b. Yahya		S, II, 742
185	Kitâbü'l-ihâfîl fi târihi a'lâmi'r-ricâl fi ahbâri'l-hulefâ ve'l-kudât ve'l-fukahâ	Hasan b. Muhammed	Hadis/Tarih/Biyografi	S, I, 223
186	Kitâbü'l-ihve mine'l-ilm	Abdurrahman b. Muhammed		SAN, XVII, 212
187	Kitâbü'l-iktizâ li'l-fark beyne'z-zâl ve'd-dâd ve'z-zâ	Muhammed b. Ahmed	Kıraat	T, II, 61
188	Kitâbü'l-inbâ alâ esmâillâh	Muhammed b. Yahya		S, II, 741
189	Kitâbü'l-intisâr li-i'râzi'l-eimmeti'l-ahyâr	Süleyman b. Halef, Ebü'l-Velîd el-Bâcî		TM, VIII, 125
190	Kitâbü'l-istî'âb fi esmâi'l-mezkûrîne fi'r-rivâyât ve's-siyer ve'l-musannefât mine's-sahâbe	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber	Tarih	CM, II, 587
191	Kitâbü'l-kâfi	Muhammed b. Şüreyh	Kıraat	S, III, 809
192	Kitâbü'l-kasd ve'l-ümem fi ta'rîfi bi-ensâbi'l-Arab ve'l-Acem	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber		TM, VIII, 130
193	Kitâbü'l-kerâmât	Abdurrahman b. Muhammed		SAN, XVII, 212
194	Kitâbü'l-mu'ammerîn	Yûnus b. Abdullah		TM, VIII, 19
195	Kitâbü'l-muhallâ	Muhammed b. Süleyman	Hadis	TM, VIII, 187

196	Kitâbü'l-mukaddimât li evâili kütübi'l-Müdevvene	Muhammed b. Ahmed	Fıkıh	S, III, 840
197	Kitâbü'l-Mukni'	Süleyman b. Muhammed	Fıkıh	S, I, 313
198	Kitâbü'l-münâvele ve'l-icâze	Abdurrahman b. Muhammed		SAN, XVII, 212
199	Kitâbü'l-müstasrihîn billâh	Yûnus b. Abdullah		SAN, XVII, 570
200	Kitâbü'l-mütheccidîn	Yûnus b. Abdullah		SAN, XVII, 570
201	Kitâbü'l-visâd	Abdurrahman b. Muhammed	Tıp	T, III, 142
202	Kitâbü'n-nâhic	Muhammed b. Yahya	Kıraat	S, III, 821
203	Kitâbü'n-nâhic fî şerhi mâ eşkele mine'l-Cümel li'z-Zeccâcî	Halef b. Feth	Dil	T, I, 449
204	Kitâbü's-süneni ve'l-iktisâd fi'l-fark beyne's-sîn ve's-sâd	Muhammed b. Ahmed	Kıraat	T, II, 61
205	Kitâbü'ş-şurût	Muhammed b. Ferec	Fıkıh	TM, VIII, 181
206	Kitâbü't-ta'rîf bi-men zükire fî Muvatta'i Mâlik b. Enes mine'n-nisâ ve'r-ricâl	Muhammed b. Yahya	Hadis	S, II, 741
207	Kitâbü't-târîhi'l-kebîr	Abdülmelik b. Ahmed	Tarih	S, II, 521
208	Kitâbü't-tasrîf li-men aceze ani't-te'lîf	Halef b. Abbâs	Tıp	S, I, 264
209	Kitâbü't-temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd	Yûsuf b. Abdullah, İbn Abdülber	Hadis, fıkıh	CM, II, 587
210	Kitâbü't-tezhîb	el-Âsî b. Halef	Kıraat	S, II, 656
211	Kitâbü't-tezkire	Muhammed b. Şüreyh		S, III, 809
212	Lisânü'l-beyân ammâ fî kitâbi Ebî Nasr el-Kelâbezî mine'l-iğfâl ve'n-nuksân	Abdullah b. Ahmed	Hadis	S, II, 445
213	Mes'eletü ğasli'r-ricleyn	Süleyman b. Halef, Ebü'l-Velîd el-Bâcî	Fıkıh	TM, VIII, 124

214	Mes'eletü ihtilâfi'z-zevceyn fi's-sadâk	Süleyman b. Halef, Ebü'l-Velîd el-Bâcî	Fıkıh	TM, VIII, 124
215	Mes'eletü meshi'r-re's	Süleyman b. Halef, Ebü'l-Velîd el-Bâcî	Fıkıh	TM, VIII, 124
216	Mi'yâru'n-nazar	Ahmed b. Süleyman	Kelâm/Mantık	TM, VIII, 185
217	Muhtasaru Müşkili'l-Kur'ân (İbn Fûrek)	Abdullah b. Yahyâ	Kur'ân ilimleri	S, II, 442
218	Muhtasaru'l-Muhtasar fi mesâili'l-Müdevvene	Süleyman b. Halef, Ebü'l-Velîd el-Bâcî	Fıkıh	TM, VIII, 124
219	Muhtasaru'l-Müdevvene	Halef	Fıkıh	S, I, 269
220	Mukaddime İbn Bâbşâz	İbrahim b. Ahmed	Dil	T, I, 258
221	Müsned	Abdurrahman b. Muhammed	Hadis	SAN, XVII, 212
222	Müsnedü Kâsım b. Asbâğ	Abdurrahman b. Muhammed	Hadis	SAN, XVII, 212
223	Nevâdiru hadîs	Abdullah b. İbrahim	Hadis	TM, VII, 141
224	Nevâzilü'l-ahkâm	Abdurrahman b. Kâsım	Fıkıh	TM, VIII, 186
225	Ravzatü'l-medâris ve behcetü'l-mecâlis	Muhammed b. Ahmed		T, II, 99
226	Reddün alâ İbn Hazm	Abdullah b. Talha	Kelâm	T, III, 39
227	Risâletü'l-imtihân li men beraze fi ilmi's-şer'ati ve'l-Kur'ân	Ahmed b. Muhammed		T, I, 29
228	Sâtî'u'l-burhân	Ubeydullah b. Muhammed	Fıkıh	S, II, 458
229	Sebîlü'l-mühtedîn	Süleyman b. Halef, Ebü'l-Velîd el-Bâcî		TM, VIII, 125
230	Seyfû'l-İslâm alâ mezhebi Mâlik	Abdullah b. Talha	Fıkıh	T, III, 39
231	Sıfatü'l-cenne	Yahyâ b. İbrahim		S, III, 955

232	Sırru'n-nazar	Ahmed b. Süleyman	Kelâm/Mantık	TM, VIII, 185
233	Simârü'l-aded	Asbağ b. Muhammed	Matematik	T, I, 336
234	Sübülü'l-hayrât fi'l-vesâyâ ve'l-mevâiz ve'z-zühd ve'r-rekâik	Yahyâ b. Necâh	Zühd ve'r-rekâik	S, III, 956
235	Sünenü's-sâlihîn bi-tesennüni'l-âbidîn	Süleyman b. Halef, Ebü'l-Velîd el-Bâcî		TM, VIII, 125
236	Şerefü'l-muhaddisîn	Abdurrahman b. Musa	Hadis	T, III, 142
237	Şerhu esmâüllâhi'l-hüsnâ	Abdüsselâm b. Abdurrahman	Tasavvuf	T, III, 152
238	Şerhu müşkil mâ veka'a fi'l-Muvatta' ve Kitâbi'l-Buhârî	Muhammed b. Halef	Hadis	T, II, 122
239	Şerhu Sahîhu'l-Buhârî	Ali b. Halef	Hadis	S, II, 603
240	Şerhu'l-i'tikâd	Hammâd b. Velîd	Kelâm	T, I, 438
241	Şerhu'l-Müdevvene	Süleyman b. Halef, Ebü'l-Velîd el-Bâcî	Fıkıh	TM, VIII, 124
242	Şevâzzü'l-luğa	Ali b. İsmail, İbn Sîde	Dil	SAN, XVIII, 146
243	Şifâü's-sudûr	Abdurrahman b. Muhammed	Zühd ve'r-rekâik	S, II, 513
244	Tabakâtü'l-kurrâ ve'l-mukriîn	Osman b. Saîd	Tarih/Biyografi	T, IV, 30
245	Tabakâtü'l-ümem	Sâid b. Ahmed	Tarih	
246	Tâcü'l-hilye ve sirâcü'l-buğye fî ma'rifeti'l-esânîdi'l-Muvatta'	Abdullah b. Ahmed	Hadis	S, II, 445
247	Takyîdü'l-mühmel ve temyîzü'l-müşkil	Hüseyin b. Muhamed	Hadis	S, I, 233
248	Târîhu fukahâu Tuleytula	Ahmed b. Abdurrahman	Tarih/Biyografi	S, I, 122
249	Târîhu ulemâi'l-Endelüs	İbnü'l-Faradî	Tarih/Biyografi	S, I, 392
250	Tecrîdü's-sihâh	Rezîn b. Muâviye	Hadis	T, IV, 147

251	Tefkîhü't-tâlibîn	Abdullah b. Muhammed	Fıkıh	S, II, 402
252	Tefsîrû'l-Kur'ân	Süleyman b. Halef, Ebü'l-Velîd el-Bâcî	Tefsir	TM, VIII, 125
253	Tefsîrû'l-minhâc fî tertîbi turuki'l-hicâc	Süleyman b. Halef, Ebü'l-Velîd el-Bâcî		TM, VIII, 125
254	Tehzîbü'z-zâhî li İbni'l-Enbârî	Süleyman b. Halef, Ebü'l-Velîd el-Bâcî		TM, VIII, 125
255	Tekmiletü kitâbi'l-ibâr	Yûnus b. Abdullah		TM, VIII, 19
256	Telkîhü'l-ayn	Temâm b. Gâlib	Dil	S, I, 201
257	Tenbîhü'l-mürîdîne'l-mahdû'în bi-şübehi'l-fâtinîn	Abdullah b. Muhammed	Fıkıh	T, III, 23
258	Tertîbü't-turer	Câbir b. Gâlib	Hadis	T, I, 383
259	Tezkiretü'l-huffâz	Osman b. Saîd	Kıraat	T, III, 140
260	Tıbbü'l-kulûb	Yûnus b. Abdullah		TM, VIII, 19
261	Uyûnü'l-imâme ve nevâzirü's-siyâse	Abdülcebâr b. Abdullah	Tarih	S, II, 553
262	Ûnsü'l-mürîd	Muhammed b. Abdullah	Zühd	S, II, 709
263	Ûnsü'l-vahîd	Yûnus b. Abdullah		TM, VIII, 19
264	Vasatü's-sülûk	Sâlih b. Seyyid	Tarih	T, II, 471
265	Vesâik	İbnü'l-Attâr	Fıkıh	S, I, 268
266	Vesâik	İbnü'l-Hindî	Fıkıh	S, I, 268
267	Zevâidü Ebî Muhammed fî'l-Muhtasar	Muhammed b. Ferec	Fıkıh	TM, VIII, 181

ÖZGEÇMİŞ

İstanbul'da doğdu. İlköğrenimini Mediha Tansel İlköğretim Okulu'nda (1995), orta ve lise öğrenimini Kadıköy İmam Hatip Lisesi'nde tamamladı (2001). 2005 yılında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda aynı yıl başladığı yüksek lisans öğrenimini, Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN'ın danışmanlığında hazırladığı **İşbîliyye'nin Endülüs Emevî Devleti'nin Siyasî ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi** başlıklı teziyle 2008 yılında tamamladı. Aynı yıl aynı anabilim dalında doktora öğrenimine başladı. 2010 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı. 2011 yılında bir yıl süreyle İspanya'da Universidad de Granada Facultad de Filosofía y Letras bünyesinde, 2014-2015 Eğitim-Öğretim yılı güz döneminde ise Fas'ta Dârü'l-Hadîsi'l-Haseniyye'de tez konusuyla ilgili araştırma yaptı.